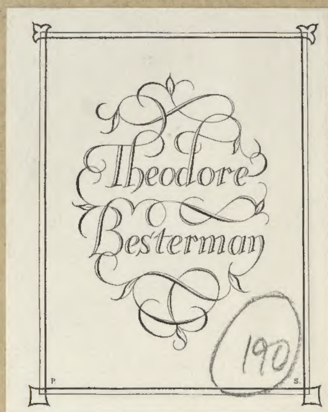
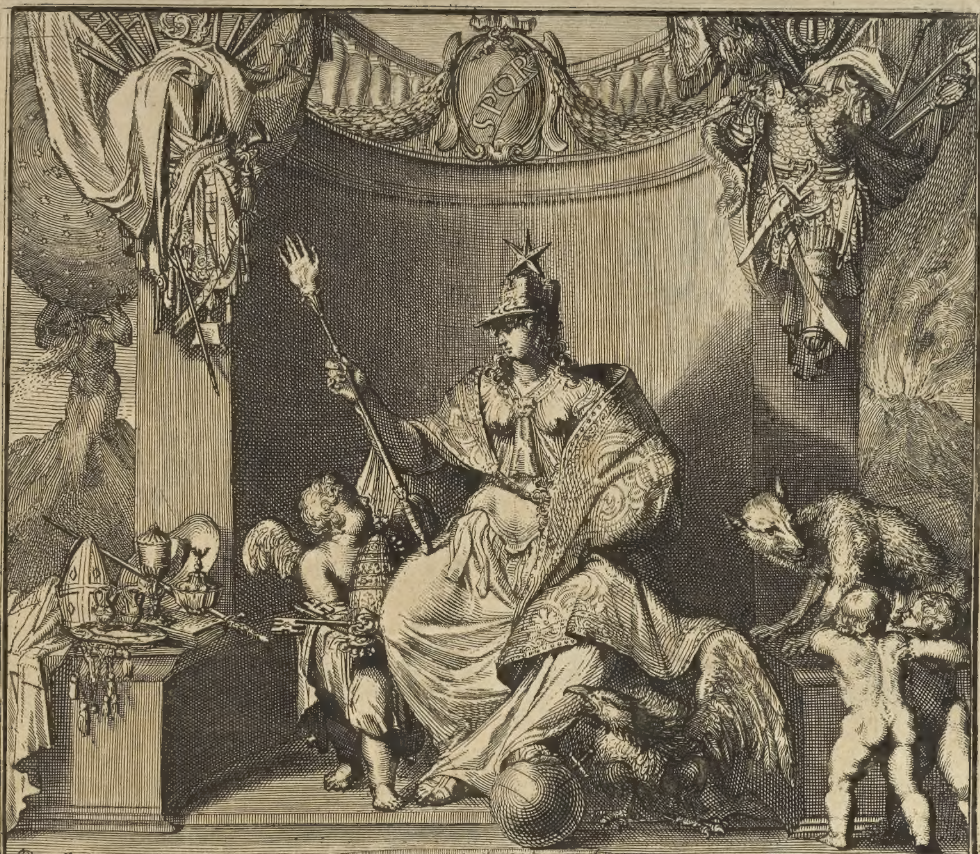

Theodore
Besterman
190

R. de Hooge fecit

ATHANASII KIRCHERI
E Soc. Jesu

LATIVM.

Cui par nihil est, nihil Secundu~
Lipsius.

AMSTELÆDAMI, *Apud Joannem Janssonium à Waesberge,*
et Hæredes Elizæi Weyerstraet. 1671.

ATHANASII KIRCHERI
è Soc. JESU

LATIUM.

ID EST,

NOVA & PARALLELA

LATII tum VETERIS tum NOVI

DESCRIPTIO.

QUA

Quæcunque vel Natura, vel Veterum Romanorum Ingenium admiranda effecit, Geographico-Historico-Physico Ratiocinio, juxta rerum gestarum, Temporumque seriem exponitur & enucleatur.

AMSTELODAMI,

Apud JOANNEM JANSSONIUM à WAESBERGE,
& Hæredes ELIZEI WEYERSTRAET. *Anno* CIƆ IƆC LXXI. *Cum Privilegiis.*

JOANNES PAULUS
OLIVA
Præpositus Generalis Societatis JESU.

CVm opus, quod inscribitur Latium Priscum & Novum à P. Athanasio Kirchero *nostræ Societatis Sacerdote compositum aliquot ejusdem Societatis Theologi recognoverint, & in lucem edi posse probaverint, facultatem concedimus, ut typis mandetur, si iis ad quos pertinet, ita videbitur, cujus rei gratia has literas manu nostra subscriptas, sigilloque nostro munitas damus.* Romæ 17. *Aprilis* 1668.

JOAN. PAULUS OLIVA.

Imprimatur, Fr. HYACINTHUS Libell. Sacr. Palat. Apost. Mag.

CLEMENS DECIMUS
PONTIFEX MAXIMUS.

BEATISSIMO PATRI
CLEMENTI X.
PONT. OPT. MAX.

Perennem felicitatem precatur Athanaſius Kircherus *è Soc.* JESU.

SIſtit tandem BEATISSIME PATER ſeſe Venerando Conſpectui Tuo, LATIUM, è tenebris, in quibus hucuſque latuit, erutum, & priſtinæ ſuæ dignitati reſtitutum LATIUM, inquam, immortalitate nominis ſui ſuper æthera notum. Hæc eſt primæva illa priſcorum Mortalium Sedes & Colonia, Regnum Saturnium, grandium Heroum, Regum, Cæſarumque nativum Domicilium, humanæ prudentiæ, Scientiarum, Latinæque eruditionis fons & origo. Quod tametſi arctis anguſtiſque Terræ limitibus concluſum videatur, adeò tamen longè latéque Imperii & Dominationis ſuæ terminos diſtendit, ut Orbem ſua amplitudine complexum, omnium Regnorum gloriam longo intervallo, poſt ſe reliquerit; ſive enim magnarum

in eo geſtarum rerum multitudo, & varietas, ſive URBIS ÆTERNÆ Splendor & Magnificentia, ſive denique exacta politicæ adminiſtrationis norma conſideretur, eam ſanè talem, tamque grandem eſſe fatearis, neceſſe eſt, ut in ea plene deſcribenda, omnium pæne Hiſtoricorum ingenia calamique defecerint; neque cuipiam id mirum videri debet, qui arcanas circa hanc Urbem Divini Conſilii rationes penitiùs expenderit; ſed arcanum paucis aperiamus.

Inſcrutabilis Divinæ providentiæ altitudo, cum gentium potentûmque à ſeculo hominum effrenem licentiam coërcere, gloriæ Mundanæ faſtum proterere, Regnorum Imperiorumque ſuperbiam ſubjugatam novis diviniſque Virtutibus inſtruere conſtituiſſet: in unicam LATII Metropolim ROMAM conjectis oculis, illam ad ineffabilem Omnipotentiæ ſuæ opulentiam, demonſtrandam, præ omnibus eligendam cenſuit; ut in eadem, æternum Eccleſiæ ſuæ thronum & tribunal nec non inconcuſſam Fidei Chriſtianæ petram collocaret: unde utique ſecretioris Conſilii præordinatione accidit, ut poſt Unigeniti ſui, Regis Æterni in Orbem Terrarum ad-

ventum

ventum, ea Urbs præpararetur, quæ ut cum Divo Leone loquar, ignorans suæ provectionis authorem, cum pænè omnibus dominaretur gentibus omnium gentium serviebat erroribus, magnamque sibi videbatur assumpsisse Religionem, quia nullam respuebat falsitatem; ac proinde necesse fuit, ut in hac multa Regna uno confœderarentur Imperio, atque hoc pacto confestim obvios haberet populos prædicatio universalis, quos unius teneret regimen Civitatis. Undè paulatim Roma Domina gentium per salutiferam Christi fidem, suppressis Cæsarum Tyrannorumque cervicibus, & potestatis contumacia evicta, attritaque quæ mater Superbiæ & erroris fuerat, ancilla fieret humilitatis, & Discipula Servatoris; atque adeò Roma gens sancta, populus electus, Civitas Regia & Sacerdotalis, per Beati Petri fidem effecta, latiùs præsideret, Religione Divina, quàm Dominatione Terrena. Quamvis enim multis aucta victoriis, Dominiique felicitate jus Imperii sui terra marique protulerit, quàm quod Religionis Christianæ pax subjecit; minus est, quod Regum Cæsarumque ambitiosa contentio conquisivit, quam quod Christiana humili-

militas per fidem Christi quàm affluentissimè, Euangelio per universi Mundi semitas diffuso, obtinuit.

Quæ cum ita sint. Meritò BEATISSIME PATER, hoc, qualecunque tandem sit, de LATIO opus, Sacratissimo Nominis Tui Splendori (eo ipso tempore, quo felici sane orbis auspicio, ex pervetusta ALTERIORUM Romana familia vix dimenso semestri temporis spatio stupente & applaudente mundo, ex Prælatura in Cardinalitiam dignitatem, & mox Pontifex in Apostolici culminis Solium exaltareris) inscribendum censui; Qui uti legitimus & LATII & ROMÆ possessor es, ita quoque Divinæ providentiæ dispositione in Beati Petri Solio Successor non Cœlestis duntaxat, sed & Terrenæ potestatis in ligando solvendoque claves adeptus, multò latiùs longiusque Tuæ Jurisdictionis terminos extendis, non dicam obtinere sed ne sperare quidem poterat. Verùm, nè BEATITUDINEM TUAM Mundi mole pressam amplius interpellem, Summam meorum tunc me obtinuisse arbitrabor votorum; Si TU, qui Sapientiâ, Virtubus heroicis, nec non grandium rerum Cogitationibus, Gloriosissimi Nominis

Tui

Tui famâ Orbem Terrarum jam implesti, hoc exiguum tenuitatis meæ munus acceptare non dedigneris, atque unà me apud Te nonnihil esse patiaris.

Vale BEATISSIME PATER. Vale Christiani Orbis Spes & Fulcimentum, DEO, Ecclesiæ fidei TUÆ commissæ, & tandem TIBI, in excurrentis seculi felicitatem.

Dabam è Collegio Romano Soc. JESU. Kal. Maji 1670.

PRÆFATIO
AD
LECTOREM.

LATIUM, Regionem famâ ſupra æthera notam, Imperii Romani Sedem, Mundi Reginam & Dominam, primævum Sapientum, Heroum, Semideorumque Seminarium, Orbis Terrarum Arbitram, Regum, Cæſarumque Incunabula explicare aggredior, quod argumentum ſane uti Herculeis humeris formidandum meritò dici poteſt, ita quoque audaciori forſan penna illud aggredi, quàm aut mei imbecillitas ingenii, aut concreditum mihi talentum poſſit, aut debeat, certè præſumptionis & temeritatis pœnam facile me ſubiturum video, auſim tamen & in hoc nonnihil attentare, ſi non cum optato felicitatis ſucceſſu, ſaltem meritum aliquod apud poſteros me obtinuiſſe cenſebor, ſi quæ in hunc uſque diem, inacceſſa latuerunt veteris Magnificentiæ veſtigia in lucem educam; atque hoc pacto conatum ipſum in laudis merito reponam.

Quanquam verò præ cæteris Roma Domina gentium, Mundi Caput, Latii noſtri Metropolis in hoc argumento principalem ſibi locum veluti jure quodam vendicare videbatur; Verùm tamen cum thema hoc gloriæ ubertate confertiſſimum, à tot tantiſque, nec non ab adeò Celebribus Scriptoribus tàm antiquis quàm recentibus excultum intuerer, aquam Pelago ſuperaddere verebar, ſi in Romanarum antiquitatum indagine novum quidpiam ab aliis non exactum conferre, irrito labore attentarem. Quarè conſultiùs me facturum exiſtimavi, ſi relictâ Româ, jam tanta gloriæ celebritate veluti ſatura, ad ea ſolummodò, quæ in ejuſdem Territorio, quod Latium vocamus, æternâ memoriâ digna monumenta occurrunt, Calamum extenderem, quæ uti ignorantiæ tenebris involuta, & obliviosâ temporum vetuſtate, hucuſque neglectâ latuerunt, ita quoque non niſi parcè ab aliis, non tam deſcripta quàm ſolummodò

modò indigitata fuerunt. Hæc itaque ut quàm exactiſſimè, & ſinceriori veritatis trutinâ ponderarem, non Authorum jam traditis ſcriptis confidendum ratus, quin potiùs quidquid in univerſi Latii finibus rarum, inſolitum, & geſtarum rerum gloriâ celebre, ſive urbes, oppida, villas, ſive naturæ in montibus, lacubus, fluminibus, paludibus, fontibus, conſtitutionem ſpectes ad incudem revocans, κατὰ τὴν αὐτοψίαν, exploratam in poſteritatis uſum chartis committendum, operæ pretium duximus, ut proindè peritorum judicio, ſive laborem & induſtriam, ſive expenſarum in Latio quà luſtrando, quà deſignando factarum ſumptus, ſive denique Archivia Urbium forſan aliis inacceſſa, multorumque ad noſtrum inſtitutum plurimum ſervientia Literatorum ſubſidia ſpectes, nulli ante nos ceſſiſſe videamur; atque ea de cauſa jam à novennio ferè unica mea cura fuit, ut Autumnalium feriarum tempus, quo alii mentis corporiſque relaxationi indulgere ſolent, illud ego quotannis in una, aut altera Latii parte, ne propoſiti mihi ſcopi moles confuſionem pareret, quà pedeſtri, quà equeſtri itinere, penitiſſimè examinanda, impenderem.

Undè initio ducto, ab Agro Tuſculano Latii meditullio quicquid antiquitatis occurrebat, oculis luſtravi, deindè eadem curâ, & ſollicitudine Agrum Albanum, Aricinum, Nemorenſem aggreſſus, quicquid illuſtre, & conſideratione, dignum, obvium erat, annotavi; Hinc deindè in Ardeatinos, Laurentinoſque Campos, ad mare uſque divagatus, ſingula vetuſtatis veſtigia, acri ſtudio palimpſeſto commiſi; nec hiſce contentus, in Volſcorum proximam Latio Regionem ingreſſus, tum maritimas, tum mediterraneas Urbes, Oppida, Lacus, Montes, uſque ad Auruncorum confines exploravi; deindè ad Montem Caſſinum, ultimam Latii veteris urbem profectus, & deindè reliquam Hernicorum Regionem explorandam aggreſſus, ingentem ubique ſcribendi materiam conquiſivi; Tandem Præneſtinas antiquitates, præ cæteris, celeberrimas perſcrutatis, Æquorum montoſum Imperium oberrando in Tiburtinum Territorium delatus, antiquitatum omnium uberrimum

Cornucopiæ comperi, in quo exhauriendo, ferè triennio mihi desudandum fuit, cui accessit Sabinorum Regio, uti priscorum ex Græcia, Janigenum, Pelasgorum, Aborigenumque habitationibus & Coloniis celeberrima, ita quoque eam ad ultima usque Samnitium Confinia, Narisque fontes explorandam ratus sum. Quæ omnia, uti recensuimus, in hoc opere ordine descripta ob oculos ponuntur curiosi Lectoris, in quibus longitudines locorumque distantiæ, eâ, quâ par est, diligentia exactæ sunt, veterum urbium, castellorum, villarum, fontium, fluminum, lacuum, montium, villarumque vestigia, cum novis & recentibus locis, hæc cum illis parallela quadam comparatione & collata, & ea methodo composita sunt, ut antiqua, quæ temporum vitio aut neglecta, aut non rectè intellecta fuerunt, ex modernis illustrata instaurarentur, & quod vix ab ullo hucusque præstitum fuit Auctores ipsi, quos allego, non ex libris & opinione mea, sed ad nativam locorum constitutionem emendarentur, nec non singula in pristinum dignitatis statum reducerentur. Et nè quicquam ad Lectoris palatum deesse videretur, singularum Regionum situs, unà cum singulis in eo contentis locis memoriâ dignis, in Topographicas tabulas redegimus, semisepultarum urbium, villarum, palatiorum, aliorumque locorum rudera æri incisa suo splendori restituimus; Est enim Latium nostrum ubique locorum adeò antiquitatum ferax, ut vix ad jactum lapidis progrediaris, quo non in nova semper, & nova veteris memoriæ monumenta incidas: atque adeò Romanus Ager potissimùm Cæsarum tempore, non incongruè suburbicaria quædam, ut ita dicam, Romæ annexa civitas merito suo dici & appellari potuerit. Quæ omnia cùm intimo mentis scrutinio haud infrequenter intuerer, mox non sine sensu, illud omni laude dignum Ecclesiastæ pronunciatum occurrit: *Vanitas Vanitatum*, & *omnia Vanitas*, quo quidem experimento doctus sapiens Rex, veluti digito quodam, omnibus Regibus, Monarchis, & potentibus à seculo viris indicare videtur, vanas mortalium dispositiones, varias mutabilis fortunæ vices, incertas actionum humanarum sortes; nihil quod non æternum

est,

eſt, ſtabile ac perenne eſſe poſſe; Quæ luculenter in hujus Operis decurſu, tanquam in ſpeculo luculentiſſimo, Lectori exhibebuntur; ſiquidem in hoc videbis non ſine horrore florentium potentiſſimarumque olim, modò ſola urbium cadavera paſſim obvia; miraberis villarum palatiorumque àd omnem voluptatis uſum quàm magnificentiſſimè extructorum, hodiè non niſi confuſam lapidum congeriem, & ubi quondam Cæſarum Regumque delicioſi receſſus, hodiè ferarum, ſerpentum bufonumque latibula ſpinis & tribulis obſita intueberis; & qui æternum duraturas fabricas moliebantur, intra exiguos ſeculorum decurſus in vaſtiſſimas ruinas abiiſſe cùm admiratione cernes; ut proindè in hac corruptibilis vitæ caducitate, nil adeò ſplendidum, magnificum, potens & validum nobis obviet, quod non in ſua viciſſitudinis ſorte, momentaneum cenſeri debeat. Potentia Regum Principumque quàm ſubitò divitiarum abundantiâ & ubertate affluit, tam citò dilabitur, nullo in loco, nulla in perſona, ſtabilitatis nixa radicibus conſiſtit, ſed incerto fortunæ flatu huc atque illuc acta; quoſque in ſublime infra aſtrorum vertices, extulit,improviſo recurſu deſtitutos in profundo cladium miſerabiliter immergit; Hoc pacto non urbium duntaxat, ſed & regnorum Imperiorumque fata inſtabili fortunæ rotâ volvuntur; ut ex hiſce cuncti, & potiſſimum Urbium, populorum Regnorumque Dominatores diſcant, eâ cum moderatione vitam inſtruere, æternitatis metam ſemper menti impreſſam tenere, quàm inſtar fumi & vaporis omnia iſta unà cum temporis inſtabilitate fugiant, conſiderare; hoc enim pacto, ab omni fato, ab omni ſiniſtræ fortunæ jactu ſe liberos vitam cum tranquillitate tranſacturos certò ſibi perſuadeant. Atque hæc ſunt, quæ ad Divini nominis gloriam, & Reipublicę Literarię emolumentum, in hoc Latii noſtri volumine, Lectori benevolo offerre voluimus. Quę qualiacunque tandem ſint, ea limatiſſimo æqui Lectoris judicio ſuppônimus. Vale cœptiſque fave.

INDEX CAPITUM,

Quæ in hoc Opere continentur.

LIBER PRIMUS,

De Origine & Antiquitate Latii.

PARS PRIMA,

De Coloniis Latii.

LIBER SECUNDUS,

De Particularium Locorum Descriptione.

PARS I.

PARS II.

PARS III.

II. De

LIBER TERTIUS, De Antiquitate Tyburtinæ urbis.

LIBER QUARTUS, De Veterum Urbium, Fanorumque Celebrium ruinis & Situ, necnon de admirandis Naturæ operibus quæ in Tyburtino Territorio etiamnum ſpectantur.

VII. De

LIBER QUINTUS,

Ager Pomptinus.

Totius Plani Villæ Adrianææ declaratio generalis,

In quo literæ majusculæ denotant divisionem à nobis factam omnium suarum partium in varia capita, in quibus partes omnes & membra principalia ædificiorum, & aliorum locorum ibi contentorum numeris notata & declarata sunt in unoquoque Capitulo.

Via antiqua, silicibus strata, quæ à ponte Lucano ad Villam ducit.

De ædificiis & antiquitatibus, quæ circa illam viam reperiuntur in fondis Vallium, litera A designatis.

CAPUT PRIMUM.

1 Atrium ingens 530 palmis longum, 365 latum, quod secundum Pyrrhum Ligorium pro Hippodromo servierat, nunc terra est Hieronymi Racciacari Tiburtini.
2 Cellulæ arcuatæ cum loculis ante introitum, collem magis elevatum adæquantes.
3 Murus gypso explanatus atrium includens.
4 Porticus cornicibus adornatæ.
5 Scala in collem ascendens.
6 Locus ovatus in formam Amphitheatri constructus, aquis stagnantibus plenus, spurcitiis plurimis & arundinibus coopertus, jam stagnum Josephi Capucini vocatus. Totum hoc ædificium 250 palmis longum, 190 latum est.
7 Locus in quo domicilia & aliæ habitationes erant, quæ jam in ruinis jacent.
8 Locus apertus in modum atrii, qui parietes habet loculis ornatos, in quibus statuæ collocabantur.
9 Ascensus, seu scalæ duæ, in altiorem collem ascendentes.
10 Via supra collem, cum muris ab utroque latere.
11 Planities seu collis altior, supra secundi numeri cellulas circiter 18 palmis, possidetur partim à Dominico Florentino.
12 Templulum quadratum, seu sepulchrum, in cujus quatuor angulis totidem sunt cellulæ 32 palmis undecunq; latæ, & tam illud Templulum, quàm circumjacentia, in possessione sunt dicti Racciacari.
13 Habitatiunculæ, jam vetustate collapsæ.
14 Planities imæ parti vallis correspondens ab altera parte Atrii numero 1 notati, cujus possessor est Josephus Capucinus.

De partibus Theatri literâ B notati, ubi vinea erat Feliciani Ferraretti Ferrariensis.

CAPUT SECUNDUM.

1 Scala ascensus in habitacula post Scenam.
2 Cubicula pro Tragœdis ædificata, ubi vestiebantur, & se disponebant ad prodeundum in Scenam.
3 Porticus post Scenam.
4 Scenæ Frontispicium.
5 Triangulus versatilis.
6 Porticus in utroque proscenii latere existentes.
7 Proscenium.
8 Orchestra.
9 Spatium in quo sedes Senatorum.
10 Septem portæ introitus ad Orchestram.
11 Exterior Theatri Porticus.
12 Cochleæ sex, quibus ad Theatri gradus ascendebatur.

De ædificiis & habitaculis literâ C notatis, supra planitiem dictæ Vallis A notatæ, elevatis.

CAPUT TERTIUM.

1 Atrium cum Porticu columnis circumdato, à Pyrrho Ligorio pro Palestra habitum.
2 Area cum porticibus supra columnas elevatis, quæ, secundùm Ligorium, particularis quidam locus erat, in quo sub tecto & sub dio colluctabantur.
3 Cellulæ per duo latera dictas areas circumdantes, & adæquantes, quæ cellulæ ante introitū loculos habebant ad statuas recipiendas.
4 Porticus subterraneæ, quibus aqua inest.
5 Introitus ad dictas Porticus, è quo scaturit fons aquæ limpidissimæ, qui Palatii fons appellatur.
6 Locus è quo aqua ista originem sortitur.
7 Exhedra 83 palmis longa, 54 lata, intra quam quinque sunt loculi cum peristylio semiquadrato.
8 Cellulæ arcuatæ, quarum fornices è purissimo gypso confecti etiamnum integri conspiciuntur.
9 Aula in quatuor lateribus varie exornata, cujus principalis introitus vallem respicit, cui alia objacent domicilia.
10 Vestibulum sive Porticus tendens à Palestra, seu Atrio numero 1. notato, versus Templum aut cellam numeri 11.
11 Templū seu cella quadrata & regulariter ornata, quatuor habens Peristylia, quorum tria habebant portas ad introitum, cum quatuor cubiculis circa angulos, & quatuor habitacula post dictam aream.
12 Locus in quo aliud erat contubernium, cujus partes subterraneæ solummodo videri possunt.
13 Tres habitaculorum ordines in quadrato dicti Contubernii.
14 Atrium aut Porticus dictorum Contuberniorum, sub quo sunt muri & columnæ quæ testudines sustinent, & aquæductus fuisse creduntur. Omnes hæ antiquitates in fundo sunt ejusdem Capucini.
15 Mansio alia vetustate collapsa, ubi diversa erant cubicula.
16 Duo ædificia in plano, ceteris omnibus minus collapsa, quorum fornices anaglyptis opificiis, quadratis recessibus & concavatis, erant ornati, in quorum uno cavea est, cum cornice in fundo.
17 Cavea magna semicircularis, in qua tres sunt loculi, omnes viliter adornati pumicibus colore viridi & ceruleo depictis, quæ pro fonte inservierat.
18 Area dictis ædificiis & muris varie cincta, quæ nostris temporibus Area aurea appellatur, ubi jam est vinea Vincentii Coccanari, & antiquitates possidet 15 ac partem 7 atque 11.
19 Muri crassi, qui tria latera prædii D circumdant, quorum ille, qui Orientem respicit, ornatus est 16 forulis, 35 palmis ab areæ planitie elevatis, quas dividunt columnæ, è calce & cœmento factæ, forulæ istæ è pumice ut supra constructæ sunt. Murus alius Occidentem versus similiter ornatus est forulis absque columnis.

De prædio, ejusque ædificiis, quæ sequuntur versus Meridiem, literâ D notatæ.

CAPUT QUARTUM.

1 Prædium altius supra dictam aream 60 palmis, in plano à tribus lateribus supradictis muris numero 19 conclusum, in quo erat Templum ornatum columnis marmoreis striatis, quarum diameter tres habebat palmas, ut è fragmentis earum per locum istum sparsis videre est, ubi etiamnum sunt duo capitella ordinis Compositi, in modum linguæ canis incisa, unum supra aliud, & cum Delphinis loco Volutarum. Locus iste jam spurcitiis plenus est, & possidetur à Dominibus Altovitis, cum planitiei parte numero 3.
2 Murus, supra quam tendit via ad prædium ascendens.
3 Planum, sive area extensa ante dictum prædium.
4 Via subterranea transiens infra dictum planum, & introitum habet à plano versus Occidentem.
5 Domicilia ad planitiem dictæ viæ subterraneæ, ante quę erat porticus Aquilonem versus, cujus jam tantum conspiciuntur rudera.
6 Planum latum versus Occidentem, inferius ipsâ viâ subterraneâ, ubi nunc est vinea Heredum Dominici Gregoriani.
7 Aquæ seclusorium tres habens forulos in fronte plani numero 3 notati, ubi erant statuæ, sub quarum pedibus fontes scaturiebant.
8 Locus, in quo erat Porticus, jam spinis, sentibus, & ruderibus coopertus, ubi conspiciuntur fragmenta marmorearum columnarum igne combustarum, per totum locum sparsa; ager hic ad Sebastianum Pace, cum planitie anteriori numero 3 notata pertinet.
9 Via aut planities aperta ante dictum Porticum, quod crassissimis muris sustinebatur à parte Vallis versus Aquilonem.
10 Introitus cujusdam viæ subterraneæ, dictam Porticum subeuntis, & ad alia ædificia ducentis.
11 Murus crassus in præsens diruptus, prædium ab altiori parte sustentans versus Africum.
12 Scala, quâ ad dictum Prædium ascendebatur, infra quam quatuor habitacula erant quadrata, & unum orbiculare.
13 Planum, in cujus uno latere procedit supradicta via antiqua, ubi nunc est vinea Hyeronimi Petruccii.

De Palatio & villa Pœcilis, quæ literâ E denotantur, & omnibus eorum partibus.

CAPUT QUINTUM.

1 Area maxima versus Aquilonem, cujus major longitudo constat palmis 1090, latitudo 490.
2 Cincta est muro inæquali numero 2 notato, quæ planitiem dictæ areæ continebat.
3 Via dictam planitiem transiens, eamque in duas partes dividens. Hic Orientem versus est vinea Joannis Arquieri, Palatii Estensis Vestiarii, in altera parte versus Occidentem est vinea Petri Angeli Longi Tiburtini.
4 Porticus versus Aquilonem in fronte dictæ areæ.
5 Ingressus, & porta principalis Villæ, quæ in medio est longi muri duas Porticus dividens.
6 Murus 890 palmis longus, duabus Porticibus communis, qui adhuc integer restat.
7 Porticus ab altera parte dicti muri, quæ aream Villæ Pœcilis circuit, & loco columnarum parastatis è coctis lateribus & cœmento edificata est.

* 8 Para-

8 Paraſtata, quæ ſola erecta manſit, de omnibus quæ ibi erant, cum dimidiatis columnis ab utroque latere, ſub arcubus Porticus.

9. Periſtyliatum Atrium, ſeu Villa Pœcilis, longum erat cum omni ædificio 1040 palmis, 435 latum, cujus area in duas æquales partes diviſa eſt, à via quæ tranſit per ejus medium, à prædicta porta uſque ad portam Meridionalem. Pars hujus fundi verſus Ortum, eſt ager qui excolitur pro Minerva Romana, jam conceſſus Domino Bulgarino; altera verſus Occaſum, eſt vinea Hyeronimi Rampani, Tiburtini.

10 Ambulatorium patens extra murum Porticus, quod caput dictæ Porticus cingit verſus occaſum, & vergit in latus verſus Meridiem, quod ambulatorium lapidibus coctis ex tranſverſo poſitis ſtratũ eſt.

11 Ambitus muri medio dictæ areę exiſtens, totius ædificii figuram repreſentans: ubi è qualitate loci, & relatione ejuſdem Rampani, qui vineam ſuam hîc decidere vidit, creditur piſcina fuiſſe.

12 Scala, quâ in depreſſiorem areolam deſcenditur.

13 Areola 136 palmis longa, 70 lata, ſub qua cellulæ quædam ad æqualitatem vallis.

14 Ædificium quinque cellularum ad æqualitatem areolæ.

15 Domus in fronte areæ numero 1 conſtructæ ad ſuſtinendam terram dictæ areæ, & ex illis ſolum conſpiciuntur ſeptem, ceteris in ruinis proſtratis.

16 Ripa quædam è lateribus coctis, prædia à valle dividens.

17 Locus ſenticetis opertus, ſupra maximorum ædificiorum igne combuſtorum ruinas, jam ſubterraneas, ubi Templum fuiſſe creditur. Eſt iſte locus Joannis Mingonis Tiburtini.

18 Scala, quæ à plano numeri 13 deſcendit ad fondum vallis.

19 Varii ordines ambulacrorum ex ligno, erant ea juxta contubernia ſub Porticibus areæ numero 9 notatæ.

20 Scalæ, quibus à fondo vallis aſcendebatur in plana dictorum contuberniorum, ſed non tranſibant planum ſuperius, ſub porticibus.

21 Cellulæ prædictorum contuberniorum, in tabula punctis ſignatæ, quia erant ſub dictis Porticibus, & omnes iſtæ erant liberæ, nam unaquæque ſolam habebat portam, quæ ſupradictis ambulacris ex ligno correſpondebant, & ſupra portam erat feneſtra ad recipiendum lumen. Omnes hæ cellulæ ejuſdem ſunt magnitudinis, & ex una parte habent 28 palmas, ex altera 21. In hiſce cellulis, milites ad Imperatoris cuſtodia corporis, contubernia habuiſſe fertur.

22 Murus 20 palmorum craſſitie, poſt dictas cellulas & domunculas, ad humiditatem arcendam, & terram fulciendam Periſtyliati atrii Pœcilis.

23 Vacuum unius palmi & quartæ latitudinem habens, intra dictum murum & murum cellularum, ut aer illuc pertranſiret, & aquæ avacuarentur.

24 Vacua relicta intra craſſitiem muri numero 22 facta ſicut loculi undecumque occluſi, & à nulla parte ingreſſus patebant.

25 Via in humiliore parte vallis ſub dictis contuberniis, foſſæ propugnaculi ſpeciem habens, cum muro reſiſtenti, ac planum obverſum continenti.

26 Fundum vallis 400 palmis latum, ubi nunc eſt vinea Andreæ Quagliozzi Tiburtini, qui univerſum planum dictarum cellularum ſimul cum foſſa poſſidet.

27 Locus, ubi ruinæ ædificiorum conſpiciuntur, denſis vepribus obſitæ, quæ in totum jacent proſtratæ.

28 Templum in fronte dictæ porticus duplicis verſus Ortum, quod quadrangularis eſt figuræ, ab una parte 77, ab altera 65. palmorum, cum ſuo hemiciclo 53 palmis lato, & ſeptem loculis dimidii quadrati ad ſtatuas collocandas.

29 Hemiciclum 53 palmis latum, quod habet infractum medii quadri cum loculo in fronte, in quo collocata fuerat ſtatua, aream maximam ſpectans.

30 Veſtibula duo, per quæ à dicto Templo ad aliud ædificium contiguum tranſibatur.

De ædificiis, quæ Ligorius pro loco Bibliothecæ ſumpſit, litera F notatis.

CAPUT SEXTUM.

1 PORticus circularis columnis ornata, 20 palmis lata, in ædificio, dicto Templo juncta.

2 Euripus, ſeu foſſa circularis 20 palmis lata intra ædificium medium & porticum; & totus hic locus eſt ſupradicti Joannis Arquieri, Eſtenſis Veſtiarii.

3 Ædificium circulare in medio porticus, & credibile eſt fuiſſe thermas, aut locum in aqualibus deliciis: ejus diameter eſt palmorum 120.

4 Principalis ingreſſus in dictum ædificium.

5 Area ante dictum ingreſſum, craſſis muris cincta, ad fulciendam terra, cujus planities altior eſt areæ maximæ num. 1 litera E, & iſta area ager eſt ſupradicti Rampani.

6 Veſtibulum à porticu circulari ad alium Porticum tendens.

7 Periſtylium, ſeu Atrium quadrangulum cum porticibus cingentibus, è columnis marmoreis Corinthici ordinis; quod Atrium 295 palmis longum, & 230 latum eſt, & in loco iſto vineam habet dictus Rampanus.

8 Veſtibulum in planitiem tendens verſus Aquilonem.

9 Fons & cubicula, quibus Porticus præbebat aditum.

10 Veſtibulum, quo ab angulo Porticus in aream tranſibatur.

11 Scala duplex intra dictum veſtibulum, quâ in ſuperiores Bibliothecæ partes aſcendebatur, & deſcendi poterat in dictam porticum circularem.

12 Habitacula diverſa primi plani Bibliothecæ, exaltata in lateribus & angulis, cum cellulis, cubiculis & ambulacris, exterius circum dictas exaltationes.

13 Area, aut planum ante ædificium Bibliothecæ, ad dictam Rampanum pertinens.

14 Scalula in aream num. 5 deſcendens.

15 Loculi tres, qui conſpiciuntur in craſſo muro dictæ areæ num. 5. in fronte introitus ædificii circularis numero 4.

16 Locus in modum Templi conſtructus, cum ſuis receſſibus & cubiculis, quæ ſecundum Ligorium loca erant ſtudiis dicata.

17 Murus ornatus loculis 610 palmis longus, aream Bibliothecæ num. 13. ſuſtinens & dividens à plano quod ante eam jacet, 15. palmis depreſſius.

18 Scala deſcendens in dictum depreſſius planum.

19 Planities, in qua veriſimiliter fuerat hortus ad recreationes ſtudioſorum, ubi nunc eſt vinea & pratum dicti Hyeronimi Rampani.

20 Porticus ornata columnis, quæ creditur fuiſſe ante dictum murum cum loculis.

21 Scala poſt dictum murum verſus Orientem, quæ aſcenſum præbebat in aliud ædificium altius.

22 Ædificium, cum diverſis habitaculis infra & ſupra terram.

23 Ambulacrum infra terram 150 palmis longum, quod ab una parte ædificii tendebat ad aliam.

24 Ambulacra duo, jam aperta, quæ dictum ambulacrum infra terram intrabant.

25 Locus ſubterraneus 92 palmis longus, ad quem ingreſſus patet per duas portas à dicto Ambulacro, & in fronte juxta introitum ſunt loculi, in quibus fontes erant, & ante dictum locum verſus Africum ſunt alia duo cubicula, in quorum fornicibus feneſtræ quadratæ, ſicut apertura putei.

26 Area, aut Atrium inferius verſus Aquilonem, ante dictum ædificium.

27 Scala duplex, quâ deſcendebatur ex dicto atrio in fundum vallis.

28 Locus ſubterraneus, ad æqualitatem fundi vallis, in cujus fronte ante introitum magnus eſt loculis, è rudibus pumicibus conſtructus, ſicut etiam fornis univerſa, & muri circumcirca: in quo loculo adhuc ſupereſt pedamentum, cui ſtatua inſiſtere deberet. Supra dictum locum alia erant ambulacra & cubicula, jam in totum diruta.

29 Planum ad æqualitatem areæ num. 13. in quo alia erant ædificia, quæ ſolo æquata jacent.

30 Domunculæ novem, ad æqualitatem dictæ planitiei, juxta quarum introitus erant loculi introrſum perforati, è quibus fontes ſcaturiebant.

31 Scalula in prima domo, quâ aſcendebatur ſupra fornicem loci num. 25, exitum habens in planum altius ſupra dictas domos, aut fontes.

32 Fragmenta quædam murorum, qui alias conſtituerant domos ſupra planum num. 29, quarum formæ, cum ſatis in ruinis jaceant conjectura ſumi non poteſt. Omnes ſupradictæ Antiquitates, ſunt in agro Hyeronimi Rampani.

33 Tres loculi cum una Porticu, ante quam introitus erat in viam ſubterraneam, ſub plano literâ G notato.

34 Porta, quæ ducebat in ambulacrum ſubterraneum, ſub plano 29. quod conduceret in ſpeluncas ſub plano literæ G, ſicut dicetur.

De ædificiis & aliis locis ſitis in ſummitate collis, literâ G notatis, pro maxima parte in poſſeſſionibus Dominorum Altovitorum.

CAPUT SEPTIMUM.

1 POrticus ſupra ripam verſus vallem ad Aquilonem, proſpectum in illam concedens, 800 palmis longa, latitudine circulari palmorum 25, columnis è marmore ſtriatis ornata, quæ trium palmorum diametrum habebant, illarum quædam videntur fragmenta per illum locum diſperſa, quaſi ſuper invicem collapſa.

2 Area, vel hortus ante dictam Porticum, longa cum univerſo ædificio 890 palmis, 280 lata, in quo loco nunc eſt ſilvula turdis venandis apta.

3 Locus craſſis muris circumcinctus, introrſum loculis ornatus, ubi creditur fuiſſe hortus ſeparatus, vel avicularium, aut vivarium, qui longus eſt palmis 250, latus 160.

4 Porticus duæ in fronte ejuſdem, paraſtatis è cæmento conſtructæ.

5 Domicilium undecunque quadratum, cum atrio ſemiquadrato juxta introitum, ubi ſtatua in loculo collocata erat. In ingreſſu erat veſtibulum cum duabus cellulis.

6 Scalula deſcendens in ſpeluncas aut ambulacra ſubterranea, in tabula deſignata.

7 Feneſtra per quam in ſpeluncas intravimus, cum aliæ ſiniſtrorſum eſſent, lumen concedentes huic primo ambulacro, ruinis cooperto.

8 Ambu-

8 Ambulacrum subterraneum versus Circium, fenestras habens supra planitiem 29 literæ F.

9 Ambulacrum cum muris transversim collocatis versus Africum, sed absque fenestris.

10 Ambulacrum versus Zephyrum, absque fenestris, cujus fornix à parte introitus versus Aquilonem laborata est opere musaico minuto è variis coloribus, cum ramulis, foliis, & aviculis; ac in fine dicti ambulacri est loculus planitiei æqualis.

11 Via subterranea in medio dicti ambulacri, quæ ad quinque passus introrsum tendebat ad dextram, ubi locus ruinis oppletus est, ita ut transiri nequeat.

12 Porta, reperta sub terra, jam obstructa, quâ introibatur in dictam viam.

13 Atrium ingens 360 palmis longum, 285 latum, quod erat ante ædificium supra dictas speluncas, jam omnino solo æquatum.

14 Templum figuræ circularis, cujus dimidia pars erecta mansit, & ingressus ejus patebat ab atrio prædicto, cujus diameter est palmorum 60. parte interiore dicti Templi ornatâ 24 loculis, cum uno ingenti dimidium circulum habente ante introitum.

15 Cellulæ & ambulacra dicto Templo contigua, sed in ruinis sepulta.

16 Atrium longum 145 palmis, latum 110, cum duabus porticibus in extremitatibus, & caveæ duæ in fronte medii circuli, palmorum 40. in diametro, sed ea ante introitum gradatim elevata erat à plano.

17 Ambulacrum opertum ducens ad Peristylium num. 18.

18 Peristylium 149 palmis longũ, 103 latum, porticibus circumdatum, quarum fornices omnes picturis ornatæ, super 24 columnas; & earum introitus ab omnibus quatuor lateribus respondebant habitationibus circumjacentibus.

19 Aula, longa 42 palmis, lata 38, dextrorsum & sinistrorsum habitatiunculas habens.

20 Exhedra, septem loculis ornata.

21 Vestibulum aut aditus, ducens ad alia ædificia versus Zephyrum.

22 Templum octagonium, diametri 46 palmorum, cui in quatuor lateribus 4 portæ erant invicem obversæ; & in cæteris quatuor loculis, singuli cum diametro 13 palmorum, ac in 8 angulis octo erant columnæ.

23 Cubicula, quæ inservire debebant sacerdotibus Templi.

24 Area, 290 palmis longa, 245 lata, porticibus depictis ornata, cum columnis è calce, cæmento & lapidibus coctis; & ista area nunc vocatur à Tiburtinis Area Aurea supra Collem, ad distinctionem aliæ Areæ Aureæ, quæ est in valle.

25 Porticus juxta aream producta, ad omnia ædificia versus Aquilonem ducens.

26 Areola, supra ripam prospiciens, per planitiem inferiorem, ante illam.

27 Exhedra, loculis, statuis & columnis ornata, cum cellulis diversis, & ambulacris ab una & altera parte.

28 Atrium ingens, 80 palmis longum, 50 latum, tres portas habens in ambulacrum num. 25. ducentes, in cujus fronte septem erant loculi, cum statuis ibidem collocatis.

29 Cubicula diversa, quorum quædam quadrata, quædam semirotunda.

30 Exhedra spatiosa, cum spelunca in medio ante introitum, tantæ profunditatis, ut sextam circuli partem adæquaret, statuis ornata in loculis, & inter eas erant Columnæ marmoreæ rutilantes striatæ, cum quatuor fontibus in 4 angulis, & in medio erat rotunda vel octangula, cum columnis marmoreis politis, absque striis. Totius ædificii mensura ab una parte erat palmorum 102, & ab altera 118.

31 Habitationes ex utraque parte exhedræ, sibi invicem correspondentes.

32 Ambulacrum apertum, ab area nu. 24. descendens in planitiem depressiorem supradictam.

33 Locus sentibus obsitus, ubi diversæ erant cellulæ rotundæ, & quadratæ, loculis & aliis opificiis ornatæ, quæ omnia solo æquata sunt, & è fundamentis nihil aliud sumi potest, quam quod hac mappa designatum. Hoc totum humile planum olivetum est Sebastiani Pacis.

34 Piscina ovatæ 170, palmis longa, 110. lata, cum duobus propugnaculis vallem versus.

35 Ambulacrum aut via in fundo vallis, longa 1445 palmis, lata 28.

36 Receptaculum in dicta via, loculis ornatum.

37 Angulus excurrens in planum Piscinæ, ubi vestibula quædam, cum diversarum inventionum scalis, ascendentibus in planum literæ G.

38 Viæ subterraneæ infra collis ripam transeuntis aditus duo.

39 Via subterranea, quæ totum collem trajicit, & subter ædificia, & Templum octangulum vadit.

40 Via subterranea, sub collis ripa usque ad Inferos.

41 Ambulacrum & Porticus versus Africum, tecta, & columnis ornata, similis aliæ nu. 25. & hæc versus Zephyrum transibat in porticum post habitationes Exhedræ.

42 Area apte dictam porticum.

43 Area circiter 15 palmis quam supradicta depressior.

44 Locus, ubi magnum erat ædificium separatum, plane jam solo æquatum, & ruinæ jacent sub vepribus sepultæ.

45 Agri circa dictum rubetum, qui Dominorum sunt Altovitorum cum omnibus supradictis antiquitatibus, ac rubetis, & universo solo dictorum prædiorum.

46 Porta, transiens in Peristylium ad nobile planum superiorum partium ædificii versus Occidentem.

47 Peristylium vel Atrium 225 palmis longum, 134 latum, circumdatum porticus, ornatis 40 columnis, sub quibus speluncæ sunt, quæ etiamnum integræ perstant, picturis nobilitatæ, sed quarum colores longitudine temporis evanuerunt.

48 Quatuor frontispicia murorum, quæ loculis erant ornata, & statuis ante arcus porticuum.

49 Ambulatoria aperta 18 ½ palmis lata intra dictos muros & Porticus.

50 Habitaculum hibernale versus Austrum.

51 Domicilium exiliens in angulis cum quatuor cubiculis, ubi portæ sunt sibi invicem correspondentes, & balneum creditur fuisse privatum.

52 Aula pensilis, cum pavimento marmoris albi, in morem musaici operis.

53 Atrium ante aream.

54 Area ante dictum domicilium.

55 Domicilium æstivale versus Aquilonem.

56 Scala descendens in domicilium & inferiora cubicula, & in speluncas sub porticus nu. 47. supradictis

57 Area depressior, & sentibus obsita, ante dictum domicilium.

58 Ambulacrũ subterraneũ, à dicto domicilio transiens ad thermas.

59 Thermæ supra dictam aream, in totum jam dirutæ.

60 Thermæ Laconicæ, vel sudatorium figuræ circularis, palmorum 52 diametri, quæ tantum lumen habebant in medio fornicis, ubi æneum erat operculum, quo extollendo & demittendo Laconicæ calor temperabatur.

61 Domicilium octagonum, cum 4 loculis, ab ovali figura extractum, quod in medio totius ædificii cæteris magis integrum mansit, & 5 portas habet, exeuntes in omnia alia cubicula, quæ illi circumjacent. Supra coronidem cui testudo super imposita videntur quatuor sunt canales latericii, intra muri crassitiem, per quos vapores calidos ad calefaciendũ cubiculum aut balneum immittebant.

62 Ædificium, in cujus medio ambulacrum erat cum cellulis liberis ab utraque parte, & tribus hospitiis familiæ recipiendæ.

63 Quatuor portæ, exeuntes in viam subterraneam, ad ripam altum prædium sustinentem num. 13. quæ via transit sub ædificium versus Zephyrum, & intrat in alias vias subterraneas.

64 Via subterranea sub prædio num. 13, intrans in aliam viam subterraneam.

De ædificiis supra planum inferius versus Occasum, literâ H notatum.

CAPUT OCTAVUM.

1 AREa longa 590 palmis, lata, 130 supradictâ inferior, circiter palmis 20.

2 Principium dictæ areæ versus Aquilonem, ubi erant cubicula quædam.

3 Via subterranea sub dicta area, quæ in parte Aquilonari intrabat speluncas sub Pœcilis porticibus, transiens sub templo in initio earum, ubi est nu. 28 literæ E. & ab altera parte versus Austrum introibat in alias vias subterraneas.

4 Atrium, per quod transibatur in ædificium in fronte dictæ Areæ.

5 Habitacula ab una & altera parte Atrii.

6 Aula, longa 73 palmis, 40 lata, quæ erat pulcherrima, & probe ornata, prout vestigia etiamnum demonstrant.

7 Domicilia duo ab utraque parte dictæ aulæ, quorum unumquodque cubiculum habet quadrangulum 53, palmis longum, 31 ½ latum & aliud biangulum cum uno latere recto, & altero circulari, sicut & cavea medii circuli.

8 Porticus duæ in lateribus dicti ædificii, una versus Aquilonem Æstivalis, & alia versus Austrum Hibernalis.

9 Hemiclum, vel cavea magna medii circuli, habens diametrum 105 palmorum, cum quinque portis exeuntibus in dicta cubicula, aulam & porticus, & cum duobus loculis, ornatis statuis.

10 Atrium quadratum, ubi in aliis tribus lateribus tres aliæ sunt caveæ prædictâ minores, ac minoris proportionis medii circuli; & dictum atrium ab omni latere est palmorum 157, vacuum autem cavearum minorum est palmorum 80, & alia major habet palmos 105, conformis aliæ huic obversæ.

11 Planum, vel area ante porticum dicti ædificii versus Austrum depressior areâ nu. 1. palmis 6.

12 Facies balneorum sequentium, duobus magnis loculis, & tribus minoribus ornata, in quibus erant statuæ, quarum pedamenta adhuc conspiciuntur.

13 Areæ ante balnea versus Ortum, 132 palmis longa, 50 lata.

14 Cubiculum quasi ovatæ figuræ, in cujus lateribus duo erant fontes, loculis ornati & muri laminis marmoreis variegatis incrustati.

15 Cubiculum octangulare cum septem portis, & quatuor lateribus rectis ac 4 convexis, Epoditerii usum habens, qui locus erat in quo exuebantur vestes antequam balneum intrarent.

16 Cubiculum Laconicum, hoc est sudatorium circularis figuræ, lumen è medio hemisphærii, ubi æneum operculum erat, accipiens.
17 Aula in medio fastigii, cum duobus capitibus circularibus, sed parvæ cavitatis.
18 Via subterranea, transiens sub plano areæ ante fastigium balneorum, quæ intrat in alias vias similes, sub ædificio vicino.
19 Area ante fastigium dictorum balneorum versus Favonium, longa palmis 260, lata 90.
20 Atrium, quod à dicta area abit in viam sequentem.
21 Via, à planitie nu. 11, transiens in medium vallis Canopi.
22 Habitacula diversorum cubiculorum in lateribus dictæ viæ.
23 Atrium, per quod transitur in ædificium & aulam nu. 24.
24 Area vel aula quadrata palmorum 152 ab omni parte, ubi versus Zephyrum est cavea magna medii circuli, & diametri palmorum 108, quæ in medio habebat cellam etiam quadratam palmorum 43, profundam 35.
25 Area item quadrata, 84 palmis longa, 69½ lata, cujus muri undique loculis & portis erant ornati. Totus hic locus cum aula nu. 24 est vinea Eugenii Falegnami.
26 Viæ subterraneæ, sub dictis habitaculis in mappa punctulis notatæ.
27 Præcipuus introitus dictæ viæ.
28 Aditus viæ subterraneæ, quæ collem & prædium trajicit, literâ G. notata nu. 39.
29 Area ante ædificium, ubi alia erant balnea.
30 Atrium, ornatum 4 columnis marmoreis, & statuis in loculis, in fronte ejusdem.
31 Exhedra, longa palmis 124, lata 51, ubi ab Aquilonari parte Hemiciclum videre est, septem loculis ornatum, in quibus erant statuæ, cum duabus columnis fornices sustinentibus ante Hemiciclum.
32 Cellulæ palmorum 21, ab omni parte, cum suis caveis ante introitum.
33 Aula quadrata palmorum 51 ab omni latere, cum sua testudine crucis in modum imposita quatuor archetypis Tiburtini in angulis, & ornata fictilibus, figuris fusis, albis ac puris, quæ adhuc integræ conspiciuntur.
34 Aditus viæ subterraneæ, dictam aulam intrantis, sed jam ruinis oppleta est.
35 Cubiculum quadratum palmorum 50 ab omni latere, quod pars erat balneorum versus Occasum, ubi habebatur frigidarium.
36 Cubiculum figuræ circularis, diametri 55 palmorum, quod inserviebat pro Laconico, hoc est sudatorio absque aqua, lumen recipiens è medio hemisphærii, sicut de aliis dictum est.
37 Cubiculum pro tepidario inserviens, palmis 65 longum, 39 latum, quæ proportio est unius quarti & duorum tertiorum.
38 Cubiculum, calidarii usum præbens, cum tribus cellulis medii quadri, in quibus erant labra vel urnæ balneorum calidorum & tepidorum, ac post illud erat aliud cubiculum, in quo poterant esse fornaces ad calefacienda balnea.
39 Via subterranea, in ripa muri areæ 29, quæ via lumen recipit per quasdam fenestras quadratas, in fornice.
40 Porticus super parastatas ante dictam aream, ad sequentes cellulas aditum præbens.
41 Cellulæ subterraneæ sub prædio literæ I. in ripa muri areæ 29, quæ cellulæ tres planities erant in mappa punctis notatæ, diverticula vilioris familiæ.
42 Scala duplex in dictæ porticus angulo, quâ ascendebatur ad dictas planities; sed nobile planum non adibat, in ultimo sub nobili convoluta permanens.
43 Scala in altera parte porticus, quæ ad nobile planum ascendit.
44 Aula nobilis plani longa palmis 100, lata 63, supra dictas cellulas subterraneas.
45 Xystus ante dictam aulam, respiciens fundum areæ 29.
46 Cellulæ vel aditus in lateribus, aut fronte aulæ, dicti Xysto objectæ.
47 Aliæ Cellulæ ab utraque parte habitationibus destinatæ.
48 Murus 9 palmis crassus inter dictas cellulas, in cujus crassitie vacua depicta conspicua sunt, sicut armaria muralia.
49 Duæ porticus ante fastigium ædificii, in quibus erant portæ, aditum in aulam & cellulas concedentes.
50 Hemiciclum diametri palmorum 40, ubi 4 erant introitus, & ille in medio caveæ tendebat in vestibulum, in quo Scala magna ascendens in planum supra dictas vias subterraneas, ubi sunt numeri 39.
51 Scala, à supradictis ædificiis descendens in aream nu. 54. literæ G.

De planitie sequenti versus Meridiem, & ejus ædificiis, literâ I notatis.

CAPUT NONUM.

1 PLanum supra collem, ubi olivetum est Eugenii Amici, Tiburtini.
2 Ædificiorum quorundam ruinæ, in quibus tantum conspici possunt vestigia porticus aut ambulacri 95 palmis longi.
3 Templum rotundum, quod extrinsecus in circuitu columnis ornatum erat, tanquam illud cingens ambulacrum, cujus diameter est palmorum 421, in quo loco & agris circumjacentibus est olivetum Petrusfiorum, Tiburtinorum.
4 Planities versus Ortum supradicto depressior palmis 15, sub quâ ducit dicta via subterranea, nu. 40 notata, literâ G.
5 Muri sustinentes dictum planum nu. 1. designatum.
6 Brachium angustius supradictâ viâ subterraneâ nu. 40. notatâ, literæ G. quod sequitur directè versus Austrum occidentalem, palmis 130 longum, quod totum ruinis occlusum est.
7 Via, quâ dictum brachium intratur, ab aliis differens, quia diversa habet brachia, quæ alias vias demonstrant, omnes terminatas longitudine palmorum 17, latas 5, & altas 7 palmis, & omnes è lapidibus excisis & conglutinatis constructæ sunt, lumen recipientes per spiramina rotunda in earum fornicibus.
8 Planities humilior planitie nu. 4, palmis 15, à supradicta via subterranea nu. 40. literæ G. divisa.
9 Locus, ubi erat ædificium in fronte plani nu. 4. cujus fastigium Septentrioni obvertebatur, longum palmis 130, sed jam plane est destructum, & sentibus obsitum; & hæ binæ planities nu. 4. & nu. 8. sunt oliveta Petrusfiorum.

De valle & Templo Canopi, literâ K. notatis.

CAPUT DECIMUM.

MUrus longus palmis 640, qui cum suis parastatis versus vallem Canopi, sustinet planitiem literæ I, & dicta vallis longa est palmis 882, lata 340, & locus hic est supradicti Rosati.
2 Canopi Euripus, 700 palmis longus, 200 latus.
3 Domicilia duo 20 cellularum in plano, quæ æquant & sustinent prædium, quod illis objacet versus Zephyrum, ubi in fornicibus secundi plani sub prædio, videri possunt picturæ quædam cavernarum subterranearum.
4 Templum Canopi in fronte vallis, magni hemicicli figurâ, habens diametrum 75 palmorum.
5 Cellulæ duæ ab utraque parte Templi in primo introitu, cum loculis in fronte, in quibus duæ statuæ collocatæ erant.
6 Porticus subterraneæ, à tergo & teribus dictas cellulas lambientes.
7 Quatuor spatia vacua intra crassitiem muri in hemiciclo, longa palmis 6. profunda palmis 8 cum dimidio, gradatim facta, quo aqua ex iis prodiens altius scaturiret, & inter unaquæque erant loculi, ac in iis collocatæ statuæ suorum Deorum.
8 Cellulæ in muri crassitie post dictos loculos, in quas descendebant Sacerdotes, per foramen in medio fornicis, & respondebant iis, qui Deos benignos peterent.
9 Cavitas in medio Templi, profunda palmis 90, lata 21, cum quinque loculis per latera & una in fundo, ubi erat statua Neptuni vel Canopi; & in quantum ferunt lineæ transversim punctis notatæ in medio opertum est, sed juxta arcum & in fundo apertum, sicut atria duo.
10 Cubicula in parte Templi versus Ortum, omnes jam ruinis involutæ.
11 Locus subterraneus ab altera parte Templi, latus extrinsecus circumdans, & lumen recipit per sex fenestras quadratas in fornice, tanquam aperturas puteorum, & hic undecunque picturis nitebat, prout vestigia sub dictis fornicibus ostendunt, & totum hoc Templum ad eundem vallis Dominium pertinet.
12 Prædium altum supra dictum Templum, ubi fuit planum seu area ædificiis cincta, & nunc ibidem est vinea cum ericeto quodam Vincentii Tiburtini.
13 Ædificium, quod alterum debebat esse Templum, hemicicli formâ, loculis & statuis ornatum, cujus diameter est palmorum 50.
14 Quatuor cellulæ ab utroque latere hemicicli, pro transitu inservientes.
15 Duo alia cubicula juxta dictas cellulas.
16 Scala, à plano nu. 12, ascendens in prædium literæ I.
17 Cubicula tria plano nu. 12, æqualia, supra quæ alia erant diverticula ruinis jam ablata.
18 Vestibulum vel porticus à cubiculo nu. 15 ducens in aliam scalam, quâ ascendebatur supra alia plana versus Occasum.
19 Planum, alteri nu. 12. notato æquale, quod transibatur versus prædium prædominans valli Canopi.
20 Prædium dictæ valli prædominans, supradictis ædificiis nu. 3. fulcitum, in quo duæ sunt vineæ, & ericeta, una Hyeroimi Palucci, & altera Joannis, Petri & Dominici Magnini à Cori.
21 Planum, quod se extendit versus Occasum, Circium, & Aquilonem, ubi sunt vineæ, campi, & oliveta Domini Sebastiani Soliardi Tiburtini, & terminatur valle quæ Zephyrum respicit.
22 Muri, qui à tribus lateribus magnum prædium literâ L notatum suffulciunt.
23 Templum sub prædio in angulo versus Occasum, æquale dicto plano 21, quod extrorsum est quadratum tribus lateribus clausum, longitu-

longitudine 75, altitudine 58 palmorum, in quorum mediis tres sunt portæ Templum introeuntibus, quod intus circularis est figuræ, diametri palmorum 43, altum ab Hemisphærio ad pavimentum palm. 55. illud loculis ornatum, & ante portam est cavitas cum loculo in fundo

De prædio, & locis ad Academiam pertinentibus literâ L. notatis.

CAPUT UNDECIMUM.

1 Scala super duo prædia altiora conducens.
2 Primum prædium, 630 palmis longum, 290 latum, in quo jam est olivetum supradicti Sebastiani Solardi.
3 Locus, in quo erat porticus coperta, cujus introitus juxta scalam, æqualis dicto prædio; in altera parte extat altera scala, in prædium altius ascendens.
4 Planities dicti prædii, altioris priori palmis circiter 15. cujus situs juxta porticus longitudinem se extendit 630 palmis, latitudine palmorum 173, in qua est olivetum Josephi Cæsaris Tiburtini; aliud planum quod sequitur versus Africum, longum est palmis 880, latum 493, ubi in præsens est vinea ejusdem Cæsaris.
5 Templum extrinsecus figuræ circularis, supra aliud positum, nu. 23. literæ I. descriptum. Et hoc extrorsum ornatum erat 16 columnis marmoreis albis striatis Dorici ordinis, quarum crassities erat $3\frac{1}{2}$ palmorum diametri, quæ sustinebant architrabes, ornamenta, & fornices marmoreos. Interior pars hujus templi figuræ octangularis erat, cum octo arcubus in lateribus $13\frac{1}{2}$ palmis latis, & Templi diameter erat in vacuo pal. $46\frac{1}{2}$. Quod Templum nunc solo æquatum est, ac in ejus loco fabricata fuit turris, cum tribus elevationibus, per supradictum Dominum Sebastianum Soliardi, loci proprietarium & hodie vocatur *Rocca Bruna*.
6 Murus cum suis sustentaculis, longus 2340 palmis, prædium nu. 4. dictum sustinens, & à plano depressiori versus vallem dividens.
7 Planum supradicto circiter 20 palmis, humilius, & illud convenit cum plano nu. 21. literæ K. quod planum territorium est Domini Bulgarini, ubi transit via nuperrimè facta, ad ejus villã ducens.
8 Ædificium, extrinsecus quadratum, intrinsecus rotundum, cum variis diverticulis & cubiculis, jam solo æquatis, & sentibus obsitis.
9, 10, 11, 12 Quatuor loculi in majori circumferentia introrsum, æqualiter dispartiti, invicem correspondentes in quatuor partibus circuli, cujus diameter est palmorum 120.
13 Quatuor cellulæ biangolæ, cum uno latere recto, & uno medii circuli, quæ omnes correspondent quatuor angulis extra totum ædificium, quarum unaquæque longa est palmis 30, lata 29.
14 Quatuor vestibula ante dictos loculos, quæ inserviebant transeuntibus in atria & Porticus, quorum latera portiones sunt circuli.
15 Quatuor atria figuræ circularis, diametri 10 palmorum, quæ respondent 4 lateribus exterioribus.
16 Porticus rotunda, palmis 10 lata, columnis ornata, cingens aream in ædificii medio, diametri 60 palmorum, cujus pavimentum erat varium è lapidibus serpentinis, Porphyreis, marmoreis nigris & albis.
17 Porticus atrio principali contigua, p. 75 longa, 19 lata, cujus pavimentum erat operis musaici albi & nigri.
18 Porticus versus Africum, ante atrium principale ædificii, longa palmis $303\frac{1}{2}$, lata 16.
19 Peristylium vel area Academiæ, cum porticibus & columnis ab omni latere, quarum pavimentum erat varium ex opere musaico nigro & albo, cum lapidibus quadratis porphyreis, serpentinis & marmoreis. Longitudo peristylii est palmorum $303\frac{1}{2}$, latitudo 173.
20 Cubicula ad latus peristylii supradicto ædificio contigua, quorum unumquodque longum est palmis 40, latum 22, & supra eadem alia erant cubicula nobilia, ut patet ex muris superius erectis.
21 Introitus præcipuus versus Circum.
22 Vestibulum, à porticu peristylii alteri ædificio respondens.
23 Atrium cum duobus frontibus medii circuli, ornatum loculis, portis, & duobus habitaculis ab adversis partibus.
24 Area ante fastigium Templi, quod fastigium ornatum erat tribus portis, in templum intromittentibus, & duobus loculis inter illas. In latere versus Africum habebat cellulam porticui peristylii correspondens.
25 Templum Appollinis, prout dicit Ligorius, quod ornatum erat 20 columnis compositi ordinis, & duobus tertiis extra murum, factis è cæmento murali, quarum bases, capitella, finbriæ, & fornices erant è terra cocta, diligentissimè elaborata. Supra hunc ordinem, alius erat ordo huic similis, & inter ejus columnas decem loculi, in iisdemque decem statuæ collocatæ, inter quas decem fenestræ. Diameter interior Templi est palmorum 62, & in totum decem habet portas.
26 Domicilium diversorum cubiculorum ad latus Templi versus Septentrionem orientalem, ubi in angulo erat scala, quâ descendebatur ad planitiem depressiorem versus Septentrionem & Orientem.
27 Locus apertus, palmis 80 longus, 66 latus, ubi, secundum Ligorium, occludebantur victimæ, quæ sacrificabantur in Templo.
28 Alter introitus versus Zephyrum, quo descendebatur in dictam planitiem depressiorem.
29 Alter introitus ad latus supradicti, in quo est loculus magnus in uno latere, parvæ cavitatis.
30 Porticus seu Xystus ante dictum introitum, transiens ad planitiem versus Zephyrum, ubi alia erant ædificia. Omnes hæ antiquitates hodie senticetis opertæ, & earum possessor est supradictus Josephus Cæsar.
31 Planum ubi supradicta erant ædificia, in quo Dominus Bulgarinus, loci herus, fodere fecit intra eundum xistum & stabulum, suum, ubi sub terra invenit cellulas quasdam ruinis oppletas, è quibus extraxit duo candelabra marmorea sicut folia incisa, cum pedibus triangularibus, & cellulæ foris figuris anaglyphicis satis beneexsculptæ erant. Illa candelabra jam sunt inter antiquitates Cardinalis Barberini.
32 Planum humilius palmis 15, in quo est vinea Marcelli Frescìati, & oliveta aliorum Dominorum.
33 Murus crassus, prædium sustinens, quod illi incumbit versus Ortum australem, notatum nu. 31, in quo muro septem erant loculi, hoc est, quatuor medii quadri, & tres medii circuli, & inter eos octo loculi minores medii circuli.
34 Fons super dictum prædium, medio lateris dicti muri correspondens, qui foris & intus rudibus tartaris incrustatus, in cujus medio conspicitur stylobata, quæ statuam sedentem habuerat, & illius pars pallii infra genua pendentis inventa fuit, quam emit Card. Barberinus.
35 Domicilium, in quo nunc est stabulum & fœnile D. Bulgarini, constructa super antiquitates, quæ è tantis ædificiis, olim hîc erectis, solum integræ restant.
36 Porticus subterranea in ripa vallis versus Africum, in quam aliæ intrabant viæ, transeuntes sub plano nu. 31, ut è punctis notatis videre est, adeo ruinis oppletæ, ut permeari non possint, exceptis quæ in tabula conspiciuntur.
37 Locus, ubi Dominus Bulgarinus erexit domum ruralem, partim supra antiquitates & cavernas, ac partim super fundamenta.
38 Ædificium pulcherrimi Templi, quod ita destructum est, ut nulla ejus posthac vestigia inveniri poterint, & in totum longum est 206 palmis, 180 latum.
39 Duæ caveæ vel loculi in lateribus cellulæ Templi, ubi duæ erant portæ in illam intromittentes, è quibus caveis unica restat erecta, & reliquum plantæ omnino è fundamentis effossum est: dicta cellula longitudinem habet palmorum $83\frac{1}{2}$, latitudinem 47. quæ ornata erat columnis flavis politis, cum capitellis & fornicibus marmoreis incisis, quarum vidimus aliquas particulas igne combustas.
40 Porticus subterranea, lumen recipiens per quasdam fenestras, supra quam alia erat porticus. ornata columnis, quæ ab omni latere templum cingebant.
41 Planta Theatri, cujus rusticus xystus fastigii, versus Circium, tantum integer mansit, reliquum sub terra est sentibus tectum, quæ ad Dominum Bulgarinum pertinent, cum omnibus olivetis circumjacentibus.
42 Ambulacrum in fronte Theatri post scenam, longum palmis 214. latum $12\frac{1}{2}$ in quo erant tres portæ à scena in ambulacrum immittentes.
43 Duo ambulacra in fronte scenæ, unum supra aliud, quæ ornata erant 24 columnis, compositi ordinis, quarum inferiores nigræ erant & candidæ, & superiores è marmore Thasio durissimo lutei coloris cum maculis rubeis, omnes striatæ. Ambulacri longitudo erat palmorum 160, latitudo 15; sub eoque viæ subterraneæ Theatrum ambientes.
44 Cavea medii circuli in Theatri medio, longa palmis 35, lata 24.
45 Via subterranea ad Inferos descendens.

De valle, & viis subterraneis ad Inferos, literâ M notatis.

CAPUT DUODECIMUM.

1 Vallis Inferorum longa 635 palmis, lata 72. cum ripis è rudibus lapidibus excisis in collis plano, in quo est vinea Augustini Chiappini. Supra ripam vallis in plano 32 literæ L, est olivetum Andreæ Scarselli; supra altram ripam oppositam in plano versus Ortum Septentrionalem, est olivetum Flaminii Bertonis pharmacopolæ, adjacens vineæ supradicti Marcelli Frescìati, nominati ad nu. 32. literæ L.
2 Loculus in fronte Vallis, è lapidibus rudioribus laboratus, sicut tartaris & tufis, & inserviebat pro fonte, latus palmis $26\frac{1}{2}$, & profundus 35.
3 Duæ viæ subterraneæ, ad quas duæ aperturæ in vallis ripa præbebant aditum, distantes à dicto loculo palmis 75; sed in illam versus ortum Septentrionalem intrabat supradicta via subterranea, prodiens è partibus villæ versus Aquilonem, notata nu. 7. literæ I.
4 Duæ aliæ aperturæ dictæ viæ loculo correspondentia.

5 Domici-

5 Domicilium designatum per quasdam fundamentorum ruinas, super ripam vallis versus ortum septentrionalem, in quo loco erant ædificia, sicut etiam ab altera parte quæ omnimodo destructa, & propterea impossibile fuit ea hic designare.
6 Duæ aliæ viæ subterraneæ à supradictis discedentes, per quas transiri poterat in vias magnas inferorum, & lumen recipiebant ab aperturis rotundis, sicut puteorum, in medio fornicum.
7 Locus à cavernis magnis inferorum occupatus, in quo, secundum Ligorium, campi erant Elysii, & jam literâ A, est olivetum Domini Bulgarini. Literâ B, est olivetum Dominæ Tarasconeæ. Literâ C, est olivetum Dominici Valerii. Literâ D, est vinea Hieronimi Cenci. Litera E, est olivetum fratrum S. Angeli Tiburtinensium.
8 Alia via similis, longa 300 palmis, quæ ex supradicto plano 32, literæ L, ducebantur in angulum primæ viæ.
9 Viæ duæ majoris subterraneæ, unaquæque longa palmis 1400, cum 58 aperturis rotundis in fornicibus, diametri palmorum 8. & elevatis usque ad planitiem campi superioris palmis circiter 8. latitudo viarum est pal. 21, & altitudo à summo fornicis ad pavimentum pal. 21.
10 Via transversa intra dictas, 600 palmis longa, cum undecim aperturis similibus ad lumen.
11 Via transversa ab altera parte dictæ, longa 490 palmis, cum decem similibus aperturis.
12 Locus, ubi aliud erat ædificium dissitum à valle inferorum palmis 170, supra planum versus ortum septentrionalem, in quo reperiuntur septem cubicula subterranea sub monte è ruinis facto, densis vepribus cooperto sic locus turdis capiendis, aptus, & à parte versus septentrionalem magnum est senticetum, quod se extendit usque ad vallem, & omnes hi agri sunt D. Bulgarini.
13 Locus, ubi conspicitur murus dirutus, qui situm circum Inferos ambierat, de quo judicari nequit quamobrem factus fuerit.

De arcubus Aquæductuum, & planis circumjacentibus, & de loco Licæi, notatis literâ N.

CAPUT DECIMUMTERTIUM.

1 Aquæductus longus à porticu Licæi usque ad supradictum Theatrum nu. 41. literæ L. palmis 2200, qui medium villæ permeabat, partim supra arcubus, & partim supra muris crassis, qui diversos faciebant angulos, & prædium sibi imminens versus Ortum sustinebant.
2 Planum versus vallem, quod fruges producit, in possessione Ecclesiæ S. Joannis Evangelistæ, Tiburtinæ.
3 Ager lentuli Tiburtini.
4 Olivetum Tullii Roviani, ab altera parte arcuum aquæductus.
5 Olivetum Petri Pauli Perusini.
6 Muri antiqui adeo devastati, ut judicari non possit cui rei inservierint.
7 Olivetum Doralices Portacasæ.
8 Vinea Michaelis Angeli Vicecomitis.
9 Murus longus 960 palmis, sustinens prædium versus Meridiem.
10 Duæ porticus Licæi columnis ornatæ, 600 palmis longæ, 28 latæ, muro quodam ab invicem divisæ, cum tribus arcubus pro transitu, quarum porticuum una respicit Septentrionem, altera Meridiem. In quatuor extremis quatuor erant caveæ medii circuli.
11 Domicilia quæ integra permanserunt cum una scala, quæ membra erant Licæi, in uno eorundem à modernis fabricata fuit turris, quam Tiburtini turrim ferratam appellant.
12 Locus, in quo alia erant ædificia & habitacula Licæi, quæ omnia prostrata & sub ruinis jacent, quorum situs tantis vepribus obsitus, ut transiri nequeat.
13 Planum ante supradictam Porticum versus Septentrionem, 990 palmis longum, 214 latum, à prædicto muro nu. 9. suffultum, ubi olivetum est Petri pasticæ usque ad turrim, & à parte versus Ortum est olivetum Joannis Salvati.
14 Murus crassus jam dirutus, cum vacuo in ejus crassitie, quod aquæductum esse demonstrat.
15 Planum in fronte porticus Licæi versus Meridiem, in quo vinea est Getulii Sebastiani.
16 Laculus aquæ ferrei saporis, quam Tiburtini Aquam Ferratam nominant, qui partem Inferorum irrigare debebat.
17 Locus, in quo fuit via subterranea, jam vastata ruinis, & aquis plena: omnes si agri, cum lacu, & parte antiquitatum, in quibus Turris est, ad Lentulum Tiburtinum pertinens.

De loco, ubi olim fuit Pritanæum, qui jam vocatur Collis Sancti Stephani, literâ O notato.

CAPUT DECIMUMQUARTUM.

1 Ecclesia moderna à Christianis ædificata, cum atrio ante portam, ab utraque parte cellulas habens. Ecclesia erat trium fornicum supra columnis, tredibus longitudinem habet palmorum 90, latitudinem 42, alii duo lati palmis 17½, vestibulum rotundum in fronte 32 palmorum diametrum continet.
2 Ambulacrum seu domicilium 50 palmis longum, 18 latum, in quo versus Zephyrum vestibulum erat.
3 Templum sexangulum, cujus diameter 42 palmis metiebatur, ubi in angulo versus Zephyrum, angulatum peristylium erat, latum 14, profundum 15 palmis.
4 Diversa Cubicula quadrata, in quibus reperiuntur Epistylia intus in muris, & epistylium unum in medio. Omnes hæ antiquitates murorum, recentiori modo cæmentatæ sunt.
5 Varii muri antiqui per locum sparsi, sed omnes disjecti, quorum fundamenta penitus excissa sunt aratris, quæ tanto tempore agros illos coluerunt, adeo ut agnosci nequeant pro eo, quod fuerint.
6 Planum vel area lata 220 palmis.
7 Murus cum sustentaculis, dictum planum sustinens.
8 Planum depressius Occidentem versus.
9 Ductus subterraneus super planum 6. 275 palmis longus, 19 latus qui lumen habebat ab aliquibus fenestris dicto plano respondentibus, & ubique cavernosis figuris depictus erat, quæ colores ut plurimum perdiderunt, sed occasione effodiendi deteximus quasdam satis recentes, quarum fragmenta quædam ad Card. Barberinum detulimus.
10 Duæ Porticus super Epistylia, quæ inservire debebant pro xysto, hoc est loco, in quo luctabantur, & Athletæ sese exercebant sub tecto hibernis temporibus; post quas porticus alius erat ductus subterraneus, prædicto similis, & hic longus est palmis 203, latus 15.
11 Planum ante dictam porticum duplicem, in quo plantatium fuisse creditur.
12 Area longa 250 palmis, lata 240, altior plano nu. 6. & 11. quæ sustinetur à dictis ductibus, ubi ex forma credi potest fuisse Palestram cum Peristylio porticibus circumdato, in quibus sese exercebant Athletæ, & alii luctatores, æstatis tempore sub dio.
13 Muri longi, quibus epistylia intermixta erant, tanquam ambulacra & cellulæ, qui sunt in prædio 10 palmis altiori quam planum nu. 11.
14 Domicilium quadrangulum, 40 palmis longum, 34 latum, ante cujus introitum erat loculus angularis inter duas fenestras medius, & in aliis duobus lateribus duo loculi medium circulum continentes.
15 Scala, quâ è dicto plano descendebatur in dictas porticus.
16 Planities æqualis dictæ viæ & muris.
17 Ruinæ quædam murorum, demonstrantes ibi fuisse transitum, longum palmis 100, latum 17.
18 Scala cum quibusdam cellulis in ambitu, quæ in ruinis conspiciuntur juxta dictum transitum.
19 Locus rotundo muro circumdatus, cujus diameter est palmorum 150.
20 Fossa magna variorum laterum, undecunque crassis muris cincta, è magnis lateribus quadratis probe conglutinatis, qui summa cura diligentia elaborati sunt, ut aquam tenerent.

De valle, quæ collem ambit à parte Orientali, notata literâ P. ubi per amœnitatem, cum rivulo aquæ irrigaretur, & per venustatem ædificiorum Villæ, dictam vallem conspicientium, Adrianus finxit (prout vult Ligorius) sua Tempe, ad imitationem Tempe Tessaliæ; quum propterea ripæ videantur excisæ, ut valles ad planitiem reduceret.

CAPUT DECIMUMQUINTUM.

1 Initium vallis, in qua est vinea Sebastiani Pacis, supra quam est Porticus nu. 8. notata literâ D. quæ ornatui vallis & Tempe inserviebat.
2 Pars vallis, in qua vinea est Joannis Baptistæ Capretti, cui opponitur pars Porticus nu. 1. literæ G. simul cum ædificiis nu. 27, & 28, literæ F. sub quibus ad vallis planitiem est ædificium cum quibusdam scalis, in possessione dicti Capretti.
3 Locus cedrorum fossa nominatus, in quo Vinea est Epiphanii Laurentii, ubi plures fontes aquæ scaturiunt, qui in dictum rivulum illabuntur, quo vallis irrigatur: hic Ligorius dicit inquirendo se reperisse fundamenta Hippodromi, cum multis equorum fragmentis. Huic loco insistit pars porticus nu. 1. cum aliis ædificiis contiguis literæ G.
4 Locus, in quo est Vinea Belardini Bonamonetæ, ultra quam in reliquo vallis Meridiem versus aliæ sunt Vineæ, & loca particularia, quæ simul cum valle, aliud latus vallis cingente prætermittimus, quoniam in præsens nihil illic consideratione dignum occurrit.

LATIUM,

Scala Milliaria
1 2 3 4 5 6 7 8
APRUTIORUM REGIO
ÆQUICOLI
HERNICORUM
PARTA REGIO
DI
CAMPAGNA
HERNICI.
VOLSCORUM
REGIO
PARS SABINORUM
SABINA
SICANI
LAVINII
FALISCI ET HIRPI
PARTE DI TOSCANA
VESENTI
PATRI
MONIO DI S. PIETRO
ROMA
Volsci
RUTILI
Paludes Pomptinæ
MARE
THYR:
RENUM
Porte di Roma
1 P S Pietro
2 P Cavalleggeri
3 P S Pancratius Aurelia
4 Portese
5 P S Paolo Tergemina
6 P S Sebastiano Capena
7 P Latina
8 P S Giovanni Celimontana
9 P Maggiore nova
10 P S Lorenzo Tiburtina
11 P Pia viminale
12 P Salario
13 P Pinciana Collatina
14 P del Popolo Flumentana
15 P di Castello
16 P Angelica
Cora a Chorace uno ex fratribus
Nova & Exacta
CHOROGRAPHIA
LATII
sive
TERRITORII ROMANI
Iuxta veterem et novum Situm parallela
nominum comparatione elaborata
Studio et opera
Authoris, & P. Innocenty Mattei
Monachi Camaldulensis

Blank inserted to ensure correct page position

LATIUM,

id est,

Nova & parallela

LATII tum VETERIS tum NOVI DESCRIPTIO,

Quâ

Quæcunque vel NATURA, vel ambitiosum VETERUM Ingenium admiranda produxit, juxta rerum gestarum temporumque seriem Chronologico, Historico, nec non Physico Ratiocinio enucleantur exponunturque.

LIBER I CHRONOLOGICUS,

sive,

De Origine & Antiquitate *Latii*, variarumque gentium à primævis temporibus in eodem propagatione.

PRÆFATIO.

E Latij *Antiquitatibus disceptaturus, adeò dispares Historicorum fere omnium opiniones reperio, ut enarratione rerum pene confusus, historiarum Ariadnæum filum num retrahendum, an ulterius deducendum consultius foret, dubitarim, dum plerique antiquioribus priscorum temporum Authoribus neglectis repudiatisque*, Græcorum *Historicis in veteri rerum descriptione unice standum existimant; Alii contra, illos utpote biblicis Canonum traditionibus magis congruos remis velisque sectantur; ita ut sicut unda trudit undam, ita importunus ingeniorum fervor, quo se vertat, quid amplectatur, quod sectetur, nesciat, atque adeò* incidat in Scyllam, qui vult vitare Charybdin; *Complures etiam omni inaccessæ vetustatis penetrandæ spe sublata, non tam ad historiæ veritatem comprobandam, quàm ad imitationis exemplum multa literis prodidisse videntur. Ea siquidem monumenta, quæ primævorum hominum gesta hucusque incognita temporum seculorumque vetustas obliteravit, illa inquam à veteribus* Græcorum *scriptoribus in figmenta tracta, Orbem innumeris fabularum consarcinationibus impleverunt atque contaminarunt. Hoc rerum disparatarum litigioso negotio perplexus, dum singula cum singulis confero, &*

De Latij Antiquitatibus variant Authores.

Veritas Historica fabulis involuta.

A *juxta*

juxta temporum seriem Authores cum Authoribus ritè coapto, accidit, ut in tanta tamen vetustatis caligine nonnullum subortum lumen, in decidenda lite, securiorem me audacioremque reddiderit. Qui enim Græcorum *de* Latij *antiquitate monumenta ritè & sagaciter contulerit, apertè videbit, illa ex sacris Bibliorum monumentis emanasse, tametsi multis mirisque modis sub umbratili quodam fabularum figmentorumque integumento contaminatis, quæ vel ipse* Dionysius Halicarnasseus Romanorum *Historicus, pro sua sagacitate ingenij, excellentique qua pollet judicij vigore, uti paulo post videbitur, testatur. Unde neque* Berosum, *(si* Annii *figmenta excipias) neque* Catonis de Originibus fragmenta; *nec* Archilochi, Antiochive Syracusani, *neque* Fabii Pictoris, Myrsilli Lesbii, *aliorumque, quorum in hoc opere mentionem gravissimi Authores faciunt, multorum more non omninò repudianda putem; cum præterquam quod uti à* Romanis *Historicis*, Livio, Dionysio, Varrone, Eusebio Pamphilo, *passim allegantur, multa quoque contineant veritati haud absona; ita quoque in tanta caligine etsi sub obscurum, nobis tamen lumen nonnullum præbere possint, quo duce* ἄτακτος *illa* καὶ ἀσύνθετος *rerum vetustas tandem lumini suo, quantum fieri potest, restituatur. Si verò dubiorum occurrentium scopuli nonnemini minimè superari posse videbuntur, tunc de ambiguis dubitare consultius erit, quam omissis relictisque omnibus ab ulteriori inquisitionis indagine animum despondere. Certe Analogicæ & Combinatoriæ artis notitiam multum in conciliandis concordandisque Authoribus posse, & ad portas Veritatis si non omnino, saltem aliquo usque pandendas conferre, nos in hoc opere Numinis aspirante gratia demonstrabimus. Quod ut fiat, Tu interim Lector ausibus nostris fave.*

PARS

PARS I, De Colonijs LATII.

CAPUT I.

De primis Latij *Colonis, eorumque continuata successione.*

ANtequam confusam & vetustatis caligine obseptam de primis *Latii* Colonis originem exploremus, more mihi solito.

Italia *quando cæperit habitari.*

Suppono *Primò*, *Italiam* si non ante, saltem immediatè post turris exstructionem multiplicatis in immensum humani generis familiis habitari cœpisse, & plerique tum Latini tum Græci Authores id abundè testantur.

à Noëmo *Coloniæ in* Italiam *deductæ divino quodam instinctu.*

Suppono *Secundò, Noëmum* humani generis instauratorem, primarum in *Italia* Coloniarum Authorem fuisse, uti & aliarum in triplici Orbis terrarum, inter filios *Sem, Cham* & *Iaphet* facta, partitione teste *sacro Genesis textu*, distributorem; ad introducendas verò in *Italiam* Colonias *Noëmum* non tam humano consilio, quàm divino quodam instinctu impulsuque, & ut cum *Livio* loquar, urgentibus fatis, adactum fuisse, ut, ubi occulta divini Numinis dispensatione suo tempore verbi incarnati vicaria in terris sedes & potestas parabatur, ibidem quoque primus is, qui humanum genus ab undarum eluvione Arcæ beneficio conservarat, alteram Arcam ordiretur Ecclesiæ Dei, qua quotquot reciperentur, à secundo post Cataclysmum naufragio servarentur immunes, & filiorum Dei vitæque æternæ consortio semper beati existerent: Uti S. *Augustinus de Civ. D.* scite sanè ostendit.

Suppono *Tertiò*, ex nepotibus, pronepotibus abnepotibusque *Noëmi*, semper prioribus cum tempore deficientibus, in eorundem locum alios ad bellum usque Trojanum conferta hominum multitudine stipatos successisse.

Latium & Hetruria *antiquissimæ in* Italia *sedes.*

Suppono *Quartò*, in *Italia*, si *Fabio Pictori* credimus, primas omnium Regiones fuisse *Latium* & *Hetruriam*, quas fixis sedibus coloni inhabitârint, uti posteà fusius ostendemus.

Noë *variis nominibus appellatus*

Suppono *Quintò*, *Noëmum* varijs passim nominibus à posteris fuisse descriptum. Alii eum *Ianum*, vel ob vini usum repertum, ab Hebraica voce *Iain*, vel Chaldaico *Iaino*, quod vinum notat, sic appellant: *Græci* verò *Oenotrum* vocitant, quod cum *Iano* prorsus, quoad significationem coincidit, quasi diceres vini expressorem. Alii *Saturnum* quoque dicunt, eo quod omnes ij, qui humani generis propagatores homines rerum ad vitam sustentandam necessariarum curatores fuissent, *Saturni* dicerentur, quasi Deorum hominumque patres: de quibus vide *Xenophontem de æquivocis*. alii *Sabatium*, aut *Sagam*; nonnulli omnia simul nomina confundunt: Unde multiplex illa appellationum æquivocatio ingentem apud Historicos confusionem obscuritatemque intulit, dum quisque, quod sibi magis congruum videbatur, suæ gentis *Saturno*, *Iovi*, *Belo*, *Herculi*, *Atlanti*, juxta propositam analogiæ amussim, actionum similitudine quadam, adaptavit; atque inde nata prodigiosa illa Deorum mythicorum progenies, quæ stolida πολυθεία mundum mox innumeris superstitionibus involvit. Quicunque enim *Græcorum* Fabulosas narrationes ritè contulerit, apertè videbit, eas aliundè incunabula sua sortitas non fuisse, nisi ex primorum post diluvium hominum

Saturni *quinam dicebantur?*

Omnes fabulosæ narrationes ex sacris literis originem suam nabuere.

minum variis gestis, ac portentosis operationibus, quas passim in *sacris Codicibus* cum admiratione legimus. His igitur præsuppositis, jam occœptæ historiæ filum persequamur.

Quatuor apud Historicos lego Coloniarum expeditiones in *Latium*: quarum priorem dicimus *Ianigenam*; secundam *Pelasgorum*; tertiam *Evandri*; quartam *Æneæ*. De quibus singulis:

CAPUT II.

De prima Janigenarum *expeditione in* Latium.

Noëmi & *filij* Cham *dissidium.*

Ngens *Noëmum* inter & filium juniorem *Cham* dissidium fuisse, *sacra* nos docent *Volumina*. Oderat enim *Noë* *Cham*, tum ob degeneres à sancta sua stirpe mores; tum ob impudicam, & omnis verecundiæ expertem, qua patris honestatem dedecorat, actionem; tum etiam ob turpem apostasiæ notam, qua relictis sanctis prædecessorum Patrum institutis, divinique Numinis cultu repudiato, frena laxabat ad omnem impietatem & propudiosæ vitæ licentiam: siquidem teste *Origene, Tertulliano, Iustino*, novus Idolorum inventor, Saturnicarum adhæc artium cultu irretitus, omnium depravabat mentes, omnium animos sacrilegis dementabat superstitionibus, artibusque magicis, quibus & filios suos *Chus*, *Misraim*, cæterosque summo studio erudire non cessabat, innato quoque contra *Noë Ianum* Patrem Fratresque suos odio instimulatus, quibuscunque poterat, eos modis persequebatur. Nam cogitationum variarumque molitionum æstu abreptus, abundè cognoscebat, votorum se suorum compotem minimè futurum, quam diù patrem technis suis invigilantem obsistentemque superstitem videret. *Noë* verò, cum quotidiè maledictam *Chami* stirpem tum robore, tum potentia fretam in ingens incrementum assurgere videret, libidinem impietati junctam ubique dominari, ne à Deo electa stirps sua simili contagione corriperetur, cedere malis consultius esse judicavit. Assumptis itaque filio *Iaphet*, *Gomero*, cæterisque nepotibus, *Iapheti* filii, in eam se contulit *Italiæ* regionem, quam *Kittim Hebræi* vocant, quo eum ad colonias constituendas abdita trahebat divinæ providentiæ dispositio: id est, in *Latium*. Verùm ne quis me proprio ingenio in hisce quicquam confinxisse suspicari possit, is consulat *Apologeticum Iustini Martyris*, *Tertullianum de pallio virginis*, *Augustinum de Civit. Dei*, *Clementem Alexandrinum in protreptico*, *cæterosque in hunc Genesis locum*: Cœpitque Noë vir Agricola *&c: C. 9. vers. 20. Commentatores & interpretes.* ubi quæcunq; de perversitate *Chami*, & in patrem persecutione mota, à me hucusque dicta sunt, amplioribus verbis descripta reperiet. Subscribunt hisce tum *Rabbinorum Arabumque traditiones*, quas longum esset referre: Vide *R. Becchai in hunc locum*, *Baal Hatturim in micra haggadala in Iosue C. ult.* Item *Librum Rabboth super c.* 10. *Gen:* ubi expressè dicitur, *Noëmum* impietatem & iram *Chami*, filiorumque *Chus* & *Nimbrod*, fugientem susceptis *Iapheti* filiis *Gomer* & *Elisa* in *Kittim* regione sedem fixisse: quod idem *Author Nubianus* in sua *Arabica Geographia* ostendit, quos quò minus allegem, characterum inopia causa fuit. Si quis tamen hæc omnia ex fontibus, quæ adduxi, demonstrata scire desiderârit, is adeat *cap:* 2. 1. *lib: Obelisci Pamphilii*, & *Tomum* 2. *Oedipi Aegyptiaci*, ubi quæ adduxi, omnium Orientalium scriptorum authoritatibus ubertim exposita reperiet. Accedit hisce *Berosus* pervetus Author, qui qualis fuerit, *in præfatione* expo-

Perversa Chami *vita.*

Nova Noæ *Coloniarum institutio.*

Testimonia SS. PP. Rabbinorum, aliorumque Scriptorum.

Baal Hatturim.

Italia *olim* Kittim dicta. כתים

expoſuimus, quem & paſſim tum apud *Latinos*, tum *Hebræos*, atque *Arabes*, ſub nomine *Bar Hoſchia* allegatum reperio. Hic *in Chaldaicis* ſuis *antiquitatibus l.* 5. ſic expeditionem *Ianigenarum* deſcribit: *Nembrodo* & *Belo* in *Babylone* dominantibus, vehemens ulterius extendendi regni amor, & indomita imperandi ambitio invaſit, ſed. cum unicum, qui auſibus eorum obſiſtere poſſet, *Sabbatium Sagam*, (quem & *Saturnum* vocat) in *Armenia* ſumma cum poteſtate dominantem intelligerent, adverſariumque haberent, nihil non egerunt, ut ejus interimendi opportunam occaſionem nanciſcerentur; quod cum intelligeret *Sabbatius Saga*, in *Bactris Armeniæ* ultimis montibus, impotenti *Beli* furori ad tempus cedendum ratus, ſe abſcondit, donec *Belo* defuncto ſucceſſit *Ninus* filius, qui & ipſe animum ad *Sabbatium* conficiendum adjiciens, hoc ſublato ſibi jam dudum Mundi dominatum ſpoponderat. *Saturnus* haud neſcius concepti in ſe *Nini* moliminis, ut latere poſſet, oportunè ſe ſubducens in *Italiam* unà cum ſtirpe ſua ſe contulit, ubi à *Iano* patre ſuo, jam ibidem fundationi coloniarum intento benignè exceptus, princeps ſupra *Aborigenas* in ea regione, quæ poſteà *Latii* nomen meruit, conſtitutus fuit, ubi *Iani* ſecutus exemplum mortales rudes adhuc & rerum inexpertos, agros colere, legibus à ſe conſtitutis vitam civilem modumque colendi Deum, docuit; Unde & hic *Saturni* nomen apud poſteros meruit, ut vel huc reſpexiſſe videatur Virgilius l. 8. Æneid. dum ſic canit:

Berosus *idem quod* בר השיה Bar Hoſia, *id* eſt, filius Hoſeæ.

Belus & Ninus *inſidiantur* Sabbatio.

Sabatius *fugiens inſidias* Nini *in* Italiam *venit*.

Saturnus *qui fuerit*?

Saturnia ſecula.

Primus ab æthereo venit Saturnus *Olympo*
Arma Jovis *fugiens, & regnis exul ademptis.*
Is genus indocile, ac diſperſum montibus altis
Compoſuit, legeſque dedit, Latiumque *vocari*
Maluit, his quoniam tutus latuiſſet in oris.
Aureaque, ut perhibent, illo ſub rege fuerunt
Secula, ſic placida populos in pace regebat,
Deterior donec paulatim, & decolor ætas,
Et belli rabies, & amor ſucceſſit habendi.
Sæpius & nomen poſuit Saturnia tellus.

Dicit Poëta, primum in *Latium* veniſſe *Saturnum*, quem multi cum *Iano*, aut filio *Iani Gomero Gallo*, ſive quod idem eſt, *Sabatio Saga*, uti in æquivocatione nominum fieri ſolet, confundunt. Nos haud incongruè hoc loco *Noëmum* primum *Saturnum* hîc indigitari exiſtimamus; hic enim prior æthereo venit *Olympo*, id eſt monte *Ararat Armeniæ*, *Caſpiorumque Olympo*, deſcendens, arma *Iovis Beli*, id eſt *Chami*, qui *Baal* ſive *Bel*, quod Chaldaicè *dominum* ſignificat, ambitioſo titulo ſuperbiens, mota in *Saturnum* perſecutione, eum juxta *Beroſi* traditionem, aliorumque ſupramemoratorum, fugere coëgerunt in eam regionem, quod *Latium* indè dictum fuit, his quoniam tutus ab ira *Beli* latuiſſet in oris, ubi primùm homines, quos ſecum adduxerat, montibus aſſuetos, (ſubintellige *Aborigenas*) nulloq; adhuc humanæ vitæ cultu inſtructos, indocile hominum genus compoſuit, legibuſque præſcriptis munivit, Deorum, id eſt, Religionis cultum eos docuit, placida populos ſub pace regebat tanta animorum concordia, ut exindè non immeritò aurei ſæculi nomen obtinuerit; quæ omnia paulò ſuprà à nobis allatis conſentiunt. Qui vero per hunc *Saturnum* Regem Cretenſem putant intelligi, uti *Servius in hunc locum*, audiendi non ſunt; quod ita oſtendo: Primò, *Saturnus* Rex *Cretæ*, juxta Computum *Euſebii*, *Saturno Aſſyrio*, *Armenio*, aut mavis *Caſpio* 700 annis poſterior fuit. Secundò, tempore *Saturni Aſſyrii*, *Noemi*, ſive *Iani*, homines dicuntur fuiſſe rudes, omniſque

Saturni, *id eſt*, Noëmi *in* Latium *migratio*.

Cham *dictus* Jupiter, *ſeu* Baal *aut* Bel.

Sub Saturno aurea ſecula

Falsa sententia de Saturno *Rege* Cretæ.

nisque Civilis vitæ expertes sine legibus, sine agrorum colendorum notitia in montibus speluncisque vitam degentes, unde & *Aborigenes* à posteris deindè, teste *Dionysio* dicti fuerunt. Quæ de *Saturno Cretensi* dici minimè possunt, cum sub eo jam orbis terrarum eximiè cultus legibus institutis vigeret, agricultura varijs inventionibus promota esset, hominesque ad omnes artes idonei haberentur, polemicà ars summum jam incrementum obtinuisset. Item fuit primus *Saturnus, Assyrius* homo justus & pacificus, sedulusque divini honoris religionisque promotor. Contrà *Saturnus Cretensis*, homo sceleribus celebris, crudelitate immanis, & ut *Trogus* dicit, patris *Saturni* castrator, nam patrem castrare præcepit, propriosque occidit filios, bella gessit cum Titanibus: verbo, totum Cretensis regni statum immodica perturbatione confudit. quæ de *Iano Saturno* primo dici nec possunt, nec debent. Et ita sese rem habere, luculenter demonstrat id, quod *Trogus* de castrato *Iovis* patre *Saturno* adducit: siquidem totum hoc finxere poëtæ occasione *sacri Textus*, & successiva traditione primorum hominum, de *Chamo* & *Noëmo*, cujus virilia detecta & fratribus impudicè monstrata docet *sacra Genesis Historia c. 9. scriptoribus* suprà adductis de castratione & emasculatione à *Chamo* facta *Noëmo*, occasionem dedere, quæ unanimis omnium ferè *Rabbinorum* & plerorumque *Latinorum* sententia est, uti fusè ostensum fuit *c. 2. l. 1. Obelisci Pamphilii.* Multa itaque, ut ex suppositione quinta patet, Poëtæ suis affinxerunt Dijs, quæ non nisi primorum sæculorum hominibus attribuenda sunt.

Pessima vita Saturni Cretensis.

Tabula de castratione Saturni *unde originem traxeris.*

Dij Poëtarum, primorum sæculorum homines erant.

Ex his colligitur non à *Saturno Cretensi Latiam terram Saturniam*, sed ab illo *Saturno* primo post diluvium in *Latium Hetruriamque* coloniarum introductore *Noëmo* appellatam fuisse: siquidem regnante *Saturno Cretensi* jam abolito nomine *Saturniæ Regionis Latium* passim *Italia* dicta fuit, & ex computu annorum, juxta *Berosi, Catonis, Sempronii* & *Fabii Pictoris* sententiam facilè ostenditur, ex apposita *tabula chronographica* patet. Nec desunt Græci Latinique Authores, qui nostram hanc sententiam tueantur. Herodianus l. 2. (*Anno*, inquit, *ineunte diem* Romani *festum agunt, ad vetustissimum* Italiæ *Deum referentes, cujus etiam* Saturnum *ipsum, cum à* Jove *filio regno pulsus in terram descendisset, fuisse hospitem prædicant, veritumque filii dominatum, absconditum apud eum latuisse, unde & nomen illi* Italiæ *loco impositum volunt, &* Latium *appellatum fuisse, vocabulo è græco sermone in patriam translato.*) Ex quo patet, *Herodianum* hoc loco *Saturnum Ianum* & antiquissimum Deum, *Saturnum* primum indigitare, quia paulò post, cum apertis verbis διπρόσωπον id est, *bifrontem* cognominat, qui *Iaphet* & nepotes, sive is *Gomerus* fuerit, sive *Sabatius Sagas*, *Saturnum* secundum patria extorrem, hospitio exceperit, sic enim Herodianus loquitur: (*Regionem*, inquit, *istam, quæ nunc vocatur* Italia, *regno* Janus *obtinuit, hic cum* Saturnum *classe pervectum excepisset hospitio, & ab eo edoctus peritiam ruris, ferum illum & rudem ante fruges cognitas victum in melius redegisset, regni ejus societate muneravit; hosque unà concordesque regnasse, vicinaque oppida communi opera condidisse.*) qualia verò hæc fuerint, Virgilius narrat:

Janus Italiæ *Rex.*

Hæc duo præterea disjectis oppida muris
Relliquias veterumque vides monimenta virorum
Hanc Janus *pater, hanc* Saturnus *condidit arcem*
Janiculum *huic, illi fuerat* Saturnia *nomen.*

à Saturno, *i. e. primo post diluvium habitatore* Latiũ, Saturnia tellus dicta fuit. a רטכ *voce Hebræa quod* abscondere, & latere *significat.*

De quibus in sequentibus pluribus „agemus. Addit deindè *Herodianus*, „posteros duos eis menses dicasse, „Decembrem sacrum *Saturno*, Ja„nuarium *Iano*, adeoque *Ianum* à „*Saturno* totam hanc Regionem, „quod *Latium* dicitur, *Saturniam* vocasse,

„ vocasse, juxta illud Maronis:

Sæpius & nomen posuit Saturnia *tellus.*

Quæ & Ovidius fastor. 1. confirmat hisce verbis:

Hac ego Saturnum *memini tellure receptum.*
Cœlitibus regnis à Jove *pulsus erat.*
Indè diù genti mansit Saturnia *tellus;*
Dicta quoque est Latium *terra latente Deo.*

Isidorus Orig. l. 14, c. 4. Italia *olim* Saturni *Regis nomine* Saturnia *appellata fuit, mox &* Latium *dicta, eò quod idem* Saturnus à Jove *pulsus, ibi latuerit.* Columella in præfatione rei rusticæ: *In hoc* Latio *&* Saturnia terra, *ubi Dii agrorum culturam progeniem suam docuerunt.*

CAPUT III,

De Aboriginibus, Oenotrijs, Italis, Sicanis, Umbris, Pelasgis, Latij *Veteris Colonis.*

Primi Latii populi.

OMnium Historicorum unanimis sententia est, primos *Latii* Colonos fuisse *Aborigines, Oenotrios, Sicanos, Vmbros, Pelasgos*: At qualesnam illi fuerint, ex qua stirpe hominum primùm prodierint, quomodò in *Latium* pervenerint, quænam horum nominum etymologia, uti mirum in modum tum Græcos, tum Latinos Authores cruciat, ita ex caliginosâ vetustatis nebulâ occœcatis vix est, qui aliquid certi & solidi, etiam summo adhibito conamine, assignet. Hanc summam Authorum perplexitatem, irreconciliabilem ferè in diversa abeuntium discrepantiam, confusionemque, cum intuitus essem, seriò Græcos cum Latinis, hos cum Hebraicis Chaldaicisque traditionibus summo studio conferenti, lumen tandem nonnullum, tametsi subobscurum, mihi obortum, me in concordandis Authorum litibus dato animo audaciorem fecit: quod & Lectori hoc loco eo candore, quo semper fui, communicandum duxi, libertate unicuique relicta, ut de meæ speculationis veritate, non tamen sine ratione fundatæ, quod libuerit, sentiat, quam si non probaverit, spero futurum, ut saltem conatum meum in laude reponat. Et ut ab *Aboriginibus* incipiamus,

Difficultas in exponendis rebus inaccessæ vetustatis.

Concordatio Autho-

Aborigines vetustissimam *Italiæ* seu *Latii* gentem omnes appellant: quorum nomen tum primùm desiit, cum *Aeneas* potitus *Latio* nomen *Aboriginum* cum *Latinorum* nomine commutavit. *Dionysius* ex melioribus primus ubique passim hanc inaccessam antiquitatem dicit. *Thucydides,* ubi de *Sicilia* agit *in principio Libri VI, Aborigines* cum *Sicanis* confundens, utramque ad *Itali* seu *Oenotrii* originem reducit; cui Virgilius subscribens l. 7, sic canit:

rum differentium inter se.

Aborigines Italiæ populi.

Quin etiam veterum effigies ex ordine Avorum
Antiqua ex cedro, Italusque, *paterque* Sabinus,
Saturnusque *senex,* Janique *bifrontis imago*
Vestibulo adstabant, aliique ab origine Reges.

Ubi ab origine Reges, *Aborigines* luculenter indicat, ad *Saturni* tempora ea relegans.

Aborigines unde in Italiam pervenerint,

Sextus quoque Aurelius l. de origine gentis Romanæ, originem horum immediatè post diluvium à *Ianigenis* traxisse ait: *Quidam,* inquit, *tradunt, terris diluvio coopertis, passim multos in montibus, ad quos confugerant, constitisse, ex quibus quosdam sedem quærentes pervectos in* Italiam Aborigines *appellatos fuisse.* Ubi videtur tamen putasse quosdam tempore diluvii in montibus servatos, quod *sacro Textui* adversatur.

Justinus

Justinus Trogi epitomator l. 43. Italiæ *cultores primi* Aborigines *fuere, quorum Rex* Saturnus *tantæ fuisse justitiæ* traditur, *ut neque servierit sub eo quisquam, nec quicquam privatæ rei habuerit, sed omnia communia indivisaque omnibus fuerint, unde & Saturnalium festa suam traxerunt originem. Itaque* Italia *à Regis nomine* Saturnia *appellata est, & mons in quo habitabat*, Saturnius, *in quo nunc veluti à* Jove *pulso sedibus suis* Saturno, Capitolium *est.* &c. Cedrenus quoque *Aborigines* nomine *Cetæos* appellasse reperio ab Hebraico nomine *Kittim.* ita enim ait in Annalibus: Italiæ *tunc regnum tenuit* Herculis *filius* Telephus, *& post hunc filius ejus* Latinus *annos* 18. ὃς τοὺς Κηταίους μετωνόμασε Λατίνους. *qui Cetæos de se appellavit* Latinos. Cui Suidas subscribit: Latini, *qui nunc* Romani: Telephus *enim* Herculis *filius cognomento* Latinus μετωνόμασε τοὺς πάλαι Κητίους λεγομένους, νῦν Λατίνους, *qui* Cethæi *olim nominabantur, mutato nomine modo dicimus* Latinos. Fuerunt autem *Cethæi* dicti à *Cethi*, uti est *Gen*: *c*. 10. progeniti à *Iavan* filio *Iaphet*, nepote *Noëmi*; undè & in hunc usque diem *Itali* apud *Rabinos* dicuntur *Kittim*. Patet itaque *Aborigines* alios non fuisse, quàm *Ianigenum* genus, quorum originem *Dionysius*, uti comperire non licuit, ita quoque mirum in modum perplexus, jam Græcanicæ originis esse dicit, jam fluctuando, quod primò asseruerat, in incertum trahit: tandem, cum ex hoc æstu se evolvere non posset, tutiorem viam secutus, *Aborigines*, uti & *Tyrrhenos*, gentem dicit expressis verbis αὐτόχθονα, ἀρχαῖον, μηδ᾽ αμόθεν ἀφικόμενον, ἀλλ᾽ ἐπιχώριον τὸ ἔθνος ἀποφαίνοντες; *non advenam, aut à posteris* Græcorum *temporibus introductam, sed indigenam esse, id est, primum hujus terræ possessorem.* & paulòpost, rationem suæ assertionis dat, his verbis: ὅτι οὐδενὶ ἄλλῳ γένει οὔτε ὁμόγλωσσον, οὔτε ὁμοδίαιτον εὑρίσκεται, *quia videlicet nulli alteri genti, linguâ, moribus, institutis convenire compertum est.* Mirè porrò de etymo *Aboriginum* inter se digladiantur, nonnullis id ἀπὸ τῆς ἐν ὄρεσιν οἰκήσεως, *ab habitatione in montibus*, uti *Dionysius*; aliis ab errore multiplici, quem in *Latio* quærendo subierant, quasi *Aberrigines*, aut *Aberrones*, vocitantibus. Priorem etymologiam plerique Græci Latinique tum Poëtæ tum Historici tuentur, tanquam Græcæ linguæ magis propriam. Sed enim, cum *Dionysius* eos αὐτόχθονα *gentem esse* dicat; alii quoque à *Cethi* nepote *Iapheti* propagatos dicant, uti paulò ante ostensum fuit: præterea eos ab *Evandro* primùm Græcas literas accepisse *Dionysius* aliique dicant, certum est, nomen eorum, uti altioris id originis est, ita quoque à Græco haud quaquam derivandum esse.

Saturni r. justitia & pietas.

Mons Saturnius, nunc Capitolium.

כתים

Cethæi qui, & unde dicti.

Aborigines & Tyrrheni gentes indigenæ, non advenæ. Dionysius Halic.

De etymi Aboriginum variæ opiniones.

Dico itaque, *Aborigenes* fuisse primos illos *Ianigenas*, qui flumen transeuntes unà cum *Iano* novas quæsituro colonias, primò in *Latium* appellentes, ibi sedem fixerunt. Dicti autem fuerunt *Aborigenes*, non ab habitatione in montibus facta, quibus metu novi fortassis diluvii superventuri, tanquam locis tutioribus delectabantur, sed à Chaldaica voce, *Aburegenis* עֲבוּרֵי גְנִים, quod teste *Guidone Boderiano in Lexico suo Syro-Chaldæo* significat, *Transeuntium duces*. Quis enim nescit, *Hebrum* eadem de causa à transitu fluminis dictum esse? Est itaque *Aborigenes*, vox Chaldæa ab עבר *Abor*, quod *transire*, sive *pergere ad alia* significat, & גנים, quod *generosum*, *nobilem*, *ducem* & *præfectum*, juxta citatum *Guidonis Lexicon*, notat; quæ duæ voces in unum conjunctæ dant verbum *Aburegenis*, עֲבוּרֵיגְנִים quasi diceres, *transeuntium populorum Duces*; quas voces cum *Græci* non intelligerent, jure suæ eos originis fecerunt, quasi γένος τῶν ὀρέων, id est, *in montibus genitos Aborigines* appellantes, quamvis variè eos in voce *Ab* perplexos reperiam. Eandem

Aborigenes vox non Græca, sed Chaldæa est.

Heber unde dictus?

De Sicanorum origine variæ opiniones.

Eandem Authorum confusionem circa originem *Sicanorum Siculorum* reperio; quos nonnulli cum *Ianigenis* & *Aboriginibus* eosdem faciunt: quidam cum *Pelasgis* confundunt; plerique antiquitatis ejusdem cum *Aboriginibus* asserunt. Ita Dionysius Halicarnass: l. 1. Antiq. Rom: *Vrbem*, inquit, *terræ marisque totius principem*, *quam nunc* Romani *inhabitant*, *primi in omni memoria barbari* Siculi *tenuisse feruntur*, ἔθνος αὐτογενὲς, gens indigena: *superiori verò tempore aliosne habuerit colonos*, *an deserta & inculta fuerit*, *nemo potest certò dicere*. Dixerat autem & *Aborigenas*, uti suprà ostendimus, *αὐτόχθονας*, *gentem indigenam*, aliundè à posteris non introductam. Patet itaque *Sicanos Aboriginibus* semper synchronos fuisse: usos autem fuisse *Sicanos* & *Aborigines*, ob nimiam vetustatem, linguâ *Græcis* incompertâ, *Agellius l.* 1. *c.* 10. testatur. *Favorinus*, inquit, Philosophus adolescenti veterum verborum cupidissimo, & plerasque voces nimis priscas, & ignotissimas à quotidianis communibusque sermonibus exprimenti; Curius, inquit, & Fabritius & Coruncanius *antiquissimi viri vestri*, & *his antiquiores* Horatii *illi tergemini planè ac dilucidè cum suis fabulati sunt*, *neque* Auruncorum, *aut* Sicanorum, Pelasgorumve, *qui primi* Italiam *incoluisse dicuntur*, *sed ætatis suæ verbis locuti sunt*. Quæ omnia ostendunt, antiquissimam gentem fuisse, & multò ante *Pelasgorum* adventum *Latium*, vicinaque loca incoluisse. Undè Virgilius, dum bellum *Æneæ* describit contra *Latinos*, sic canit:

Sicani & Aborigines fuerunt coævi.

Iidem, gentes antiquissimæ.

> *Agmina densantur campis*, Argivaque *pubes*,
> Auruncæque *manus*, Rutuli, *veteresque* Sicani.

Sicani pulsi ab Aboriginibus.

Ubi Servius ita commentatur: *ubi nunc* Roma *est*, *ibi veteres fuerunt* Sicani, *qui posteà ab* Aboriginibus *pulsi sunt*. Undè tamen hoc nomen *Sicanorum* sit inditum, varii variè deducunt. *Thucydides l.* 6. ait, *Siculorum Italiæ* colonorum regionem, à Rege quodam *Siculorum Italo*, sic dictam fuisse; alii ex *Sicilia* seu *Sicania* sic dictos putant; sed cum illi ab omnibus ferè Authoribus non ex *Sicilia* in *Latium*, sed contrà ab *Aboriginibus* & *Pelasgis* ab hisce *Latii* sedibus suis pulsi in *Siciliam* trajecisse dicantur, certum est, eos primos *Latii* unà cum *Aboriginibus* incolas fuisse. Sed de his, uti & de alijs, mira Authorum contentio & lis est. Nos eam, quantum licuerit, decidere conabimur.

Circa etymologiam Sicanorum variant AA.

Sicani non à Sicilia, sed à voce Chaldæa sic vocantur.

Cum itaque *Aborigines* & *Sicani* primi *Latii* coloni dicuntur ex citatis Authoribus, verisimile est, eos alios non fuisse quàm *Ianigenas*, ex Chaldaica stirpe prognatos, uti vox ipsa Chaldaica indicat. *Chaldæi* siquidem principem populi aut ducem exercitus indicaturi, voce utuntur סגן *Segan*, in plurali סגנין *Seganin*: quod *præpositum*, *præfectum*, *principem*, *Magistratum*, *vexilliferum*, aut *Colonellum* indicat. Atque à ducibus, qui *Segani* dicebantur, quotquot eorum ducum subdebantur imperio *Segani* appellati sunt: quemadmodum & modò milites dicuntur à præfecto militiæ, cui subduntur; erat autem proprium nomen eorum, qui populos novas quæsituros colonias ducebant: atque adeò cum nominis *Aboriginum*, quos suprà *à transeuntium populorum ducibus* nominatos fuisse diximus, significatione non differunt, quamquam fieri potuit, ut quemadmodum *Siculi* diversis turmis, diversisque juribus, locorumque possessione utebantur, ita quoque diversis nominibus ad distinctionem usi fuerint, atque adeò, uti hodierno die fit, facili de causa unus populus alterum bello moto à sedibus suis expulerit, ut de *Sicanis* ab *Aboriginibus* pulsis suprà dictum fuit.

Oenotriorum origo & antiquitas.

Porrò *Oenotrii* hoc loco non minorem involvunt difficultatem, dum originem eorum anxiè scrutantur Authores. Quidam putant, à *Lycaonis* filio *Oenotro* colonias in *Italia* quæsituro

pulsis *Ausonibus*, occupatam *Oenotriam*, quæ *Ausonia* primò dicebatur, incolasque deindè *Oenotrios* appellasse; alii in vini nobilioris abundantia sic appellatam *Italiam* ferunt. Dionysius l. 1, more suo, dum mirum in modum de eorum origine fluctuat, tandem sic dicit: *Quæ de sede & genere* Oenotrorum *à poëtis ac priscorum sermonum scriptoribus tradita sunt, hos ego secutus, si (ut* Cato & Sempronius *multique alii tradiderunt)* Aborigenum *gens verè fuit Græcanica, mihi persuasum habeo, eam* Oenotrorum *istorum fuisse progeniem. Nam* Pelasgos Cretenses & *quotquot in* Italiam *traducti sunt, posterioribus eò venisse temporibus reperio: antiquiorem autem migrationem è* Græcia *in occiduas* Europæ *partes invenire nequeo.* Fatetur itaque *Dionysius, Oenotrorum* gentem & antiquissimam, eorumque progeniem esse ab *Aboriginibus*. Quod si ita est, certè eos *Ianigenis* annumerandos necesse est, cum & *Aborigines*, & *Sicanos*, ipsos *Ianigenas* esse ostenderimus in diversas colonias distributos. Ergò vel synchronos esse oportuit, vel immediatè à primis *Ianigenis* descendentes. Analogia quoque gestorum monstrat, eosdem cum *Aboriginibus & Sicanis* fuisse: sicuti enim *Oenotrii* pepulêre *Ausones*, ita *Aborigines Sicanos* sedibus suis pepulisse suprà dictum est, confusa nominum diversitate cum identitate gestorum.

Oenotri *etymon.*

Sed dubium movet etymon, quod à Græco sermone profluxisse, nemo negare potest, cum ἀπὸ τȣ̃ οἴνȣ, quod *vinum* significat, & prisca voce græca ὀτρέειν, quæ, juxta *Petiti in Miscell.* expositionem, *exprimere* significat, quasi diceres, *vini expressorem*, quo nomine à posteris *Græcis Ianum* sive *Noëmum* suprà indigitatatum exposuimus: *Noëmum* enim *Ianum* dictū à voce Chaldaica יינו *Iaino*, eò quod primus vineam, uti est *Genesis* 9, plantaverit, uvas expresserit, vinumque inde collectum biberit, post diluvium e mortalibus primus; quod uti unum ex inventis ab hominibus maximè necessarium est, ita quoque author celebritate facti apud omnes populos & nationes cum primis clarus, quemadmodum à *Chaldæis*, seu *Ianigenis Iaino*, sive *Ianus* dictus fuit, ita & à posteris immediatis *Græciæ* habitatoribus *Oenotrus* appellatus fuit. Nota interim, tres apud Historicos *Oenotros* nominari: *Sabinum*, *Pelasgium* seu *Lycaonium*, & primum, de quo loquimur, *Ianum*, *Græcis Oenotrum*, quasi *Ianotrum*; atque ab hoc ejusque nepotibus propagatam stirpem in *Italia*, à *Græcis* deindè sua lingua dictam fuisse *Oenotriam* asserimus; quæ proindè satis patere existimo.

Tres Oenotri fuerunt.

Sed ne *Vmbros* præteriisse videar, quos plerique citati Authores ponunt *Aboriginibus*, *Sicanis* & *Oenotriis* synchronos, quos & ab *Aboriginibus* & *Pelasgis* unà cum *Sicanis* sedibus suis pulsos fuisse referunt supracitati Historici. Quis autem eorum dux & rex fuerit, aut undè nomen meruerint, altum est omnium silentium: Ego, ut brevi me expediam, existimo, eos ex prima stirpe *Ianigenum* descendisse; dictos autem fuisse à posteris *Græcis* ὀμβρείȣς, ἀπὸ τȣ̃ ὄμβρȣ, id est, *quasi ab imbribus & diluvio universali superstitibus*, quorum quidem omnium proprium fuit, montium inhabitare cacumina, eò quod memores eorum, quæ de diluvio narrabantur, timerent, ne si in planis locis degerent, simili diluvii eventu repentino submergerentur, in altioribus locis nonnihil tutiores.

Umbrorum *etymon & origo.*

Alii *Imbros* vocatos fuisse ajunt, eò quod soli in diluvio universali ab aquarum inundatione immunes manserint; sed & hæc sola poëtarum licentia est. Vide *Plin. l.* 3. Si *Beroso* credimus, hosce & *Ianigenas* esse asserimus, qui cataclysmo peracto, in *Italiam* transeuntes, ab Imbribus *Imbri*, & Regio, quam inhabitabant, *Imbria* sive *Vmbria* dicta fuit. Quæ eadem confirmat *Xenophon* & *Cato* apud *Leandrum*, eosdemque cum *Noë* filiis, eò quod Arcæ inclusi

Umbri *ab imbribus diluvii, à quibus servati fuerant, sic dicti.*

Xenophon, Cato Leander.

inclusi ab imbribus cataclysmi salvi, in novarum coloniarum investigatione, *Latii* sive *Hetruriæ* regionem tenuerint, quam uti *Imbri* ipsi, ita eam ab imbribus *Imbriam* seu *Vmbriam* dixerunt. Quæ tametsi nostris suprà adductis congruant, etymon tamen iis congruere minimè posse existimo; cum vox *Imbri* à Græca Ὄμβρος, quod *imbrem* seu *pluviam* denotat, deducta, *Chaldæis* natione minimè competere possit; nisi dicamus, à *Græcis* posterioribus *Ianigenos Vmbros* tali nomine cohonestatos fuisse, cui subscribimus.

Origo eorum, qui Colonias in Italiam, seu Latium duxerunt. Restat modò inquirendum, undè, aut à quo Duce & Rege *Italia* nomen suum sortita sit. Quidam à Rege quodam *Pelasgorum*, vel (ut Thucydides vult: ἡ χώρα ἀπὸ Ἰταλȣ βασιλέως τινὸς Σικέλων ἔτως Ἰταλία ἐπονομάσθη. *Regio ab* Italo *Rege quodam* Siculorum *ita nominata fuit*) *Italo* nomine sic vocitatam fuisse: *Italiæ etymon.* nonnulli ab *Atlante Italo* fratre *Hesperi*, qui, si *Fabio Pictori* apud *Leandrum* fides habenda, aureo seculo regnasse dicitur, *Ianigenis* σύγχρονος, quem & cum *Oenotrio* confundunt; cui consentire videtur Virgilius l. 1. Æneid.

> *Est locus*, Hesperiam Graii *cognomine dicunt*,
> *Terra antiqua, potens armis atque ubere gleba*:
> Oenotrii *coluere viri, nunc fama minores*
> Italiam *dixisse ducis de nomine gentem*.

Servius in hunc locum ita commentatur: Oenotria *dicta est, vel à vino optimo, quod in* Italia *nascitur; vel, ut* Varro *sentit, ab* Oenotro *Rege* Sabinorum; *alii patrem* Itali Oenotrum *tradunt, & ex* Arcadia *in* Italiam *venisse, eamque sibi cognominem fecisse.* Sed hæc omnia in præcedentibus secundum genuinum sensum jam exposita sunt.

Oenotrum itaque & *Italum* eundem prorsus esse, ex dictis patet, significatione tantum rerum gestarum diversos: *Oenotrum* enim dictum à plantatione vinearum, *Italum*, teste *Platone in Timæo*, à bobus, quos optimos ad agriculturam alit *Italia*, unde & *Taurina* & *Vitellia* à vitulis, teste *Antiocho Syracusano*, nuncupata fuit, quæ *Iano* propriè utrumque præstanti competunt. *Italia à bobus sic dicta.* Dionysius ambiguus ab *Herculis* bobus ita dictum putat: *Quomodocunque tandem sese*, inquit, *res habeat, sive illa à* Vitello Vitellia, *sive à* Tauro Taurina, *sive à quodam hujus nominis Duce, sive ab alio, hoc certo nobis persuasum est, quod hoc nomine* Herculis *temporibus vocabatur, & fortassis etiam ante.* Quisnam verò fuerit iste *Hercules*, inquirendum restat. *Qui Hercules fuerit.* *Herculem* fratrem *Hesperiæ* Regis, quem *Dionysius Evandri*, alii etiam *Æneæ* tempore vixisse memorant: quod subsistere minimè potest, cum *Hercules* jam multis ante ætatibus ubique gentium summa veneratione fuerit cultus, uti in *Tiburis descriptione* patebit, nisi *Dionysium* ex æquivocatione nominum, quod plerumque in Historicorum enarrationibus accidit, juniorem *Herculem* pro prisco accepisse dicamus, quod verisimile est. Fuit autem *Hercules* priscus frater *Hesperi Atlantis*, quem *Cato* & *Archilochus* nunc *Attalum*, nunc *Italum* vocant, ut videre est in *Chronologia Hieronymi Bardii*; *Attalum* autem sive *Italum* ex progenie *Gomeri Galli* Nepotis *Noë* fuisse, *Leander* & memoratus *Bardius* fusè docent; à quo *Attalo* seu *Italo* deindè à *Græcis* profluxerit *Atlas* sive *Attalas*. *Atlas idem quod Italus, seu Attalus ex corruptione vocum variatione intervenien̄te.* Quæ si ita sint, certum est, *Italum*, *Oenotrum*, *Herculem*, *Atlantem*, sive is unus fuerit diversis hujusmodi nominibus appellatus, sive plures fuerint, *Ianigenas* fuisse, & priscis temporibus *Latium* incoluisse, quod & ab eorum nominibus gestisque posteà modò *Ianicula* à *Iano*, à *Saturno Saturnia*, ab *Oenotro Oenotria*, ab *Italo* seu *Attalo Italia* denominata fuit; posteros verò *Græcos* memoranda priscorum gesta admirantes suis Ducibus aut Regibus, *Diversis hominibus eadem sæpe nomina imposita.*

Regibus, secundum analogiam quandam gestarum rerum nomina pariter indidisse, vero haud absimile est; undè posteà plures *Iani, Saturni, Hercules, Atlantes*, posteris temporibus à Poëtis & Mythologis propagati innumeris Scriptorum monumenta perplexitatibus involverunt. Sed ut hæc propiùs conspiciantur, jam relictis *Ianigenis* ad posteros colonos progrediamur.

CAPUT IV,

De Secunda in Latium *expeditione, quæ* Pelasgorum *fuit.*

Duas à *Pelasgis* Colonias in *Latium* & *Hetruriam* ductas ex *Dionysio* patet: alteram *Thessalorum*, *Arcadum* alteram. Qua verò occasione illi ex *Thessalià* moverint, & quomodò tandem in *Latium* pervenerint, primò dicendum est; deindè quoque de *Arcadum* expeditione. Verùm quoniam totam Historiæ seriem graphicè sanè describit Dionysius, ejus verbis rem exponam, ut deindè *Ianigenarum* Historia *Pelasgorum* gestis connexa, historiæ veritas luculentius patefiat. sic autem l. 1. ratiocinatur: Post hinc *Pelasgorum* quidam *Thessaliam* patriam linquere coacti, ab *Aboriginibus* in partem agrorum recipiuntur, bellumque communibus opibus contra *Siculos* cum iis gerunt. Hanc autem manum Aborigines receperunt spe fortassis auxilii, ego tamen propter cognationem potius id factum crediderim, quando *Pelasgorum* quoque natio Græca fuit, oriunda è *Peloponneso*; agitata variis casibus, sed erroribus maximè, nusquam valens certum domicilium figere. Nam primùm habitarunt apud *Argos*, quod nunc *Achaicum* cognominatur; loci ejus ut plerique opinantur indigenæ: à Rege *Pelasgo* sortiti antiquum hoc vocabulum. Hunc ajunt *Iovis* fuisse filium è *Niobe*, *Phoronei* filia, quam primam mortalium fœminarum complexus est *Iupiter*, ut prisci ferunt sermones. Sexta post ætate, relinquentes *Peloponnesum*, migraverunt in *Hæmoniam*, quæ nunc *Thessalia* dicitur. Duces ejus Coloniæ fuerunt *Achæus* & *Phthius* ac *Pelasgus*, *Larissæ* & *Neptuni* filii. Ut verò in *Hæmoniam* ventum est, pulsis indè cultoribus barbaris, regionem in tres partes dividunt, appellantque ex suis ducibus *Phthiotin*, *Achaiam*, *Pelasgiotin*. Ibi ætates quinque cum egissent, circiter sextam ætatem eos indè *Curetes* & *Leleges* ejecerunt, qui nunc *Ætoli* ac *Locri* vocantur, cumque his & alii complures *Parnassi* accolæ, duce *Deucalione*, filio *Promethei* & *Clymenes Oceani* filiæ. Atque profugorum tunc alii *Cretam* petierunt, alii *Cycladum Insularum* nonnullas occuparunt: pars *Olympo* atque *Ossæ* contiguam regionem, nomine *Hestiotin* insederunt: pars migraverunt in *Bœotiam*, *Phocidem*, atque *Eubœam*; alii trajicientes in *Asiam*, multa circa *Hellespontum* occuparunt loca maritima: at maxima eorum pars per loca mediterranea se contulit ad consanguineos suos *Dodonæos*, quos, ut sacros, nemo fas putabat bello aggredi, ibique manserunt sat longo tempore. Deindè ubi senserunt gravari ab se cæteros, quod terra omnibus alendis non sufficeret, reliquerunt eam regionem, oraculo moniti navigare in *Italiam*, quæ tunc dicebatur *Saturnia*. Parata itaque classe *mare Ionium* trajiciunt, cupientes proximam oram *Italiæ* contingere: sed flante Austro, & locorum ignari, provecti longius, adplicuerunt ad unum è *Padi* ostiis, nomine *Spinetem*, ibique naves reliquerunt, & turbam ferendis laboribus imparem non sine præsidio, ut refugium haberent, si res non succederent ex sententia. Hi eo loco

Pelasgi *sedem stabilem in Latio figunt.*

Pelasgus *quisnam fuerit.*

Pelasgorum *Duces.*

Pelasgi *varias sedes quæsiverunt.*

Pelasgi *post varios errores in Italia consedêre.*

loco manentes castra cinxerunt mœnibus, & cum eis ex voto cederent omnia, Urbem condiderunt *ostio* fluminis cognominem. At illi, qui mediterranea petierunt, superatis *Italiæ* montibus pervenerunt in *Vmbrorum* agrum, *Aboriginibus* finitimum. Initio igitur *Pelasgi* in potestatem suam redegerunt agros, in quibus primùm consederant; potiti etiam quibusdam *Vmbrorum* opidulis: sed cum adversus eos convenisset ingens exercitus, territi hostium multitudine, contulerunt sese in *Aboriginum* regionem. Hi decreverunt bello eos, ut hostes, persequi, ac mox è proximis locis confluxerunt celeriter, delendi eos animo. *Pelasgi* verò, qui tum fortè fortuna circa *Cutiliam Aboriginum* Urbem propè *Sacrum lacum stativa* habebant, postquam contemplati sunt *fluitantem* in eo *insulam*, & ex captivis, quos in agris interceperant, audiverunt appellationem ejus regionis hominum, crediderunt finem jam habere suum oraculum. Namque apud *Dodonam* redditum eis responsum (quod T. Manilius, vir non obscurus, ait seipsum vidisse in templo *Iovis*; cuidam Sacrorum Tripodum vetustis literis insculptum) sic habebat:

Insula fluitans.

Pergite quærentes Siculum Saturnia *rura*,
Atque Aboriginidem Cotylen, *ubi se Insula vectat.*
Queis misti, decimas Clario transmittite Phœbo
Et Diti *Capita, & transmittite lumina Patri.*

T. Manilii *de* Pelasgorum *adventu testimonium ex veteri inscriptione quæsitum.*

Adventantibus igitur cum magno exercitu *Aboriginibus* occurrunt *Pelasgi* cum oleæ ramis inermes ac supplices, expositisque suis casibus orant, ut recipiantur in amicitiam & partem sedium, nequaquam ipsis graves futuri, & exponentes oraculum, ajunt sese ad ea loca solo Deûm monitu delatos. His auditis adsenserunt *Aborigines*, quod fessis bello *Siculo* placeret Græca societas, contra infensos sibi barbaros. Itaque cum *Pelasgis* fœdus feriunt, partemque agrorum illis assignant circa *Sacrum lacum*, quorum pleraque erant palustria, dicta nunc prisco linguæ more *Velia*. At verò deindè bona eorum pars, cum agri omnibus non sufficerent, *Aboriginibus* in expeditionem adscitis, bello *Vmbros* aggreditur, urbemque eorum florentem ac magnam *Crotonen* repentino incursu capiunt, qua mox pro arce belli contra *Vmbros* usi sunt: posthinc alia quoque loca multa in potestatem suam redegerunt, & *Aboriginibus* contra *Siculos* promptam præstiterunt operam, donec eos ejecerunt suis sedibus. In his multa oppida partim ante à *Siculis* habitata, partim recens ab se condita, tenuerunt indivisa sociæ gentes *Pelasgi* & *Aborigines*, ex quibus sunt *Cære*, *Agylla* tunc dictum, *Pisa*, *Saturnia*, *Alsium*, & quædam alia, quæ postmodum à *Tyrrhenis* occupata sunt; *Falerium* autem, & *Fescennium* etiam mea tempestate à *Romanis* habitata parvas quasdam scintillas *Pelasgici* generis servant, cum initio *Siculorum* fuerint.

Pelasgi *ab* Aboriginibus *recipiuntur in socios.*

Crotonen Vmbrorum *civitatem capiunt.*

Pelasgi *&* Aborigines Siculos *suis sedibus ejiciunt.*

Sed explicemus verba *Dionysii*, ex quibus apertè patebit, hanc *Pelasgorum* gentem non aliundè nisi à *Ianigenis* descendisse. Primùm enim dicit apud *Argos* habitasse, αὐτόχθονες ὄντες, ὥς οἱ πολλοὶ περὶ αὐτῶν λέγουσι. quos multi priscos αὐτόχθονας dicunt, id est, *indigenas priscos, aliundè non introductos*, quod ingentem *Pelasgorum* vetustatem arguit; deindè *Pelasgos* dicit à *Pelasgo* Rege prisco, *Iovis* è *Niobe Phoronei* filia filio, nomen sortitos esse, quem primis post diluvium patriarchis σύγχρονον faciunt *Chronologi*, *Eusebius*, *Bardius* aliique, uti posteà ex *computu* patebit. Porrò dicit *Dionysius*, Sexta post *Argum* relictum ætate, id est, 142 annis, (siquidem 27 annos uni ætati attribuit) *Peloponnesum* relinquentes in *Thessaliam* moverunt, ibidemque quinque ætatibus, id est 135 annis exactis, à *Curetibus* & *Lelegibus* priscis *Græciæ* habitatoribus expulsi, in diversas

Dionysii *de* Pelasgorum *origine vetusta verba, explicantur.*

Græciæ Regiones, quo quemque fortunæ spes acquirendæ trahebat, dispersi, *Dodonæis* consanguineis, qui à Stirpe *Dodanim* filii *Iavanis* filii *Iaphet*, *sacra Genesi* teste descenderunt, à *Iavane* siquidem *Græcia* Ἴων, *Ionia* dicta fuit, sicuti à *Lud* filio *Sem Lydia* nomen obtinuit. Postquam ibi multis annis mansissent, terram confluxu novorum colonorum incapacem deferentes, oraculi monitu in *Italiam* novas quæsituri colonias discesserunt. Habemus priscam *Pelasgorum* originem paucis ex *Dionysio* demonstratam. Jam quoque *Pelasgi* primi *Pelasgorum* Regis, coloniæ ducis, etymon examinemus.

Dodonæorum *origo.*

Græcia *dicta* Jonia.

Dico itaque, progeniem *Ianigenarum*, in Græciam semet effudisse; quos inter unus fuit *Phaleg Hebri* filius, quem *sacra Genesis* sub turris ædificationem natum, & à linguarum divisione *Phaleg* appellatum, & 209 annis vixisse testatur, *c.* 11. *Iavan* itaque filius *Iaphet*, associata sibi progenie, si *Beroso* credimus, *Phaleg*, primus in viciniorem *Græciam*, colonias deduxit, quæ & à nomine ipsius à posteris *Iavania*, sive contractè *Ionia*, deindè dicta fuit, uti plerique *Commentatores in* 10 *Genesis caput*, testantur; *Phalec* verò progenies primò *Peloponnesum* uberrimam regionem sibi colendam duxit, ubi & primam *Pelasgorum* sedem fuisse *Græci Authores* referunt; quorum primus expeditionis dux sub mentito *Phaleg* nomine se primum *Pelasgum*, deindè quoque universam illam continentem *Phalegiam*, corruptè; deindè *Pelasgiam* nominari voluit, quod nomen posteà apud posteros mansit. Quandò verò, & quo tempore hæc contigerint, ex *computu Chronologico* paulò post patebit; horum verò *Pelasgorum* veterum in *Italiam* expeditionem vide in *supracitato Dionysij textu*, quomodò videlicet per varios errores laboresque terra marique exantlatos tandem in *Adriatici maris* sinum, quem *Spineticum* dicunt, appellentes, ibidem oppido *Spinetæ* nomine exstructo, deindè superatis *Appennini* jugis, tandem in *Reatinum*, *Aboriginum*, *Vmbrorumque* regionem penetrarunt: ubi associatis *Aboriginibus Pelasgi* primùm *Vmbros*, *Aborigenes* verò *Sicanos*, sive *Siculos*, adorti sedibus suis pepulerunt; hinc *Aborigines Latium* sedem veterum *Siculorum*, *Pelasgi* verò *Tyrrheno* duce, quem & nonnulli cum *Tarchone* non incongrue confundunt, totam paulatim *Etruriam* occuparunt, quam & à *Tyrrheni* ducis nomine *Tyrrheniam*, uti & *mare* inferum *Tyrrhenum* nuncuparunt. Quæ omnia ex *Dionysio* pulchre deducuntur, de quibus & consule *nostram Etruriam* ubi omnia amplius discutiuntur.

Pelasgorum *origo à* Phaleg Hebri *filio.*

A Javan *filio* Japhet Græcia Javania *seu* Jonia *primo dicta fuit.*

Pelopone-sus *prima sedes* Pelas-*gorum.*

Etruria *dicta* Tyrrhenia, *à* Tyrrheno Pelasgo-rum *duce.*

CAPUT V,

De Tertia Expeditione Pelasgorum Arcadum *in* Latium *sub* Evandro *Duce facta.*

De Pelasgorum *gente difficultates AA.*

MAgnam in Authoribus explicandis peperit difficultatem varia *Pelasgorum* denominatio. Certe qualescunque illi fuerint, ex *Peloponneso* originem suam priscis temporibus traxisse, jam *suprà* constat; unde multi *Oenotrios* quoque *Pelasgiæ* gentis faciunt; uti *Dionysius*; de quibus & *Pelasgis Thessalis* adeò similia scribit, ut eosdem prorsus esse facile censere queas. sed de his *infrà* ex professo. Nunc ad *Evandri* in *Latium* expeditionem progrediamur; de qua ita Dionysius: *Haud multò post*, *alia* Græcorum *classis in eam* Italiæ *partem appulit*, 60 *fermè annis ante bellum Trojanum*, *profecta à* Pallante *Vrbe* Arcadiæ, *quam deduxit* Evander Mercurii *filius & Nymphæ*, *quam* Græci Themin, *Romanarum verò antiquitatum*

Evandri *in* Latium *expeditio.*

Carmenta Evandri mater. *tum scriptores patriâ linguâ* Carmentam *vocant.* Deindè pergit describere, quomodò *Faunus Latii* Rex comiter exceptis, quantam voluissent, agrorum partem obtulerit. Monitu itaque *Carmentæ*, tumulum sive collem non procul à *Tiberi* dissitum eligentes, prope eum parvum exstruxerunt vicum, hominum, quos duæ naves è *Græcia* advexerant, capacem, quem & ab *Arcadiæ* urbe *Pallante Pallantium* appellarunt: undè posteris *Monti Palatino*, verius *Pallantino*, in hunc usque diem nomen mansit. *Montis Palatini à Pallantio urbe Arcadiæ.* Haud multò post appulso in *Italiam Hercule*, relicta Græcarum copiarum pars quædam prope *Pallantium* constitit, altera *Saturnium Collem*, qui *Romanis Capitolinus* dicitur, occupavit. *Capitolinus Collis dictus Saturnius.* Atque hic uti *Eustathius* refert, *Evander Pani* templum constituit, collem communivit, imposito ei nomine *Pallantii* à *Pallante* filio, qui etiam mortuum ipsum in vertice collis sepelivit; Græcarum literarum usum *Latio* intulit. Ita Sext. Aurel. Victor l. de origine gentis Romanæ; *Evander primus Græcas literas cum agricultura Latio intulit.* *primus omnium*, inquit, Evander Italos *legere & scribere docuit, idemque fruges in* Græcia *primùm inventas ostendit, serendique artem tradidit; terræque excolendæ gratia primus boves in*Italiam *introduxit*: quæ omnia *Iano Saturno* & *Oenotrio* pariter attribuuntur. Porrò post *Evandri* in *Latium* adventum, *Æneas Anchisæ* filius post *Trojæ* excidium alias quæsiturus sedes, concomitante *Trojanorum* haud exigua turma, *Græcia* relicta in *Italiam* ad littus *Laurentinum*, *Aboriginum* appulit, ubi *Latinus Aboriginum* Rex eum hospitio excepit, data eidem in uxorem Filia sua *Lavinia*. *Æneæ, Trojanorumque in Latium adventus.* *Latino* verò defuncto *Æneas* rerum in *Latio* potitus, nomen *Aboriginum* in *Latinorum* vertit, cujus filius *Ascanius* conditor deindè *Albæ longæ*, *Albanorum* regum monarchiam erexit; quæ omnia in sequentibus fusius prosequemur. *Aboriginum nomen in Latinorum vertitur.*

Primi Latii indigenæ à Iano descenderunt. Ex hisce ergò luculenter patet, Primos *Latii* nostri indigenas fuisse *Ianigenas*, quos eosdem esse dicimus cum *Aboriginibus* & *Oenotriis*; quibus advenæ *Pelasgi* è *Thessalia* oriundi associati, *Aborigines* quidem pepulerunt *Sicanos*, *Pelasgi* verò *Tyrrheno* duce *Vmbros Hetruscosque*. Hos secutus *Evander* ex *Arcadia* 60 annis ante bellum Trojanum ex *Reatino* agro in locum *Tiberi* vicinum *Palantium* exstruxit. Hunc 66 aut 70 verò annis post *Æneas* secutus *Latii* Regem se constituit. Nihil igitur modò restat, nisi ut dicta huc-usque ad computum revocemus, ut inde perfecta nobis temporis ratio, quo dicti coloniarum ductores anno moverint, quantumque temporis duraverint coloniæ, innotescat.

Epilogismus Chronologicus dicta concordans.

DIximus suprà *Oenotrios* & *Pelasgos* fuisse ex ea *Ianigenum* stirpe, qui post anteriores *Iani* nepotes & pronepotes in *Peloponneso* primi sedem fixerunt. Nam, ut *Dionysius* ait, primi *Græcorum Arcades* trajecto sinu *Ionio* domicilium in *Italia* statuerunt, deducti ab *Oenotro Lycaonis* filio. *Dionysij de Pelasgis testimonium.* is quintus fuit ab *Azeo* & *Phoroneo*, primis *Peloponnesi* principibus; nam è *Phoroneo* genita est *Niobe*, ex hac & *Iove*, uti dicitur, *Pelasgus*: *Azei* verò filius fuit *Lycaon*, è cujus filia *Deianira* & *Pelasgo* natus est alter *Lycaon*, cujus *Oenotrus* fuit filius, 17 ætatibus, antequam apud *Trojam* bellatum est. Et tempus quidem hoc est emissæ è *Græcia* in *Italiam* coloniæ. Hæc *Dionysius*. Ubi *Pelasgos* cum *Oenotriis* quasi confundit. Quicquid sit, jam tempus est, ut eos à *Ianigenis* descendisse computu confirmemus.

Computus annorum à diluvio per sequentes ætates.

Computantur à Chronologis *Eusebio*, cæterisque, à diluvio ad *Trojæ* excidium anni 1215

A diluvio ad Turris ædificationem, & *Phaleg* ortum. fit prima partitio terrarumque divisio *à Ianigenis*, anno 275

Ad mortem *Noë* à diluvio. *Ianigenæ* dominantur Mundo, anno 350

A di-

A diluvio usque ad ortum *Abrahæ*, anno 383
A diluvio ad mortem *Abrahæ*, 557
A diluvio usque ad *Ioseph* (*Sem, Cham, Iaphet* filii, nepotes, pronepotes.) 633
A diluvio ad ortum *Moysis*, 808
A diluvio ad exitum filiorum *Israël*, 888
A diluvio ad mortem *Moysis*, 908
Eusebius hisce ostensis, recitat variorum Regum nomina tempusque, quo quisque rexerit, & *Inachum* primum *Argivorum* Regem *Nini* temporibus vixisse ostendit, quem & *Abrahæ* σύγχρονον dicit; *Phoroneum*, alterum *Argivorum* in *Peloponneso* Regem, σύγχρονον dicit fuisse *Isaac* & *Iacob* temporibus; *Apin* posteà *Aegypti* Regem ponit 170 annis post *Abrahæ* nativitatem, 170
Cecropem verò primum *Atheniensium* Regem post *Abrahæ* nativitatem, 302
Diluvii *Ogygii* post *Abrahæ* ortum contigisse. 250

Hisce positis facilè in quod seculum *Pelasgi* & *Oenotri*, dum expeditionem suam molirentur, inciderint, colligitur.

Dionysius, ut paulò ante patuit, expressis verbis dicit, ea contigisse 17 ætatibus ante bellum Trojanum, & quia uni ætati tribuit 27 annos, hæc ducta in 17 dant 459 annos, ante bellum Trojanum; quæ & *Strabo* confirmat. *Ætas facit 27 annos.* Quidam ajunt, *Pelasgos* ante belli Trojani tempora ἐκ θεσσαλίας φύγοντας τὸν ἐπὶ Δευκαλίωνος γενόμενον κατακλυσμὸν ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ κατοικῆναι, *Deucalionis* diluvium ex *Thessalia* fugientes in hoc loco consedisse. Jam comparemus hæc. A diluvio usque ad *Trojæ* excidium ab *Eusebio* computantur anni 1215: ab hisce subducti 459 ætatum 17 ante bellum Trojanum, relinquunt 756: ab his subducti anni nativitatis *Abrahæ* 383, relinquunt 373; & hi subducti ab annis 557 mortis *Abrahæ*, relinquunt 184 annos; quo tempore *Isaac* cum filiis suis *Esau*, *Iacob* dominabatur, anno videlicet post diluvium 756, quo tempore *Semi*, *Chami & Iapheti* posteritas *Ianigena* in diversas nationes divisa mundum gubernabat. *Computus Eusebii à diluvio per sequentes ætates.* Ex hoc itaque computu luculentissimè patet, *Pelasgum* priscum, sive ut *Dionysius* vult, *Oenotrum*, primò, deinde *Pelasgos* 138 annis post *Oenotrum* secutis, uti primò hi *Oenotrii* in *Græcia*, ita illi *Reatinum* primùm ingressi in universam se *Tyrrheniam* propagarunt.

Ex hoc computu patet clarè, *Latii* & *Hetruriæ* incolas ante *Pelasgorum* adventum fuisse veros *Ianigenas*, id est, ex immediata stirpe filiorum *Sem, Cham* & *Iaphet* prognatos; cujusmodi *Aborigines*, *Sicanos*, *Vmbros* suprà fuisse meminimus. *Latii & Hetruriæ incolæ fuerunt veri Janigenæ ante Pelasgos.* Horum autem abnepotes fuisse *Oenotros* & *Pelasgos*, à *Phaleg* filii *Hebri* stirpe descendentes, qui colonias novas quæsituri, in *Peloponnesum* delati, ibidem sedem fixerunt; quorum posteri cognomines alias & alias colonias indagaturi tandem in *Italiam* appulerunt, priscorum *Ianigenum* posteris familiis associati, paulatim magnarum rerum fundamenta moliti sunt. Sed hæc de computu sufficiant.

CAPUT

CAPUT VI,

De Aequivocatione nominum, & Analogia gestarum rerum à primis post diluvium Janigenis, *quæ posteris posteà populorum Ducibus applicata fuerunt.*

PLures fuisse *Ianos*, *Saturnos*, plures Pelasgos & *Oenotros*, Historici nos docent, quæ tamen, si attenta analogiæ amussi adaptentur, ab uno quodam diversis nominibus appellato, originem suam traxisse, ubi singula cum singulis scitè comparaverimus, reperiemus. Cum enim homines primævi, post diluvium & dispersionem gentium *Hebræis* mixti, plurima de primorum parentum gestis, de diluvio universali, de *Noëmo* ejusque navigio, de Turris Babylonicæ fabrica, de statu gestisque Patriarcharum ante diluvium, de *Enoch* mirabiliter translato, de Gigantibus, de tyrannide *Nembrod*, *Chami* impietate, magicisque miraculis, inaudissent; prætereaque omnes eos, qui vel virtute, scientia, rerum gestarum gloria, aut rerum humano generi necessariarum inventione clarerent, summopere mirarentur; diversæ regiones *divisis* eos splendidissimorum nominum titulis cohonestarunt. Hinc primi urbium conditores, agrorum cultores, legislatores, artiumq; inventores, passim *Cæli*, *Osirides Saturni*, *Iani*; uxores verò matres viventium, hominum propagatrices, Deorum matres, bonorum largitrices; filii verò similibus nominibus insigniti, filii Deorum, justitiam colentes, religionisque propagatores appellati fuerunt. Cum verò primi omnium *Ægyptii* horum gesta miranda, veluti quidpiam, quod ordinem naturæ excederet, inspicerent, nil facilius fuit, genti ad superstitiones pronissimæ, eos apotheosi quadam cohonestare, præsertim cum ut hoc facerent, magnum pondus in animis eorum habuerit egregia illa primorum parentum sapientia & rerum naturalium, qua pollebant, cognitio, longæque vitæ productio, similiaque, quæ ipsis fabularum condendarum occasionem præbere poterant; quæ omnia confirmabantur incantationibus frequentibus, ac magicis illusionibus, quas impia *Chami* progenies divinitatem datâ operâ affectans ubique passim magistro Sathana edebat, queis ita *Ægyptiorum* animi percellebantur, ut eos veluti cælestes Deos adorarent, ac tanquam rerum omnium moderatores sanctè venerarentur; atque hinc prima illa Architecturæ Deorum fundamenta; Hinc origo *Cæli*, *Saturni*, *Iani*, *Iovis*, *Herculis*, *Æsculapii*, *Mercurii*, aliorumque Deorum; quæ omnia calculo suo comprobant *Lactantius Firmianus* & *Eusebius*; & *Xenophon de æquivocis*, quisquis ille fuerit, ait, *Saturnos* dictos, qui Regum vetustissimi condiderunt urbes & populos, & proindè non unum, sed plures fuisse *Saturnos*, quorum patres dicti *Cæli* seu *Iani*, filii verò eorum *Ioves*. Nomina igitur hæc fuerunt dignitatis & deitatis cujusdam apud rudes priscos ob nominum celebritatem inventa. Hinc *Saturnus Scythicus Noë*; *Nembrod Saturnus Babylonius*; *Cham Ægyptii Saturni* nomen habuit: & hoc pacto ad *Græcos*, & hinc ad *Italos* translata mundum universum repleverunt. Hinc nata deploranda Historicorum confusio, temporumque, quo quisque gubernavit, indigesta ratio; dum ex confusa nominum æquivocatione atque gestorum analogia, quælibet natio suos sibi finxit *Ianos*, *Saturnos*, *Ioves*, *Hercules*, *Mercurios*. Patet & hæc rerum confusio in hocce nobis proposito argumento *Latii* antiquitatum, cujus confusam primarum coloniarum in id introductionem, non nisi à primorum post

Æquivocatio nominum.

Apotheosis hominum unde traxerit originem.

Ægyptii maximè superstitiosi.

Quomodo fictio Deorum omnes passim gentes pervaserit.

Nominum æquivocatio Historiarum confusionem peperit.

post diluvium *Noëmi* filiorum actis, sive nomina spectes, sive rerum gestarum analogiam, hausisse originem luculenter patebit. Et quamvis hæc in præcedentibus ubertim ostensa fuerint, hîc ea, non tamen nisi per anacephaleosin quandam repetenda duxi, ut veritas tandem elucescat. Atque ut de *Pelasgorum* prima expeditione ordiar: illam 700 ferè annis post diluvium contigisse, ex *præcedenti computu* patuit; quorum gesta comparata cum secundæ expeditionis gestis, & cum tertia *Herculis*, & cum quarta *Aeneæ Trojani*, adeò similia reperiuntur, apud veteres Romanarum rerum scriptores, ut si locorum diversitatem excipias, historia prorsus eadem esse videatur.

Pelasgorum *prima expeditio.*

Pelasgos reliquias esse stirpis Phaleg supra diximus, & a terrarum divisione ipsis nomen semper mansisse. Hi duas expeditiones moverunt, teste *Dionysio supracitato*, unam 330 annis ante bellum Trojanum; secundam *Evandro* Duce factam juxta quosdam 80 annis ante bellum Trojanum. Si jam *Æneæ* in *Italiam* adventus historiam penitiùs examines, eam iisdem pœnè verbis compositam fuisse deprehendes, quibus Pelasgorum ad *Italiam* appulsus ab Authoribus describitur, adeoque pro *Æneâ Evander*, pro *Trojanis* Pelasgi, pro *Rutulis Siculi* facilè intelligantur. Quod etiam sic demonstro *Pelasgos* primùm, *Dionysio* & *Livio* testantibus, per varios errores in *Spineticum sinum* appulsos ibidem urbem condidisse.

Analogia gestorum, à Pelasgis *&* Trojanis.

Trojani Ænea duce idem fecerunt, in *Latinorum* seu *Aboriginum* littore, quam & *Trojam* primò, posteà *Lavinium* vocarunt.

2. *Pelasgos* infesto agmine *Aboriginum* petiisse regionem, ibique captivos in agris intercepisse.

Trojani idem fecisse leguntur in *Laurentino agro* ad oram maritimam.

3. *Aboriginum* Urbem nobilissimam in *Agro Reatino* fuisse *Cutiliam*, in qua sedes fixerunt Pelasgi.

In littore *Aboriginum* nobilissimam fuisse urbem *Laurentum*, quam *Trojani* inhabitabant.

4. Apud *Dodonam* responsum datum fuisse *Pelasgis* de Insula fluctante in *Cutiliensi lacu.*

Æneæ Trojanisque prædixisse idem *Dodonæum* oraculum de lacu salso, & consumptione mensæ.

5. *Aborigines Reatini* magnum exercitum duxerunt contra *Pelasgos* advenas, *Dionysio* & *Livio* testibus.

Aborigines Laurentini idem contra *Trojanos* fecisse testantur.

6. *Pelasgi Aboriginibus* ad vim contra se reprimendam occurrunt inermes, & supplices cum ramis olivæ.

Idem *Æneam* præstitisse *Aboriginum* Regi *Latino*; Virgil. l. 7. docet:

Tum satus Anchisa *delectos ordine ab omni*
Centum Oratores augusta ad mœnia Regis
Ire jubet, ramis velatos Palladis *omnes.*

Iterum, Partem tunc agrorum *Trojanis* assignasse *Latinum*, eò quod *Græca* adversus *Rutulos* placeret societas.

7. Ita *Aborigines Reatini* partem agrorum assignarunt *Pelasgis*, eosque contra finitimos *Siculos Vmbrosque* in partem sedium amicitiamque receperunt.

Rursus fœdere pacto *Aborigines* inter & *Pelasgos*, *Siculi* sedibus suis expulsi sunt.

Pari pacto ab *Ænea* fœdere inito cum *Aboriginum* Rege *Latino*, *Rutuli* devicti sunt.

8. In Arcadica verò expeditione, quæcunque *Evandro* contigisse leguntur, ea *Æneæ* gestis congruere reperiuntur.

9. *Evandrum* in uxorem accepisse Regis *Sabini* filiam.

Analogia gestorum Evandri *&* Æneæ.

Æneam verò Regis *Latini* filiam in uxorem accepisse *Laviniam*, suprà ostensum fuit.

10. Conjugio verò peracto dicitur *Evander* non procul à *Tiberi* oppidum condidisse, à *Pallante Arcadiæ* oppido *Pallantium* dictum.

Æneam

Æneam pariter non procul à *Tiberi* flumine in *agro Laurentino* urbem condidisse, quam *Trojam* primùm, deindè *Lavinium* appellari voluit.

11. *Æneam* in amicitiam receptum *Latinorum* commune in corpus transisse.

Evandrum pariter pulsis *Montis Valentini* Incolis, in commune *Aboriginum Latinorumque* corpus transisse, suprà ostensum fuit.

12. *Æneas* sacra Penatium, *Evander* Panos instituit.

Iam altiora rerum exordia cum *Evandri* gestis comparemus.

Analogia Saturni & Evandri.

13. *Saturnus* primus *Italiæ* sive Latii cultor, uti suprà dictum fuit, nunc promiscuè modò *Ianus*, nunc *Saturnus* dicitur, primus homines legere & scribere, agriculturamque docuit, mores agrestes in civiles convertit, Virgilio teste:

Is genus indocile ac dispersum montibus altis
Composuit, legesque dedit.

Evandrum & *Ianum* & *Saturnum* dictum, *Sext. Aurel. Victor.* testatur, qui illa, quæ prisco *Iano & Saturno* tribuebantur, *Evandro* juxta analogiam quandam dedit: Primus, inquit, *Evander Italos* legere & scribere docuit, idemque fruges in *Græcia* primùm inventas ostendit, serendique usum edocuit, bovesque agriculturæ necessarios junxit aratro. Quæ omnia *Tibullus Osiri Saturno Ægyptio*, *Virgilius Saturno* attribuit; sed & *Romulo* eadem fuisse applicata, infrà ostendetur.

Evander literas & Agriculturam Italos docuit.

Ex hac analogia rerum Historici confusi perplexique, quid sentiant, aut determinent, non reperiunt, multique ex recentioribus Authoribus, inter quos *Cluverium* pono, existimant, omnem de *Ænea*, *Albanorum* Regno, *Romulo* & *Remo*, uti & de primis septem Regibus puram putam fabulam esse, ex *Pelasgorum* gestis confictam, cui tamen gravissimorum Authorum *Dionysii*, *Livii*, *Diodori* authoritate convictus subscribere non possum. Cum analogia rerum à veteribus gestarum veritati posterorum non præjudicet, sed magis confirmet, cum eadem magnis semper Heroibus, ad nominis perpetuandam memoriam, applicata fuerint, quæ gloriosè primus aliquis gessit, sive is *Ianus*, sive *Saturnus*, sive *Osiris* fuerit.

Cluverii de Aenea sententia non probatur.

CHRONOLOGIA

Regum Latinorum, *sive* Albanorum, Romanorum, *Reipublicæ, & Imperatorum.*

I. *Æneas* post biennem navigationem, & ingentia exantlata pericula, tandem fatis urgentibus, appulit ad *Littus Laurentinum*, contractâque affinitate, cum *Latino* Rege *Aborigenum*, ibi vixit, quo mortuo in Regnum successit, primus *Latinorum* Rex, multisque cum *Hetruscis* gestis bellis, tandem ultimum *Hetruscorum* Regem *Mezentium* confecit; diminutoque *Thuscorum* imperio, ipse rerum suarum satagens, Regnum *Latinorum* paulatim in eam amplitudinem evexit, quam posteritas satis mirari nequit.

ab orbe condito	à Diluvio	Regimen.
2787	1121	3

II. *Ascanius*

			ab orbe condito	à Diluvio	Regimen.
Sampsonis *tempore.*	II.	*Ascanius* filius *Æneæ* ex *Creusa*, condito *Lavinio*, *Albæ Longæ* ædificationem molitus est. Primus *Albanorum* Rex,	2790	1134	38
	III.	*Sylvius Posthumus* frater *Ascanii* successit, quem repudiato filio suo *Iulio*, utpote ad Regnum inepto, *Ascanius* Regno suffecit,	2827	1171	29
Heli. Saul.	IV.	*Æneas Sylvius*, *Albanorum* Rex, filius *Sylvii posthumi*,	2856	1200	31
David *Rex* Israël.	V.	*Latinus Sylvius*, *Albanorum* Rex, filius *Æneæ Sylvii*, successit in Regno,	2887	1231	50
	VI.	*Alba Sylvius*, *Albanorum* Rex,	2958	1292	39
Reges Israël.	VII.	*Capetus Sylvius*, *Albanorum* Rex,	2977	1321	24
	VIII.	*Capys Sylvius*, filius *Capeti*, *Albanorum* Rex,	3000	1344	28
	IX.	*Capetus Sylvius*, *Alb.* Rex,	3028	1372	15
	X.	*Tiberius Sylvius*, *Alb.* Rex,	3043	1387	9
Josaphat.	XI.	*Agrippa Sylvius*, ...	3052	1396	40
	XII.	*Aremulus Sylvius*, *Latinorum* & *Alban.* Dux, . .	3092	1436	19
Prophetæ.	XIII.	*Aventinus Sylvius*, *Latin.* & *Alban.* Rex, . . .	3111	1455	35
	XIV.	*Procas Sylvius*, *Latin.* & *Alban.* Rex, . . .	3146	1490	23
		Amulius Sylvius	3169	1513	10
Primo anno Joathan *Regis* Israël.		Ortus *Romuli* & *Remi*, 18 annis ante *Romam* conditam	3198	1542	18
Achaz *Rex* Israël.	I.	*Romulus* & *Remus*, postquam *Amulio* interempto *Numitorem* restituissent, *Romanæ urbis* ædificationem moliti sunt, 7 Olymp. extincto simul *Latinorum* Regno *Romanum* instituerunt, 427 annis post *Æneæ* in *Italiam* adventum; & *Remo* fratre consorte Regni interempto, ipse solus regnavit,	3216	1570	37
		Romulus postquam regnasset 37 annos, duos menses, ad *Capream paludem* fulmine percussus obiit, & cum non comparuisset, à *Romanis* inter Deos translatus creditus fuit, templis in honorem ejus erectis. Tempore *Romuli*, anno quinto, raptæ fuerunt *Sabinæ* Virgines. *Tatius* in societatem Regni admissus, & quinto post anno occisus. Sexto decimo constituit centum Patrum Senatum *Romulus*. Bella gessit contra *Camerinos*, *Veientes*.			
	II.	*Numa Pompilius*, natione *Sabinus*, uno post interregnum anno suscepit Regni gubernacula; totius religionis Ethnicæ & cerimoniarum author, ...	3254	1598	43
	III.	*Tullus Hostilius*, degener à religione à *Numa* institutâ, *Albam* destruxit, *Fidenates* subjugavit, . .	3297	1641	32
Pythagoras.	IV.	*Ancus Martius*. *Sabini & Veientes* subjugati, . .	3329	1673	24
	V.	*Tarquinius Priscus* solemnitates instituit Theatricas, *Thuscos* superavit, Sabinis, Latinisque, bellum intulit,	3353	1697	38
	VI.	*Servius Tullius* *Romam* ampliavit, ...	3391	1735	44
	VII.	*Tarquinius Superbus* *Volscos* captâ *Pometiâ* subjecit *Romano imperio*. *Latinos Sabinos*, *Hernicos bello domuit.*	3435	1779	25

Postquam

Postquam *Tarquinius Superbus* regnasset 25 annos, summumque apud omnes odium, ob morum asperitatem & tyrannicas actiones incurrisset, tum vel maximè odium summum incrementum accepisset, cum à filio suo *Sexto Lucretia*, *Tarquinii Collatini* Uxor, pudicitiæ laude conspicua fœmina, violenter constuprata fuisset; postquam septem Reges 244 annis Regiam dignitatem magno incremento, juxta ac emolumento sustinuissent, expulsus, proscriptusque à populo, nunquam quicquam efficere potuit, ut denuò Regno, à quo exciderat, potiretur; atque adeò deleta *Tarquiniorum* domo, *Regnum Romanorum* in Reipublicæ formam redactum fuit. Cujus primi Consules fuerunt *Brutus*, & *Lucius Tarquinius Collatinus*; quotannis aliis & aliis assumptis Consulibus, quorum operâ paulatim tanta incrementa sumpsit *Respublica Romana*, ut toti pœnè terrarum orbi dominata fuerit. Initium ejus fuit annus post Mundi Conditum, 3457. post diluvium 1801. & hoc pacto stetit usque ad *Iulium Cæsarem*, qui post decimum tertium annum Triumviratus sui, primus *Romanorum* Imperator à Senatu Populoque proclamatus, Monarchiam Mundi suscepit, anno Mundi 3940. post Diluvium 2284. à *Roma* Condita 725. Olymp. 187. A quo deinceps series Imperatorum *Romanorum* initium sumpsit, quod & in hunc usque diem continuata Cæsarum serie durat. Vltra hæc, cum passim nota sint, non progredimur; sed ad eas res, quæ non ita forsan omnibus obviæ sunt, calamum convertimus.

Tarquinius superbus *regno exactus.*

Respublica Roman *instituta.*

Jul. Cæsar *imperator* Rom.

CAPUT VII,

De Terminis Prisci Latii.

Latii *olim latitudo.*

IAm supra ostendimus, *Latium* priscis temporibus latius fuisse, quàm post *Evandri* in *Italiam* adventum. Nam tempore *Ianigenarum*, non tantùm ille, qui *Tiberi*, mari, & montibus, tractus includitur, *Latium* dictum fuit, sed & *Sabini*, *Vmbri*, *Hetrusci*, & quicquid tandem à *Tiberi* ad *mare* usque *Tyrrhenum* populorum fuit, sub *Latio* comprehensi fuerunt, donec *Hetruscis Tyrrhenis* dodecapolitano firmato regno, & ab *Aboriginibus* separatis, diviso imperio, quæque natio suos tutata est jurisdictionis terminos, natæque sunt quatuor Dynastiæ: *Latina*, *Sabina*, *Vmbrorum*, & *Tyrrhenorum*. Nam uti suprà dictum fuit, *Pelasgi* ad primam expeditionem in *Italiam* factam *Aboriginibus* juncti *Sicanos* ex *Sabina* & *Latio*, *Pelasgi* verò *Tyrrheno* Duce *Vmbros*, qui & tum temporis *Hetrusci* sive *Thusci* dicebantur, expulerunt. Et *Aborigines* quidem *Sicanis* pulsis totum illud terrarum spatium, quod *Lirim Tiberimque* amnes interiacet, occuparunt, quas & sedes deindè tenuit idem genus hominum, mutatis tantùm appellationibus, vetus *Aboriginum* nomen servantes usque ad Trojani belli tempora: quandò à *Latino* Rege denominati sunt *Latini*. *Pelasgi Vmbros* adorti, expugnataque *Crotona* (quæ hodie dicitur *Cortona*) *Hetruscorum* Urbe, totius *Thusciæ* dominio successu temporis potiti sunt: ut Urbes *Cære*, olim *Agylla*, *Alsium*, aliæque sat demonstrant.

IV Latii *Dynastiæ.*

Cortona, *olim* Crotona, Hetruscorum *urbs.*

Antiqui itaque *Latii*, tempore *Latini* Regis & *Æneæ*, fines hi fuerunt: ab occasu *Anio fluvius* à *Tibure* ad confluentem usque *Tiberis*; hinc ipse *Tiberis* ad ostia usque, relicto à meridie mari infero; à *Tiberis* ostiis *Laurentum* & *Ardeam*; hinc ab ortu hyberno limes fuit, quo *Latinorum* includebantur oppida videlicet *Lavinium*, hodiè *Sancta Petronilla*; *Aricia*, modò *la Riccia*; *Lanuvium*, hodiè *Cività della vigna*; *Labici*, *Val montone*, & *Gabii* jam *Gallicano*; aut ut *Cluverius* vult, *Colonna*; *Præneste*

Latii *quondam fines.*

Urbium Latinarum *priscæ ac moderna denominatio.*

Præneste denique, hodiè *Palestrina*; *Velitræ* tamen, vulgò *Beletri*, & *Cora Volscorum* urbes fuere. A Septentrione *Æquorum* gens, veluti *cuneo* quodam, inter *Præneste* & *Tybur* in *Latinorum agrum* ad *Tusculanos* usque *montes* sese insinuabat, oppido eorum prope *Tusculum* sito *Algido*, de quo suo loco. Tam arctis itaque fuere *Latinorum Agri* inclusi finibus, postquam eos *Sabini* è regione, *Nar* inter & *Anienem* fluvios sita, expulerunt.

Latii *longitudo ac latitudo.*

Longitudo itaque Veteris *Latii* à *Tybure* ad mare 35 millibus passuum est: latitudo à *Tybure* & *Roma* in *montem Albanum* 20 milliarum; vero tamen simile est, *Nomentum*, *Fidenas*, *Collatiam* in *Sabinorum* ditione ab *Aboriginibus* vel *Sicanis*, antequam à *Sabinis* ejicerentur, conditas, ac dein novis coloniis ab *Albanis* excultas fuisse: sed de his fusiùs in sequentibus. *Suessam Pometiam Volscorum* metropolim, *Coram*, *Bolam*, *Velitras*, extra *Latium* fuisse, atrocia bella, quibuscum *Latini* & *Romani* confixerunt, testantur, quæ tamen à *Tarquinio superbo* septimo *Romanorum* Rege subjugatæ, *Romanorum* jurisdictioni accesserunt. Undè *Latium* in eum paulatim statum reductum est,

Latii *incrementa.*

quem primò *Siculorum* tempore, antequam ab *Aboriginibus* è *Latio* expellerentur, habebat reliquæ verò urbes, *Antium*, *Mons Circeius*, *Terracina* sive *Anxur*, quas *Volsci* inhabitabant, *Sinuessam* usque, una cum *Hernicorum Æquorumque* regione successu temporis subjugatæ *Latio* accesserunt, totum videlicet spacium illud, quod *Anienis* & *Liris* vicinis fontibus incipit, & amnibus *Aniene*, *Tiberi*, *mari Tyrrheno*, & *Liri* fluvio, quem hodiè *Garigliano* vocant, intercipitur, uti mappa docet.

His ita positis, jam secundum totius *Latii* loca celebriora discutiamus: & primò quidem omnia illa loca, Urbes, oppida, quæ *mari Tyrrheno* adjacent, aut non procul indè dissita sunt; deinde montanas urbes examinemus, *Hernicorum*, *Latinorum*, *Æquorum*; tertiò, loca mediterranea dispiciamus. Et ut singula prisci *Latii* oppida luculentius intelligantur, oppida seu loca, quæ hodiè exstant, παραλλήλως, id est ad invicem comparata ita ordinavimus; ut hoc pacto quicunque invenerit prisci loci oppidum, statim, modernorum temporum oppida ignorare non possit.

Nomina oppidorum prisci Latii, *quæ* mari Tyrrheno *adjacebant, vel non procul indè distabant.*

Cum Nominibus locorum iis hodiè correspondentium.

I. Româ per *Tiberim* descendentibus, occurrit septem milliarium intervallo *Templum S. Cyriaci*, deindè novem milliaribus ultra, celeberrima quondam urbs *Ostia* dicta, ad dextram ostii *Tiberis*, ab *Anco Martio* quarto Rege *Romanorum* ibi condita, cui *portus Romanus* ex altera parte fluminis à *Claudio Cæsare* factus est, de quo uti & de *Insula sacra*, (quem fluvii bicornis divaricatio facit, cujus ingens balena, quæ in fluminis angustiis deprehensa fuit tempore *Claudii*, origi-

Portus claudii.

Ostia Tiberina.

nem dedit,) vide pluribus actum in *nostra Hetruria*. Nobilissimis olim ædificiis ornata spectabatur *Ostia*, hodiè eorum vix ullum reperitur vestigium. Vide quæ de *Ostiis* fusius tractant *Dionysius*, *Cornel. Tacit. Solinus*, *Ptolomæus*, *Strabo*. Mirum est hodiè adhuc in veterum ædificiorum ruderibus annulos reperiri, quibus naves alligabantur. *Cluverius* uti & gesta Regum *Romanorum* veluti fabulas improbat, ita & *Ostiam* non ab *Anco Martio*, sed ab *Evanorò* antiquiori origine

conditam

conditam vult; sed tam incertum esse puto, quod ipse vult, quàm certum illud, quod Authores de *Anco Martio* tradunt.

Corpus S. Monicæ.

Ostia moderna constat *Ecclesia S. Aureæ* celebri morte, & *sepulchro S. Monicæ,* matris divi *Augustini*, quæ posteà *Romam* translata in templo Augustinianorum requiescit, & paucis domibus; malignitate aëris propè deserta: neque nisi hyberno tempore habitare ibi quisquam potest; olim alluebatur mari teste *Strabone*: hodiè tribus ferè milliaribus à mari distat, limo, quem *Tiberis* continuò advehit, maris littore oppleto. Ostenditur ibidem turris pervetustæ fragmentum, quam supra cratem, qua obeliscum majorem, quem *Cajus Caligula* ex *Ægypto* transvectum in Campo Vaticano erexit, fundatam fuisse refert *Plinius l.* 38. à *Saracenis* divastatam urbem *Leo IV, Pont. Max:* instauratam *Corsicis* inhabitandam dedit; Turrim verò contra *Turcas Martinus V,* & *Iulius II,* tum ad portus, tum ad *Romanæ urbis* securitatem ille exstruxit, hic instruxit; peponum cæterorumque fructuum optimorum copia ibi provenit. Multùm verò redditus Cameræ Apostolicæ augent *Salinæ*, quæ sunt areæ arte factæ fossarum instar, intra quas, ubi exundante pelago impletæ fuerint, in salem æstivi temporis calore concrescunt; de quibus & mentio fit apud *Veteres Romanarum rerum scriptores*, qui tradunt *Ancum Martium* & *Ostiæ* & *Salinarum* institutorem, primum *Salinarum* vectigal ad usum navium instituisse.

(Ostia *olim mari adjacens.* — *Memorabile factum.* — Salinæ *Ostienses.*)

Lauren-tum.

II. Post *Ostia Tiberina* Septem mill: pass. occurrit *Laurentum, Pici, Fauni,* & *Latini*, Regum *Aboriginum*, regia urbs & residentia, à qua *Latium Latinique* nomen suum meruerunt, tum *Æneæ* primum in agrum Laurentinum exscensu, tum origine Romani Imperii apud omnes *scriptores* celeberrima, in littore *Aboriginum* sita. Fuit & urbi juncta sylva lauro consita, ad quam suadentibus medicis *Commodum* Imperatorem se tempore sævientis pestilentiæ transtulisse *Herodianus l.* 1. narrat; *Vitellium* quoque tempore fulminum sævientium illuc se contulisse, tanquam securè habitaturum eas inter arbores, quæ fulmine non tangerentur. Sed de Laurente agro, de sylva Laurentina, populisque Laurentibus vide *inscriptiones varias* apud *Gruterum, Authoresque supracitatos.*

(*Sylva Lauro consita, à* Commodo *&* Vitellio *Imperatoribus frequentata.*)

Laurentum *desertum.*

Laurentum, quæ olim *Latinorum* metropolis erat, hodiè ita evanuisse videmus, ut vix ullum vestigium appareat. Eodem tamen loco turris spectatur, seu specula maris, quæ in hunc diem dicitur *Torre di S. Lorenzo*, profano nomine in sacram mutato; non enim dubito, quin ab antiquo nomine apud posteros superstite ita sit appellata, cum tempore Romanorum Imperatorum adhuc satis abundante populo floruerit, teste *Herodiano*, & ex inscriptione in regione Transtyberina inventa satis liquet; quæ ita sese habet:

Divo Antonino Augusto
Senatus Populusque Laurens,
Quod privilegia eorum non modò
Custodierit, sed etiam ampliaverit,
Curatore Manio Sabinio Libone
C.V.
Curantibus. Ti. Iulio Nepotiano,
Et P. Æmilio Egnatiano præff:
Q. Q. Laurentium, Lavinatium.

Lavinium.

III. Sequitur post *Laurentum*, tribus à mari passuum millibus dissitum *Lavinium*, ab *Ænea* conditum, postquam ab *Aboriginum* Rege *Latino* benignè exceptus, filiam ejus *Laviniam* in uxorem sibi adoptasset, à qua & nomen obtinuit; quamvis alii à *Lavinio* fratre *Latini*, alii ab uxore *Æneæ* denominatam velint. Sed prior opinio jam authoritate scriptorum primas meritò inter cæteras sibi præscripsit. Cæterum uti olim, ita & hodiè *Campus Laurento-Lavinius* paludibus oppletus, vix tutam præbet adeuntibus viam. Vide *supracitatos Auctores* de his fusè, & in sequentibus de Romanæ Urbis origine.

Lavinium

Ubi hodie pagus seu Ecclesia S. Petronillæ spectatur, ibi Lavinium fuisse putatur.

Lavinium vetus conditum fuisse putatur in eo colle, in quo hodiè *Fanum S. Petronillæ* spectatur, ad fontem fluminis Numici, qui sub ipso colle ex antro quodam profluit, à mari dissitum ter mille passibus. Est autem *Numicus* celebris ille fluvius, apud quem *Æneas* post devictum *Turnum Rutulorum*, *Mezentiumque Caeretanorum* Regem, post triennium regni sui disparuisse fertur, aliis inter Deos Indigetes, postquam submersus esset, translatum; nonnullis in cælum fulminis fulgorumque vi translatum superstitiosè opinantibus. Hodiè *Numicus* exiguus sine nomine rivus est, qui suam originem haud dubiè ex *Lacu Aricino*, quem *speculum Dianæ* vocant, per subterraneum meatum trahit.

Æneæ in Numico amne interitus.

Antium Caii Caligulæ & Neronis patria. Fortunæ fanum.

IV. Sequitur *Lavinium* proximè VIII mill. pass. dissitum *Antium*, *Volscorum* haud ignobile oppidum, ædificiis fanisque *Fortunæ*, *Veneris Aphrodisiæ* & *Æsculapii* splendidum, *Claudii Neronis* patria. Ager terra marique, hic optimis & exquisitis piscibus; illa vino, frumento, omni denique fructuum genere uberrima est, tametsi indigenæ ad utramque venationem magis, quàm ad agrorum cultum afficiantur. Mari potentes fuisse Antiates, & multiplici navium apparatu instructissimos *Dionysius* ostendit.

Hodiè *Antium*, vulgò *Nettuno* sive *Neptunium* dicitur, quod non eodem loco, quo olim, sed ad nonnulla stadia remotius, ex ruinis tamen veteris *Antii* conditum, à quo promontorio, quo mare intus nonnihil incurvatur, etiamnum manet nomen *Capo d'Anzo*. Visitur ex parte occidentali ingens adhuc ruderum strues, insignis olim vastitatis & magnificentiæ index. Afficiebatur quàm maximè hac urbe, ex qua & oriundum ferunt, *Cajus Caligula*; ubi & contigit admirabile illud de *Remora* navim, qua vehebatur, retinente; de quo vide *Plinium*, *Ælianum*, aliosque. Blondus mira narrat de *Coturnicum* inibi quotannis capi solitarum multitudine. *Sed ad* Neptunium, *inquit*, *piscium quidem saxosum, vel potius glareosum, mare multorum ac optimorum habet venationem; sicut alibi amplissimæ sylvæ* apris capreisque *abundantem præbent. Aucupium vero est duplex, cujus tempora sunt diversa. Nam cum ad prima veris signa* Hirundines, *& simul cum ipsis* coturnices, *nunc dictæ à sono vocis* Qualeæ, *transmisso mari infero in* Italiam *redeunt, omnia* Antiatum *quondam littorum supercilia passuum quinque millia* Neptunienses *contiguis retibus complent, sedensque unusquisque in fundi proprii & magno pretio comparati loco, ad particulum retium propriam, venientes noctu* coturnices *fistula illectat, & quum turmatim illæ retibus intricentur, si aliqua de longissimo volatu fessa extra rete in sabulum ceciderit, eam auceps manu percipit: fuisseque audivimus intra mensem unum, quo id continuatur aucupium, dies aliquot, in quorum singulis centies hujusmodi avicularum millia sint capta. De ipsis vero* coturnicibus *sic habet* Plinius; Coturnices *ante semper veniunt quam* grues, *parva avis: & cum ad nos pervenit terrestris potius quam sublimis, advolat non sine periculo navigantium, cum appropinquavere terris: quippe velis sæpe incidunt, & hoc semper noctu, merguntque navigia. Austro non volant, humido scilicet & graviore vento, aura tamen vehi volunt propter pondus corporeum, viresque parvas. Et infra: in* Campania *primum veris principio multiplicare conspiciuntur, priusquam venisse sciantur. Aliud item in* Antiate agro *est aucupium per autumnum.* Palumbæ, *cum mari transvolato* Italiam *relicturæ sunt, aliquamdiu in nemoribus* Antiatum *commorantur. Quare peritissimi* Neptunienses *retia quam maxima in id aucupii, magno parata impendio suspendunt. Exinde* Palumbas, *quascunque longo tractu viderint congregatas in arboribus considere, jactu lapidis & clamore territas in aëra volare compellunt: dumque aves in magnum coactas numerum advolando, tensis retium insidiis viderint super-*

Capo d'Anzo.

Admirabile de Remora navim sistente.

Coturnicum ingens captura. Piscatio, Venatio, & Aucupium ad Neptunium.

Plinius *de* Coturnicibus.

idem *de* Palumbis.

supereminere, contorta funda parvum lapidem, vel naturaliter album, vel gypso delinitum, maximo emittunt crepitu: quo territæ bombo palumbæ, *ut* accipitres Chilones *à* Plinio *appellatos, quibus nunc* falconibus *est nomen, quos in lapide bomboque fundæ timent, declinando servent, terræ quam possunt volatu rapidius appropinquant, sicque amentes in retia se præcipitant.*

M. T. Ciceronis *ad* Asturam *obtruncatio.*

Non procul hinc occurrit *Stura*, seu *Astura*, fluvius & castrum, terminus Regni *Volscorum* & *Latinorum*, vel ex hoc capite memorabile, quod hoc loco, dum *M. Antonii* triumviri persecutionem fugeret, *M. Tullius Cicero*, à *Popilio*, ingratissimo homine, quem à morte non ita pridem, quâ pollebat, persuadendi vi, liberârat, capite truncatus vitam gloriosè transactam infelici mortis genere concluserit. Hoc eodem loco contigisse fertur tragica ista

Conradini Suevorum *Ducis Tragicus obitus.*

historia *Conradini* filii *Henrici*, & Nepotis *Friderici II* Imperatoris, qui transmutato habitu fugiens hîc interceptus à *arolo Andegavensi*, Rege *Siciliæ*, *Neapoli* humanæ vicissitudinis exemplum reliquit capite plexus.

Mons Circeius.

Post *Antium*, teste *Strabone*, 36 millibus passuum in littore maris progredientibus occurrit *Mons Circeius*, teste *Theophrasto* 10 mill. pass. in circuitu, hodiè *Monte Circello*, olim teste *Plinio* & *Homero*, insula mari circumdata, hodiè aggestu limi arenarumque in peninsulam evasit; & uti in eo *Circe* filia

Mythologia Circes.

Solis dominata fuisse dicitur, ità innumeris fabularum figmentis à nullo non Poëtarum celebratus à Mythologis, primum meritò inter celebres & fabulosos montes locum obtinuit: in cujus vertice tempore *Strabonis* adhuc oppidum videbatur, *Ptolomæo Circeium*, unà cum *delubro Circe* sacro, & obscuris *Minervæ Cavernis*, ubi & ab indigenis *scyphus* ostendebatur, è quo

Scyphus Ulyssis

Vlyssem in dicto monte unà cum *Circe* aliquandiù commorantem bibisse ferebant. Et uti mons omnigenis herbarum speciebus refertus est, inde & Poëtæ de succis ex herbis *Circes* pharmaceutriæ, quibuscum homines in bruta transformare solebat, scribendi sumpserunt occasionem. De quo Ubertus in Dictamondo sic canit:

Vedi quel monte, dove si digiuna
Circe piu volte far li suoi incantamenti,
A lume del sole è della Luna.

Tumulum quoque hic alicubi ad montis radicem videri ferunt *Elpenoris*, unius ex *Vlysses* sociis, ibi sepulti. Primus in *Circeum* colonias duxisse fertur *Tarquinius Superbus*, uti testatur *Dionysius*, *Livius* & alii. In hujus oppidi, successu temporis devastati, locum Turris à Romanis Pontificibus exstructa fuit, ut tempore tyrannicæ persecutionis haberent, quò tutò se reciperent, uti de *Gelasio Papa II* refert *Blondus* anno 1120. Hodiè præter dictam speculam sive turrim nobilitatur quoque oppidulo, cui *Sanctæ Felicitatis* nomen est, vulgò *S. Felicità*; quod natalibus suis clarum reddidit *Cælestinus II Papa*, uti *Petrarcha* & *Platina* memorant. hinc non procul *Nympheus*, quem alii cum *Astura* confundunt, fluvius se exonerans mari miscetur. Sed cum de *Volscorum* regione, *Pometia Volscorum* metropoli, de campis & paludibus Pometinis, cæterisque memorabilibus in *quarto Libro* uberiùs acturi simus, eò Lectorem remittimus.

Elpenoris *in* Circeio *sepulcrum.*

Turris in Circeio Pontificum refugium.

A *Circeio* tendentibus occurrit locus, hodiè *Ferona* dictus, olim *Feronia*, quam *Lacedæmones* colonias quæsituri tempore *Lycurgi*, & in mari naufragi, ad hoc littus appellentes, voti solvendi causa in *agro Pometino*, unà cum *delubro Deæ Feroniæ* sacro condiderunt; cujus frequentem mentionem faciunt *Dionysius*, & *Tacitus l.* 19. Huic vicinus erat vicus *Satura* nomine, una cum fonte Deæ *Feroniæ*, à ferendis fructibus sic dictæ, sacro: quæ loca posteà *Annibalem* irrito belli eventu *Româ reducem*, *Feroniæ* fani gazâ ablatâ, spoliasse, *Livius l.* 26 refert.

Feronia, *una cum templo Deæ* Feroniæ *sacro.*

Feroniæ *etymon.*

Feronia *ab* Hannibale *exspoliata.*

Sequitur modò Urbs Terracina,

D *Volscis*

Terracina, olim Anxur. *Volscis Anxur*, id est, sine novacula, eò quod *Servio* teste ibi quondam in veneratione fuerit *Iuppiter Anxurius* sub forma pueri rasi & imberbis, hoc enim *Volscorum* lingua *Anxur* significat; olim in salebrosi montis vertice urbs sita erat, & undique circundata mari, quæ tamen invecto paulatim limo arenisque, successu temporis continenti accrevit. *Fabius Maximus* Dictator *Hannibalis* hac *Romam* versus cum exercitu valido moventis iter impediturus, *Minutium* ad *Angiportum* quibuscunque poterat modis muniendum misisse, ita *Livius lib.* 21 narrat. Hodiè ei nomen manet *Terracina*, quamvis non eodem loco, quo olim condita sit, sed aliquantùm vicinior mari: cui rupes præcelsa & formidabilis imminet; militum prætereà instructa custodiis, hostibus omnem ex Campania aditum intercludit, vulgò dicta *la Rocca*. Non procul indè *fons* spectabatur *Charonius*, cujus virulento halitu & homines & bruta conficiebantur, qui tamen à posteris obstructus saxisque oppletus desævire cessavit. Omnia circumsita loca antiquis ædificiorum ruderibus plena sunt, & inter cætera ibidem in monte vicino juxta *monasterium S. Angeli*, nobile theatrum se spectandum præbet, cui vix par *in Italia* facilè reperias. *Theodoricus* Rex *Gothorum* maximè hujus loci & situ & amœnitate gaudere visus est; undè præter instauratam urbem, paludum quoque Pomtinarum exsiccationem hîc orsus est, de quo suò loco pluribus. Inter cæteras hujus urbis memorias cum primis celebris est, Martyrium S S. Virginum & Martyrum *Flaviæ* & *Domitillæ*, quæ exules in *Insula Pontia*, indè extractæ, *Terracinæ* vitam glorioso martyrii triumpho consummarunt. *Angiportum* deindè *Terracinensem* transeuntibus occurrunt celeberrimæ *Amyclæ* urbs valida à *Laconibus* sociis *Castoris* & *Pollucis* condita; de quibus id memorabile narratur, quod juxta præscriptas à *Pythagora* leges quibuscunque tandem animalibus mortem inferre nefas putarent; unde locus hic cum infinitis serpentibus scateret, nec esset, qui eos occideret, eorum morsibus omnes paulatim interierunt; & cum stupidi cerebri gens esset, passim jocis cæterisque vexationibus à vicinis impetebantur, undè cum nonnemo lepidioris ingenii iis narrasset, inimicos adesse jamjam eos adorturos; eo nuncio territi, cum omnis consilii inopes, quid agerent, nescirent; at contrà nullum hostis adventantis vestigium compareret, tandem detecto fuco & deceptione cognitâ, stolido sanè consilio legem tulerunt, ne quis imposterum similes rerum eventus ex suis annunciaret, ad quam cum omni rigore servandam etiam jurejurando se obstrinxerunt. Non latuit hostes stolidæ legis sanctio; ab his enim invasi, cum nemo esset, qui aut loqui, aut hostium adventum nunciare, aut ad pugnandum alios animare auderet, ad unum omnes civitate destructa occubuerunt, & sic *Amyclæ* tacendo perierunt. Unde Satyricus Lucilius, *Mihi necesse est loqui, nam scio* Amyclas *tacendo periisse.* Sed ut ad iter nostrum revertamur;

Angiportus Terracinensis.

Fons Charonius *lethalis.*

Theodoricus *Rex hujus amœnitate loci gaudebat.*

Martyrium SS. Flaviæ & Domitillæ.

Amyclarum *descriptio.*

Fatuitas indigenarum.

Proverbium, Amyclæ *tacendo perierunt.*

Sequitur post *Amyclas* Turris *S. Anastasii*, & deindè *Castrum speluncæ*, vulgò *sperlinga*, à vetustissimis ruderum concavitatibus, quæ ibi spectantur, sic appellatum, à quo intermedio sinu maris duodecim millibus passuum distat *Cajeta*, à *Cajeta Æneæ* nutrice à nonnullis sic dicta, juxta illud Virgilii,

Tu quoque littoribus nostris Æneia nutrix
Æternam moriens famam Cajeta *dedisti.*

Alii alia de etymo hujus urbis fabulantur, ejusque mentionem faciunt *Homerus, Silius, Ptolomæus, Dionysius*, aliique; portum habet nobilem & contra tempestates undequaque munitum, quem deinde *Antoninus Pius* superbis injectis saxorum ædiumque molibus instauravit; hodiè magno adhuc nobilitatis

Turris S. Anastasii. Castrum speluncæ.

Cajeta.

Portus Cajetanus.

litatis titulo ſplendet, tantâque à natura amænitate dotata, omnique deliciarum genere referta ſuperbit, ut nullis *Italiæ* urbibus cedat. Arce gaudet, uti rupibus inacceſſa, ita quoque commeatu rerum neceſſariarum inſtructa, hoſtibus omnem ad eam expugnandam ſpem eripit, à *Ferdinando Arragoniæ* Rege poſt expulſos è *Regno Neapolitano Gallos* exſtructa; celebribus viris ſemper claruit, *Gelaſio II* Pont: Max: & *Thoma de Vio Cajetano*, Ord: præd. Generali, qui & poſteà ob eximia ſua merita in Eccleſiam, à *Leone X* in purpuratorum Patrum ſenatum aſſumptus, eà doctrinæ præſtantiâ eluxit, quam in libris ejus cum admiratione legimus. Obiit hoc clarum Eccleſiæ lumen *Romæ* 9 Auguſti 1534, ſepultuſque, juxta teſtamenti à ſe relicti leges, ſine ullo Cardinalitio apparatu, extra *Eccleſiam B. Virginis* ſupra *Minervam*, in ipſo aditu ad Eccleſiam, hoc verborum tenore: T*homas de Vio Cajetanus Cardinalis S. Xiſti., Ord. Prædicat.* Quod Epitaphium in hunc uſque diem magno humilitatis relicto ſui ſimilibus exemplo perſeverat. Unum quod *Cajetæ* non ſine admiratione me vidiſſe memini, eſt rupes illa ingens mari adjacens, in qua hiantibus labris fiſſura rupti montis indicium luculentum præbet; conſtanti traditione, tempore Dominicæ paſſionis rupem ſciſſam fuiſſe, & ſacellum ibidem piâ fidelium curâ ædificatum, variis adductis inſcriptionum teſtimoniis hoc ita eſſe, ſcitè ſanè confirmat. Monſtratur & ibidem monumentum *Borbonii* Ducis, qui *Romam* expugnans, globo tormenti bellici impetitus, cum occubuiſſet huc tranſlatus, ſepulchrum invenit poſteritati omnibus ſeculis memorandum. Atque uti hîc terminum veteris *Latii* ſtatuimus, ita ultrà progredi aſſumptæ materiæ argumentum prohibet. Quarè Terracinam revertamur, ut illinc *Viam Appiam* ſecuti, interiora *Latii* pleniùs inveſtigemus.

Arx Cajetana.

Cajeta patria Gelaſii II & Thomæ de Vio Cajetani.

Mons ſciſſus Cajetæ *tempore mortis* Chriſti.

Sepulchrum Borbonii *ducis* Cæſarei.

Fundi deſcriptio.

Poſt *Terracinam* itaq; paludoſus occurrit campus, quem tamen paucis antè annis magno *Campaniæ* emolumento exſiccatum intelligo; olim cultiſſimum fuiſſe, ingentia ruderum, Templorum, arcuum, periſtyliorumque cadaveroſa monumenta teſtantur. Hunc tractum ubi tranſieris, eccè *Fundi* mox occurrunt, decem millibus paſſuum *Terracinâ* diſſita urbs, omnium Hiſtoricorum monumentis celeberrima, cujus officium erat, inter cætera *Viam Appiam* & defendere, & ſartam tectam conſervare. Memorat pariter *Livius* l. 8, de ſeditione contra *Romanos* facta à *Viturbio Baccho Fundano*: qui aſſociatis ſibi *Privernatibus*, vicina *Romanorum* municipia infeſtare non ceſſabat; undè opus fuit mandare cum exercitu *Lucium Papyrium* conſulem, à quo *Priverno* occupata, occiſoque *Viturbio*, *Fundos* ſub *Plancio* conſule moverunt; qui ruinæ impendentis metu perterriti obviam ivêre *Romanis*, ſeditioni Viturbinæ minimè ſe conſenſiſſe, multis rationibus demonſtrantes. Tandem fide laudata, in confœderatione cum *Romanis* conſtanter permanſerunt. Fundana vina magno in pretio fuiſſe *Plinius l. 6, c. 14*, oſtendit; quæ tamen uti multo tempore conſervari non poterant, ità immediatè poſt defæcationem peractam, uti guſtui ſapidiora, bibi ſolebant, ut Martialis his verbis teſtatur:

Hæc Fundana tulit felix autumnus Opimi:
Expreſſit muſtum conſul, & ipſe bibit.

Hodiè partim aëris malignitate, partim aliis calamitatibus oppreſſa, quas variis temporum revolutionibus perpeſſa fuit, ferè deſerta jacet: maximo tamen damno affecta fuit à *Corradino Barbaroſſa Solimani Turcarum* Imperatoris maritimæ claſſis capitaneo, anno 1534. civibus omnibus, qui in eadem tunc reperiebantur in captivitatem abductis: & parum abſuit, quin hoc repentino aſſultu pariter capta fuiſſet *Iulia Gonzaga*, uxor *Veſpaſiani*, filii *Proſperi Colonnæ*, cui *Ferdinandus* Rex *Arragoniæ* & *Neapolis Fundanam urbem* unà cum

Via Appiæ *cura* Fundanis *incubuit.*

Fundana vina.

Urbs Fundana à Corradino Barbaroſſa *claſſis Turcicæ duce everſa.*

locis appertinentibus, ob singularia merita Regno præstita, donaverat; sed illa tempestivè subducta per avia & invia fugiens spem hostium elusit. *Turcæ* præda desperatâ, furorem suum converterunt in *sepulchrum Prosperi* & *M. Antonii* è Colonnensium familia, Ducum celeberrimorum; unà cum templo, ubi ossa eorum condebantur, ablata omni pretiosa suppellectile, urbeque vastata discesserunt. Hanc urbem cum primis celebrem reddidit *S. Soter* Pont: Max:. Porrò ex utroque latere *Fundanæ urbis* progressis versus P*hormias*, à sinistris P*hormianum Castrum*, *Galbæ* Imperatoris natalibus clarum; à dextris *Fundanus lacus*, nobilissimus piscibus, tum vel maximè anguillis teste P*linio* celebris. Hinc quinque millibus ultrà priscæ urbis *Mamurræ* vestigia spectantur, cujus & *Horatius* & *Catullus* frequenter mentionem faciunt. Sequuntur mox P*hormiæ* celeberrima urbs, ubi hodiè *Mola* castellum, à molendinis sic dictum, conspicitur ad intimam *Sinus Caietani* oram situm, piscibus omnique rerum humano generi necessariarum abundantia refertum, paradisus *Romanorum* ob delicias terra marique passim obvias, de quibus sæpè, uti & de *phormiana villa* sua, mentionem facit *Cicero in epist: fam*: ubi & mortem oppetiisse creditur, quamvis alii ad *Castrum Asturæ* id accidisse velint, uti suprà diximus; urbs antiquissima à *Laconibus* condita, cujus portus fuisse dicitur idem, qui hodiè *Caietæ* visitur, quinque millibus passuum *Phormiis* dissitus, dicitur & antiqua *Lestrigonum* sedes; totumque agrum populatissimum fuisse ingens ubique obvia ruderum multitudo sat ostendit; laudatur & vinum Cæcubum, quod ex opposita ripa sinus *Caietani* in montibus provenit. Hinc ad *Minturnas* 9 millia passuum computantur; olim celeberrima urbs, cujus medium *Liris*, qui hodiè *Garigliano* dicitur, transibat, cujus etiamnum ingentes visuntur in sinistra maximè ripa, reliquiæ, quatuor millibus passuum à mari remotæ, in quibus præcipua sunt, *Aquæductus*, Amphitheatrum, tum murorum turriumque magna rudera, prealti quidam fornices, aliaque splendidorum ædificiorum fundamenta solidissima. Fit quoque apud Geographos *Maricæ lacus* mentio, intra quem *C. Marius*, *Sullæ* arma fugiens sese oretenus absconderat, à *Minturnensibus* tamen ereptus ac navi impositus in *Africam* profugit. Historiam fuse prosequuntur *Plutarchus*, *Cicero*, *Velleius*, *Seneca*, cæterique, quos consule. Non procul hinc ad novem millia passuum *Sinuessa Auruncorum*, quæ hodie *Sessa* dicitur, occurrit in monte sita. Atque hic fuit *Latii* illius tempore Regum *Romanorum* ad *Lirim* usque terminus, quod suprà ab *Aniene* ad *Lirim* usque & *Sinuessam* amplitudinis suæ terminos habuisse *Plinius* refert, & continebat sub se *Latinos Volscos*, *Auruncos*, *Hernicos*, *Æquos*.

Patria S. Soteris Papæ.

Lacus Fundanus.

Mamurra oppidum vetus.

Phormiæ, eo loco ubi *hodie* Mola *pagus situs est ad mare.*

Villa Phormiana ciceronis, *ubi etiam obtruncatus fertur.*

Lestrigonum *sedes.*

Vinum Cæcubum.

Minturnæ.

Maricæ lacus.

Sinuessa Auruncorum.

LATII

LATII VETERIS LIBER SECUNDUS,

De particularium Locorum descriptione.

PRÆFATIO.

PRæmissa locorum Latii latè sumpti mari Tyrrheno adjacentium descriptione, jam particularem locorum magis celebrium, tum in meditullio, tum in terminis ejus sitorum descriptionem auspicabimur. Et quamvis prisci Latii ambitus ab Ænea, Albanorumque Regum imperio, ad Regum Romanorum tempus usque, oppidò strictis angustisque limitibus conclusum fuerit: (nam totum illud terrarum spatium, quod à septentrione montibus Prænestinis, ab occasu Aniene, à meridie Tiberi & mari Tyrrheno, à littore Aboriginum, Laurento, Lavinio ad Lanuvium usque Nemusque, & hinc ab ortu Albanis Tusculanisque montibus comprehensum, prisci Latii, uti diximus, amplitudo fuit) quia tamen à Romulo ad Rempublicam usque semper novarum coloniarum ex finitimis Latii populis Romanis accessio facta est, adeò ut Latii nomen primò usque ad Montes Circeios, deindè ulterius Anxur, Formias, & denique ad Lirim usque protensum, non Latinorum solummodò Agrum, sed & Sabinorum, Rutulorum, sed & Volscorum, Auruncorum, Hernicorum, Æquiculorumque provincias circumquaque comprehenderit. Ideò hoc Libro amplioris Latii argumentum nobis propositum erit, in quo, quidquid consideratione atque admiratione dignum, sive abstrusas antiquitatum naturaliumque rerum notitias, sivè egregia & memorabilia hominum gesta spectes, ordine, suo quæque loco enodabuntur, modo nobis in Itineribus describendis solito.

PARS I,
AGER LATINUS
proprie dictus.

CAPUT I,
De Locis memorabilibus Albanum *inter &* Romam *in* via Appia *occurrentibus.*

Iarum omnium, quas Romana potentia in omnes Mundi partes extensas silicibus stravit, illa cum primis omnium Authorum monimentis celeberrima est, quam *Viam. Appiam* vocant; quam *Appius* consul *Brundusium* usque silicibus ingentibus stratam, metisque milliariis instructam continuato opere olim condiderat; ad quam ferè omnia *Latii* montani loca adeuntur. Per hanc ab urbe discedentibus primò occurrit à dextra, *Caracallæ* Cæsaris *Hippodromus*, circorum omnium integerrimus, & obelisco olim spectabilis, qui deinde ab *Innocentio X*, Pont: Max: in Agonali foro ad urbis ornamentum erectus fuit anno 1650. E læva parte fons est, quem multi *Egeriæ* Nymphæ uxoris *Numæ Fontem* volunt esse, hodie *Gafarelli* vulgò vocatur; de quo & in sequentibus; ad quem *Carolus V* Cæsar, antequam à Tunetana victoria *Romam* ingrederetur, prandium sumpsisse fertur. Procedentibus deinde à dextris complura rudera occurrunt prætorianorum castrorum vestigia, & *Ceciliæ Metelli* filii monumenta, vulgò *Capo di Bove*; è sinistris campus spectatur ruderibus innumeris spectabilis, *Horatiorum Curiatiorumque* pugnâ memorabilis: de quo Livius l. 1. *Fortè evenit, ut* Agrestes Romani *ex* Albano agro, Albani *ex* Romano *prædas invicem agerent. Imperitabat tunc* C. Cluilius Albæ. *Vtrimque legati ferè sub idem tempus ad res expetendas missi.* Tullus *præceperat suis, ne quid prius quàm mandata agerent. satis sciebat, negaturum* Cluilium, *ità piè bellum indici posse. Castra ab urbe haud plus quinque millia passuum locant, fossâ circundant:* Fossa Cluilia *à nomine Ducis per aliquot secula appellata est, donec cum re nomen quoque temporum vetustas abolevit. In his castris* Cluilius Albanus *rex moritur. Dictatorem* Albani Metium Suffetium *creant. Interim* Tullus *ferox præcipuè morte Regis, noctu præteritis Castris infesto exercitu in* agrum Albanum *pergit. Ea res ab stativis excivit* Suffetium; *is ducit quàm proximè ad hostem potest. Convenit hinc inter utrumque de tergeminorum utrimque, à* Romanorum *parte* Horatiorum, Albanorum *verò* Curiatiorum *pugnâ, quæ inter bina castra conserta, ubi omnes* Curiatii, Horatiorum *verò duo fratres ceciderunt. Ad sepulturam indè suorum nequaquam paribus animis vertuntur; quippè imperio alteri aucti, alteri ditionis alienæ facti. Sepulchra extant, quo quisque loco concidit; duo* Romana *uno loco propius* Albam, *tria* Albana, Romam *versus, sed distantia locis, ubi & pugnatum est.* Hæc Livius. *Monumentum* ergò illud ultra *Albanum* oppidum, quod & hodiè conicis pyramidibus insigne inter *Albanum* & *Ariciam* spectatur, juxta L*ivium* neque *Curiatiorum*, neque *Horatiorum* esse potest: primò, quia duobus *Horatiis*, quamvis uno loco, tamen duo diversa, & inter se discreta posita fuere: tribus verò *Curiatiis* singula singulis erecta, distantia locis, ubi pugnatum est, tum utraque inter *Romam* & *Albanum* fuêre, quum tamen illud apud *Albanum* oppidum situm putatur; nisi forsan dicere velimus, posteros *Albanos* ad famam *Curiatiorum* fratrum apud posteritatem ob insignem animi forti-

Via Appia.

Hippodromus Caracallæ.

Egeriæ fons.

Horatiorum Curiatiorumque pugna.

Fossa Cluilia.

Monumentum Horatiorum *ubi situm sit.*

fortitudinem, quam contra *Romanos* gesserunt, concitandam, novo illo & insolito sepulchri genere in hunc usque diem superstite, condecorare voluisse. Sed de hoc unicuique suum judicium relinquimus. *Cluilia fossa*, quam *Livius* suprà abolitam fuisse asserit, *Dionysius Halicarnasseus* suo tempore adhuc superstitem authoris nomen servasse narrat; putant rerum antiquarum periti, eam in *Via Appia* illo in loco fuisse, qui hodiè vocatur *Casal ritondo*.

Fossa Cluilia *ubi sita*.

Porrò post *fossam Cluiliam* transeuntur *Aquiductus*, qui primò ex *Lacu Lucrino*, aut, ut alii, *Cæruleo fonte* variis gyrorum ambagibus *Romam* ab *Appio Claudio Crasso* deducti fuerunt. Is enim Censor *Frontino* teste, anno ab urbe condita 441, post initium belli *Samnitum* anno 30, Coss. *M. Valerio Maximo* & *P. Lucio Murena*, hanc aquam in urbem deduxit, cujus venas primus detexisse fertur *C. Plancius Appii Claudii* collega. Hos posteà *Claudius* Cæsar in ampliorem formam deductos auxit *Anienis fontis* aquâ, â quo & in hunc usque diem aquæ *Claudiæ* vocantur, quos posteà ruptos *Vespasianus*, & *Antoninus Pius* resarciendos curavit: ita Inscriptio docet ad Portam Exquilinam:

Aquiductus.

Aquæ Claudiæ.

TIB. CLAUDIUS. DRUSI. F. CÆSAR. AUGUSTUS.
GERMANICUS. PONTIF. MAXIM.
TRIBUNICIA. POTESTATE. III. COS. V. IMPERATOR. XXVII. PATER. PATRIÆ.
AQUAS. CLAUDIAS. EX. FONTIBUS. QUI. VOCABANTVR. COERVLEVS. ET. CVRTIVS. A. MILLIARIO. XXXI.
ITEM. ANIENEM. NOVAM. A. MILLIARIO. LXII.
SUA. IMPENSA. IN. URBEM. PERDUCENDAS. CVRAVIT.

Et alia dicta confirmat Inscriptio:

IMP. CÆSAR. VESPASIANVS. AUGUSTUS. PONTIF. MAX. TRIB. POTEST. II. IMP. VI. COS. III. D.

Aquas Curtiam & *Cæruleam* perductas à Divo *Claudio*, & posteà intermissas dilapsasque per annos novem suâ impensâ Urbi restituit; suntque majores illi Aquiductus, qui tum per *Tusculanam*, tum per *Appiam viam* ad montana tendentibus occurrunt, uti & hoc loco. Sed de singulis in particulari. Vide *Frontinum in aureo lib. de Aquiductibus*.

Ultrà progredientibus & *Albano* approximantibus occurrunt à læva, rudera *Bovillæ* oppidi, quod *Villa boum* dicebatur, deindè *Villa Clodii*, & in medio *fani bonæ Deæ*, ubi in hospitio quodam à *Milone Clodius* interfectus fuit: à dextra varii tumuli & monumenta conspiciuntur; quorum tamen fuerint, nè sciremus, temporis edacitas nobis invidit; exceptis quinque pyramidibus in formam conorum assurgentibus, quarum duæ adhuc ferè integræ, reliquis corruptis, conspiciuntur in via inter *Albanum* & *Ariciam*, & communi fama dicuntur *sepulchra Curiatiorum*, de quibus jam in præcedentibus nostram sententiam exposuimus. Sed jam locorum singulorum hujus montani *Latii* descriptionem ordiamur.

Bovilla

Clodius *ubinam interfectus à* Milone.

In toto hoc ante *Albani* introitum spatio tanta monumentorum varietas occurrit, ut totum hunc tractum sumtuosissimis ædificiis, superbis Mausolæis, Amphitheatris, Circis, villisque deliciosissimis cultum fuisse, sepulchra magnificentiæ veteris signa abundè demonstrant. Est inter cætera, moles saxea ad portam *Albanensium* in eximiam altitudinem exsurgens, quam

Antiquitatis monumenta.

Sepulcrum Ascanii Albæ *conditoris*

Albanenses

Albanenses ex traditione certò sibi persuasum habent, *sepulchrum* fuisse *Ascanii*, primi *Albæ* regis & conditoris. Sed hisce paucis enucleatis jam ad *Albæ Longæ* descriptionem nos accingamus.

CAPVT II,

De Origine, Antiquitate, & Situ Albæ Longæ.

Ascanius AlbæLongæ *conditor asseritur contra* Cluverium.

Mnium Historicorum consensu *Ascanius Æneæ* ex *Creusa* filius, cognomine *Iulus*, *Albæ Longæ* conditor decernitur, contra *Cluverium*, qui uti historiam de *Ænea*, Regibusque Albanis, puram putam fabulam esse putat, ita *Albæ Longæ* multò quoque alium conditorem, quàm *Ascanium* fuisse sentit, longis scilicet ante *Ascanium* temporibus à *Pelasgis* aut *Evandro* conditam. Verùm cum is quàm dubiis incertisque fundamentis in adducendis rationibus nititur, tam certis nos omnium *scriptorum Romanorum* authoritate fulti, id asserimus, quod huc usque in dubium revocatum nemini fuit. *Albam* ita *Longam* ab *Ascanio* conditam omnes existimant. Tibull.

Ante oculos Laurens *Castrum*, *murusque* Lavini *est*:
Albaque *ab* Ascanio *condita* Longa *fuit*.

Cui subscribit Solinus c. 8. *Constituta ab* Ascanio Alba longa. Livius l. 1. Ascanius *abundante* Lavinii *multitudine, florentem jam, ut tunc res erant, atque opulentam urbem, matri seu novercæ reliquit, novam ipse aliam sub* Albano monte *condidit, quæ à situ porrectæ in dorso montis urbis* Longa Alba *appellata.* quibus consentiunt *Dionysius*, *Strabo*, *Plinius*, *Aurelius Victor*. Cujus condendæ occasio sic se habet: Ascanius *completis in* Lavinio *triginta annis*, *recordatus novæ urbis condendæ tempus advenisse*, verba sunt Aurelii Victoris, *ex numero porcorum, quos pepererat sus alba, circumspectis diligenter finitimis regionibus, speculatus montem editum, qui nunc ab ea urbe, quæ in eo condita est*, Albanus *dicitur*, *civitatem communiit, eamque ex forma, quod ita in longum porrecta est*, Longam, *ex colore suis*, Albam *cognominavit.* Vndè Virgilius:

Origo Albæ longæ, *& etymon.*

Littoreis ingens inventa sub ilicibus sus
Triginta capitum fœtus enixa jacebat
Alba, *solo recubans*, *albi circa ubera nati.*
Hic locus Vrbis erit, requies ea certa laborum,
Ex quo ter denis Vrbem redeuntibus annis
Ascanius *clari condet cognominis* Albam.

De conditore itaque hujus Vrbis *Ascanio* nulli amplius dubium esse debet, nisi quis totam *Romanorum* historiam invertere attentet, quod in sensati & judicio pollentis Historici mentem cadere non posse, certè mihi persuadeo. Hoc itaque posito, jam de situ & loco fundatæ urbis agendum est, ut quisnam ejus genuinus situs fuerit, luculenter pateat.

De Situ & Loco *Albæ Longæ.*

Plures in eo errore hucusque perstiterunt, putantes, *Albam Longam* ab *Ascanio* eo in loco conditam fuisse, ubi in hodiernum usque diem persistit, & *Albanum* dicitur: imò ipsi incolæ *Albanenses* ita semper hanc sibi veritatem persuasam habuerunt, ut supra oppidi portam lapidem posuerint, hujus rei testem, scropham videlicet triginta porcellis circumdatam, veluti primi ejus hoc loco situs & originis irrefragabile symbolum. Veruntamen qui *Dionysii*, cæterorumque Scriptorum, hujus urbis topographiam exactius examinarit, is longè alium ei situm attribuere, ipsa verborum claritate convictus

Albanum *dissidet ab* Alba longa.

VETERIS ALBANI LACUS
et Albæ Longæ aliorumque adjacentium loco:
rum descriptio.
Algidus Mons
Campus Hannibalis olim Locus Feriarum Latinarum.
Templum Jovis Latiaris
Volscorum Regni pars.
Velitræ
Forum Populi hodie Rocca di Papa
Mons Albanus hodie Monte Cavo
Templum Veneris
Alba Longa ab Ascanio exstructa a Servo Hostilio destructa.
Sepulchrum Ancy Martys
Tullii Hostilii
ALBA LONGA
Aqua Crabra
Aquarum ex monte evolutio.
Meatus quo Lacus se exonerat in rivum Aquæ Crabræ.
Lacus Albanus
Meatus quo aquæ se exonerant in Lacum Nemorensem
Lacus Nemorensis
Meatus
Canalis antiquus arte factus quo Lacus exoneratur in Campos Romanos.
Villa Pompey modo Albanum
Theatrum Domitiani
Ferentum
Aquæ Ferentinæ
Templum Veneris
Templum Bonæ Deæ
Canalis Subterraneus
Bovillæ
hospitium quo Clodius occisus est.

ctus cogetur. Verùm ut genuinum hujus tam omnibus feculis celebris urbis locum, omni qua fieri poteft diligentia, quàm penitiſſimè examinarem, *Agrum Albanum* adii, ſingula loca inſpexi, ſingula quoque cum Authorum ſcriptis ritè combinando, tandem verum & genuinum locum detexi, quem jam minutim deſcribam. Primò ſiquidem *Montem Albanum*, in cujus dorſo *Albam Longam* conditam ſcribunt, 20 mill: paſſ: à *Roma* diſtitiſſe. Ita Strabo l. 9: Ἀσκάνιον Ἄλβαν κτίσαι ἐν τῷ Ἀλβάνῳ Ὄρει, διέχοντι τῆς Ῥώμης τοσοῦτον, ὅσον καὶ ἡ Ἀρδέα. Aſcanium Albam *condidiſſe in* monte Albano, *qui tanto à* Roma, *quantò* Ardea *diſtat intervallo.* Cum itaque *Albanum* hodiè, uti & olim, non niſi 16 mill. paſſ: diſtet, certè *Albam Longam* in *Albano* minimè conditam fuiſſe, luculenter patet. examinemus verba Dionyſii, ſitum *Albæ Longæ* ità graphicè exprimentis, ut de eo impoſterum nulli dubium eſſe queat: Ἡνίκα δ᾽ ᾠκίζετο, πρὸς ὄρει καὶ λίμνῃ κατεσκευάσθη, καὶ μέσον ἀπέχουσα ἀμφοῖν. καὶ ἦν ὥσπερ τείχη τῆς πόλεως ταῦτα δυσάλωτον αὐτὴν ποιοῦντα. τότε γὰρ ὄρος ἐν τοῖς πάνυ ὀχυρὸν δὴ καὶ ὑψηλόν ἐστιν, ἥτε λίμνη βαθεῖα καὶ μεγάλη. καὶ αὐτὴν διὰ κλεισιάδων ἀνοιγομένων ὑποδέχεται τὸ πεδίον ταμιευομένην, ὁπόσα βούλονται. *Olim*, inquit, *cum ædificaretur apud montem & lacum exſtructa, ita ut medium inter utrumque occuparet ſpatium, ac veluti muri inter urbem tuebantur, nè facilè caperetur. Nam & mons admodum altus eſt, & naturâ munitus. Lacus quoque profundus & magnus, ex quo reductis clauſtris in ſubjectos campos aqua diſpenſatur, quantam ejus incolæ volunt.* Ita *Dionyſius.* Cum itaque etiamnum & mons & lacus ſuperſint, de ſitu urbis *Albæ* veteris vero nemo dubitare poteſt. Sed diſcutiamus ſingula verba *Dionyſii*: primò enim dicit, *Albam* apud montem & lacum exſtructam fuiſſe, quæ non ita intelligenda ſunt, quaſi è latere meridionali aut boreali condita ſit, ſed inter ipſum montem & lacum, *ita ut medium*, verba ſunt *Dionyſii*, *inter utrumque ſpacium obtineret*: & ut ſitum ampliùs & exactius determinet, addit, ita inter montem & lacum fuiſſe ædificatam, cui ex una parte mons omninò altus edituſque, ex altera parte lacus profundus & magnus murorum inſtar, vel ab ipſa natura probè munitorum forent: atque hoc pacto ab omni inſultantium hoſtiū acceſſu, tutrice natura facilè defenderetur. Hæc ſanè deſcriptio in *Albanum* cadere minimè poteſt, cum & Lacus & mons ab eodē remotiores ſint, quàm ut *Dionyſii* verbis accommodari poſſint.

Verus Albæ Longæ ſitus detegitur ex Hiſtoriis.

Dionyſii teſtimonium graphicum de Alba Longa.

Dico itaque ſitum *Albæ Longæ* genuinum fuiſſe inter montem illum, quem vulgò *monte Cavo* vocant, & Lacum, hodie *Lago di Caſtro Gandolfo* vocitatum, eo in loco, quo hodie *Patrum S. Franciſci de Obſervantia Monaſterium* viſitur, quod villæ, quam vulgò *Palazzuolo* vocant, adjacet: hoc enim loco *mons Albanus*, id eſt, *Cavus*, editiſſimus ſane & perarduus aſcenſu ſaxea ſua mole uſque ad lacus dorſum, ſpacium fere planum, dimidii circiter milliaris Italici ſpacium in latitudine efficit; atque in hoc ſpatio, quod & montis & lacus dorſum eſt, *Albam* conditam fuiſſe, irrefragabili argumento ex *Dionyſio* colligitur.

Albæ *Longæ ſitus genuinus.*

Albam verò *Longam* dictam fuiſſe, eò quod ſupra dorſum montis, ipſumque lacus marginem, in circuitu à dicto *Palatiolo* uſque ad *caſtrum Gandolfinum*, continuata ædium ſerie diſpoſita fuerit, & dictus *Dionyſius*, & totus ille tractus, innumeris fanis ſemirutis, ædiumque parietinis tum primum teſtatus eſt, quandò *Alexander VII* Pont. Max. præteritis annis intra montis concham à *Caſtro Gandolfino* ad *Palatiolum* uſque viam ambulationi percommodam, nec non ſummæ amœnitatis, complanatis ſcopuloſis tractibus, remotiſque ruderibus virgultiſque aperuit; in qua

Alba *cur* Longa *cognominata.*

Via ab Alexandro VII *Pont: facta.*

etiamnum pavimenta lapidibus musivo, seu tessellato, opere insertis eximiè exornata, vetustæ magnificentiæ luculentum symbolum, spectantur: ita ut non lacus tantùm quoad superiorem marginis oram cultus, sed & declivè profundi crateris ad lacus usque ripam, fanorum structuris, cæterisque ædium fabricis, uti capitella, peristylia, trabes, columnarum arcuumque passim obvia fragmenta testantur, quàm excultissimum fuisse censeri debeat.

Rudera Antiquitatis.

Et ut res tota luculentiùs pateret, totum spacium à radice *montis Albani* eo in loco, ubi in dorsi planitiem extenditur, usque ad marginem lacus, ad quem *Monasterium Patrum S. Francisci*, & *Palatiolum* Colonnensium Principum situm est, summa cura dimensum, 400 passuum communium, quorum unus 2 pedes facit, id est 800 pedum, seu 1200 pal. inveni, intra quod spacium, quoad latitudinem, *Albæ Longæ* fuisse situm, ex verbis *Dionysii* conjicio. Deindè lacus quoque profunditatem eodem in loco dimensus, declivem ejus descensum usque ad littus aquæ secundum rectam lineam 460 passus, id est 920 ped. inveni; ex quibus deindè juxta trigonometricas leges profunditatem crateris perpendicularem 237 palmorum, basis verò, à lacu usque ad normalem lineam, 105 palmorum latitudinem comperi. Sed ut ad instituti nostri tramitem revertamur, dico *Albam Longam* totum illud spatium, quod est inter dictum *Monasterium Patrum S. Francisci* usque ad *cœnobium Patrum Cappuccinorum*, & ultra in margine crateris lacûs, si ruderibus, quæ passim ibi à fodientibus reperiuntur, credendum est, occupasse. Dum hisce indagandis destinarer, dicti Patres Ord. S. Francisci me introduxerunt in Cryptam quandam subterraneam alto fornice constructam, in qua ex præduro lapide ingentis molis monumentum ostenderunt, quod Antiquariæ rei periti sepulchrum *Anci Martii* IV *Romanorum* Regis credebant fuisse; ego verò verisimilius ipsius *Tulli Hostilii* fuisse, ex Authoribus colligo. Nam ut *Dionysius* ait, *Tullus* avitum *M. Horatium*, qui unus è tergeminis superarat, cum equitatu peditumque lectissimis, mittit *Albam*, jussum quamprimum ut amicus receptus esset, intra mœnia, civibus in potestatem redactis, urbem funditùs evertere, nec ulli vel privato vel publico ædificio parcere, fanis exceptis: quem sæpius, tum ut *Albæ* à se destructæ vestigia contemplaretur, tum ut venationibus corpus exerceret, eò se contulisse, non infimæ notæ Authores asserunt, ubi & morbo infestatum fatis cessisse, ajunt, ibidemque reconditum; & colligunt ex iis *Dionysii* verbis: *Fanis exceptis.* in quorum unum postmodum conditus fuerit; perpetuâ sui apud posteros, qui ea visitaturi erant, relictâ memoriâ.

Albæ Longæ situs Geometricis rationibus manifestatur.

Sepulcrum Tulli Hostilii, *quod alii putant* Anci Marci.

Atque hæc fuit celeberrima illa *Alba Longa*, tot scriptorum celebrata monumentis, ab *Ascanio*, ex *Ænea Anchisæ* filio & *Creusa Priami* filia prognato, teste *Dionysio* condita, *Romani* imperii origo, cum per 500 post ædificationem annos, tredecim exceptis, stetisset, eoque temporis spatio populi frequentiâ opibusque, & cætera felicitate plurimum aucta fuisset, triginta oppidorum *Latinorum* mater, & gentis toto eo tempore princeps, à novissima sua colonia solo æquata, hodiè quoque deserta manet. Cui subscribit Livius. *Egressis autem Vrbem* Albanis, Romanus *passim publica privataque ædificia adæquat solo, unaque hora quadringentorum annorum opus, quibus* Alba *steterat, excidio & ruinis dedit. templis tamen Deûm, ita enim edictum fuerat à Rege, temperatum est:* ita *Livius.* Vbi *Dionysius* quoad tempus, quo stetit Alba, à *Livii* traditione differt; ille enim 500 annis, demptis tredecim stetisse ait; hic quadringentos tantùm. Sed cum *Livius* tantum absolutè centenarios annorum cæteris omissis posuerit, *Dionysius* verò quingentos posuerit, tredecim exemptis, quæ faciunt 487 annos,

Alba 30 *oppidorum mater*, Romani *imperii origo.*

Albæ *destructio.*

Concordia annorum fundationis Albæ, *quis* Livius *&* Dionysius *differunt.*

annos, facilè hoc pacto concordari potuerunt. Sed hæc de *Albæ* situ sufficiunt; jam ad *Albani montis* situm scrutandum progrediamur.

CAPUT III,
De Monte Albano, *ejus situ, natura, proprietate.*

De Montis Albani *situ controversia.*

Situs montis *Albani* non minus, quàm *Albæ* in eo conditæ apud nonnullos controversus fuit. Quidam *montem Albanum* pro *Algido* sumpserunt, qui quantum hallucinati sint, in sequentibus docebitur. Alii montem hunc posuerunt eo in loco, ubi modò *Monasterium Cappuccinorum* exstat; sed cum is non mons, sed clivus seu colliculus sit, *mons* autem *Albanus*, præterquam quod præcelsus, salebrosus & difficilis quoque ascensu sit, statim vel ipsis *Dionysii* verbis refelluntur. Dico itaque *montem Albanum*, alium non esse, quàm, quem hodiè *monte Cavo* vocant; quod si *Dionysii* descriptionem attentè legamus, adeò verum est, ut insensatæ mentis esse videatur, qui ei contradicere audeat. Dicitur & Livio, *Iugum Albæ Longæ*, eo quod sub ipso condita sit *Alba*, uti Chorographia docet. Præcelsum & sublimi vertice per totum *Latium* spectabilem fuisse, jam ante ex *Dionysio* patuit; quod verò *Poetæ* eum nunc tumulum, nunc collem vocent, id metri caussâ factum esse puto: cum revera, uti ex dimensione ejus paulò post patebit, editissimus sit, & maximis *Latii* montibus non immeritò annumerandus. Nam in eum & *Romanos* rusticandi causa progressos, & tum maris tum terrarum longepatentium prospectu delectatos fuisse, Martialis hisce significat:

Situs montis Albani.

> *Hoc tibi*, Palladiæ *seu collibus uteris Albæ*,
> Cæsar, *& hinc* Triviam, *prospicis, inde* Thetin.

Et Statius l. 4:

> Dardaniæ *quamvis sub collibus* Albæ
> *Rus proprium, magnique Ducis mihi munere currens*
> *Vnda, domi curas mulcerè, æstusque levare*
> *Sufficerent.*

Vocat & hunc *Livius*, aliique, *montem Iovis Latiarii*; in hoc ferias *Latinas*, de quibus posteà, institutas; in vertice templum fuisse percelebre, tum *Iovis*, tum *Iunonis Monetæ* Livius memorat: *In* Albano, inquit, monte *tacta de cœlo erant signum* Iovis, *arborque templo propinqua.* Et l. 42: *In consulatu* Posthumii Albani *&* M. Popilii Lænatis, *anno urbis conditæ*, 578 scribit, *eo anno* C. Cicerejum *Prætorem in* Corsica *signis collatis pugnasse, septem millibus* Corsorum *cæsis, captis* 1700, *è victoriâ peractâ vovisse, in* Albano monte *ædem* Junoni Monetæ, *quam quinquennio post, sub consulatu* Q. Ælii Pæti, *&* M. Junii Pennii, *voto persoluto exstruxit.* Cujus & mentionem fecit Dionysius. *In* Albano monte Iunonis *exigua ædes supra mensam quandam dedicata, quæ dum Orientem solem spectaret, ad septentrionem conversa est*; prodigium sanè sat celebre: uti & illud, quod *Livius* narrat, *visos sibi nonnullos audire vocem ingentem ex summi cacuminis* Albani montis *luco, quo præcipiebatur, ut patrio ritu sacra* Albani *facerent. Post* Albam *quoque à* Tullio *dirutam*, Sabinosque *devictos, in* Albano monte *lapidibus pluisse*, Livius l. 1. *asserit*. Quantæ verò religionis fuerit hic mons, & nemora circumsita, Cicero in oratione pro Milone, ubi de *Clodii* occisione agit, sat monstrat. *Non*, inquit, *est humano consilio, ne mediocri quidem, Iudices; Deorum immortalium curâ res illa perfecta. Religiones me hercule ipsæ, quæ illam Belluam cadere viderunt, commovisse se videntur, & jus in illo suum retinuisse. Vos enim* Albani *tumuli atque luci, vos, inquam, imploro atque obtestor, vosque* Albanorum *obrutæ aræ, sacrorum*

Mons Jovis Latialis.

Origo Templi Junonis Monetæ.

Prodigium simulacri Junonis Monetæ.

Prodigia, quæ contigerunt in monte Albano.

Mons Albanus summæ fuit Religionis.

Populi Romani *sociæ & æquales, quas ille præceps amentia, cæsis prostratisque sanctissimis lucis, substructionum insanis molibus oppresserat; vestræ tum aræ, vestræ religiones viguerunt, vestra vis valuit, quam ipse omni scelere polluerat. Tuque ex edito* Monte *Sancte* Latialis Iupiter, *cujus ille lacus, nemora, finesque sæpè omni nefario stupro & scelere maculârat, aliquandò ad eum puniendum oculos aperuisti. &c.* Ubi apertè monstrat, locum aris, fanis, lucis, delubris Deorum refertum fuisse, quorum rudera etiamnum in ipso vertice montis sæpius me spectasse memini: maximè verò *Dianæ Templum* ibidem fuisse celebre, cum de *Nemore Aricino* agemus, declarabitur.

Authorum de Albæ *situ sententiæ conciliantur.*

Ex quibus patet, quomodò Authores conciliandi sint, quorum aliqui *Albam Longam* infra montem, alii in monte fundatam fuisse dicunt. Infra montem enim sitam fuisse dicunt, in quantum infra jugum altioris montis fundata fuit; in monte verò positam fuisse, rectè quoque dicunt, cum lacus crater, seu dorsum verè & propriè, circa quem *Alba Longa* disposita fuit, mons sit, cujus radices vel usque ad ipsam *Albani Campi* planitiem sese extendant. Sed jam nonnihil de feriis *Latinis* in hoc monte institutis agamus, nè tam celebria festa præterijsse videamur.

Feriæ Latin*æ*, earumque origo.

Montem Albanum maximè *Feriæ Latinæ* apud posteros celebrem fecerunt, quæ post *Albam* dirutam à totius Latii populis in eo celebrari solebant. Ita Stephani Epitomator: λέγεται καὶ Αλβανὸς ἐν Ιταλία τόπος, ἐν ᾧ ἱεροποιΐαι ἐγίνοντο. *Dicitur &* Albanus *in* Italia *locus, in quo sacrificia fiebant.* ubi haud dubiè in textu mendum intervenit, dum loco ὄρος, τόπος, pro monte locum posuerunt: atq; ita vertam, *est &* Albanus *in* Italia *mons.* Et Strabo; *In* Albano monte *totius Imperii coacto concilio,* Romanos *cum* Latinis Iovi *sacrificasse* scribit. Sed præ omnibus aliis graphicè sanè Latiaria ista festa (ita enim *Ferias Latinas* nominabant à *Iove Latiari*, cui consecrabantur) describit *Dionysius*.

Origo feriarum Latinarum.

Origo eorum ita sese habet: *Tarquinius Superbus* harum institutor, *Latinæ gentis* imperio potitus, cum refractarios *Volscos, Hernicos, Sabinos, Æquos*, cæterosque, in politicam *Latinorum* unionem cogere non posset, non alio, nisi politica quadam astutia & calliditate usus, id, quod jam dudum unicè desiderabatur, tandem confecit. Legatos itaque misit ad *Volscos* & *Hernicos*, eorum quoque amicitiam & societatem expetens: *Volscorum* duæ tantum gentes consenserunt, *Echetrani* & *Antiates*; *Hernicis* post longas preces universis societatem decernentibus. Ut autem perpetua fœderis pactione firmius stabilirentur, solitâ astutiâ usus hunc modum invenit: commune templum *Romanorum Latinorumque*, *Hernicorum* quoque, & *Volscorum*, qui sociorum confœderatorum numerò adscripti essent, designavit, ut quotannis ibi solemnem cœtum agitantes epularentur unà, & communia sacra participarent; & uti, cum de epulis & convivijs tractatur, nemini displicere posse videbat, ita quoque festi jucunditate tracti invitationem æquis animis acceptarunt omnes. Locus itaque conventui constitutus fuit in meditullio fermè harum gentium, *mons* excelsus *Albæ* imminens, ubi singulis annis feriæ celebrarentur, atque hisce durantibus ab omni vi, hostilique insultu temperarent omnes, sacraque *Iovi Latiari* facerent epulisque vacarent; constituto quoque, quid quisque populus in ea sacra contribuere, quamque portionem recipere deberent. Fuerunt autem, *Dionysio* teste, harum feriarum ejusque sacrificii participes civitates 47, conferebantque in eas ferias populi, alii agnos, alii caseos, quidam lactis certum modum, quidam consimile liborum genus; communis omnium victima erat taurus unus, de quo cuique populo portio tribuebatur. Sacrificabant autem pro universis; eique sacrificio præerant *Romani*.

Tarquinii Superbi *in adjungendis sibi populis astuta solertia.*

In Feriarum Lati*narum celebrationem commune populorum studium.*

La Fiera unde nomen suum sortita?

Romani. Latinæ itaque *feriæ* (à quibus in hunc usque diem (*la Fiera*) nomen, quo nundinas appellare solent, *Italis* mansit) Varrone teste, *dies conceptivus dictus à* Latinis populis, *quibus in* Albano monte *ex sacris carnem petere fuit jus cum* Romanis, *à quibus* Latinis Latinæ *dictæ sunt*; quod confirmat *Plinius l.* 3. *c. v.* Carnem autem, *Servio* teste, *Latini Visceratíonem* vocabant; atque adeò avide carnis hujusmodi portionem ambibant, ut, cum jam nonnihil bellorum intervenientium turbine desiissent, pontificum decreto denuò instauratæ sint, eò quod legati ab *Ardea* in senatu questi erant, in *Monte Albano* sibi Latinis carnem more solitò datam non fuisse.

Quo in loco montis feriæ celebratæ sint?

Ubinam verò, & in quo montis loco celebrarentur dicta Latiaria festa, seu *feriæ Latinæ*, controversum est apud Authores: omnes in *Albano monte* celebratas fuisse ajunt; quod de vertice montis dici minimè potest, cum vertex minorem planitiem, quàm quæ tantos populos contineret, habeat; neque in declivi montis celebrari potuerunt, cum scopulis virgultisque impeditus locum præbere non potuerit. Examinatis itaque à me non semel totius montis tractibus, conclusi tandem, locum feriis constitutum alium non potuisse esse, quàm quem hodiè *Campum Hannibalis* vocant, eò quod *Hannibal Romam* aditurus, cum universo suo exercitu in ipso subsistiterit; itaque ad milites suos animandos, *Romam* in prædam præmiumque, si generosè se gererent, monstraverit. Est hic campus in ambitu facilè trium milliarium capax, nundinis celebrandis, ob magnam lignorum frondiumque, ad tentoria construenda, copiam, sanè aptissimus, nec non ob magnam scaturientis aquæ abundantiam, pratorumque viridantium amœnitatem, perquam deliciosus. Rectè itaque in monte dicuntur celebratæ, non in vertice, sed paulò infrà, ubi mons in ingentem planitiem expansus, hunc campum efficit, ex quo deindè per salebrosas vias ad lacum usque per sesquimilliare ferè descenditur; adeòque vere & proprie hic campus in monte eoque editissimo constitutus dici debeat, cum ad radicem hujus montis *Albam* conditam fuisse suprà ostenderimus. Ex *Alba* verò ad Lacum usque alius non minor descensus, quàm ex dicto campo aut monte ad *Albam* deprehendatur. Una restat difficultas de *Foro populi*, quod oppidum in *monte Albano* positum fuisse, Authores consentiunt; sed situm ejus non determinant. Ego, ut & hanc difficultatem deplanarem, ex Authorum combinatis relationibus tandem inveni, alium situm non habuisse, quam quem hodie oppidum, quod vulgò *Rocca di papa* vocant, obtinet, scopuloso montis lateri adnexum. Et nominis ratio statim se prodit: cum enim populi, qui feriis quotannis celebrari solitis intererant, non omnes suis gauderent territoriis, occasione tantorum populorum ad ferias confluentium, vicinum oppidum constructum fuisse, verisimile est, quod à *Feriis populorum Latinis*, *Forum populi* appellarunt. Plinius l. 5, c. 5, ubi civitates *Latii* enumerat, *In Monte*, inquit, *sunt* Foro-populenses. Dionysius l. 54 ait, *in* Foro populi *domum publicam fuisse*, *in quam consules sacrificaturi deverterent*, *eamque*, *dum ibidem quodam tempore convenirent*, *fulmine fuisse percussam.* Fuisse autem non tam oppidum, quàm vicum, sive congeriem casarum sine ordine coacervatarum, prout & locus & spacium unicuique permittebat ædificare. Vnde *Ovid. l.* 3 *fastor*: Indigenas, sive *Foro-populenses*, *turbam forensem* vocat, civilitatis expertem. Sed ut ad montem revertamur; is hodie vulgò *Monte Cavo* dicitur, qui continuato vertice in circuitum, alium montem, priori altitudine non cedentem, constituit, quem ego *Algidum* esse assero, uti in sequentibus ostendetur; atque inter duos hosce montes, veluti intra concham quandam, amœnus plane & deliciosus

Campus Hannibalis.

Forum populi quis locus fuerit?

Descriptio loci Feriarum.

liciosus *Hannibalis Campus*, pascuis uberrimus existit, trium fere milliarium in circuitu capax, cui ex occidua parte in salebroso montis descensu castellum adnexum est, quod à captivitate cujusdam Pontificis, etiamnum vulgò *Rocca di Papa* dicta, Colonnensium Principum jurisdictioni subjicitur. Totus hic tractus sylvosus ac vastissimis castaneis undiquaque, magno oppiduli emolumento, refertus est. Sunt, qui hoc castellum *Algidum* putant, sed uti paulò ante dictum est, valde hallucinantur, quemadmodum suo loco demonstrabimus, ubi genuinum situm *Algidi* decernemus. Ab hoc opidulo fit introitus in *Campum Hannibalis*, & hinc per declive montis prægrandibus strata silicibus via dabatur usque ad montis verticem, quorum in hunc usque diem adhuc remanent vestigia. Ex ipso vertice jucundissimus undiquaque prospectus se aperit, quo universum *Latium*, & mare longe lateque patulum, *Pontiam*, cæterasque mari insitas insulas; *Circeios montes*, *Cajetam* usque, unico aspectu facile comprehendas, quo *Volscos*, *Sabinos*, utrumque lacum, quo totam licet æstimare *Romam*. Sed hæc de *Monte Albano* satis dicta sint.

Rocca di Papa.

Campus Hannibalis *pascuis fontibusque amœnissimus.*

Via strata silicibus ad verticem usque montis Albani.

CAPUT IV,

Lacus Albanus, *ejusque origo, & mirabilia.*

Lacus *Albanus*, uti in præcedentibus ostensum fuit, situm habet sub *Alba Longa*, profundissimum, instar conchæ aut crateris, intra quem margine undiquaque protuberante conditus est; cujus declive latus, uti olim, ita in hodiernum usque diem, villis, monasteriis, lucis, sylvosisque recessibus, nec non vineis ex ea parte, qua septentrionem respicit, consitum est; & de antiquis quidem habitationibus sat fusè in præcedentibus dictum fuit: jam de moderno ejus situ nonnihil producamus.

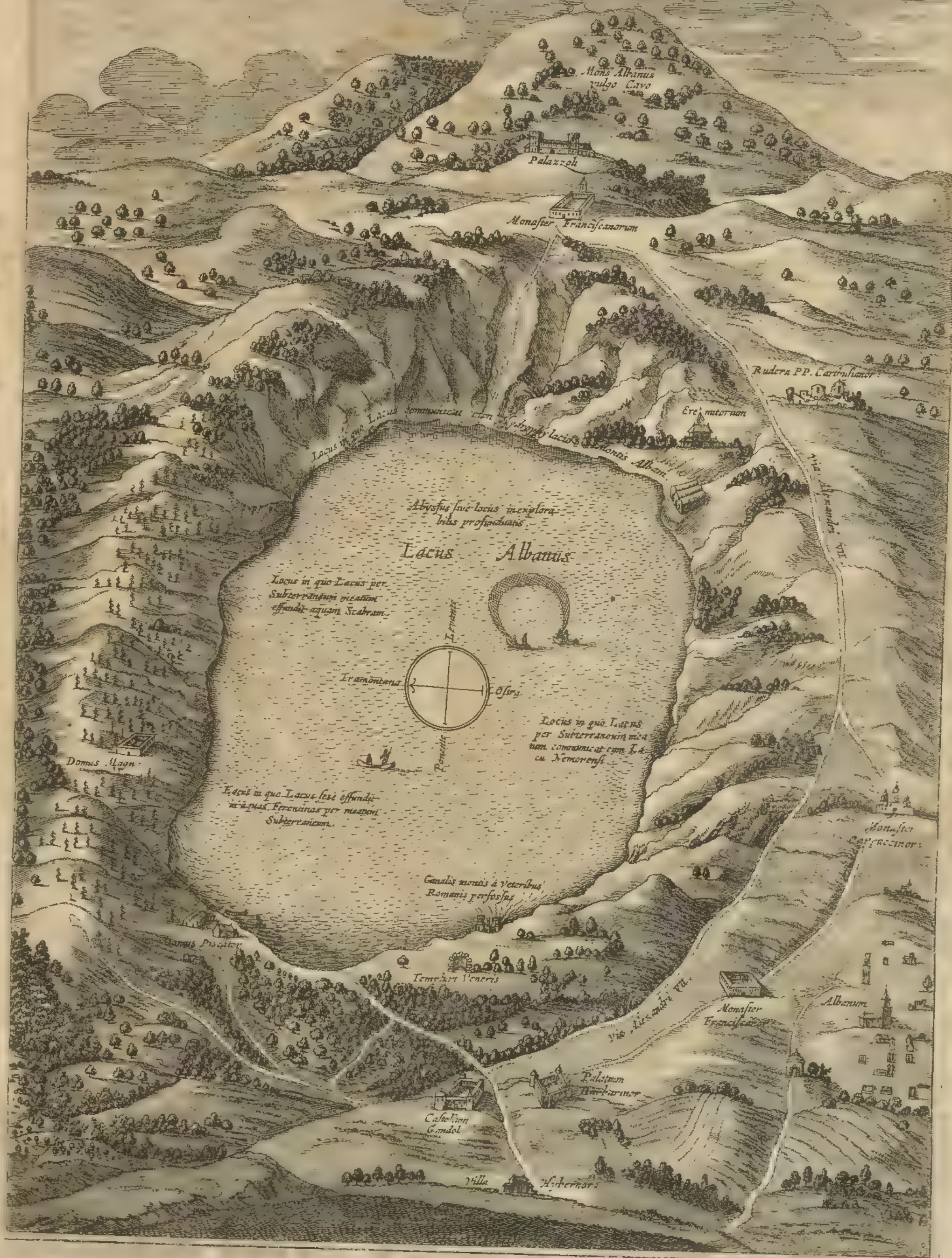
Habet hic *lacus* in circuitu octo ferè millia passuum, marginemque crateris habet modò altiorem, modò depressiorem; ubi hodiè *Monasterium S. Francisci* juxta *Palatiolum*, vulgò *Palazzuolo*, infra *Albani montis* radices, existit, ibi altissimus est, ubi sylvam marinam attingit, humillimus; profunditas perpendicularis maxima usque ad superficiem lacus, 485 pedum; minima verò, 292 pedum à me comperta fuit. Tribus in margine crateris splendescit *Cœnobiis*: primum est *Patrum Franciscanorum* propè *Palatiolum*; inter hoc vero & *lacum Eremitorium* in declivi montis costa exstructum; magno Eromicolæ evolumento ab advenis frequentatur. Alterum *Patrum Cappuccinorum*, quo in *agro Romano* quicquam deliciosius spectari nequit: viridariis, sylva, ambulacris, fontibus, nec non septem stationum sacellis, ornatissimum; in cujus suprema horti parte, hinc mare, inde *lacus*, & universus *Latii*, seu *agri Romani*, districtus in apertum prodit. Tertium *cœnobium* est, alterius *ordinis S. Francisci*, non procul à *cœnobio Cappuccinorum* dissitum; quod paulò post sequitur oppidum, *Castrum Gandolfi*, vel hoc nomine celebre, quod Pontificiæ rusticationis sedem sortitum sit, cui *Alexander VII* Pont. opt. max. ultimam magnificentiæ coronidem imposuit, dum palatium in ampliorem formam extendit, Basilicam tholo xystoque superbam, nec non meliorum hujus temporis pictorum monumentis spectabilem ex fundamento erexit; viam omni amœnitate refertam, *Palatiolum* usque, rupibus ruderumque semisepultis ruinis deplanatis, stravit; dignum sanè Pontificiæ Majestatis opus. Sed margine montis lustrato, jam ad *Lacûs* investigationem paulatim descendamus: ubi primò obvia fit domus

Quantitas lacus.

Castrum Gandolphi *ab A*lex. VII *summa magnificentia excultum, mentium Pontificiarum relaxationi, ob amœnitatem mirè opportunum.*

Lacus Albani *investigatio.*

Delineatio Crateris Lacus Albani
Juxta situm Modernum.
Habet Crater Lacus Albani in circuitu octo millia paßuum Geometricorum, quorum unusquisq; habet 5 pedes Geometricos.

mus piscatoria, lintribus, scaphisque tum ad piscandum, (piscibus enim optimis, præsertim anguillis, abundat) tum ad navigandum relaxandi animi gratia, probè instructa. *Lacus*, uti bolide mihi exploranti compertum est, fundum habet oppidò inæqualem, in nonnullis locis depressiorem, in quibusdam profundissimum, in uno etiam nulla bolide explorabilem, maximè è regione *palatioli* sive *Eremitorii*, de quo paulò ante, quod in declivi crateris sibi quidam Dei servus solitariæ vitæ amore exstruxit, ubi asperiori vitæ delicias quoque hortenses jungens, complures ad se visitandum amœnitate loci probè sanè exculti, allexit. Sub hujus igitur Eremi scopuloso tractu, *Lacûs* profunditas inexplorabilis est, comperique, aquam ex intimis *Albani montis* visceribus magno sese impetu adinstar fluminis evolvere; argumento luculentissimo, intra montem ingens quoddam hydrophylacium latere, quod uti ex mari continuo fluxu impletur, ita non huic tantùm, sed & *Nemorensi*, quem *speculum Dianæ* vocant, per subterraneos inciles, uberrimas aquas suppeditat; quod verò fundus attingi non possit bolide, causam reor esse, quod vehementia currentis aquæ bolidem secum abripiat; atque ita esse experientia me docuit: nunquam enim chorda, cui alligabatur bolis κατὰ τὰς ὀρθὰς, sive ad perpendiculum deorsum vergebat, sed obliquo quodam motu jam versus *montem*, modò versus *lacus* aperti planitiem nonnihil declinabat; quo clarè fluxus quidam & refluxus aquæ designabatur: undè mihi clarè patuit, quomodò olim ingens illud prodigium exundantis lacus accidere potuerit. Verùm cum hic casus omnibus seculis memorabilis fuerit, hîc eum paucis describendum duxi.

Profunditas Lacûs.

Prodigium exuberantis Lacus.

Medio belli ardore, quo *Romani* cum *Vejentibus* de rerum summa decertarent, *res*, ait Plutarchus in Camillo, Lacui Albano *accidit, cum quovis rarissimo miraculo conferenda, quæ, quia vulgari causa & ratione ex rerum natura ducta carebat, pavorem incussit. Æstas erat extrema & præceps, nec cœlestibus aucta aquis, nec ventis admodum turbulenta austrinis;* Lacus *autem, & amnes, rivique ac fontes, quos habet* Italia *frequentes, jam planè exaruerant, partim exiguam, partim tenuem trahentes undam, fluviique per æstatem, ut semper fit, humili & depresso alveo ferebantur. Quum ecce* Lacus Albanus, *qui neque aliundè ducit originem, neque aliò sese effundit, fertilibus cinctus collibus, nulla de causa, nisi si qua divina, inflatus, manifestò intumuit, ita ut pertingeret ad dorsa montium, & summos undique æquaret tumulos: sine æstu tamen aut commotiori aliquo fluctu. Id pastoribus primùm erat bubulcisque miraculo: ubi verò dorsi repagulo, quo veluti isthmo seu aggere à subjectis campis arcetur, refracto, per sata atque plantas magno cum impetu in mare defluxit; tum non* Romanis *tantùm terrorem incussit, verùm etiam toti* Italiæ *visus est magnum quid portendere.* Valerius Maximus *l. 1. c. 6. Quum bello acri & diuturno* Vejentes *à* Romanis *intra mœnia compulsi capi non possent, eaque mora non minus obsidentibus quàm obsessis intolerabilis videretur, exoptatæ victoriæ iter miro prodigio Dii immortales patefecerunt; subitò enim* Albanus lacus, *neque cœlestibus imbribus auctus, neque ulla inundatione ullius amnis adjutus, solitum stagni modum excessit. Cujus rei explorandæ gratia Legati ad* Delphicum Oraculum *missi retulerunt, præcipi ab eo, ut aquam* Lacus *ejus emissam per agros diffunderent: sic enim* Vejos *in potestatem populi* Romani *venturos; quod priusquam Legati renunciarent, Aruspex* Vejentium *à milite nostro raptus, & in castra perlatus, futurum dixerat;* id est, ut *Livius* dicit, *Aruspex his verbis vaticinantis in modum cecinit: Priusquam ex* Lacu Albano *emissa foret, nunquam potiturum* Vejis Romanum, *sic libris fatalibus, sic disciplina Hetrusca traditum esse. Iamque* Romani *desperatione humana fata Deosque spectabant: cum ecce Legati à* Del-

Vaticinia de Lacu.

à Delphis *veniunt*, *sortem oraculi adferentes congruentem responso captivi vatis*, cujus hæc summa erat: Romane, *aquam* Albanam *cave* lacu *contineri*; *cave in mare manare suo flumine sinas*; *emissam per agros rigabis*, *dissipatamque rivis exstingues*. Vide de hisce *Ciceronem l.1 Divin.* fusius tractantem. Atque hac occasione *Romani Hetrusci* vatis dicta secuti, perfosso monte, admirabili sanè artificio, aquam per canalem in *campos Romanos* deduxerunt; victique *Vejentes*, civitas eversa, relicta in prædam militibus; *Furius Camillus* Dictator triumphans parta victoria *Romam* ingressus est, anno ab urbe condita 360, curru equis candidis invectus, quod ante eum nemo fecerat. Sed jam canalis descriptionem ordiamur.

Vejentium *Urbs quomodo à* Romanis *capta?*

Est hic *Canalis* in hunc usque diem superstes, cujus situm longitudinem, latitudinemque à me summo studio exploratam subdo. Sub *Castello Gandolfino* declivi montis 600 ferè pedibus ad *lacum* occurrit magna constipatarum arborum multitudo, quæ efficit, quo minus orificium *Canalis* sine perito duce inveniri possit; hasce arbores intra *lacum* proclives scaphâ subeuntibus, ingens occurrit arcus quadris lapidibus ingenti mole adinstar prægrandis portæ constructus, quam ubi subieris, tum ecce *Canalis* latitudinis septem palmorum se spectandum præbet. Altitudo pro diversa terrenarum partium conditione varia est, jam depressior, modò altior, ubi maxima est, decem palmorum deprehenditur. Transit hic *Canalis* sub ipso *Castro Gandolfino* trecentorum ferè pedum profunditate, & continuata 1500 ferè passuum longitudine per varios anfractus & diverticula, tandem in *agro Albano* exitum sortitur, prope molendinum quoddam, cui ad conterendum frumentum rota molaris lapidis versatione servit; & ex hinc ad *aquas Sylvias* festinans paulò post *Tiberi* miscetur. Aqua *Canalis* quinque palmorum profunditatem habet; quamvis non dubitem, pro cæterorum constitutione annorum, nunc altiorem, nunc depressiorem comperiri. hoc enim anno 1662 siccioris constitutionis vix 2 palmorum profunditatem habebat.

Canalis, *quo aqua lacus exoneratur, à* Romana Rep. *exstructus.*

Duo nobis hîc dubia à nonnullis mihi proposita solvenda sunt. *Primum* est, utrum prodigiosa illa *Lacus* exundatio vi naturæ acciderit, & quonam instigante, tum Aruspicis *Hetrusci*, tum *Delphici* oraculi vaticinio tam certum futuræ rei eventum sortita sit? *Alterum* est, cum testimonio Authorum supracitatorum *lacus* primò non habuerit exitum, neque alterius fluminis introitum, quomodo, aut qua ratione, qua naturæ efficacia præter insolitum modum intumuerit, præsertim æstate sicca, & nullis imbribus obnoxia.

Dubia solvuntur, de prodigiosa lacus *exuberatione.*

Ad *primum* respondeo: Cum toto Gentilitatis tempore, nullo non tempore hujusmodi prodigia visa sint; ut cum post conditam *Albam*, dum Patrios Deos sive Penates ex *Lavinio* in recentis *urbis Albæ* delubrum deportarent, postero die illi denuò *Lavinii* reperti sunt; cum *Iunonis* facies in *Montis Albani* templo, quæ occidentem spectabat, altero die orientem spectare visa sit: cum simulacra Deorum sanguinem sudare visa sunt; voces auditæ animalium de successu rerum monentium: pluviæ lapidum, lactis, sanguinis; similiaque, quibus Historicorum monumenta referta sunt: & ut paucis me expediam, Dico, illa nulla ratione vel divina virtute, aut Agathangelorum opera contigisse; cum enim ea omnia ad idololatriam superstitionesque in animis gentilium propagandam ordinata fuerint, si à Divina aut angelica virtute accidissent, Deus & angeli ad malum & detestanda peccata, quæ passim in sacrificiis committebantur, aliquo modo cooperati videri possent, quod Divinæ naturæ prorsus repugnat: quarè omninò cum *S. Augustino l. de Civit: Dei* dicendum est, pleraque hujusmodi, quæ malum spectabant, humani generis hostis effectus fuisse;

Prodigia à dæmonibus exhibita.

fuisse; qui uti à principio divinitatis ambitione laboravit, ita nihil non egit, ut illam mirandorum effectuum exhibitione, justo Dei judicio sic permittente, in cœcæ gentilitatis animis propagaret; in prodigiis tamen, non nisi puris naturæ effectibus ad eandem superstitionem in lumine fidei destitutis hominibus implantandam, usum fuisse, is solus inficiabitur, qui mille artes, mille illusionum technas cacodæmonum non novit: vide quæ uberrimè de prodigiorum naturalium origine, tum in *Mundo subterraneo*, tum in *opusculo de prodigiosis crucibus in vestibus hominum anno* 1661. *Neapoli visis*, scripsimus. Et hæc quoad primum dubium sufficiant.

2 Dubium. Ad *alterum* quod attinet: nego planè *Dionysii* cæterorum assertionem: *Lacum* ante perfossum montem exitum non habuisse, nec aliunde aquam recepisse. Nam ut in *Mundo subterraneo*, & *Hetruriæ descriptione* ample deduco, exercent singuli similes *Lacus* occulta sua cum subterraneis meatibus commercia, quibus implentur deplenturque. Si enim *Lacus Albanus* aliunde non implebatur, certe contra omnia naturæ principia, eum in tam immodicam altitudinem intumuisse, dici debet: & consequenter novam aquam in eodem loco divinitus productam fuisse fatendum est, vel dæmonum ope craterem repletu fuisse, quod admitti nec potest, nec debet; cum non solùm Deus Opt: Max: sed & ipse dæmon puris naturæ legibus utantur ad hujusmodi effectus præstandos. Quomodò itaque id fieri potuerit, explicandum duxi.

Subterranei Lacuum meatus.

Et primò quidem certum est, *Lacum* hunc non solùm per subterraneos meatus *montisque Albani* hydrophylacium aquam ex mari, uti suprà innuimus, recipere; sed & receptam per abditos terræ canales extra diffundere; quod experientia me docuit in *Lacus* hujus exploratione: siquidem bolidis ope inveni, intra *cœnobium Cappucinorum* & *Palatiolum*, locum, ubi bolis omninò intra abditos montis recessus abripitur, manifesto signo, ibi canalem quendam abditum esse, quo *Lacus* sese intra *Lacum Nemorensem* exoneret; & ipsi *Nemetini* uti & *Genzani* olim *Cynthiani* incolæ testantur, ad septentrionalem *Lacus* ripam, locum spectari, continuis ebullitionibus ferventem, quo vel ipsi hujus opinionis sunt, vel ex *monte Albano*, vel ex ejus *lacu* aquam eo in loco exonerari, quorum utrumque dici potest; sed de *Lacu* Nemorensi non nisi mille passibus ab *Albano lacu* dissito, in sequentibus pluribus dicemus. Alter meatus *Lacûs* subterraneus respicit *Tusculanum agrum*, ubi passim innumeri rivi, fontiumque scaturigines spectantur, quorum confluxus & Marænam fluvium, & aquam scabram seu tepulam causari nemo ignorat; quæ quidem aliundè, quàm ex *lacu* ipso, aut montis hydrophylacio originem suam non trahunt. Monte itaque nondum aperto, lacus per duos hosce indicatos canales, occulta negotiantis naturæ industria exonerabatur. Quomodò vero tunc temporis *Lacus* in tantam altitudinem, usque ad ipsam exundationem intumescere potuerit, explicandum restat.

Occulti canales lacus Albani, per quos se exonerat aqua.

Dico, itaque quod incrementum *lacûs* immodicum, minime, uti paulò ante quoque insinuavi, aut aruspicis *Hetrusci* divino quodam afflatu agitati vaticinationi, aut *Delphici oraculi* virtuti adscribendum sit, sed dæmonum inspirationi, qui uti intra abdita *lacûs* penetralia magnum quidpiam eo anno ex molientis naturæ occupatione non ignorabant, ita præoccupatis *Romanorum* per *Vejentis* aruspicis vaticinationem animis de futuro *Lacus* incremento atque eluvie effecerunt, ut dum omnium curæ & cogitationes in tantum prodigium converterentur, atque omni spe humana exuti, quid agerent, nescirent, ad id confugerent tandem, quod solitarum superstitionum asylum erat, *Delphicum* inquam *oraculum*, adeoque ad Deorum Dearumque cultum prosequendum ferventius animarentur: undè istiusmodi incrementum, purum

Dæmonis technæ ad stabiliendam idololatriam.

naturæ opus (quo ad superstitiosis pectoribus sub prætextu miraculosi eventus facilius imponendum dæmones utebantur) fuisse sic ostendo.

Lacus incrementum investigatur.

Cum enim teste *Dionysio*, *Livio*, aliisque, illo anno æstas torrida & nullis imbribus obnoxia fuerit, fontesque & flumina pleraque exaruerint, id haud dubiè indicio fuit vehementioris & insolitæ alicujus in subterrestri Oeconomia factæ mutationis, quâ, vel terræ motibus præviis, vel à subterraneis ignibus destructis canalibus, aquæ alios canales quærere coactæ fuerint, quos cum non reperirent, per hos exoneratas tantum lacus incrementum causasse dico. Accedit plurimum subterraneorum ventorum furor, quorum vi factum est, ut per fundum maris eruentes, aquarum confluxum vehementius in altum usque ad inundationem urgerent; neque similium insolitarum inundationum exempla hodierna die desunt. *Lacus Vadimonis*, uti *in Hetruria nostra* tradidimus, certo annorum intervallo ita intumescit, ut marginem transgressus omnia eluvie inundet; quod uti olim, *Plinio* teste, ita & hodiè accidit. Quod idem in *Lacu Nursino*, accidere à fide dignis audivimus, & tanquam prodigiosum Naturæ spectaculum fusè describit *in sua Italia Albertus Leander*. Est & in *Carniola* non procul *Labaco* campus, qui quotannis ita, etiam siccis temporibus inundatur, ut qui prius fationi & venationi leporum, jam piscium capturæ aptus sit. Qui hujusmodi Naturæ prodigiorum causas & rationes exactius scire desiderat, is consulat *Mundum nostrum Subterraneum*, ubi *de fluminum lacuumque exortu*, quicquid desiderari poterit, descriptum reperiet.

Lacuum incrementa.

CAPUT V,

De Vrbe hodiè Albano *nuncupato, ejusque Territorio.*

Albani moderni situs à veteri dissitus.

Complures crediderunt, *Albanum* eodem in loco situm, quo olim *Alba Longa*; in quo plurimum hallucinantur, uti suprà demonstratum fuit. Constat enim ex Authoribus, hanc post dirutam *Albam* veterem multis seculis, primùm villis consulum, principumque *Romanorum* coli cœptam, successu temporis in urbem evasisse, & expressè docent *veterum Itineraria*, quæ ad *montem Albanum*, sub cujus jugo *Albam Longam* conditam fuisse diximus, XX M. passuum, ad *Albanum* verò oppidum non nisi XII M. ut passuum numerant, ex *Antonini tabula* patet; id verum esse, hodierna distantia veteri congrua sat indicat. Inter cætera verò monumenta ab Historicis recensentur: *Villa Cn. Pompeji*, quod & *Albanum Pompeji* dicitur, quasi diceres, *suburbanum* sive *prædium Pompeji*; deindè *Albanum P. Clodii*, quorum utrumque uti insigni magnificentia exstructum fuit, ita post eorum obitum in deliciosos recessus Romanis Imperatoribus cessit. *Albanum Pompeji* eundem prorsus locum, quem hodiè *Albanum oppidum* tenuisse, ex *Ciceronis Orat. pro Milone* patet, qui expressè dicit *Clodium Bovillas* primum oppidum decimo ab Urbe lapide, indè in *Albanum oppidum* III M. passuum indè dissitum in *Via Appia* deflexisse, tandem in villa sua *Milonem* exspectasse; cum enim sciret iter solenne, legitimum & necessarium, ante diem 13 Kal. Feb. *Miloni* esse *Lanuvium* ad *Flaminem* prodendum; (erat enim *Milo* Dictator *Lanuvii*) ipse *Româ* subitò pridie profectus est, ut ante suum fundum, *Miloni* insidias collocaret; fit obvius *Clodio Milo* ante fundum ejus hora fere nona; statim complures cum telis in hunc faciunt de loco superiore impetum, at irrito nisu, *Milone* fugâ sibi consulente. Sed non destitit hoc negotium: refert enim *Asconius Pædianus*, *Milonem* injustè invasum cum servis amplius trecentis armatis *Clodio Aricià* redeunti, (ubi de *Milonis* reditu apud decuriones Aricinos sese informârat) in *Albanum Pompei* obviam contendisse, & supra

Villa Pompeji.

Villa P. Clodii.

P. Clodii cædes ad Bovillas.

& supra *Bovillas* inopinantem in itinere aggressum; *Clodiumque* tribus vulneribus acceptis, *Bovillas* translatum, tabernamque, in quam profugerat, expugnatam à *Milone*, semianimem *Clodium* extractum in *Via Appia* occisum esse. Ex hac relatione luculenter patet locorum genuina descriptio; videlicet *Albanum prædium Cn. Pompei* tribus millibus passuum ultra *Bovillas*, aliud non fuisse, quàm hodiernum *Albanum*, uti compluribus circum locis vastissima rudera indicant: siquidem *Antonini tabulæ*, ut paulò ante diximus, *Bovillas* ad nonum, vel ut alii ad decimum lapidem, ultra quas *Albanum* ad tertium, & hinc *Aretiam* ad unum distitisse lapidem, ostendunt. De *Albano* seu *Villa Clodii* major difficultas est, non tamen tanta, quin ex contextu scriptorum superari queat. Nam plerique ultra *Albanum* in altiori loco fuisse asserunt dorso *Lacûs* impositam, eo ferè in loco, ubi modò *Monasterium Patrum Franciscanorum* in citeriori lacus parte situm est, aut vicino veteris *Albæ* ruderibus loco. Nam ultra *Albanum* è superiori loco prædii sui *Milonem* fuisse impetitum à *Clodio*, *Cicero* expressè docet, cum ferè post *Albanum* altior locus non sit, quàm dorsum sive Margo *Lacûs*. in eo *Villam Clodii* fuisse certum est; fuisse autem summâ magnificentiâ exstructam à *Clodio*, Cicero his verbis indicat: *Vos* Albanorum *obrutæ aræ*, *sacrorum* Populi Romani *sociæ & æquales*, *quas* Clodius *præceps amentiâ cæsis prostratisque sanctissimis lucis*, *insanis substructionum molibus oppresserat*, &c. quæ satis prædium insignis magnificentiæ monstrant. Ubinam verò fuerit *Fanum Bonæ Deæ*, circa quod *Clodium* occisum fuisse narrat *Cicero*, dubium est; ego, quantum ex contextu verborum colligere licet, dico fuisse in loco aliquo medio inter *Albanum* & *Castrum Gandolfinum* infra *Villam Clodii* extra *Viam Appiam*: Nam *Clodium Bovillas* translatum, ibi ex vulneribus acceptis obiisse, paulò ante dictum fuit. *Bovillæ* itaque proximè ad *Viam Appiam* è latere *Albano* fuerunt, vicinæ *prædio Clodii*; intra hoc & *Bovillas Fanum Bonæ Deæ* fuisse, clarum est, uti ex *Mappa* patet; & uti totus hic campus immensarum molium ruderibus confertus est, ita quoque confusa nobis verum & genuinum locum difficulter determinant, exceptis *Amphitheatro*, cujus adhuc infra *Castrum Gandolfinum* vestigia exstant, cum quinque illis conis sepulchralibus, qui *Ariciam* inter & *Albanum* spectantur, quorum medius cæteris altius eminet; quos plerique ex historiarum inscitia trium Curiatiorum sepulchrum existimant; verùm cum id in præcedentibus confutaverimus, & historicæ fidei repugnet, ea hîc repetere supervacaneum duxi. Exstat & hodie immensa saxea moles, & altitudinis præcelsæ, ad introitum *Albani*, quam *Ascanii sepulchrum* dicunt; de quo tamen cum nil certi mihi constet, in antiquitatis suæ chao relinquo. *Amphitheatrum* verò à *Domitiano* constructum, urgentibus sane rationibus convincor: nam, ut Dionysius refert l. 66: ὁ δὲ Δομιτιανὸς φοβηθεὶς τὸν πατέρα, πρὸς τῷ Ἀλβανῷ τῷ ὄρει τὰ πολλὰ διέτριβεν. Domitianus, inquit, *patrem timens*, *apud* Albanum montem *plurimum agebat; ubi verò Imperium adeptus fuit, tunc* Minervam *præcipuè ex omnibus Diis coluit*, *atque eam ob causam Quinquatria magnificè celebravit; in quibus certamina Poëtarum, oratorumque, & gladiatorum quotannis ferè exhibebat in* Albano. *Nam eum locum sub* Albano monte, *unde is locus nomen habet, tanquam arcem aliquam elegerat*. Hæc *Dionysius*, cui subscribit *Suetonius*; eumque ludis & venationibus ita deditum fuisse, ut centenas varii generis feras sæpè in *Albano* secessu conficientem spectarint plerique. Vides igitur à nullo alio istiusmodi *Amphitheatrum* exstructum, quàm à *Domitiano*, cum enim perpetuis ludis, scenicisque spectaculis, nec non gladiatoriis certaminibus deditus esset, locum necessariò, in quo dicta exhiberentur, parari consentaneum videba-

Pompeii Villa *ubi fuerit*, *ex topographica historiarum relatione patet*.

Tabula Itineraria Antonini.

Villæ Clodii *Situs*.

Fanum Bonæ Deæ.

Amphitheatrum.

Ascanii sepulchrum.

Amphitheatrum Domitiani.

videbatur, præsertim cum jam prædecessores Cæsares tum *Romæ*, tum alibi, magnificentissimis exstructis theatris circisque exemplo præivissent. *Amphitheatrum*, uti rudera ejus monstrant, inter *Castrum Gandolfinum* & *Albanum* constitit, & vulgò ab indigenis *Colosseum*, ab *Amphitheatro Romano*, dicitur.

Bovillæ *ubi?*

Sed redeo ad *Bovillas*, cujus hodiè inter nonum & decimum lapidem ab Urbe utrimque *Albanum* tendentibus, rudera cernuntur: & antiquissimum oppidum fuisse, testatur *Florus l.* 1, *c.* 11; qui inter alia oppida, quæ *Romani* post exactos Reges expugnata inter municipia numerarunt, *Bovillarum* quoque meminit, ita ut jam ad principium consulum *Romanorum*, & sub ipsis Regibus maximè floruerit; quamvis, ut est rerum humanarum instabilis conditio, civilium bellorum turbinibus plurimùm, ipso *Cicerone* testante, defecerit: ejusque omnes ferè *Romanarum rerum scriptores* frequentem mentionem faciunt; plurimum passum fuisse bello civili *Marium* inter & *Octavium*, *Crassum*, *Metellumque*, exorto: quorum illum unà cum *Cinna Ariciam* inter *Albanumque Pompei*, hos ad *montem Albanum* castra posuisse, *Appianus l.* 1. *bell. civil.* refert. Cæterum totum hoc territorium à *fossa Cluilia Albanum* constipatorum ruderum multitudine & copia ita refertum est, ut nemo sine admiratione tanti veterum splendoris & magnificentiæ monumenta intueri valeat. Inter cætera memoranda *Ioannes Garzenius* apud *Albertum Leandrum* refert, inter memorata rudera suo tempore sepulchrum detectum fuisse, in quo corpus femineum miro quodam & pretioso liquore perfusum extendebatur, quod uti adhuc incorruptum erat, ita summæ pulchritudinis puellam fuisse notabatur, capillis decorabatur aureis & prælongis, caput diadema aureum ornabat, lucernâ pedibus impositâ adhuc ardente, quæ tamen mox ac apertum fuit monumentum, exstincta reperiebatur; à primo verò sepulturæ die usque ad reperti corporis tempus, 1300 annos, ex tumbæ epigrapha collegerunt. Undè multi *Tulliolæ Ciceronis* filiæ corpus fuisse crediderunt. Sublatum deindè cadaver populi *Romani* Consulibus, quos Conservatores vocant, tanquam rarum quidpiam & insolitum oblatum fuit; verùm nè curiosa *Romanorum* ingenia superstitioso cultu spuriis hujusmodi reliquiis inficerentur, *Alexandri VI.* Summi Pontificis jussu in *Tiberim* projectum fuit; mihi sanè uti de hujus rei veritate nil certi comperire licuit, ita quoque fides sit penes Authorem.

Antiquitatis Monumenta.

Sepulchrum Tulliolæ filiæ Cicer.

Albanum *posteris temporibus.*

Albani *restauratio.*

Albanum à quo primò ex ruderibus *Villæ Pompeii* restauratum sit, non invenio; verisimile tamen est, quod uti id cætera *Latii* loca tum amœnitate, abundantia rerum, optimorumque vinorum feracitate, tum deliciosis lucis viridariisque superaret, ita frequenti Cæsarum Principumque *Romanorum* rusticatione, paulatim in Urbem evasisse, dum quisque aut villam, prædiumve, aut ædes secessibus suburbanis aptas, in solo delicioso exstruere contenderet: sæpè tamen Civilium bellorum furore concussa ingentes ruinas sustinuit. *Romani* armata manu illud invadentes, eò quod *Albani Friderici Barbarossæ* Cæsaris factionibus nimium in præjudicium Romani Pontificis, rerum ad bellicum apparatum necessariarum administratione faverent, prorsus destruxerunt. Nomine tamen Urbis olim, & quidem *Italiæ* metropoli triumphasse, ex *Socrate* & *Sozomeno* colligimus: nam in concilio Mediolanensi sub *Constantino Magno*, *Athanasii* condemnationi sese opposuisse Episcopos *Paulinum Trevirensem*, *Dionysium Albanensem*, *Vercellensem in Liguria Eusebium*: verba ejus sunt: Παυλῖνος τ ἐν Γαλλίᾳ Τρεβέρεως, Διονύσιος ὁ Ἄλβας τῆς

Albanum *vastatum à* Barbarossæ *Cæsaris hostibus.*

Episcopatus Albanensis.

τῶν

τῶν Ἰταλῶν μητροπόλεως καὶ Εὐσέβιος ὁ βερκέλλων τῆς Λιγουρίας. In *vita* quoque *Sylvestri* Pontificis sub *Constantino* Imperatore, *Anastasius in vitis Pontificum*, expressè ait, *Sylvestrum* post *Constantini Magni* conversionem in *Albanensi civitate Basilicam S. Ioannis Baptistæ* exstruxisse, eamque magnis possessionibus, tum in Agro, tum circa *Lacum Albanum* assignatis cumulasse. In *vita Innocentii Pontificis*, qui anno Christi 400 Ecclesiæ præerat, hunc patriâ *Albanensem* fuisse legimus. In vita quoque *Leonis II*, qui Ecclesiæ præsidebat anno 683, fit mentio *Ecclesiæ Albanensis*; prætereà circa annum 800, *Beati Petri Basilicam* in *Albano* sitam, memorat præfatus *Anastasius*; & in *vita Benedicti III*, anno Christi 855, *Ostiæ* & *Albanorum* Antistitum fit commemoratio; quin & *Martyrologium Romanum* meminit hujus, sequentibus verbis: *Sexto Kal: Octobris* Albani *S. Senatoris*. Ut proindè ab illis temporibus usque ad hanc nostram ætatem, *Albanensem urbem* Episcopali dignitate claram fuisse pateat. Imò & hodiè *Albanensis* Episcopus inter sex Ecclesiæ Rom. Episcopos unus, titulus non nisi uni ex senioribus Cardinalibus attribui solitus. Sed de his pluribus *in Sabinorum regione*.

Basilica S. Joan. Baptistæ à Sylvestro *exstructa*.

Innocentius *Papa* Albanensis.

De fertilitate hujus *Albani Agri*, cùm veterum Scriptorũ monumenta eâ plena sint, non attinet dicere: sufficit Dionysii testimonium: *Subjecti sunt*, inquit, urbi Albanensi, *campi amœnitate admirandi, omnis generis frugum fertilissimi, nec ulli cedentes* Italiæ *agro*, *præcipuè bonitate vini suavissimi, quod* Albanum *vocant, præcellens omnibus reliquis, si Falernum excipias. Plinius l.* 14, *c.* 6, Divum *Augustum* vinum Setinum cunctis prætulisse ait, ceu vina urbi vicina, prædulcia & rara in austero; cui *Strabo* subscribit *l.* 5, *c.* 10. Dioscorides: *Inter Italica vina secundum locum obtinet* Albanum. Columella l.3, c.8: *Neque enim, ait, dubium est*, Massici, Surrentinique, Albani, Cœcubique *omnium, quæ terra sustinet, in nobilitate vini principis esse*; neque ea displicuisse Horatio, ex sequentibus verbis patet:

Deliciæ campi Albani.

Albana Vina.

Est mihi nonum superantis annum
plenus Albani *cadus*.

Et hodiè adhuc in magna apud omnes æstimatione est, quamvis ipsum non ejusdem, cujus olim, bonitatis reperiatur. Spectatur porrò versus maritimam plagam ab *Albano* duobus ferè millibus passuum dissitum *Castellum*, quod vulgò *Savelli* dicitur, quam ego veterem *Camærenam* esse conjicio ex Authorum scriptis, quæ eam non procul *Albano* sitam asserunt, fundatam ab *Aboriginibus* & priscis *Umbris*, Dionysio teste: quam *Romulum* primum Regem *Romanorum* subjugasse idem ostendit ex *Catone de Originibus*; è cujus ruderibus deindè à quodam Duce ex *Sabella* nobilissima *Romanorum* familia, quam inde originem suam ducere multi non inverisimilibus conjecturis asserunt, instaurata fuerit; hodiè tamen ob maligni aëris vitium planè deserta jacet. Satis tamen hoc loco mirari non possum *Blondum*, qui veterem *Albam Longam* hoc loco, nullo prorsus fundamento, imò opinione ab omnibus scriptoribus dissentiente, exstructam fuisse sentit. Sed hæc de *Albano agro* dicta sufficiant.

Castrum Savelli.

CAPUT VI,

De Aricia, *&* Nemore, *ejusque Territorio.*

Ariciæ *descriptio.*

Riciam, vulgò *la Riccia*, unam ex antiquissimis *Latii* urbibus fuisse, *Strabo*, *Appianus*, & *Cornelius Tacitus* referunt; conditorem ejus *Archilochum*, vetustissimorum *Siculorum* Ducem, *Solinus* refert, ab eodemque *Erminam* vocitatam, quæ & à nullis non veterum

Scriptorum monumentis ob insignem antiquitatem celebrata fuit: undè *Cicero Philip:* III, eam non immeritò municipium vetustate antiquissimum, jure fœderatum, propinquitate pœnè finitimum, splendore honestissimum vocat; de qua *Dionysius* & *Livius*, dum *castra Marii* & *Cinnæ Ariciam* inter & *Albanum* posita describunt, fusè agunt, quos consule. Fuisse autem olim non eodem loco, ubi modò existit, sed paulò remotiorem ad *viam Appiam*, innumera ibi passim obvia monumenta ostendunt, à *Siculis*, uti diximus, antequam ab *Aboriginibus* & *Pelasgis* pellerentur, quingentis ferè ante bellum Trojanum annis conditam; vel ex hoc capite memorandam, quod duos eximios Heroës Mundo protulerit, *Octavianum Augustum* Cæsarem ex Accia Aricina natum, & *Turnum Herdonium*, virum rerum gestarum gloria, nec non mira facundia clarum. De Cæsare Augusto, Virgilius l. 7:

Octavianus Augustus, & Turnus Herdonius Aricià oriundi.

Ibat & Hippolyti proles pulcherrima bello
Virbius, insignem quem mater Aricia misit.

Hanc claram quoque reddidit obsidio facta ab *Arunte*, filio *Porsenæ* Regis *Hetruscorum*, quem *Aricinos* adscitis in auxiliares copias *Cumanis* *Aristodemo* duce fuso exercitu interfecisse *Dionysius* narrat *l.* 7. *Philostratus* quoque narrat *Apollonium Thyanæum* hoc loco, cum in *Philotium Cittiensem* incidisset, multis philosophatum fuisse. Nonnulli quoque, *Simonem* post certamen cum S. *Petro Romæ* initum, à suis discipulis, membris jam mutilum *Ariciam* delatum, ibidem exspirasse existimant. *Vitellium* Imperatorem hujus *nemoreæ Ariciæ* secessu vehementer delectatum fuisse, author est *Cornelius Tacitus l.* 19. De statua verò ab *Oreste* in hoc *nemore Dianæ Scythicæ* jussu oraculi erecta, lege *Ovid. Dionys.* cæterosque Authores suprà nominatos. Magnas calamitates variis bellorum discriminibus passa, posteris tandem temporibus nobilissimæ *Sabellorum* familiæ, uti & *Albanum* accessit; eodem verò, quo hæc scribo, anno 1661, à *Sabellis* in jurisdictionem *Ghisiorum* familiæ transijt, sub *Alexandro VII* Pont. Max. Oppidum sanè abundantia rerum, nec non amœnitate sylvarum prædit um est. Porros & brassicam melioris notæ, uti olim, ita modò producit: undè Columella eam matrem porri vocat.

Memorabilia quæ Ariciæ contigerunt.

Simonis magi mors.

Aricia spectat ad Savellos.

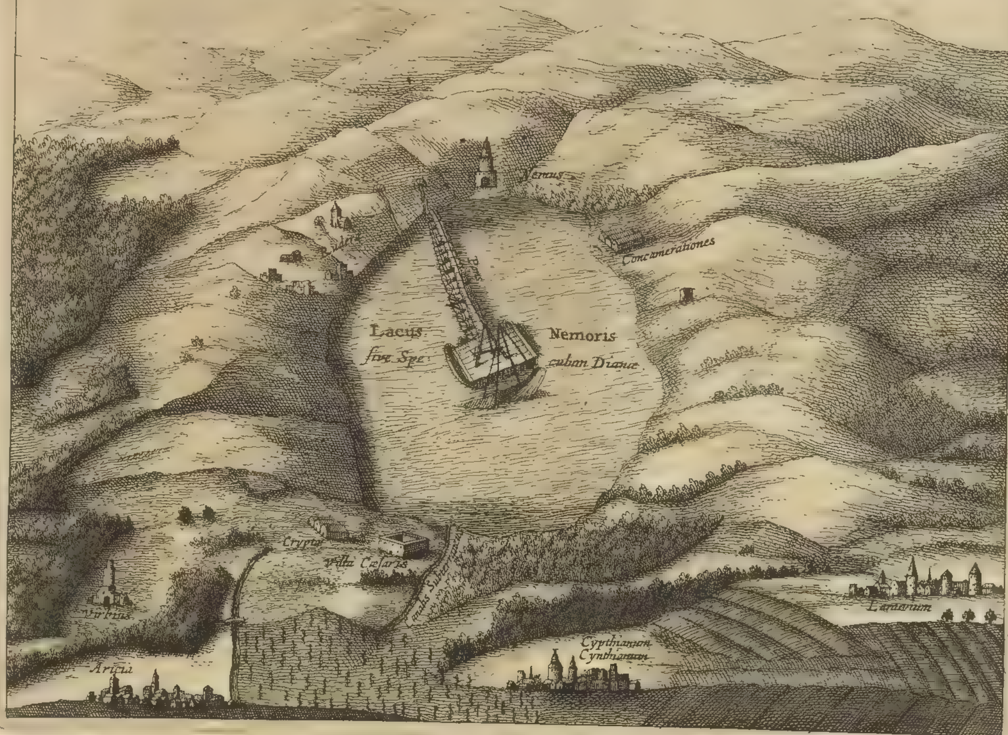
Brutia *quæ tellus, & mater* Aricia *porri.*
Martialis l. 13 Epig: 19.

Mittit præcipuos Nemoralis Aricia *porros,*
In niveo virides stipite cerne comas.

Habuit hoc oppidum olim sub radice montis in ima valle lacum, cujus suprà mentionem faciunt Authores, qui hodie evanescentibus aquis in agrum fæcundissimum evasit; habuisse autem hunc Lacum originem suam ex *Lacu Nemorensi*, testatur copiosus rivus, qui ex collis vicini latebris profluens molas impetu suo convertit; & in hunc usque diem canalis in *lacu Nemorensi* spectatur, quem propriis oculis detexi hoc, quo hæc scribo, anno. Miraculum verò, quod Plinius narrat: *Si carbo in* agri Aricini *glebam inciderit, continuò ardere.* hodiè non comperitur; & ne, quod optimum in toto hoc tractu cernere est, transijsse videar, exstat uno circiter milliari ab *Aricia* nobile *templum Deiparæ* consecratum, vulgò la *Madonna della Riccia*, miraculorum gloriâ celeberrimum, nec non votivis undiquaque confluentium hominum utriusque sexus peregrinationibus frequentissimum, utique ea divinæ providentiæ dispositione hoc in loco exstructum, ut ubi olim nefaria *Dianæ* sacra dæmonum instinctu celebrarentur, suo tempore depulsis dæmonum execrandis idololatriis verus in Deipara Dei cultus unicè propagaretur; quod ita esse, Miraculorum multitudo, quæ hoc loco nullo non tempore pientissimæ matris beneficio accidunt, sat superque indicant. *Alexander* deinde *VII*, P. M. pro eximia sua in Deiparam

Lacus Aricensis evanuit.

Templum Virginis Deiparæ miraculis clarum.

Lacus Aricini Prisca Constitutio
una cum fabrica in medio lacus extructa.
Nemus
Pons
Concamerationes
Lacus
Nemoris
sive Spe
culum Dianæ
Crypta
Villa Cæsaris
Virbius
Aricia
Cypthianum
Cynthianum
Lanuvium

SITUS LACUS NEMORENSIS
Sive
Speculi Dianæ priscis Seculis.

param devotione aliud templum ejus honori dicatum in *oppidi Aricini* meditullio quam magnificentissimè exstruxit, quod uti ad similitudinem & symmetriam *Panthei Romani* erectum fuit, ita quoque *Pantheon Marianum* vocari jussit.

CAPUT VII,

De Nemore Aricino, *&* Lacu Dianæ.

Dianæ *cultus ac locus sacer.*

Emus itaque *Aricinum*, sive *Nemus Dianæ Tauricæ* seu *Scythicæ*, duobus millibus passuum ultra *Ariciam* situm, nemini ex reliquis celebritate nominis cedit. In hoc nemore memorabilis ille *Lacus* spectatur, quem nonnulli *speculum Dianæ*, quidam *Artemisium*, aut *Lacum nemorosum Dianæ*, alii aliis nominibus insigniunt; hodiè à duobus supernè imminentibus oppidis, vulgò *il Lago di Gensano*, & *di Neme* dicitur, retento ab antiquo *Nemore*, nomine. *Dianam* vero hoc loco singulariter cultam ex inscriptione quadam patet, quæ in *Palatio* ducis *Frangipanii* abaco incisa legitur; referuntque statuam *Dianæ*, veluti artis sculptoriæ specimen, Regi *Galliæ* transmissam fuisse. Verum cum hunc *Nemorensem districtum* satis curioso ratiocinio describat Strabo; ejus hic verba adducam, quibus quæcunque memoratu digna de hoc loco *lacuque* dici possunt, comprehendit. *Post* Albanum, inquit, montem *in* Via Appia *est oppidum* Aricia, *ultra hoc*, Romanorum *oppidum*, Lanuvium *est in dextro* viæ Appiæ *latere*, *unde & mare &* Antium *conspici possunt;* Dianæ *autem quod vocant* nemus *à sinistra* viæ *parte est*, *qua ab* Aricia Lanuvium *versus ascenditur;* Templum *in eo ad* Aricinos *pertinet; ajunt* Dianæ Tauricæ *sacrorum similia ibi esse constituta; Nam* Barbaricus *quoque atque* Scythicus *mos apud id* templum *obtinet: profugus quippe constituitur sacerdos, qui priorem sacerdotem sua trucidaverit manu, strictoque semper gladio paratus ad insultus propulsandos circumspicit.* Fanum *in* nemore *est*, *ante id* lacus *est*, *mari æmulus supercilium montanum continens atque excelsū circumcirca in loco cavo & profundo includit* Lacum *&* fanum. *At fontes quidam conspicui sunt*, *undè* lacus *impletur; ex quibus unus vocatur* Egeria, *communi Numinis cujusdam nomine. Effluxus autem intus quidem occulti*, *at foris cernuntur è longinquo conspicui; Cæterum his locis vicinus est* Albanus mons *longè sublimior* Dianæ nemore *& ejus superciliis*, *licet excelsis & satis rectis: is quoque* lacum *habet longè majorem eo*, *qui est ad* Dianæ montem. Hæc Strabo. A *fani* itaque *Dianæ*, cujus meminit *Strabo*, frequentia & celebritate, jam olim oppidum ortum est, cui à situ inditum fuit nomen *Nemus*, hodiè *Nemi*. Ad *templum* seu *fanum* quod attinet, fuit id in ipsa *Lacus* ripa, cum, uti ex moderna loci constitutione patet, nulla sit inter lacum & montanum hoc *Nemoris* supercilium planities, nisi ea quæ *Nemori* subjicitur *Lacus* patet, multis objectis collibus; ad quod allusisse videtur Lucr. l. III:

Strabonis *descriptio Nemoris.* (margin)

> *Qua sublime* Nemus, Scythiæ *qua regna* Dianæ.

Regna appellat, quia sacerdos sacrorum *Dianæ* præses rex dictus: unde & *Suetonius in Caligula* eum *Regem Nemorensem* vocat; undè emersit fabula de *Oreste* & *Pylade*, à sacerdote Rege eos in honorem *Dianæ* simulacro sacrificaturo, nisi rapto Dianæ simulachro clam aufugissent. Vide totam fabulam graphicè descriptam ab *Ovidio l.3 Ponticorum*, *eleg. II;* & *lib.4 Tristium, eleg. IV.* Quæ quidē omnia in *Nemore Aricino* contigisse narrant, quæ tamen à primis *Latinis*, quorum gentem ex *Aboriginibus* & *Pelasgis* conflatam fuisse suprà diximus, è *Græcia*

Fabula de Oreste *&* Pylade. (margin)

è *Græcia* huc translata, atque *Nemori Aricino* applicata fuisse, nemo dubitare debet, qui *Græcorum* in propagandis fabularum commentis pruritum perspectum habuerit; Ubi & videre est de *Hippolyto* à *Diana* ad vitam revocato fabulam sane celebrem. Nam *Diana Hippolytum* à *Phocis* discerptum ab inferis ad vitam revocatum in *Aricino*, uti *Servius* refert, *Nemore* Nymphæ commendavit *Egeriæ*, eumque *Virbium* quasi bis virum, jussit vocari; unde Cornuto teste, *Quatuordecim millibus ab urbe est* Virbii clivus, *qua iter est ad* Ariciam *&* Nemus Dianæ: locum vide in mappa. Quænam autem fuerit *Egeria* illa Nympha, & quis fons ejus, varii variè tradunt; sunt qui eam *Numæ Popilii* uxorem dicant; alii unam ex M*usis* esse volunt, alii alia comminiscuntur. *Dionysius Halicarnass.* ait, *Numam* nocturnos cum *Egeria* Nympha congressus finxisse, ut hac religione devincti leges ab eo veluti authoritate Deorum latas libentius susciperent; quotidiè enim ad eum ventitasse *Egeriam* Nympham, eumque sapientiam edocuisse. Ad fontem autem habitasse ferunt, qui & *fons Egeriæ* dictus fuit, uti suprà ex *Strabone* patuit; fontis hujus limpidissimi tam copiosæ hodiè sub *Nemorensi* oppido ex antro profluunt aquæ, uti supra meminimus, ut molas flumine suo statim convolvant; & hunc *Egeriæ* consecratum *Statius Syl. l.5, Car.* III, testatur; reliqui verò fontes sub *Cynthiano* sive *Genzano* oppido *Musarum* sive *Camœnarum* habiti sunt fontes. Livius, *Erat, quem medium ex opaco specus fons perenni rigabat aqua; quo quia se persæpè* Numa *sine arbritris veluti ad congressum deæ inferebat,* Camœnis *eum lucum sacravit, quod earum sibi consilia cum conjuge sua* Egeria *essent.* Ovidius.

Hippolyti *fabula.*

Virbius *quis, ejusque origo & etymon.*

Egeria *Nympha.*

Numæ *fabula.*

Musarum *fontes.*

Nympha mone, nemori stagnoque *operata* Dianæ,
Nympha Numæ *conjunx, ad tua facta veni.*
Vallis Aricinæ *sylva præcinctus opaca*
Est lacus, *antiqua relligione sacer.*
Hic latet Hippolytus *loris discerptus equorum*,
Vnde nemus *nullis illud aditur equis.*
Defluit incerto lapidosus murmure rivus.
Sæpè sed exiguis haustibus inde bibe.
Egeria *est*, *quæ præbet aquas*, *Dea grata* Camænis,
Illa Numæ *conjunx consiliumque fuit.*

Alii putant, *Lucum fontemque Egeriæ* fuisse *Romæ* ad portam *Capenam*, colliguntque id ex Satyra Sulpiciæ, quam de Reipub. statu, temporibus *Domitiani* composuit, cum ille edicto philosophos ex Urbe exegisset, ubi *Calliopen Musam* fingit, ita sibi respondentem:

Pone metus æquos, cultrix mea, summa Tyranno
Hæc instant odia, & nostro periturus honore est.
Nam Laureta Numæ *fontesque habitamus eosdem*,
Et comite Egeria *ridemus inania cœpta.*

Sed uti *Romanis* moris fuit, potuit ad similitudinem *Aricini Luci fontisque* alius & *Romæ* eidem Deæ consecrari. uti de fonte & Virbii clivo egerant.

Lacus hodiè vocatur *il lago di Nemi*, oppidum in dorso *lacus* situm, *Frangipaniorum* jurisdictioni subest, cui ex opposito respondet *Genzanum*, olim *Cynthianum*, cum arce Ducis *Cæsarini*, loci possessoris. *Fons* verò, quem *Egeriæ* olim dicebant, hodiè quoque spectatur ex antro tanto impetu prolabi, ut immediatè molas frumentarias volvat; Antrum verò canali suo facilè ostendit, *lacum* hunc commune sub *Albano monte* hydrophylacium, ex quo impletur, habere: nam *Lacum Albanum* certo certius per occultum meatum in *Nemorensem lacum* sese exonerare, suprà diximus, & hunc per alios occultos canales tum in agros infra *Ariciam*, tum ad *S. Petronillam*, veteris *Lavinii* locum, sese cum exonerat, *Numico* flumini originem dare. *Lacum* quoque *Dianæ speculum* dictum, eò quod *Diana* ex *monte Albano*, in quo lacus

Nemus.

Cynthianum.

Dianæ lacus speculum dictum.

Lacus instar speculi rotundi & splendidissimi comparet, seipsam contuitam fuisse fabulantur. Quicquid sit, locus est amœnitate plenus. *Nemus*, hodiè oppidulum supercilio montis impositum, palatio nobilissimo adornatur, prospectu prorsus delicioso, sylvisque venationibus aptissimis circumdatus. Ab *Aricia Genzanum* usque via patet ad integrum milliare & amplius, quintuplici arborum discrimine ita digesta, ut nihil hisce locis amœnius spectari queat; huic è regione *Monasterium Patrum Cappucinorum* in clivo eminet, quem ego *clivum Virbii* fuisse, ex Authoribus haud inverisimiliter conijcio.

Veruntamen hæc omnia, ut, num vera essent, & an nonnulla dictorum locorum vestigia adhuc superessent, reperirem, anno quo hæc scribo *1662*, 10 die Octobris, totius *Nemorensis lacus* explorationem auspicatus sum; in qua quæcunque observavimus, hic oculis curiosi Lectoris supponam; *Lacus* est in circuitu 4 millium passuum; crater verò fere sex millia passuum facile comprehendit; olim ex omni parte habitatus, præsertim ad illam oram, quæ meridianam plagam respicit, in quo vix ad decem passus procedas, ubi non vetusta ruderum vestigia occurrant, quæ quidem non comparent, nisi per occultos meatus interiora penetraveris; tum enim hinc substructiones mirabiles, illinc rarâ magnificentiâ fana, ambulacra longissima continuato ordine deteguntur. Spectantur & *Cæsaris Augusti* semisepulta magnificentissimi palatii vestigia non procul à canali, quo aqua in *lacum Aricinum* deducebatur, magna sanè quadratorum lapidum mole constructo; quoniam verò, sive datâ operâ, sive labantis materiæ casu, successu temporis canalis obstructus est, ita quoque *lacus Aricinus* aquarum allapsu destitutus in campum, quem *Concham* vocant, fertilitate insignem evasit. Aqua verò canalis semiruti per diverticula hinc inde elapsa,

Lacus Nemorensis descriptio.

Rudera Antiquitatis.

molis versandis summo indigenarum emolumento adhuc servit. Ex hoc *lacu* pariter suam famosus ille *fluviolus Numicius* originem trahit, qui prope *Patricam*, hodie corrupto nomine *Prattica*, vel potius ad *S. Petronellam*, vetus *Lavinium*, olim interitu *Aeneæ* celebrem locum, ex rupe in ingentem fontem erumpit, & hinc in mare trium milliarium ferè spatio dissitum evolvitur. Crater lacus versus orientalem partem tribus ingentibus aquarum fontibus irrigatur, quorum principalis est infra *Arcem Frangipaniorum* ex ingenti rupe emergens, tres molas versat. Alter *Aricia* versus *Cynthianum* tendentibus occurrit. Tertius ad *Monasterium Franciscanorum*; singuli limpiditate, salubritate, nec non nivea quadam frigiditate pollentes. Est in rupe eminenti situm oppidum à *Nemore*, *Nemi* nomen in hunc usque diem retinens, quod maximè magnificum sanè & peramplum *palatium Frangipaniorum* illustrat, eo in loco, ubi quondam *templum Dianæ* consistebat ab omnibus scriptoribus celebratum, unà cum turri, quam *turrim Dianæ* vocant, ad altitudinem 120 pedum fastigium erigens, formâ rotunda & cylindracea, cujus interior diameter 25, exterior 30, crassitudo murorum 5 pedum invenitur: spectabile sanè opus & consideratione dignissimum. figuram ejus in apposita mappa contemplare. Supra solidam rupem fundumq; saxosum exstructum, sub quo amplissima Crypta fontibus irrigua reperitur, quam ego *Egeriæ* olim *antrum* fuisse ex Auctorum supra memoratorum scriptis coniicio; & in hunc usque diem locus vulgo *Gerulo* vocatur, nomine ab *Egeria* non procul remoto. Planities non exiguâ infra hanc expanditur, mira porrorum cæparumque, uti olim, ita & in hunc usque diem feracitate celeberrima: cæterum hodie totus crater ad *Lacum* usque sylvosa arborum condensatione perplexus est; exceptâ eâ parte, quâ Austrum Eurumque spectat, vineis

Numicius amnis Æneæ interitu famosus.

Frangipaniorum Palatium.

Turris Dianæ.

Antrum Egeriæ.

vineis abundante. Hinc ut expeditius *Cynthiano Nemus* iter haberetur, Dux *Frangipanius*, exsectis cautibus trium ferè milliarium viam undique densissimis arboribus inumbratam magnis sanè impensis intra craterem montis ad latus Australe deplanari jussit, quo nil amœnius deliciosiusque videri potest. E regione *Nemoris* diametraliter opposita *Cynthianum*, vulgo *Genzano* situm est, de quo supra: nobile & dives oppidum *Cæsarini* Ducis jurisdictioni subjacet; infra quod ad ipsum *lacum* arborem vidi tantæ magnitudinis, ut integra familia 25 personarum facile concavitatem inhabitare queat. Incolæ certo sibi persuasum habent, arborem hanc *ab Cæsare Augusto* inibi plantatam, successu temporis in tantam molem excrevisse. Sed sinamus indigenis plus æquò credulis plebejam hanc persuasionem. *Lacus* cæteroquin piscium abundantiâ refertus est: ubi profundissimus, triginta ulnarum longitudinem non excedit. In æquilibrio cum *lacu Albano*, cui per occultum canalem communicat, consistit, omnemque ex *Albani montis* hydrophylacio aquarum copiam recipit. Utriusque lacûs crateres non nisi mille ducentis passibus dissident, ita ut intermedium illud spatium terrestrè, optimo jure pons quidam utrumque lacum jungens dici possit.

Via Frangipaniorum.

Cynthianum.

Arbor famosæ vetustatis ac vastitatis.

Lacûs Nemorensis descriptio.

Porro à *Cynthiano* sive *Genzano* oppido *Ariciam* versùs, ut olim *via Appia* tendebatur; ita hodie nobilissimis ac planè regiis ambulacris ad integrum milliare ab Excellentissimo Duce *Cæsarino*, quadruplici arborum ordine consitis instructa est, ut in toto *Latio*, sive magnificentiam sive raram amœnitatem spectes, quicquam pulchrius deliciosiusque non occurrat. Et non ita pridem in amœnissimo *Cappucinorum monasterio* detecti sunt veterum *Romanorum* aquæductus, magno sanè *Cynthianorum* emolumento futuri; si *Nemorenses* inter *Cynthianosque* de jurisdictione exortum dissidium illud non impedisset. Certè à primis Cæsaribus *Augusto* & *Tiberio* hoc in *lacu* undiquaque deliciosissimo naumachiam institutam, naves in fundo *lacus* à piscatoribus detectæ, quas tempore *Martini V* Pontificis *Prosper Columna* Cardinalis magnis expensis machinarumque apparatu extrâhi jussit, satis testantur; quarum artificiosa & nunquam aliàs illis similis visa structura navis, satis arguit, ipsas in medio *lacu* fixas, continuoque habitatas fuisse; idque ex bicubitalibus canalibus plumbeis, quorum unus alteri strictim inferebatur, ex fundo extractis colligunt; Architecti verò iis exactè exploratis, præter inscriptionem *Tiberii Cæsaris* nomine insignitam, ex magna quoque illa fontis scaturigine, quam molas infra *arcem Frangipaniam* versare diximus, ad navium usque habitationem in medio lacu constitutarum, ne quicquam deliciarum deesset, aquas frigidissimas deductas asseruerunt. Verùm ne quicquam proprio sensu asseruisse videar, hic Blondi verba adducam, ex quibus fabrica fusè & copiosè descripta luculenter patebit.

Via Cæsarini.

Naumachia priscorum Cæsarum.

Quantum autem, inquit, lacus *ipse majoribus fuerit gratus magnum hoc tempore apparuit argumentum.* Prosper Columna *Cardinalis*, *Patritiusque Romanus*, *cum* Nemorense *illud* Cynthianumque Castellum *paterna possideat hæreditate*, *aliquando audivit* Nemorenses *dicere naves suo in* Lacu *binas esse submersas*, *quæ nec adeo putres sint*, *ut laceratæ funiculos de industria alligatos*, *nec retia casu implicita tractæ sequantur: nec integræ suis ipsorum omnium incolarum viribus queant extrahi. Quare vir ipse bonarum artium studiis & inprimis Historiæ deditissimus*, *nec minus vetustatis indagator curiosissimus*, *quid magnæ naves parvo & altissimis undique circumdato montibus in* lacu *sibi voluerint nosse animum adjecit*, *nosterque* Leo Baptista Albertus *Geometra nostri temporis egregius*, *qui de re ædificatoria elegantissimos* compo*suit*

Blondi *verba, quomodo naves demersæ fuerint extractæ.*

composuit libros, ad id operis est vocatus. Qui vasa vinaria multos colligata in ordines ea ratione in lacu disposuit, ut de ipsis tanquam pontibus hinc inde penderent machinæ, quibus harpagone ferreo densioribus appenso rudentibus captam mordicus navem, fabri peritiores lignarii attraherent, & à Genua urbe maritima mercede conducti aderant, piscibus quàm hominibus similiores nonnulli, quorum partes fuerunt in Lacûs profundiora natando descendere, & quanta esset navis, quamque integra sentire, & demissos funibus harpagones in morsum capturamque applicare. tandem capta ligataque ad proram navis, cum integra non sequeretur, fracta est, & ejus particula trahentes harpagones est secuta. Spectaculo fuit omnibus Romanæ Curiæ nobilioris ingenii viris particula navis, quam hac ratione fabricatam fuisse apparet. Navis tota larice, ligno, asseribus trium digitorum crassitudine compacta, bitumine extrinsecus delibuta fuit. Quod bitumen, ut etiam nunc apparet, croceum purpureumve contexuit continuitque velamen, & plumbeis desuper chartis superficies tota ab aquis imbribusque navem bitumenque defensura obtecta est, quas quidem chartas claviculi non, ut assolet, ferrei, sed ænei frequentes infixi ita compresserunt, ut omnis humor perpetuò arceretur. Interior navis pars non ab imbribus magis & humore, quàm ab igne & ferro fortissimam habuit defensionem; nam cum argilla & creta quidquid ligneæ soliditatis navem intus compegerat, ad digiti unius crassitudinem tectum delibutumque esset, ferrum vehementi igne concoctum, liquefactumque superinfuderunt, quoad digiti unius & alicubi duorum crassitudinem sensim dilatatum. tantundem magnitudinis ferrea, ut

Navis descriptio.

Antiquorum in rebus solidè struendis studium.

ita dicam, habuit navis, quantum laricea prius habuerat, & ferro insuper alia argillæ & creatæ bituminatio, vel ut olim in ædificiis appellabatur, complastratio superinfusa est; observatumque fuisse videmus, ut concocto liquefactoque ferro, priusquam refrixisset, argilla cretaque, & ipsa eodem decoquenda calore, superinducerentur, quo & substrata & superius deducta argilla unum, sicut etiam nunc sunt, commixtum ex lateritio & ferro bitumen efficerentur. Dumque huic expiscandæ navi omnis undique insudat multitudo, fistulæ in fundo lacus inventæ sunt plumbeæ, bicubitales longitudine, firmissima crassitudine, quas mutuo morsu ac compagine combasiantes in quantumvis maximam longitudinem producere licuit: earum verò singulis elegantes insculptæ sunt litteræ, authorem, ut conjicimus navis, suum Tiberium Cæsarem Augustum indicantes; censuitque Leo Baptista, fontis copiosissimi lucidissimique ad Nemorense oppidum scatentis aquas, nunc molas convolventes, multo ipsarum fistularum ordine ad medium usque lacum fuisse perductas, quæ ædibus inservirent amplissimis latissimisque, quas navibus prædictis superimpositas fuisse tenemus. Pulchrum autem & penè mirum est, videre clavos majores æneos, quibus bicubitalibus navis constructa erat, ita integros, ita politos, ut nuper à fabri ferrarii incudibus exiisse videantur. Hucusque Blondus. Certè in Musæo Gualdino unum ex hisce clavis æneis summa cum voluptate me vidisse memini: ut proinde ex hisce magnificentiam veterum in inventionibus rerum satis mirari non queam.

Canales plumbei.

Clavi ænei.

Rerum hucusque enarratarum typum in sequenti ichnographia Lector contempletur.

CAPUT VIII,

De Lanuvio, *vulgò* Cività de la vigna.

Ltra *Ariciam*, & dictum *Dianæ Nemus*, ad *Viam Appiam*, vetus constituitur *Lanuvium*, quod & hodiè *Cività de la vigna* dicitur, sub jurisdictione familiæ *Cæsarinorum*, colli impositum oppidum, quæ Patria fuit *Antonini Pii* Cæsaris 8 milliaribus à mari dissitum. Confunditur hoc oppidum passim ab Authoribus cum *Lavinio* prope *Laurentum* & *Ardeam*, ob nominum forsan anagrammaticam similitudinem deceptis; perperam. *Lavinium* enim primum in *Latio* oppidum fuit, quod *Æneas*, dum è *Græcia* profugus ad *Thyrrheni maris* littora appulisset, juxta *Laurentum* condidit, à conjuge sua *Lavinia* nomine ei indito; putaturque sub eo clivo, ubi hodie *templum S. Petronillæ* visitur, situm fuisse ad *flumen* videlicet *Numicium*, ad quod *fanum* sub *Iovis indigetis* nomine, *Æneæ* hoc in flumine submerso & inter indigetes Deos translato, consecratum fuit; uti ex supracitatis Authoribus patuit. *Lanuvium* verò *Romanorum* municipium fuit in *agro Solonio*, supra ultimam *Albani montis*, qua mare respicit, radicem conditum, in clivo, ex quo mare, uti dixi, *Antium* & *Circejum* spectantur, *Antonini Pii*, uti paulo ante relatum fuit, Cæsaris, *Milonis*, *Muræenarum*, aliorumque virorum consulari dignitate conspicuorum ortu cumprimis celebre. Atque hic est ultimus Montani *Latii* mediterranei terminus. In quo uti innumera antiquitatum vestigia etiamnum reperiuntur, ita illa quoque magno studio investigata hîc apponenda duxi, unà cum epistola, quam *Valentinus Stebærus*, tunc temporis in *Castro Gandulfino* Medicus, doctrina & eruditione eximius, de *Lanuvinis*, *Albanisque*, antiquitatibus, ad me misit; ita autem res sese habet.

Admodum Reverende in Christo Pater,

Iussis tuis obtemperaturus, Reverende Pater, haudquaquam supersedendum censui, quin vicinas hasce vineas antiquitatum investigandarum causa obirem. Imprimis rudera Colossei *seu* Amphitheatri, *quod* Castri Gandulphini *inter & Albani vineta ferè immediatè infra* Capucinos *situm est, ac planè contiguum horto* S. Pauli Monachos S. Hieronymi Ordinis *concernenti, hodie videre est, & ego aliàs cupidissimus semper obsequendi S. Ræ. non duntaxat perquàm accuratè singula intuitus sum; verùm etiam non fisus propriâ scientiâ convenire putavi R. D. Archipresbyterum Albanensium, virum haud vulgari doctrinâ insignitum, & antiquitatis præcipuum indagatorem, amantissimum mei; qui inter cætera mihi retulit, illud verè esse* Amphitheatrum, *ubi antiquitus Reges* Latini, *varia spectacula, ludos gladiatorios, taurorum aprorumque venationes, caballos curulibus vehendis conjugatos, aliaque Athletica exercitia publicitùs exhiberi jubebant, atque unde postmodum veteres* Romanos, *exemplar condendi* Colossei *intra* montem Cælium *sumpsisse memoriæ proditum est; nunc plurima ex parte suis jacet ruinis sepultum ac grandiusculis saxis orbatum ac nonnisi hodie multarum glebarum in altum elatarum saxorumque sursùm deorsùm volutatorum indiscriminatim aggeribus undique refertum, quæ propter vim vegetativam eis inexistentem, illud valde inæquale, & angustius solito injuriâ temporis reddere apta nata fuere. Hisce ita perspectis iter tetendi quoque ad* Lanuvinas *oras, quas inter &* Cynthianas Palatium Evandri *exstitisse perhibetur, cujus rudera vepretis hodie ac dumetis undique subadnascentibus obsita curiosè obivi ac circumivi: quæ tametsi memo-*

Amphitheatri Albanensis *rudera*.

Palatii Evandrini *vestigia*.

ratu

ratu dignißima extent propter variegatos fornices affabrè concinnatos & plurima adnexa fana (veluti priscæ Latinæ *gentis superstitionibus addictæ mos erat) curiosis tamen investigatoribus haud ita facilem permittunt accessum, utpotè undique circum amicta spinis: asseruntque* Canonici Lavinates, *isthoc in loco verè conditum stetisse* Lanuvium, *unde* Lavinia *conjunx, timore belli illius horrendi* Turnum *inter &* Æneam *acti perculsa, subter terra clam aufugerit ad proximiorem collem, unde adhuc hodieque semidirutarum turrium rudera eminùs conspiciuntur atque, ubi nunc* Lavinia *est, supernam partem, seu* arcem *potius,* Laviniæ *extitisse, quemadmodum ex machinis & fragmentis ingentium murorum non procul à porta versus mare apparentium, nunc olivetis oleribusque undique supernascentibus oppletorum, videre licet, & veterem* Laviniam *urbem versùs mare* Tyrrhenum *protendisse, unde apud Maronem,* Lavinaque littora: *De quibus omnibus ac plurimis aliis rebus in hisce finitimis plagis, præcipuè* Nemorensibus, Aricinis, *&* Albæ longæ, *observatu condignis, exactiorem communicabo suæ Ræ. intra perbrevem temporis intercapedinem notitiam, quam à præmemorato Archipresbytero Albani habuero, qui multa præclara hac super re sedulò olim abs se animadversa, & in commentariolum redacta, cuidam Religioso* Vallis Imbrosæ *apud* Deiparam Aricinam *degenti se concessisse effatus est, & pollicitus se mihi omnia, ubi ea repetere potuerit, mutua daturum, vel saltem Latiali sermone dictaturum, ad hoc, ut sua Ra. quod melius atque observabilius inde judicaverit, sibi id ipsum depromat: efficiam verò, ut circa hoc quantocyùs ei satisfiat. Interim hasce insertas inscriptiones, qualescunque sint, meliori modo & studio, quo valui, in foro* Lavino *à me adnotatas transmitto, etsi vetustate temporis propemodum obliteratas, atque scurrarum petulanti insultu adulteratas, plurimisque characteribus expunctis destitutas, quas tamen intellexi à Senioribus loci Excellentissimam Ducem* Cæsarinam *paucis ab hinc annis easdem, utpote tum magis legibiles existentes, à quodam Grammateo transscribi, & summo Pontifici* Alexandro Septimo, *eas ipsas postulanti amandari fecisse, à quibus fortasse nunc exorari possent, quando præsentes S. Ræ. non arriderent.*

Lanuvii *veteris situs.*

Inscriptiones hæ sunt.

Inscriptiones antiquæ in foro Laviniensi.

Inscriptio lapidis, quæ muris Ecclesiæ, que forum spectat, inserta conspicitur.

M. AUREL. AUG. LIB. AGILLO. SEPTENTRIONI. PANTOMIMO. SUI. TEMPORIS. PRIMO. SACERDOTI. SYNHODI. APOLLINIS. PARASITO. ALUMNO. . . . .

AB IMP. M. AUR. COMMODO. ANTONINO. PIO. FELICE. ORNAMENTIS. DECURIONAT. DECRETO. ORDINIS. EXORNATO. ET. ALLECTO. INTER. JUVENES.

S. P. Q. LANUVINUS.

Ibidem alia inscriptio Lapidis muris inserti in vestibulo Domûs Canonicorum.

T. AURELIO. AUG. LIBER. APHRODISIO. PROCONS. AVG. S. P. Q. L. DEDIC. Q. VARINIO, Q. F. MARCI ÆVIANO. ÆD.

Alia inscriptio lapidis in foro;

CN. EVIO. C. F. DONATO. JUNIANO. CONSVLI. ERO. CONSULI. SICIL. ÆR. PROVINC. PR. ÆDILI. QUÆSTORI. SICILIÆ. PROVINCIÆ. ET CURET. CIVITATIVM ....AB IMPER. ...CN. FE. LIC. AVG.

Cæteræ voces obsolescentes prorsus sunt, & obterratæ attritione catenarum, quibus vinciuntur fures, aliique delinquentes.

Valeat, suoque patrocinio verè paterno deinceps me complecti ne gravetur. Dabam apud Castrum Gandulphi, *die 24 Ianuarii, Anno à partu Virgineo 1663.*

Suæ adm. R^da. Pa^tis.

Obstrictissimus atque Observantissimus servus,

Valentinus Steboerius,
Jatrophysicus C. Gand^i.

PARS

Habes hic Lector, certam et quam exactißimam, et ad Authores rite intelligendos neceßariam Tusculani Territorii, et una strictioris Latii Topographiam, non tam calamo quam proprys pedibus dimensam delineatamque, Qua, quæcunque rerum Romanarum Scriptores, de veteris Latii Oppidis, Montibus, Lacubus, Fluminibus commemoratione digna tradiderunt, juxta nativum singulorum locorum situm, exhibentur, et complura in Cluverianis Tabulis Geographicis perperam posita emendantur et pristinis suis locis restituuntur.

Tuſci veteris Situs et Conſtitutio

TUSCULUM CIVITAS UNA CUM VILLIS CIRCUMJACENTIBUS.

VILLA ALDOBRANDINA BELVEDERE

CAPPUCCINI

FRASCATI

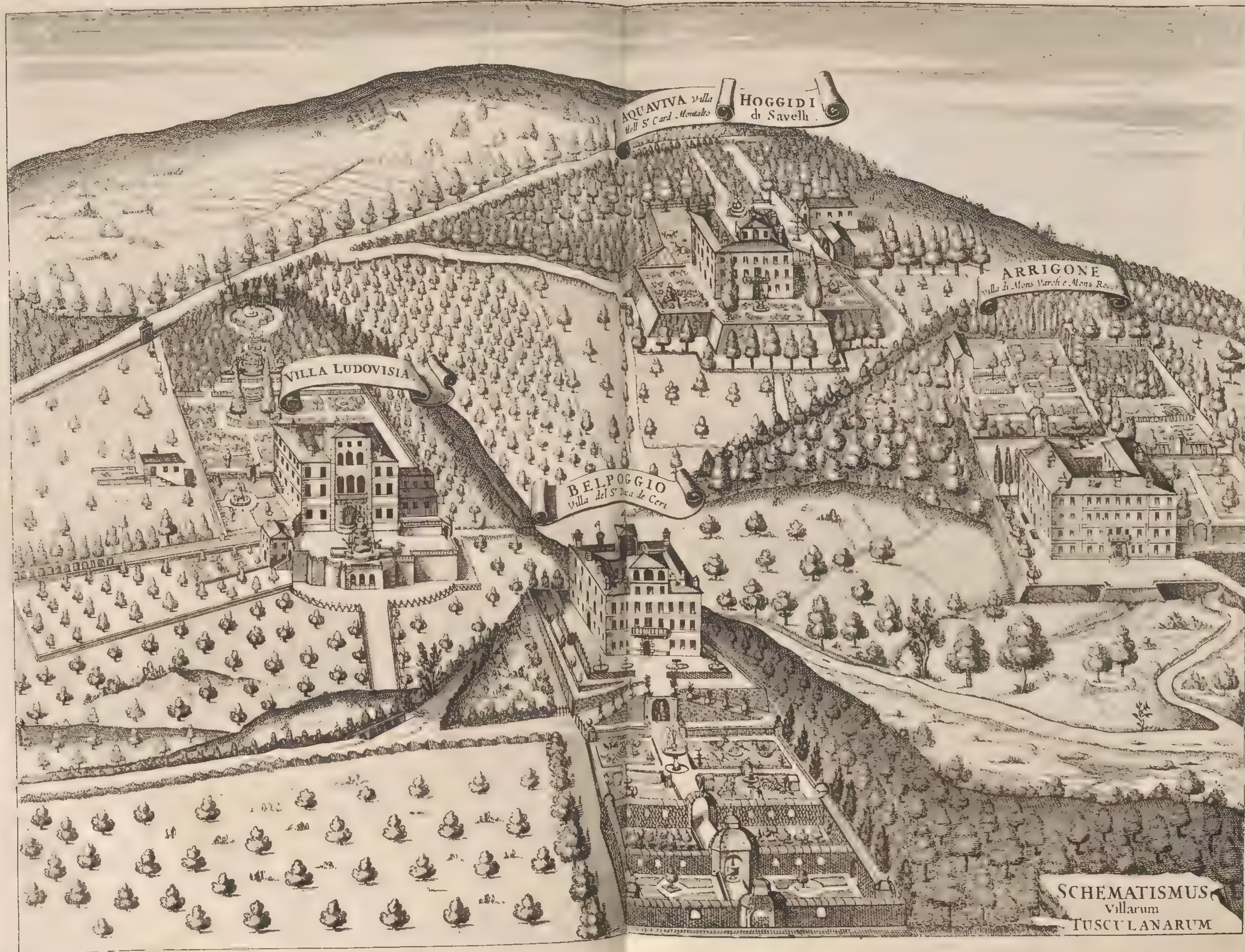
CIVITAS TUSCULANA

Stalle d'Altems

VILLA del S.r Duca de Sora

A Chiesa di S. Pietro de Frascati
B Chiesa di S. Michel Arcangelo
C Chiesa dei PP. Theatini
D Chiesa di S. Bonauentura de Frati di S. Francesco
E Il Domo di S. Maria
F Chiesa e residenza dei PP. Giesuiti
G. Monasterio nuouo di SS. Flauia e Domitilla
H. Spedale.

Blank inserted to ensure correct page position

AQUAVIVA villa dell Sr Card. Montalto
HOGGIDI di Savelli
VILLA LUDOVISIA
ARRIGONE
villa di Mons Varch e Mons Ro
BELPOGGIO
Villa del Sr Duca de Ceri
SCHEMATISMUS
Villarum
TUSCULANARUM

PARS II,

AGER TUSCULANUS, & Circumjacentia loca.

CAPUT I,

De Veteri Tusco, *&* Montibus, Tusculanis.

Tusculi origo & situs.

TUsculum in jugo montis constituta civitas nulli *Latinarum* urbium antiquitate cedit. A *Telegono Circes & Vlyssis* filio conditam fuisse, omnes ferè scriptores conveniunt, id est, ab *Aboriginibus*, & *Pelasgis*, post pulsos *Siculos*, ante bellum Trojanum tribus fermè seculis. hinc Ovidius l. IV Fastorum:

Et jam Telegoni, *jam mœnia* Tiburis udi
Stabant, *agricolæ quæ posuere manus.*

Et lib. 3 Fast.

Inter Aricinos, Albanaque *tempora, constat*
Factaque Telegoni *mœnia celsa manu.*

De situ hujus urbis nullam prorsus controversiam apud Authores reperio, cum in nullo alio loco constiterit, quam in ultimo supremoque *Tusculani montis* jugo, prout rudera ingentia, quæ passim illuc tendentibus obvia fiunt, luculenter demonstrant. Fuisse autem splendidum oppidum, amphitheatri, fanorumque vestigia, quæ adhuc nonnulla supersunt, abundè testantur. *Amphitheatrum*, cujus pars nulla, nisi muri in circuitu, adhuc superest, diametrum habet 120 palmorum: cætera arundineta, dumi, vepresque occupant. *Mons*, qua *Viam Latinam Albanumque* respicit, ob salebrosum ascensum difficilis aditu est; undè hostium advenientium assultus facilè elusit; qua de causa *Tarquinius superbus* à republica exactus, rerum suarum satagens, filiam suam in matrimonium cum *Octavio Mamilio Tusculano*, *Latinorum* nobilissimo potentissimoque principe, conjunxit, ea spe fretus futurum, ut tum potentiâ generi, tum munitissimi loci præsidio tutiùs *Romanis* bellum indicere posset, & hoc pacto ereptum sibi regnum recuperare. Quæ Livius hisce verbis refert: Tarquinius *autem reputans secum, vi, non jure partam potentiam opus habere non solum domestico, verùm etiam externo præsidio, nobilissimum* Latinorum *& potentissimum sibi junxit necessitudine, data ei in matrimonium filia; is videbatur* Octavius Mamilius, *genusque referebat ad* Telegonum Vlyssis *&* Circes *filium; habitabat autem* Tusculi. Festus de Conditore oppidi hujus agens. Mamiliorum inquit, *familia progenita fuit à* Mamilia Telegoni *filia*, *quam procreaverat* Tusculi, *quandò id oppidum ipse condidisset. M. Porcium Catonem* quoque municipio *Tusculo* ortum refert. Fuit autem *municipium* nihil aliud, *Festo Pompejo* teste, quàm id genus hominum, qui cum *Romam* venissent, neque *cives Romani* essent, participes tamen fuerunt omnium rerum ad munus fungendum unà cum *Romanis civibus*, præterquam de suffragio ferendo, aut magistratu capiendo; sicuti fuerunt *Fundani*, *Formiani*, *Lanuvini*, *Tusculani*, qui post annos aliquot *cives Romani* effecti sunt. *Cn. Plancium Tusculanum* fuisse, *Cicero* dicit *in Orat. pro Cn. Plancio:* Tu es ex antiquissimo *municipio Tusculano.* Inter fortunatos quoque rerum eventus narratur ille de *L. Furio*, consule *Tusculano*, qui rebelli *Tusculo* relicto ad *Romanos* profugus consulatum adeptus est, atque adeò uno & eodem anno *Romanus* & *Tusculanus*

Amphitheatri Tusculani reliquiæ.

Tarquinius superbus *ex Rex se* Tusci

recepit ad Oct. Mamilium, *Principem loci, affinem suum.*

Mamiliorum *familia à* Mamilia Telegoni *filia.*

Patria catoris Tusculum.

Municipium Tusculanum *quale?*

L. Furii *memorabilis fortuna.*

Tusculanus insignibus partis victoriis triumphum duxit de subjectis *Tusculanis*, & de victoribus *Romanis*. Sed jam genuinam *Tusculani agri* montiumque descriptionem ordiamur, ut ex hac delineatione Lector, quæ de circumsitis oppidis locisque allaturi sumus, singulorum situm luculentius percipiat.

Tusculi *descriptio.*

In *Tusculano monte Tusculum* situm fuisse, paulò ante ostendimus, qui *mons Albano monti* adeò vicinus est, ut ex *Hannibalis* campo jaculo impeti posse videatur, adeoque ἀποσπασμάτιόν τι ϗ ἀπορρὼξ, id est, *pars quædam avulsa* Albani montis *videri queat*, *via Latina* in valle inter utrumque constituta. In ultimo itaque jugo *montis Tusculani Tuscum*, sive *Tusculum*, priscum constitutum fuisse, suprà diximus, ea amplitudine, quam rudera passim obvia indicant. Longitudo urbis usque ad dorsum montis 220 passuum fuisse αὐτομετρίᾳ comperi; Latitudinem montis variam, nunc majorem, nunc minorem, ubi maxima 500 pedum, ubi minima 200 pedum deprehendi: ex qua mensura amplam sanè pro istorum temporum conditione urbem, nec non ædificiis villisque splendidam fuisse constat.

Tusculi *amplitudo olim, ex modernis ruderibus colligitur.*

In ultimo *montis* jugo *Algidum* respicit, de quo paulò post uberius ratiocinabimur; in descensu verò versus inferiorem montis partem, sive dorsum, in parvam quandam eandemque ob prospectum peramœnam terminatur planitiem, ubi etiamnum rudera spectantur, quæ deliciosum locum fuisse ostendunt, cryptis, peristyliis, exedrisque spectabilem; quamvis hodiè arboribus, pratis, virgultisque obsitus locus vix ullam pristinæ dignitatis speciem exhibeat: atque hoc in loco veluti recessu quodam, ab omni strepitu populari longè remotissimo, *Ciceronem* domum ædificasse volunt, uti Musis consecratam, ita parædriis aptam, xystisque insignem; in qua veluti literaria quadam palæstra auditoribus suis eas *quæstiones*, quas *Tusculanas* vocavit, tradidisse credunt omnes Antiquitatum notitiæ periti scriptores.

Ciceronis *Academicus locus.*

Spectantur, uti dixi, etiamnum rudera, murique, exedræque in eo, quem dixi, loco, dorso videlicet *Tusculani* jugi, in quo *civitas* olim *Tusculana* terminabatur, paulò supra palatium, seu *villam Cardinalis Sachetti*, quæ hanc planitiem Ciceronianam pomœrii sui ambitu includit. Ex hac enim alter descensus per duplicem vallem, *Frascatium* usque (quod *Tusculum novum* dicimus) uti olim ædificiis, palatiis, villis, hortis, fontium aquarumque amœnitate, dorsis montis grata lucorum obscuritate peramœnis jucundum fuit, ita & hodie quoque per dorsum montis descensus datur priscæ jucunditatis prorsus æmulus, de qua paulò post.

Tusculum *novum Frascatium.*

A *Tusculo* verò hoc *novo*, seu *Frascatio*, alius descensus datur in omnem partem longè latèque extensus usque ad agri *Romani* planitiem: ex ortu *Marinum*, *Albanum*; ex septentrione *Gabios*, *Lavicos*, *Tibur*, *Prænestinosque montes*; ex meridie *Romam*, totamque *Sabinorum* regionem respicit; ex occasu totam maritimam oram ad *Circejos* usque *montes* & *insulam Pontiam* adspectat. Atque in hoc declivi montis situ olim *Luculli* deliciosas *villas*, aliorumque Principum *Romanorum* fuisse, ex ruderibus superstitibus paulò post ostendemus.

Luculli villa *ubi sita fuerit?*

Et ut undè discessimus revertamur: *Tusculum* priscum tum potentia, tum munitione loci clarissimum fuisse, bella maxima cum *Romanis* gesta declarant; quorum primum inter *Octavium Mamilium*, *Latinorum* principem, *Tusculanum*, & *Romanos* exortum fuit, eo qui sequitur modo: *Tusculani* viribus suis confisi, & potentiâ *Octavii Mamilii*, & *Tarquinii* à republica jam exacti, sese de *Romanis* vindicaturi, summâ ferociâ eos infestare non cessabant; unde hi comparato ingenti exercitu, exercitui *Tusculanorum* restituri ad *lacum Rigillum* sibi occurrerunt, ubi dato ab *Aulo Postumio*, Dictatore *Romanorum*, duce prælii, signo, à duobus

Prælium Romanorum *cum* Tusculanis *ad* Lacum Rigillum.

à duobus concurrentibus furiosè exercitibus diù dubio Marte tam acriter pugnatum fuit, ut ad istud tempus, prælium isthoc acrius & atrocius contigisse non memorent Scriptores, adeòque vel ipsos Deos *Castorem* & *Pollucem*, uti *Florus* refert, huic interfuisse spectaculo fama tradiderit. *Romani* tandem fortuna favente superiores facti, totum *Tusculanorum Latinorum* exercitum fusum ad internecionem deleverunt, reliquosque fugitivos *Tusculum* usque prosecuti, portis interceptis, spoliatam urbem funditus unà cum tota *Mamiliorum* familia destruxerunt. Vide de hoc bello apud *Ciceronem*, *Dionysium*, *Livium*, *Valerium Maximum*, *Florum*, aliosque fusè actum; & quamvis *Lacus Rigilli* omnes meminerint, loci tamen, ubi is situs fuerit, nullus mentionem fecit: eam procul dubio ob causam, quod eo *lacu* in *agro Romano* nihil celebrius, notiusque esset; estque absque ulla controversia *lacus* ille, quem hodiè, *Lacum S. Praxedis*, aut modo etiam, *il lago di Castiglione*, aliqui *S. Severæ* vocant, qui uti continuata tumulorum corona crateris ad instar ambitur, ita quoque instar *amphitheatri* concavum situm obtinet, figura rotundus; tenetque ferè 50 passuum millia in ambitu; piscibus abundat, præsertim tincis, & anguillis; arundinibus juncisque palustribus magna parte oppletus, rivum quoque a se dimittit, quem hodiè *Osam* vocant, Pedumque urbem olim præterfluebat, de quo in sequentibus amplius. *Tusculo* distat septem, *Roma* duodecim, *Tibure* octo milliaribus ad *montium Tusculanorum* radices: & cum alius lacus in planitie *Latii* præter hunc non occurrat, certò concludi potest, hunc dictum lacum esse eum, apud quem memorabilis ille *Romanis* contra *Tusculanos* victoria acciderit. Sed jam *Tusculani* descriptionis occeptam telam prosequamur.

Lacus Regillus.

Lacus S. Praxedis, *sive*, il lago di Castiglione.

Tusculum itaque à *Romanis* destructum, identidem aliis aliisque temporibus restauratum fuit; adeò quidem ut inter deliciosissimas *Latii* urbes semper sit habita, totusque ille *montis Tusculani* tractus, à *Monte Portio Marinum* usque, innumeris villis, iisque magnificentissimis à *Romanis* nullo non tempore cultus fuerit, tanta fabricarum coacervatione, ut ingentis & continuatæ urbis imaginem exprimere videretur, uti jam videbimus, *villa Ciceronis* celeberrima initium ducturi.

Tusculi *restauratio.*

CAPUT II,

CRYPTA FERRATA,

seu,

Villa Ciceronis.

Quæ eo in loco olim situata, ubi modò *cœnobium Monachorum Basilianorum*, vulgò *la Crotta Ferrata*, in *Agro Tusculano* situm spectatur.

Equens argumentum, cum in *Tusculano agro* versarer, mihi communicatum fuit à R[mo]. P. Abbate *Jacobo Garbio*: quod ubi mihi visum fuit eximia eruditione, & luculentissimis testimoniis, ibidem olim *Ciceronis villam* fuisse, abundare, ita quoque hisce inserendum duxi.

„ Anno 1000 salutis nostræ, cum *Agarens Arabes* tota *Calabria* in suam potestatem redacta gravi persecutione „ in *Christianos*, & potissimum in *Monastici ordinis Religiosos* sævirent; *Bartholomæus Nileus*, *S. Nili* discipulus, „ postea sanctorum numero adscriptus, „ *Ordinis S. Basilii Monachus*, selectis 60 „ sui ordinis *Græci* ritûs *Monachis*, fugâ

Cryptæ Ferratæ *initia* à S. Nilo.

„ arreptâ in *Latium* ſe contulit, condu-
„ cibilius exiſtimans in peregrino ſolo
„ quietam, & Deo devotam vitam,
„ quam inter *Barbaros*, & atrocitate im-
„ manes, cum ſalutis periculo degere.
„ Hic itaq; cum ad *Tuſculani* oppidi ra-
„ dices perveniſſet, divino quodam du-
„ ctu *cryptam*, intra quàm ſe cum ſuis
„ reciperet, eodem in loco, in quo mo-
„ do *Abbatia Cryptæ Ferratæ* ſita cerni-
„ tur, invenit. In hac *crypta* nocte in-
„ tempeſta dormientibus reliquis illi
„ multo ſplendore coruſca Dei Mater
„ apparuit, ſuadens illi, ut eo in loco
„ moraretur, velle enim ſe ibidem ex-
„ ſtrui Eccleſiam ſuo cultui dicatam; &
„ in ſignum veritatis dictorum, au-
„ reum illi pomum præbuit, quod pro
„ petra fundamentali Eccleſiæ ponere-
„ tur. Dominabantur tunc temporis
„ & *Romæ*, & *Principatui Tuſculano*,
„ undecim Comites *Tuſculani*, & vi-
ribus & armis potentiſſimi, quibus in ſomno Deipara apparens impoſuit, ut ſummo mane *cryptam* memoratam inviſerent; futurum enim, ut ibi extraneos ſacerdotes & religioſos reperirent, qui in ſignum veritatis, ipſis pomum aureum monſtrarent; velle enim ſe, ut ſubminiſtratis ſumptibus, omnibuſque rebus, ad fundandam in honorem ſuum ibidem Eccleſiam ſe accingerent. Divino itaque monitu Principes *Tuſculani* fabricam non duntaxat orditi fuerunt; ſed & adeo amplis & copioſis redditibus ditarunt, ut ad centenos Monachos ibidem facile ali poſſent, ſub *S. Bartholomeo*, primo hujus *Abbatiæ*, ſub nomine *Cryptæ Ferratæ*, Archimandrita, & fundatore. Redditus annui, uti acta teſtantur Archivi, ad ſexaginta millia ſcutorum pertigiſſe feruntur, unà cum 21 Eccleſiis, magnis Pontificum, Imperatorumque privilegiis ditatis, ipſi ſubjectis, unà cum Bibliotheca manuſcripta locupletiſſima, quæ poſtea *Sixti V*, & *Pauli V*, Pontificum juſſu *Vaticanæ Bibliothecæ* ceſſit, anno 1614. Tenebant tunc temporis in oppido *Tuſculano* Comites *Tuſculani* ſub magna veneratione imaginem, atteſtatione majorum à *S. Luca Evangeliſta* depictam, quam ad majorem nominis celebritatem huic loco comparandam *Gregorius* Pontifex O. M. ex comitum familia, deſtructa *civitate Tuſculana* anno 1110 à *Romanis* inde ereptam, Eccleſiæ à majoribus ſuis fundatæ inferri juſſit: eademque imago eſſe dicitur, quæ ſummâ advenarum devotione, in hanc uſque diem, ſubducto velo, in eadem Eccleſia demonſtrari ſolet. Porro interveniente *Græcæ* cum *Romana Eccleſia* ſchiſmate, numerus *Monachorum* paulatim diminutus, ſæcularibus Principibus tantos redditus ad ſe derivandi occaſionem præbuit, donec à *Pio II*, anno 1462, 28 Aug. in formam Commendæ reductus bonorum ſtatus fuit commiſſus adminiſtrationi *Beſſarionis Card.* dicti *ordinis Monachi*, qui recuperatis pluribus poſſeſſionibus injuſtè ablatis, *Monaſterium* priſtino vigori, quantum licuit, reſtituit. Hodie ſubſtat protectioni & uſufructuario *Franciſci Cardinalis Barbarini*, ſub forma Commendæ, juxta verſus, quos in ejus memoriam poſuit Julius Antonius Rodulphus.

Crypta Ferrata originem traxit a miraculo.

Tuſculi Principes.

Cryptæ Ferratæ redditus annui, privilegia, bibliotheca MSS.

Imago à S. Luca depicta.

Cryptæ Ferratæ decrementa.

Cryptam *me duram* Ferratam *nomine dicunt,*
Quod ſemper ferrum hic ars operoſa domet.
Nil tamen horroris præfert mea florida villa,
Quæ requies olim Beſſarionis *erat.*
Sed, Franciſce, *tui pietas ſi pectoris optat*,
Gratior ut fiam, nomen amabilius;
Ipſe veni huc Princeps: vel ſi Reſpublica tardat,
Præmittantur apes in tua jura tuæ.

Hæc de fundatione *Cryptæ Ferratæ* ſufficiant.

Reſtat, quod nobis propoſitum erat, ut hunc locum olim *villam Ciceronis* fuiſſe, & *Academiam*, æſtivis menſibus, magno doctorum virorum confluxu frequentatam, demonſtremus; ubi

Villæ Ciceronianæ verus ſitus demonſtratur.

magno disputantium fervore agitabantur quæstiones, quas in *Tusculanis quæstionibus* cum admiratione legimus, *de contemnenda morte*, *de tollerandis adversæ fortunæ ictibus*, *de propulsandis animi perturbationibus*, *de vita beata*, & similibus. Hunc verò locum *villam Ciceronis* fuisse, non puto melius demonstrari posse, quam ipsis *Ciceronis scriptis*; quibus adstipulantur *Alphonsus Ciacconius in vita Eugenii IV*, *Leander in descriptione Italiæ*, *Franciscus Quadus*, & *Ferdinandus Hugellus in sacra sua Italia.* Sed supponamus, ad veritatem demonstrandam sequentes considerationes.

1 Abacus marmoreus Ciceronis.

Prima nostræ assertionis ratio est *ara*, sive *abacus marmoreus*, forma rotundus, viginti circiter palmorum in circumferentia, cui subtili artificio ex exititio opere insculpta cernebantur simulacra Deorum, id est, *Marcis*, *Mercurii*, *Veneris*, *Saturni*, aliorumque; qui *abacus* à *monachis* anno 1600, in horto juxta fontem, vulgo *Mascarone* dictum, primo detectus fuit; qui deinde cum multis aliis variarum antiquitatum monumentis, à Principe *Pamphilio*, nepote *Innocentii X* Pontificis, è *cryptæ Ferratæ horto* ablatus *villæ* suæ *Pancratianæ*, ubi in hanc usque diem spectatur, illatus fuit. Præterea supra hunc *Abacum tabula*; sive *mensa* rotunda, ad *abacum* in dupla proportione ad altitudinem quinque palmorum erigebatur, quam statuæ Deorum affabrè elaboratæ sustentabant. Cujusmodi monumentum, uti apprime *in una suarum epistolarum ad M. Fabium Gallum* describit, ita quoque luculentissimum indicium præbet non alio, quàm dicto loco *Villam Ciceronis* exstitisse. Vocat autem jam descriptum monumentum τϱαπεζοφόϱον id est, *mensiferum*. Postquam enim *Arpino Volscorum* urbe discederet ad *Fab. Gall. Anxure*, id est, *Terracinæ*, tunc commorantem, amicum singularem, *epistolam* dabat, in qua summum suum exprimit desiderium, exornandi tum *Gymnasium*, tum *Bibliothecam* suam *Tusculanam*, picturis simulachrisque, quæ ipsi quovis pretio emenda committit. Dolet præterea picturas à Sacerdotissa *Bacchi* coëmtas, non esse congruas suæ professioni studiorum; & tandem quoque mensalis monumenti, sive trapezophori, mentionem facit hisce verbis: *Quod tibi destinaras* trapezophorum, *si te delectat, habebis; sin autem sententiam mutasti, ego habebo.*

Trapezophorum Ciceronis.

Meminit quoque novorum quorundam Exedriorum, quæ variis tabulis picturisque exornare desiderabat. Verba ejus sunt. Exedria *quædam mihi nova sunt instituta in particula* Tusculani, *ea volebam tabellis exornare.* Ubi per particulam *Tusculani* intelligit illum locum in editioris *montis Tusci* extremitate situm, qui uti locus est amœnissimus, & magnam *Latii* partem oculis subjicit, ita quoque illuc cum discipulis æstivis temporibus adibat, ubi de variis argumentis disceptabatur, uti *liber de Tusculanis quæstionibus* inscriptus docet; & in hanc usque diem *exedria* illa, quæ describit, etsi semidiruta, unà cum porticûs pilis spectantur, uti in figura patet.

Tusculanarum quæstionum origo.

2 *Hermathena, seu Hermaphrodita Ciceronis.*

Facit pariter mentionem statuæ, quæ *Hermaphroditam* mentiebatur, sive, quod idem est, *Hermathenam*, ex *Mercurio* & *Minerva* confectam, quam ex *Formiano* in *Tusculanam villam* transportari curavit, uti scribit in epistola quadam ad Pomponium Atticum; quæ 2da est lib. 1, epistolarum: *Quod ad me de* Hermathena *scribis, per mihi gratum est; ornamentum* Academiæ *proprium est, quod &* Hermes *commune omnium, &* Minervæ *singulare est insigne ejus gymnasii: quare velim, uti scribis, cæteris quoque rebus quamplurimis eum locum ornes; quæ antea mihi signa misisti, ea nondum vidi; in* Formiano *sunt, quo ego jam proficisci cogitabam; ea omnia in* Tusculanum *deportabo.* & in 3^a^ epistola citati libri: *Quæ tibi mandavi, ut quæ tu intelligis convenire nostro* Tusculano, *velim, uti scribis, cures.* Hujusmodi

ſimulacrum, quod *Cicero* dicit ex *Mercurio* & *Minerva* compoſitum, quod & *Hermathenam* vocat, ex *Formiano* in *villam Tuſculanam* tranſportatum, vitio temporum corruptum, à *monachis* inde detectum diu ibidem ſtetit, donec à Principe *Camillo Pamphilio* in *Villam* ſuam *Pancratianam* tranſlatum, ibidem in hunc uſque diem ſpectatur. Erat autem ſtatua juſtæ magnitudinis, ex candido marmore, facie, cæteriſque membris fœminam, mentula verò virum mentitur. Ex quibus clarè patet hanc ſtatuam, quam *Cicero* deſcribit in *Tuſculanum* tranſportatam quamque tot ſæculis inter *Cryptæ Ferratæ* rudera latitantem tandem detectam fuiſſe diximus, ibidem quoque *villam* exſtitiſſe *Ciceronis* luculenter docet.

3 Columnæ Tuſculi. Meminit præterea *Cicero* nonnullarum *columnarum* in lib. 3, ad Quintum Fratrem ſuum, hiſce verbis. Villa *in* Arcano, (quod idem eſt ac Tuſculanum) *mihi valde placet, propterea quod ſummam dignitatem pavimentata porticus habebat; quod mihi denique apparuit, poſteaquam & ipſa tota patet, &* columnæ *politæ ſunt.* Et paulo poſt: Columnas *neque rectas, neque è regione Diphilus collocarat, eas ſcilicet demolietur. aliquando perpendiculo, & linea diſcet uti. omnino ſpero paucis menſibus opus Diphili perfectum fore.* Atque has eaſdem *columnas* eſſe, quæ *Eccleſiam Cryptæ Ferratæ* in hunc diem ſuſtinent, 8 numero; quas ut *S. Bartholomæus* anno 1020 terra obrutas invenit, ita quoque fabricæ ſuæ valde utiles opportunaſque eſſe cenſuit. Quarum una, uti *in vita S. Bartholomæi* legitur, cum jam cadendo ruinam minaretur, miraculo firmata ſine fulcro hæſit. (Columnæ *ruina miraculo impedita.*) Sed ad alia. Quantum verò *Ciceroni* poſt omnes ſuas villas *Phormianam*, *Pompejanam*, *Cumanam*, *Sinueſſanam*, *Tuſculana* arriſerit, in epiſtola ſupra citata ad Quintum Fratrem luculenter docet. *Ego*, inquit, *ex magnis caloribus, non enim meminimus majores, in* Arpinati *ſumma amœnitate fluminis me refeci ludorum diebus. In* Arcanum, (Tuſculanum) *ad* 14 *iduum Septembris fui: villa valde mihi placuit, propterea quod ſummam dignitatem pavimentata porticus habebat.* & epiſt. 9. *de* Arcano Cæſaris *opus eſt, vel mehercule etiam elegantioris alicujus. Imagines enim iſtæ & palæſtra, & piſcinæ, &* Nilus *multorum Philotimorum eſt, non Diphilorum; ſed & ipſi ea adibimus.* Plutarchus, in vita Ciceronis, de Tuſculana Ciceronis villa, Τὸ μὲν οὖν πλεῖστον τοῦ χρόνου τούτου περὶ Τοῦσκλον ἐν χωρίοις αὐτοῦ διάγων, ἔγραψε πρὸς τοὺς φίλους, &c.

Locum, ubi modo *Crypta Ferrata* cernitur, *Villam Ciceronis* fuiſſe ex ipſa aquarum abundantia oſtendimus. (Aquæ Tuſculanæ.) Vocatur illa aqua variis nominibus, ab antiquis *Romanis*; nunc *Crabra*, modò Tepula, *jam Marrana*; ſed *Crabræ* nomine maxime uſum *Ciceronem* ex epiſtolis & orationibus clarè patet, (Aqua Crabra.) & primò quidem in orat: de lege Agraria. *Ego*, inquit, Tuſculanus *de* aqua Crabra *vectigal pendam, qui à municipio fundum accepi, & deinde, ſi à* Sylla *mihi datus eſſet*, Rulli lege *non penderem.* Et in epiſtola 263: *De* aqua *Crabra*, inquit, *quid agatur, & ſi nunc quidem nimium eſt aquæ, tamen velim ſcire.* Derivabatur autem hæc aqua per modum fluminis per mediam villam, cujus manifeſta indicia ſunt aquæ ductus, qui in hunc uſque diem ſpectantur ſub terra; qui non ſolum utilitati loci, ſed maximè ad delicias balneorum conferebant. Erat autem tanta aquarum abundantia, quemadmodum & in hunc uſque diem videre eſt, ut eum Cicero *Nilum* in epiſtolis ſuis ad Atticum 3, & 5, & l. 3, ad Quintum fratrem vocitare ſolitus ſit. Hæ villæ poſtquam à *Clodio*, inimico *Ciceronis*, flamma ferroque fuiſſent vaſtatæ, fuerunt tamen poſtea ex parte reſtauratæ poſt reditum *Ciceronis* ex *Arpino* patria ſua. (Villæ Ciceronianæ *vaſtatio, reparatioque.*) Verum ne quicquam ad antiquitatem hujus loci omitterem, hic diplomata Pontificum, quæ hodie adhuc in dicta *Cryptæ Ferratæ* Eccleſia leguntur, apponam.

Diplomata

Diplomata à Pontificibus concessa Ecclesiæ Cryptæ Ferratæ.

Privilegia Cryptæ Ferratæ.

„ INnocentius Tertius omnibus fidelibus confessis & contritis, istam „ sanctam Ecclesiam devotè visitantibus diebus dominicis, & festivitatibus Sanctorum Apostolorum, festivitatum nostræ Dominæ, & illorum „ Martyrum, quorum reliquiæ hic „ sunt, & etiam S. Joannis Baptistæ, festivitatibus prædictis Papa concessit „ omnium peccatorum tertiæ partis „ remissionem, & mille annos indulgentiæ; aliis verò diebus medietatem „ istarum indulgentiarum.

Bonifacius VII confirmavit prædictas indulgentias & construi fecit unam januam, quæ dicitur Porta Sancta, de qua omnes *Christi* fideles intrantes & exeuntes, devotè confessi & contriti, diebus Dominicis, tresdecim vicibus liberant unam animam de purgatorio; qui sanctissimus Pater videns sanctissimum esse locum, & ne corporibus hominum, sive cadaverum pollueretur fœtore, fecit transportari ab *Hierusalem* Terram sanctam & spargi fecit per totum circuitum Ecclesiæ, qui dicitur *Campus Sanctus*, in quo Cœmeterio corpora sepulta non olent, neque corrumpuntur.

Campi Sancti origo.

Indulgentiæ cœlitus confirmatæ.

Cum Beatus *Gregorius VIIII* idem sanctum *Monasterium* visitaret, & ipso residente in eadem Ecclesia confirmavit prædictas indulgentias, prò cujus devotione apparuit ei Beatissima Virgo, dicens, Fili, ad instantiam filii mei, & Domum meam istam visitantibus in octava Assumptionis Beatæ *Mariæ Virginis* fit remissio omnium peccatorum, ac propter devotionem prædictarum indulgentiarum, per eum confirmatarum, imaginem ipsius Gloriosæ Virginis à manibus Beati *Lucæ Evangelistæ* depictam, quæ erat in *civitate Tusculana*, cum maxima devotione transportari fecit ad istam Ecclesiam, & est principalis imago totius orbis, de quibus Beatus *Lucas* depinxit.

Translatio imaginis S. M. V. à S. Luca depictæ

Cum quædam matrona *Capellam*, ubi corpora sanctorum *Nili* & *Bartholomæi* sunt sepulta, intrasset; spiritu rapta visa sibi est transportari per Angelum ante tribunal *Christi*, cui dixit, filia ob reverentiam meorum servorum *Nili* & *Bartholomæi* nunquam intrabis istam *Capellam*, & dicas etiam omnibus mulieribus intrare volentibus, quod ab ingressu ejusdem *Capellæ* se abstineant, sed suas orationes ab extra faciant, & exaudientur.

Mulieribus prohibitus ingressus Sacelli S. Nili.

Cum duo sancti viri nomine *B. Nilus*, & *Bartholomæus*, *Monachi Ordinis Sancti Basilii*, *Calabri* de patria, quorum in hac sacratissima *Basilica* sepulta sunt corpora, venissent de *Byzantio*, seu de partibus *Constantinopolitanis*, partis scilicet *Græciæ*, ad Beatorum Apostolorum limina visitandum: dum in quadam spelunca, seu *Crypta*, hic prope *Monasterium* habitassent, in eadem nocte Regina Cæli, Virgo gloriosissima, eisdem apparuit, dicens: Filii benedicti, hic locus est vestræ habitationis, & boni vestræ operationis ergastuli sanctæ spei, quoniam oportet vos laborare in ædificationem sanctissimæ Domus meæ in hoc loco, & ecce dabo vobis signum, videlicet pomum aureum, quod pro primo lapide fundamenti ponere debetis. Et in eadem nocte Beata Virgo apparuit sex egregiis & magnificis viris visibiliter *civitatis Tusculanæ*, de Domo Patriciorum & Consulum, dicens eis, quod accederent ad *Cryptam* præfatam, & invenirent duos fideles Christianos, habentes pomum aureum ab ea Domina eisdem datum pro signo, & quod dictum pomum recipere deberent, & ponere pro primo lapide fundamenti. Undè prædicti nobiles viri moti fuerunt à *Tusculana civitate*, & venientes ad hunc locum invenerunt, ut sicut eis annunciaverat, & recipientes pomum cum reverentia à manibus sanctorum prædictorum, subtus Campanile pro fundamento, & principio Ecclesiæ posuerunt, ita quod si pomum

Fusior descriptio fundationis Cryptæ Ferratæ.

aureum tolleretur, & Campanile & Ecclesia destrueretur, unde ad instar illius pomi positum est super Campanile similitudinarium; & prædicti sancti viri consumpserunt in Domino vitam sanctam eorum in pace, in isto sancto *Monasterio*, ubi est *Cappella* eorum *Nili* & *Bartholomæi* facientium miracula.

In tabula Marmorea:

Monumentum Græcum. Ἐκοιμήθη ὁ ἅγιος Νεῖλος ἔτος ϛφιγ Παῦλος β ἡγούμενος. Κύριλλος γ. δ ὁ ἅγιος Βαρθολομαῖος. ε Λεοίσιος. ϛ Ἀρσένιος. ζ Λουκάς. η Θεοδόσιος. θ Ιωμάς. ι Νικόλαος. ια Νεῖλος. ιβ Θεοδωρεῖτος. παρέλαβον τὴν ἡγεμονίαν ἐγὼ Νικόλαος τὸ παιδίον τοῦ Κρυπτοφέρρας καὶ τοῦ Ῥουφραίνου. ἔτος ϛ χ. Μ. ΙΝ. ΙΙ.

Sed jam nos hoc loco adducta nostra inquisitione stabiliamus.

Villæ Ciceronianæ verus situs inquiritur. Multi hodiè ex *Antiquariis Romanis* sunt, qui putent, *Villam Ciceronis* fuisse propriè eo in loco, ubi nos eum *Quæstiones Tusculanas* suis Auditoribus explicasse paulò ante diximus, ad finem *Vrbis Tusculi* in jugo montis positi; sed qui verba *Ciceronis in Epistolis suis familiaribus* de suo Tusculo rectè excusserit, eam non supra, sed infra *Tusculani montis* jugum constitutam fuisse, non inficiabitur: sic enim in Oratione pro domo sua testatur: *Cum domus mihi in palatio*, villa *in* Tusculano, *altera ad alterum consulem transferebatur.* Et commentator in Martialis hæc verba, oda 2: *Nec ut superni* villa *candens* Tusculi Circæa *tangat mœnia*: *Tusculi superni, hoc est,* in monte siti, ad cujus latera superiora *Cicero Villam* suam habebat *Tusculanam.* Quam quidem non alio loco, quàm ubi hodiè *cœnobium Monachorum S. Basilii* est, vulgo *Grotta ferrata*, constitisse, adeò certum est, quam certa sunt vel ipsa verba Ciceronis in Orat. 2 pro lege Agraria; *Ego*

Villa Ciceronis fuit, ubi modo Monasterium.

Tusculanus *pro* aqua Crabra *vectigal pendam, quia à municipio fundum accepi.* Et in l. 16. epist. famil. epist. 18: *De* aqua Crabra *quid agatur nescio, etsi nunc quidem etiam nimium est aquæ, tamen scire velim*; & in Orat. pro L. Corn. Balbo: *Nos de* aqua *nostra* Tusculana M. Tugionem *potius, quàm* C. Aquilinum *consulebamus.* Est autem *aqua Crabra* propriè illa aqua, quæ originem suam ducit ex radicibus *Montis Albani*, & ex variis rivis, per occultos lacus vicini meatus in hanc vallem conductis, quemadmodum suprà de *Lacu Albano* exposui, quæ in fluviolum emergit, qui deindè *Romam* divergens, *Marana* passim vocatur, in *urbe* quoque *Almonis* nomine indigitatur, in quo quotannis *Cybeles* statuam lavare solebant; atque hæc aqua per profundam vallem delabitur, ubi variarum artium molis agitandis destinatur. *Villa* verò, in dorso vallis constituta, in hodiernum usque diem, tanta aquarum copia redundat, ut flumina fundere videatur. Locus certè, siquis desiderari possit, omnium, æstivo præsertim tempore, amœnitate & caloris temperandi deliciis aptissimus. Habet autem hæc aqua altiorem cæteris originem sub *Monte Albano*, ex qua per aquæductus in hunc locum deducitur; atque hæc est *aqua* illa *Crabra*, quam & *Tepulam* vocant, quam *Cicero* tantoperè deprædicat, & nimietatem ejus admiratur, & inscriptiones superstitum marmorum luculenter testantur; de quibus inferius. Fuit autem hæc *villa* primò *L. Syllæ* Dictatoris, quam à *Sylla* postmodum *Ciceronem* emisse, Plinius l. 16, c. 44 narrat: *Scripsit &* Sylla *Dictator, ab exercitu se quoque donatum apud* Nolam, *Legatum bello* Marsico, *idque etiam in* villa *sua* Tusculana, *quæ fuit posteà* Ciceronis, *pinxit.* Ab hac itaque *Villa Cicero* inferiori *montis* loco sita, sive secessus literarii causa, sive animi refocillandi gratia, se ad domum literariis negotiis destinatam cum Auditoribus, in vertice *Tusculani montis* positam, de qua paulo ante, tanquam

AquaCrabra.

Cybeles *statua in* Almone *lavabatur.*

Aquæ Crabræ *copia & amœnitas.*

Aqua Tepula.

Syllana Villa.

tanquam Musis aptiorem, transferre solebat.

Academia Tusculani.

A *villa* itaque *Ciceronis* usque ad dictum locum *Academicum* ascenditur per intermedii *montis* dorsum; atque hunc *montem* esse dico eundem, quem olim *Corne* vocabant; de cujus *luco* & *arbore* prodigiosæ magnitudinis varii varia tradunt. Plinius l. 16, c. 44: *Est* inquit, *in suburbano* Tusculani agri *Colle*, *qui* Corne *appellatur*, Lucus *antiqua religione* Dianæ *sacratus à* Latio; *veluti arte tonsili comâ fagei nemoris. in hoc arborem maximam ætate nostra adamavit* Passienus Crispus, *bis Consul, Orator*, Agrippinæ *matrimonio &* Nerone *privigno clarior postea; osculari complectique eam solitus, non modo cubare sub ea, sed & vinum illi offundere. Vicina* Luco *est* ilex, *& ipsa notabilis* 35 *pedum ambitu caudicis; decem arbores mittens, singulas magnitudinis visendæ, sylvamque sola facit.*

Lucus Corne.

Passienus Crispus *fagum stulte amavit.*

Certe cum diu multumque circa hujus collis situm allaborassem; alium tandem non inveni, nisi illum collem, qui hodie supra *villam Sabellorum*, olim *Montaltorum*, eminet fagis quercubusque obsitus, & hodie jurisdictioni *Cavalleriorum* nobilis *Romanæ* familiæ subest. Locus sanè omnium in *Tusculano* amœnissimus, tum propter longè lateque patentem prospectum, tum propter gratissimam æstivo præsertim tempore ex constipatis arboribus umbram, ventorumque, quibus expositus est, refrigerium. Atque hoc loco *templum* quoque *Dianæ*, de quo *Plinius* loquitur, exstructum fuisse, ex splendore ruderum, atque ex ilicibus, fagis, quercubus, quæ in hunc usque diem ibi copiosa fœtura pullulascunt; haud obscuris argumentis conjicio.

Dianæ *fanum.*

Templi Muliebris Fortunæ *situs.*

Quia vero hic locus in *via Latina* ponitur, hoc loco pariter *templi Fortunæ Muliebris* fit mentio, poniturque circa medium ferè *viæ Latinæ Româ Tusculum* usque; ita Valerius Maximus l. 1, c. 8: Fortunæ *etiam Muliebris* simulacrum, *quod est* via Latina *ad quartum milliarium, eo tempore cum æde sua consecratum, quo* Coriolanum *ab excidio urbis maternæ preces repulerunt, non semel, sed bis locutum constitit, his pene verbis; Ritè me matronæ vidistis ritèque dedicastis;* quæ paulo fusius exponit Author de illustribus viris in Martio Coriolano: *Ergo*, inquit, à *tribuno plebis die dicta ad* Volscos *concessit; eosque duce* Attio Tullo, *adversus* Romanos *concitavit, & ad quartum ab urbe lapidem castra posuit: cumque nullis civium legationibus flecteretur, à* Veturia *matre, &* Volumnia *uxore, matronarum numero comitatis, motus; omisso bello, uti proditor occisus est. ibi* templum Fortunæ *Muliebri constitutum est.* Livius aliter rem narrat; Coriolanus, inquit, Circeios *profectus, primum colonos inde* Romanos *expulit, liberamque eam urbem* Volscis *tradidit. inde in* Latinam viam *transversis tramitibus transgressus*, Satricum, Longulam, Pollușcam, Coriolos, *novella hæc* Romanis *oppida ademit; inde* Lavinium *recepit. Tunc deinceps* Corbionem, Vitelliam, Trebiam, Lavicos, Pedum *cepit. Postremùm ad urbem* à Pedo *ducit, & ad* fossas Clælias, *sive* Cluilias, *quinq; ab urbe millia passuum castris positis, inde agrum populatur* Romanum. Ubinam verò hoc adeo celebre *Fortunæ Muliebris templum* fuerit, investigandum duximus. Constat ex allegatis paulo ante Authoribus, id 4 aut 5 millibus passuum *Roma*, & quidem in *via Tusculana*, quæ cum *Latina* eadem est, distitisse. Cum itaque *viæ Latinæ*, sive *Tusculanæ*, etiamnum vestigia supersint, dico illud eodem in loco, ubi modo antiquę urbis rudera cernuntur, juxta Hospitium, quod mediam *Romam* inter & *Tusculum* viam tenet, exstructum fuisse.

Fortunæ Muliebris templum *ubi.*

Dia.

CAPUT

CAPUT III,

De Sepulcro *veterum Furiorum in* monte Tuſculano, *non ita pridem detecto.*

Um *Territorium Tuſculanum*, & cuncta quæ in eo commemoratione digna ab Authoribus traduntur, haud impiger explorarem, inter cætera venerabiles PP. Cappucini aquæductus unà cum balneorum receptaculis, in ipſorum horto noviter detectos mihi oſtenderunt, qui quidem ad aliud quam ad tot ac tantas, tum *Luculli*, tum aliorum villas aquarum ubertate ditandas, non ſerviſſe videntur, uti ex aquęductuum paſſim obviorum ruinis patet. Non procul hinc eodem tempore *Sepulchrum Furiorum* detectum, quod uti vetuſtiſſimum rebuſque conſideratione dignis confertum eſt, ita quoque illud quam ampliſſimè deſcribendum cenſui.

Detectio Sepulchri.

Anno 1665, menſe Aprili, cum in *Tuſculanis Camaldulorum* teſquis, Ruſticus neſcio quid circa tumulum quendam fodicans, terram vehementius concuteret, accidit, ut terra, jam multorum ſeculorum decurſu cadens, ingens detexerit *ſepulchrum*, de quo mox certiores facti *RR. PP. Camaldulenſes*, quorum territorio locus ſubjacebat, operarum multitudine, terrâ amotâ, primò quidem veluti veſtibulum quoddam quadris lapidibus exſtructum detexerunt; deindè portam ex lapide piperite & ingenti ſaxo obſtructam, arcu ſuperpoſito, & tandem cryptam, in qua tumbam prægrandem, intra quam vaſa varia, quæ paulò poſt deſcribemus, repererunt, unà cum variis depoſitis circumſitis, quorum ſingula *Furiorum* nomine inſigniebantur. Hoc itaque præſenti anno, cum *Tuſculi* nonnihil ſolitæ autumnali Ruſticationi indulgerem, ad examinandas *ſepulchri* inſcriptiones, cæteramque antiquitatis ſupellectilem à *Camaldulenſibus* vocatus, omnibus & ſingulis diligenter obſervatis, quid de hoc *ſepulchro* ſentiam, paucis aperiam.

Dico itaque primò, hoc *Furiæ gentis Sepulchrum* fuiſſe, quemadmodum inſcriptiones, quæ in depoſitoriis cinerum inaratæ fuerunt, luculenter teſtantur, cum omnes *Furii* nomen præ ſe ferant. Verùm cum *Furiorum gens* in varios ramos diviſa legatur; qualis iſte ramus fuerit, tum aperire conabor, ubi prius de *Furiorum gente* nonnihil ex *Glandorphij Onomaſtico* præmiſero.

Furiæ gentis deſcriptio.

Furiam gentem antiquiſſimam eſſe conſtat; tum quia vel ad principium *Reipublicæ Romanæ*, poſt exactos Reges eorum in Conſularibus Faſtis mentio fit, de qua & admiratione dignum eſt, quod *Divus Hieronymus* ad *Furiam* nobilem ſui temporis Matronam, à *Camillo* uſque, nullam vel raram ſecundas nuptias noviſſe teſtatur. *Familiam Furiorum* in quatuor Ramos diviſam, apud veteres *Romanarum rerum ſcriptores* reperio. Enituerunt in ea maximè *Camilli, Phili, Medullini*, & *Pacilii*; ſed quia vetuſtiores fuerunt *Phili*, ab illis exordior.

S. Hieronymus teſtatur ſecundas nuptias vix celebratas à Furiis.

4. Rami familiæ Furiorum.

1. *Sextus* Furius *Philus* conſulatum geſſit, cum *Cn. Martius Coriolanus* patriæ bellum inferret, anno ab Urbe condita 266.

Imus ramus Furiorum Philorum.

2. *Agrippa Furius Philus* Tribunus militum fuit conſulari poteſtate clarus, anno Urb. Cond. 364.

3. *P. Furius Philus* Conſul fuit anno Urb. cond. 531. Cum *Quinctio Flaminino*, ſeptimo anno poſt, flagrante bello Punico 2, primò Præturam, deindè cenſuram nactus, collegam habuit *M. Attilium Regulum*, vitâ functus *Fabio IV*, & *Marcello III*, Coſs.

4. *P. Furius Philus* ſuperioris filius, conſilium *L. Maltelli* de deferenda

Italia

VERA DELINEATIO VETERIS SEPUL-
CRI FURIORUM in agro Tusculano detecti.

Italia P. Scipioni prodidit, unde Patre *P.* Furio *Philo* Censore senatu motus est, auctore *Livio.*

5. *P. Furius Philus*, Præturam adeptus anno Urb. Cond. 579. *Hispaniam citeriorem* provinciam obtinuit, qui posteà re malè administratâ, *Præneste* in exilio vitam finivit.

6. *L.* Furius Philus, Prætor P. *Licinio*, *C. Cassio* Coss. *Sardiniam* provinciam tenuit, anno Urb. cond. 618. de quo *Cicero in Bruto.*

Furii Medullini.

Alter Ramus fuit *Furiorum*, quos *Medullinos* vocant.

1. *Sextus* Furius Medullinus, *Sexti Pompeji.*

2. *Spurius* Furius Medullinus, Consul factus anno Urb. cond. 273. bellum adversus *Æquos* movit, omniaque latè populatus, divitem prædis exercitum domum reduxit. *Dionys. lib. 9. Livius. 2.*

3. *Lucius* Furius Medullinus, consulatum gessit cum *C. Manlio Volsone. Dionys. l. 9.* & *Livius.*

4. P. *Furius Medullinus*, Consul cum *L. Pinario*; posteà Triumvir *Coloniæ Antium* deducendæ, cum tandem *Æquos* audacius bello insecutus esset, circumventus à tergo cum suis oppressus est. *Liv.* 2 & 3 *decade.*

5. *Sp. Furius Medullinus Fuscus*, primùm Consul anno Vrb. Cond. 290. ab *Æquis* oppressus, per *T. Quintium* Proconsulem liberatus. *Sex. Quintilio Varo* Cons. suffectus, in Magistratu successit. *Liv. 3. dec.* 10.

6. *Agrippa Furius Medullinus*, collega *Titi Quintii*, anno urb. Cond. 309. contra *Volscos* insignem victoriam retulit. *Livius lib.* 3.

7. *L.* Furius Medullinus, septies Tribunus militum consulari potestate, bis Consul exstitit. Ferentinum *Volscorum* oppidum cepit. anno Vrb. Cond. 342.

8. *Sex. Furius Medullinus*, Tribunus Consulari potestate anno Vrb. Cond. 374. temerè contra consilium *M. Furii Camilli Volscos* insequens, tergora vertere coactus totum exercitum amisisset, nisi *Furius Camillus* magno impetu in *Volscorum* insequentium exercitum irruens, victoriam, quam *Furius Medullinus* jam desperarat, toto exercitu hostium dissipato & fuso restituisset. *Liv. lib. 6.*

9. *Sp. Furius Medullinus*, Tribunus militum consulari potestate, *Volscos* invadens, flamma ferroque fœdam vastationem edidit. *Liv. 6.*

Tertius Ramus *Furiorum*, quos *Camillos* vocant.

Furii Camilli.

Veteres *Camillos* vocabant eos, qui in sacris ministrarent adhuc impuberes, uti refert *Sex. Pomponius l. 6.* in *Lingua Hetrusca* verò Minister Deorum dicebatur *Mercurius Camillus*, uti est apud *Macrobium l.* 3. *Saturn. c.* 8.

Camillorum Etymologia.

Ex hac *Furia Camillorum* Domo, M. *Furius Camillus*, *Furiani* nominis unicum perpetuumque decus, ac alter post *Romulum* urbis parens & imperii recuperator exstitit. 7 Tribunatus militum consulari potestate; quinque Dictaturas, tres Triumphos obtinuit. *Faliscos* & *Capenates* subjugavit. *Vejorum Vrbem* post decennem obsidionem cepit, *populumque Romanum* ingenti prædâ ditavit. Sed gloriâ in invidiam versâ, *Ardeam* in exilium missus est, eò quod contra consuetudinem albis equis triumphasset. Tandem *urbe* à *Gallis Senonibus* interceptâ, magno omnium desiderio ab exilio revocatus, coacto exercitu *Gallos* ad internecionem cecidit, Populum *urbe* jam exusta *Vejos* migrare volentem, in *urbe* retinuit, *urbem* annuo spatio restauravit, *Tusculanos* suos ad officium reduxit; tandem anno Vrb. Cond. 390, post ingentem rerum feliciter gestarum gloriam, peste sublatus est. Vir unicus in omni fortuna par titulo tantæ gloriæ fuit, dignusque

M. Furii Camilli *præclara facinora.*

gnusque habitus, quem secundum à *Romulo* conditorem *urbis Romæ* ferrent. *Livius*, 5, 6, & 7.

2. *Sp.* *Furius Camillus*, *Marci filius*; primus omnium præturam, novum tum in Republica Magistratum obtinuit, anno Vrb. Cond. 389. *Liv.* 7.

3. *L. Furius Camillus*, & ipse *M. Filius*, Consul & Dictator, *Appium Claudium* collegam habuit, *Gallorum* reliquias delevit, toto *Latio*, vicinisque rebellibus *Æquorum Volscorumque* populis profligatis perdomitisque, in potestatem redacto. *Livius* 7. & 8.

Hisce, tribus ferè seculis nullæ *Furiorum* res gestæ apud Scriptores memorantur. Est enim rebus humanis ita comparatum, ut fato quodam Familiæ, quemadmodum Principatus & Regna nunc floreant, crescantque; nunc rursus imminuantur, & veluti exarescentia concidant. Fuêre tamen complures hujus nominis, posteris Reip. temporibus, uti & *Cæsarum*, hujus nominis viri. *C. Furius Camillus Ciceroni* conjunctissimus. *Furius Camillus* Proconsul *Africæ*, sub *Tiberio*, *Numidiam Romano* junxit Imperio, qui primus *Furiæ* Domus decus instauravit. Fuit & alius *Furius Camillus Sorbonianus* Consulatu sub *Tiberio*, anno Vrb. Cond. 784. tempore passionis Dominicæ, clarus. Hujus Filius *Furius Camillus*, anno Vrb. Cond. 803. in exilium actus, de proditione suspectus. *Tacitus* l. 12.

Furii Pacilii.

Quartus Ramus *Furiæ Gentis*, *Pacilii* dicebantur.

Paciliorum primus occurrit *C. Furius*, qui anno Vrb. Cond. 314. Consulatum cum M. *Papyrio Crasso* gessit; verùm rebus ab eo infeliciter gestis, tribu semotus, privatam vitam duxit.

C. Furius Pacilius, præcedentis filius, consulatum cum *Q. Fabio Ambusto* gessit, de quo vide *Liv.* 4. anno Vrb. Cond. 344.

Pacilios tempore *Ciceronis* viguisse, documento est *Paciliana Domus*, quam *Q. Ciceronem* eruere voluisse testatur M. Frater ad *Atticum* l. 1. *Epist.* 2.

Fuerunt & alii *Furii*: *C. Furius Aculeo*, Quæstor, M. *Ciceronis* amitam *Tulliam* uxorem habuit.

A. Furius Antius, poëta vetus, citatus à *Macrobio*.

P. *Furius Anthinus* I.C. Cujus mentio *in pandect. juris*.

L. *Furius Bibaculus* Quæstor, occubuit in pugna *Cannensi*. *Liv.* 22.

L. *Furius Bibaculus* Prætor. *Val. Max*: *l. p.* I.

M. *Furius Bibaculus*, poëta Jambicus, familiaris *Corn. Gallo*, laudatus à *Corn.* Tacito *l.* 4. *de clar. orat.*

M. Furius *Crassipes*, factus prætor anno Vrb. Cond. 567. *Galliam* Provinciam obtinuit, deindè *Siciliam* quoque. *Liv. l.* 4.

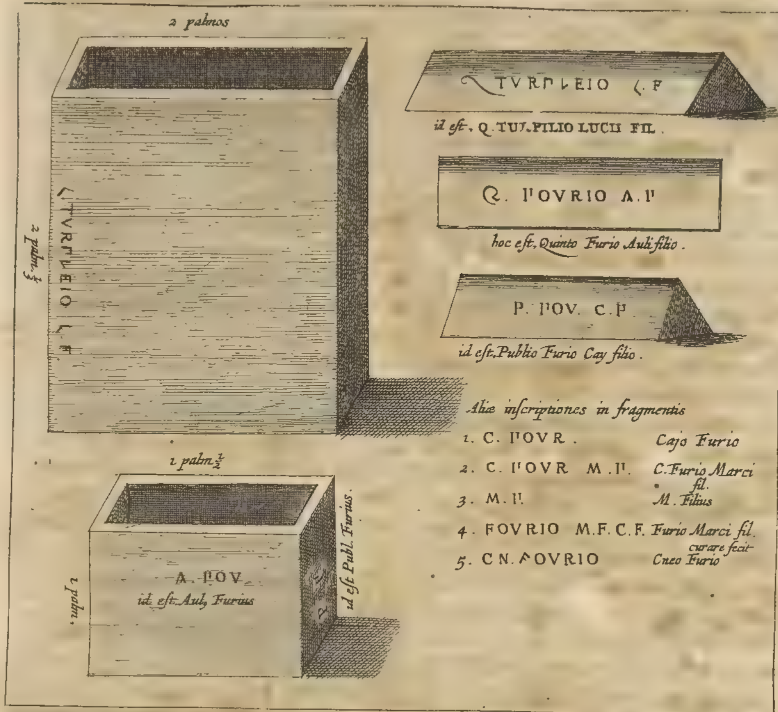
Furius Crassipes, gener *Ciceronis*, cui post mortem *Pisonis Frugi* filiam ille *Tulliolam* collocavit. Sed hæc de *Furiorum Familia* sufficiant.

Jam itaque examinemus, quorum *Furiorum* hujus nominis *sepulchrum* fuerit? Quod ut decidatur, sciendum est, quod *Rami Furiani* nominis, hîc adducti, in alios varios ramos sese extenderint, uti plerumque in summis familiis fieri assolet. Dico itaque verisimile esse, dictum *Sepulchrum* fuisse eorum *Furiorum*, qui tempore Reipublicæ *Tusculani agri* portionem tenebant: Nam ut rectè in præcedentibus ostensum fuit, ex 6 *lib.* *Livii*, Senatus cum *Tusculanos Volscis* opem tulisse comperirent, *Camillum* contra

Sepulchrum *id cujus* Furii *fuerit?*

contra eos bellum movere voluit, qua & in potestatem redacta, multi hujus nominis *Furii* ibidem residere cœperunt. Atque hosce *Furios* fuisse conjicio, quorum *sepulchrum* hoc tempore in *Tusculano* jugo detectum fuit, & inscriptiones depositorum sat superque demonstrant, quas in sequenti schemate exhibemus.

Depositoria cineraria, una cum inscriptionibus in *Sepulchro Furiorum* reperta.

Atque hæ sunt inscriptiones, quas tumbis sive conditoriis, eâ figurâ quam vides, *sepulcro* inclusis exaratas invenimus, quas & una cum Illmo atque eruditissimo Viro, Domino *Octavio Falconerio*, antiquariæ literaturæ studiosissimo, ea qua decuit fide & sinceritate depromsimus: ubi nota hasce literas F & F multum inter se differre, cum tamen utraque *filium* notet, cujus rei aliam rationem dare non possumus, nisi morem & consuetudinem, qua illis temporis Scriptores, hasce promiscuè scribere solebant, vel etiam, quod F pro F scripserint temporibus posteris, literis jam in meliorem formam adaptatis. Inscriptiones vero dictæ non nisi paucis verbis more priscis *Romanis* solito constant. Missum mihi superiori anno ab Illmo *Do. Marc-Antonio Colonna*, *Paliani fortalitii* gubernatori, numisma argenteum, cujus postica pars nomen refert *L. Furii*: quam inscriptionem in urnis quoque incisam repperi; quod utrum huc respiciat vel aliò, nescio. scriptura lectu satis facilis est, & paucis verbis comprehensa, cujusmodi non absimiles sunt, quas *Gruterus* in suis

Inscriptionibus profert, à *Furia gente* lapidi incisas, quarum priorem in *vinea Francisci Cicchi* reperit, hoc verborum tenore.

T. FURIUS M. F.
CAMILLUS.
Vixit annis XV.

Alteram in S[ti] *Ioannis Ecclesia* ante portam Latinam, hoc pacto.

M. FURIUS M. F.
COR. RUFVS.

Quæ tamen nostris posteriores esse videntur. Sed jam quo tempore hoc *Sepulchrum* conditum sit, investigandum restat.

Sepulchri *antiquitas inquiritur.* Difficilem rem aggredimur, tum vel maximè, quod nulla anni ab urbe condita in hisce inscriptionibus mentio fiat; atque adeò non nisi conjecturis quibusdam res decidenda. Quod ut fiat; Dico illud ferè post *M. Furii Camilli Vejentium* domitoris tempora à *Familia Furiorum*, quæ in *Tusculano Agro*, post *Civitatem Tuscam*, contra fœdus cum *Romanis* pactum, *Volscis*, teste *Livio*, confœderatam, eandemque ob causam à *Camillo* expugnatam, morabatur, exstructum fuisse, verò haud absimile est; nec desunt hujus rei argumenta; Primum est Inscriptionum ratio, in quibus pro, V, OV, *id est*, pro FURIO, FOURIO scribitur, modo scribendi tunc temporis usitato, videlicet circa aut post 400 annos ab urbe condita, uti *ex Rostrata Columna* sub eandem ferè temporis ætatem scripta patet; in quo semper ferè OV pro V. uti NAVEBOUS pro *navibus*. BOUBOUS, pro *bobus* scriptum legitur, qui modus tamen posteris temporibus cultiori jam *linguâ latinâ*, per V simplex scriptus legitur, uti ex præcedentibus inscriptionibus patet: FVRIVS pro FOVRIVS.

Mos cremandi cadavera, ac Vasa conditoria Cinerum. 2. Hoc sepulchrum dicto tempore exstructum, conditoria cinerum in eo reperta, tunc temporis usitata, testantur; nam, ut rectè Marlianus ostendit, morem corporum cremandorum post *Numam Pompilium*, II *Romanorum* Regem, usque ad *Antoninos* Cæsares durasse, & maximè quidem quatuor, aut quinque ab urbe condita seculis. *Funera*, inquit, *mortuorum vocabantur, quando corpora vel cremabantur, vel sepeliebantur, qui mos hoc tempore Cæsarum* Antoninorum *ablatus fuit*; *mos verò cremandorum corporum toto Reipublicæ tempore duravit.* Modus funebris hic erat: Lessum ducebant agnati, consanguinei, amicique defuncti, deindè pyra exstruebatur, in qua, combustis jam cadaveribus, reliquiæ cum cineribus, urnis impositæ, destinatis inferebantur sepulchris, quibus imponebantur aræ marmoreæ, loculi, cippi aut tabulæ, conditoriisque inscribebantur nomina eorum, qui ex familia aliqua mortui in iis condebantur, pro singulis singulæ; erantque duplicis generis, gentilia vel familiaria sepulchra, seu potiùs cœmiteria. In prioribus deponebantur omnes ii, qui ad integram aliquam familiam & consanguinitatem pertinebant; in posterioribus verò illi, qui ad unam tantùm familiam spectabant; neque licebat cuiquam alteri ex eadem gente, sine peculiari quodam privilegio iis inferri. Atque tale fuit hoc præsens *sepulchrum in Tusculano agro* conditum, ab ea *Furiorum gente*, quos suprà in primo *Furiæ Domus* Ramo, *Philos* dictos fuisse docuimus. *Cœmiteria Veterum.*

Genii Sepulchrorum. Præterea Geniorum imagines sepulchris insculptas fuisse legimus, quas & in hoc nostro *Sepulchro* videre licet, sub duobus capitibus portæ fronti insculptis; erantque *Sepulchri*, eorumque qui in eo condebantur, Genii veluti quidam tutelares.

Vasa cinerum. Porrò quæ in hoc *Sepulchro* reperta sunt vasa, fuerunt omnia fictilia, seu ex terra Samia cocta, quod apertum signum est, istiusmodi *sepulchrum* tempore Reipublicæ suprà indicato conditum fuisse. Nam ut rectè Stucchius, *Priscorum* Romanorum *institutum erat, præter vasa fictilia & ex terra Samia cocta, nulla alia ex pretiosiori materia vasa in usum recepisse; donec luxus Cæsarum posteà*

omnia

omnia in aurum, argentum, gemmasque convertit. Et Plinius lib. 35, c. 12, id comprobat: *In Sacrificiis non myrrhinis, Crystallinisque, sed fictilibus à Veteribus prælibabatur innocentius.* Loquitur enim hîc de veterum Romanorum simplicitate & paupertate: *Paupertas*, inquit, Populo Romano *imperium à primordio fundavit, proque eo in hodiernum diem Diis immortalibus* Simpulo, *&* Catino *fictili sacrificat, quæ consuetudo à* Numa II Romanorum *Rege, qui primus sacra Deorum legibus descripsit, ad Imperatorum ferè tempus usque sanctè conservata fuit.* Quam quidem simplicitatem ridet Juvenalis Sat. 6:

Simplicitas Veterum in Vasis ac supellectile.

Simpuvium *ridere* Numæ, *nigrumque* Catinum.

Sed nunc ad reliquam in *Sepulchro* repertam supellectilem procedamus.

§. I. *De Numismate.*

Numismata Sepulchrorum.

Solebant Veteres, teste *Goltzio*, *sepulchris* imponere nonnulla *Numismata*, illustris cujuspiam illius Domus Herois ectypo ad posterorum memoriam signata. Tale *numisma* & in hoc præsenti *sepulchro* inventum fuit, cujus antica pars virum dignitate spectabilem, nec non armis illustrem, posticâ triremem exprimit cum nomine ROMA. Ego sanè, si conjecturis uti liceat, dicerem profecto, aut *M. Furii Camilli*, aut *C. Duillii*, qui synchroni ferè erant, classis maritimæ contra *Carthaginenses* ducis, uti triremis monstrat, *numisma* fuisse, sine ulla inscriptione, quod & clarè monstrat, tempore jam sæpius indicato cusum fuisse, quo necdum mos inscriptionum vigebat. Constat enim inscriptiones *numismatum*, primùm à Cæsaribus consulibusque posteris, tum ad eorundem potentiam, tum ad perpetuandam gestorum à Cæsaribus memoriam, adinventas fuisse, cum priùs *numismata* non nisi S C. & voce ROMA signarentur, uti ex præsenti *numismate* patet.

§. II. *Annuli.*

Annuli *in sepulchris.*

Annulos omnis generis, osseos, ferreos, æneos, aureos, argenteos *Sepulchris* imponi solitos unà cum cineribus, fusè *in* sua *Dactyliotheca* ostendit *Gorlæus*, & quotidiana experientia docet, tum in hujus, tum in aliorum novorum sepulchrorum detectione. Quidam enim serviebant tantùm ad perpetuum unionis & concordiæ immortalis affectum demonstrandum, & dicebantur sponsalitii: nonnulli Deorum imaginibus signati, quos ad sepulchri custodiam plurimum valere putabant; alii magica vi pollentes, quos in vita contra fascinos, & ad Principum gratiam obtinendam gestarent, in defuncti posteà sepulchrum inserebantur. Verùm cum de *Annulorum* origine, significatione, mysteriis, effectibus, & hieroglyphicis, fusè *in* 12 *lib. Oedipi* egerimus, eo Lectorem remittimus. Certum est, omnes *annulos* ab immemorabili temporum longævitate semper in æstimatione fuisse, tum propter insigne ornamentum digitorum, tum vel maximè, quod nescio quid divinum & mysticum cuncti sub ejus figura latere existimarent; non Ethnici tantùm, sed & Imperatores, Reges, Principes, quin & supremi Christianæ Religionis Antistites, Pontifices Maximi, *annulorum* mysterium in summa semper veneratione habuerunt.

Annulorum *mysteria.*

CAPUT IV,

Algidus Mons, & oppidum; Roboraria, Corbio, Ad decimum Terentinum, *cæteraque* Tuſculani Agri oppida.

VBinam *Algidus mons* apud Hiſtoricos celeberrimus ſitum ſuum habuerit plerique dubitant; quidam cum cum *monte Albano*, confundunt; nonnulli cum jugo *Albano* monti oppoſito. Nos uti totum hoc territorium non ſemel perluſtravimus, ita quoque nihil non egimus, ut genuinum ejus locum detegeremus; quod hoc loco nos præſtitiſſe, non puris conjecturis, ſed ex *Hannibalis*, & *Marcii Coriolani* itineribus pæne aſſerimus. Multi ſane mirantur, quomodo *Algidum Æquorum oppidum* eſſe poſſit, cum in ipſo *Tuſculani agri* meditullio ſitum ſit; *Æquos* verò montano dominio ultra *Prænestinos Tiburtinoſque montes* triumphaſſe ſupra clarè oſtendimus: quod ut innoſcat; ſcias velim, *Æquorum gentem* bellicoſiſſimam, uti ſemper acerrima cum *Romanis* bella geſſerunt, ita quoq; poſtquam *Tuſculanum agrum* invaſiſſent *Algidum* vicinum, velut opportunum ad bella continuanda locum occupaſſe. Ita Livius l. 3, *Æquorum* expeditionem recenſens: *Per* Lavicanos agros *in* Tuſculanos *colles tranſierunt*. Qualis vero fuerit *Tuſculanus* mons & *Algidum*, luculenter Strabo his verbis docet: Ἄρχεται δ' ἡ Λατίνη ὁδὸς ἀπὸ τῆς Ἀππίας ἐν ἀριστερᾷ ἀπ' αὐτῆς ἐκτρεπομένη πλησίον Ῥώμης. εἶτα διὰ Τυσκλάνου ὄρους ὑπερβᾶσα, μεταξὺ Τύσκλου πόλεως, καὶ τοῦ Ἀλβανοῦ ὄρους, κάτεισιν ἐπὶ Ἄλγιδον πολίχνιον. *Incipit* via Latina *ab* Appia *ad ſiniſtram ab ea prope* Romam *deflectens: tranſienſque ſupra* Tuſculanum montem, *& inter* Tuſculum *&* montem Albanum, *tendit ad* Algidum oppidulum. Cum itaque *Algidum Æquorum urbem* ſupra dixerimus, jam illius ſitum nativum determinemus. *Æquos*, ſive *Æquicolas*, ultra *Prænestinos montes* ad utramque *Anienis* ripam habitaſſe, communis *Geographorum* veterum traditio eſt. Gens antiquitate nulli ſecunda, *Aboriginum* reliquiæ, *Marſos* inter *Latinoſque*, in præcelſis ſalebroſiſque montibus habitat, quæ quantum *Romanis* nullo non tempore negotii faceſſerit, plena ſunt veterum monumenta; quam & Virgilius concinnè ſanè deſcribit l. 8. *Æqui, eorumque mores & habitatio.*

Horrida præcipuè cui gens, aſſuetaque multo
Venatu nemorum, duris Æquicola *glebis.*
Armati exercent terram, ſemperque recentes
Convectare juvat prædas, ac vivere rapto.

Dum itaque frequentiſſimis excurſionibus *Romanum agrum* infeſtarent; hinc ex *Prænestinis montibus*, per *Lavicanum Gabiorumque agrum*, veluti *cuneo* quodam ſeſe in ipſum uſque *Tuſculanum Agrum* inſerentes *Algidum* condiderunt, totius belli contra *Romanos* initi veluti ſedem quandam. Mirum certè eſt, in tam ſtrictis finibus *Æquos* tot habuiſſe oppida, quot Authores referunt: ſiquidem Livius l. 9: Anno urbis 449. *P. Sulpitio Severione, & Publio Sempronio* Conſulibus, populus, inquit, Romanus *bellum fieri* Æquis *juſſit, conſuleſque ad novum profecti bellum, ad ſingulas eorum urbes circumferendo bellum, unum & quadraginta oppida intra dies 60, omnia oppugnando ceperunt, quorum pleraque diruta atque ſuccenſa, nomenque* Æquorum *propè ad internecionem deletum.* Cui ſubſcribit Diodorus l. 20: *Alter Conſulum* P. Sempronius *cum exercitu in* Æquorum *agrum profectus,* Æquorum Romanorumque hoſtilitas.

profectus, 40 *oppida intra dies omninò* 50 *subegit*; inter quæ haud dubiè *Algidum* unum fuit, cujus jam situm describemus.

Algidum, *ejusque descriptio.*

Fuit hoc *oppidorum Æquorum* in ipso *Tusculano agro* sub *Algido monte* situm, quod anno ab Urbe condita 289, usque ad 449, semper horrida cum *Romanis* bella gessit; de quibus vide *Livium l.* 3. *Dionys. l.* 10. *Diod. l.* 12. Situm hujus oppidi apprimè à Strabone, ubi *viam Latinam* delineat, uti paulo ante ostendimus descriptum habemus: *Incipit*, inquit, via Latina *ab* Appia *ad sinistram ab ea propè* Romam *deflectens*, *ac super* Tusculanum montem *transit*, *inter* Tusculum oppidum *&* Albanum montem *descenditur ad* Algidum oppidulum *&* Pictas *diversoria*. *Procopio* teste, 120 stadiis *Roma* distat, *id est* sexdecim millibus passuum; stadiis singulis cum dimidio in singula milliaria computatis. *Strabone* itaque teste, *via Latina* non procul *Roma* deflectens ad dextram, uti & hodiè, recta ad *oppidum*, quod *Ad decimum* vocatur, hodiè *Borghetto*, versus *villam Ciceronis*, hodiè *Grotta Ferrata*, dirigitur, & hinc per *vallem Albanam*, quæ inter *Montem Albanum* & *Tusculanum* interjicitur, recta tendit *Roborariam*, hodiè dictam *la Molara*: & ultra hanc *Algidum* fuisse conditum, juxta Authorum descriptionem, prope diversorium publicum, vulgò *l' Osteria*, indubiè tenendum est, & rudera ingentia ibidem obvia passim ostendunt; fuisse autem in monte, ita intelligendum est, quod *Tusculanus ager*, imò tota *vallis Albana*, uti & *via Latina* in monte censeri debet, cum à planitie *Romani agri* versus *Tusculanum Albanumque* perpetuò ascendatur; atque hoc pacto in monte situm ejus fuisse dici potest, etsi non ipso *Algidi montis* vertice, sed sub ipso montis jugo: eo modo, quo & *Alba Longa* sub *Albani montis* jugo condita fuit. Sed *montis Algidi* situm jam determinemus. Scias itaque *Albanum montem* ultra *Campum Hannibalis* aliud jugum, è regione jugi *Tusculani montis*, extollere, inter quæ duo juga intermedia est collocatus, cui oppidum, quæ olim *Roboraria* dicebatur, impositum fuisse, ruinæ ingentes demonstrant, juxta *Molaram*. Jugum itaque hoc nonnihil versus ortum deflectens aliud jugum è regione montis, hodiè dicti *Rocca Priora*, extollit, & hoc jugum *Algidum* fuisse, & infra hoc *oppidum* cognomen conditum fuisse, asserimus; ex hoc enim loco per vallem aliam, inter *Tusculanos montes*, & *Roccam Prioram*, versus *Monasterium Camaldulensium* descensus datur in longè latèque patentem *Latii* planitiem, quam *Æquos* tenuisse, Historici narrant; imò sylva vicina in hunc usque diem *la selva dell' aglio*, corruptè *Algido* dicitur; ut proindè eorum opinio prorsus repudianda sit, qui, uti *Leander* & *Volaterranus*, volunt, *Algidum* esse oppidum illud, quod hodiè *Rocca di Papa* dicitur; atque adeo *montem Albanum* cum ipso *Algido* confundunt; quod quam falsum sit, ex præcedentibus patuit, cum *Algidum montem* ultra *Campum Hannibalis*, è regione *Castelli*, quod *Rocca Priora* vulgò dicitur, constitutum fuisse, suprà ostenderimus. Est Horatius in hunc locum.

Situs Algidi montis & urbis determinatur.

Algidum *Error eorum, qui esse putant* Rocca di Papa.

Duris ut ilex tonsa bipennibus
Nigræ feraci frondis in Algido.

Commentator ait, *Algidus mons* est in *Tusculano*. & rectè quidem: erat enim *Algidus mons* adeò *Tusculano* jugo collibusque connexus, ut vel ipsi *Straboni* & *Plinio* *Tusculanus* sit habitus, non nisi exigua & stricta valle unus ab altero disjunctus; unde *Æqui* perpetuo cum *Tusculanis* bello decertabant, nunc victi, nunc victores. Atque hoc loco situm fuisse, ex *Hannibalis* itinere constat, de quo Livius l. 26 sic ait: *Hannibal infestus populato* agro Fregellano *propter intercisos pontes per* Frusinatem, Ferentinatemque, *&* Anagninum agrum *in* Labicanum *venit*, *indè* Algido Tusculum *petiit*, *nec receptus mœnibus*, *infra* Tusculum *dextrorsum* Gabios *petiit*. Per *Hernicorum* itaque Regionem

Hannibalis *in hæc loca irruptio.*

venit

venit in *Labicum*, (quod oppidum eodem loco, quo hodiè *Valmontone*, situm fuisse, paulò post ostendam) & hinc *Algidum*, posteà vicinum *Tusculum* petijt; at mœnibus non receptus *Tusculanis*, per suprà insinuatam vallem, inter *Roccam Prioram & Tusculanum montem*, dextrorsum *Gabios* petiit. *Gabiorum* verò urbem respondere illi, quæ hodiè *Colonna* dicitur, posteà ostendemus. Erat itaque duplex via, qua ex *Algido Æqui Latinorum* campos infestabant: una à dextris, quæ *Labicum*, altera à sinistris, quæ *Gabios*, id est, *Columnam* per *montem Portium* tendebat, intermediis montibus, quos hodiè *Rocca Priora*, *Montem Compatrum*, *montem S. Sylvestri* vocant. Atque adeò *Algidi* situm rectè determinavimus, de quo tanta inter modernos lis erat & controversia, de quibus vide hic appositam topographiam. Jam ad alia *Agri Tusculani* progrediamur.

CAPUT V,

Tusculanum Lucii Luculli.

JAm suprà dictum fuit, magnam partem à *monte Portio Ferentinum* usque, vulgò *Marino*, *Luculli* possessionem fuisse; verùm antequam potentissimi hominis divitias villarumque magnificentiam enarremus, quisnam ille *Lucullus* fuerit, primò dicendum est.

Luculli familia.

Lucullorum familia in *Licinios* ascita primum fuit, in qua *Licinius Lucullus* celebritate nominis maximè claruit. Hic temporibus *Scipionis Æmiliani*, paulò ante belli Punici initium, fuit Consul cum *Aulo Posthumio Albino*: qui cum delectum severè agerent, nec quenquam gratiâ dimitterent, à Tribunis plebis, qui pro amicis suis vacationem impetrare non potuerunt, in carcerem conjecti sunt. *Lucullus* deindè in *Hispaniam* missus, cui *Claudius Marcellus* successit, cum omnes *Celtiberiæ* populos placasse videretur, *Vaccæos*, *Cantabros*, aliasque in eadem *Hispania* nationes subegit, ita *Livius l.* 49. Hujus igitur filii, sive nepotes, *Lucius* & *Marcus Luculli* fuerunt, quorum *Lucius Lucullus* disertus, & dives, munus Quæstorium amplissimum subiit. Per *Murenam* in *Asia* classem *Mithridatis* devicit, & *Ptolomæum Ægypti* Regem *Sullæ* conciliavit. Prætor *Africam* justissimè rexit; adversus *Mithridatem* missus collegam *Cottam Chalcedone* obsessum liberavit, *Cyzicum* obsidione solvit; *Mithridatis* copias ferro & fame afflixit, eumque Regno suo, id est, *Ponto* expulit; deindè rursus cum *Tigrane Armeniæ* Rege subveniente, eundem magna felicitate superavit. Tot itaque tantisque victoriis potitus, tot gentium Regnorumque spoliis locupletatus, tot mancipiis servisque potens, *Romam* reversus totum se otio deliciisque tradidit, ubi magnificentia villarum, conviviorum sumptu, vestium numero & pulchritudine, præterea ædium fabricarumque mira structura, mancipiorum multitudine & copiâ, omnes quacunque tempestate superavit: sed paulatim, cum non, ubi insolens deliciis animus requiesceret, reperiret, mente captus desipere cœpit, tutelâ ejus M. *Lucullo* fratri permissâ. Atque hujus *Lucii Luculli* magnificentia tum *Neapoli* in piscinis admirandis, tum in *Tusculano agro* vel maximè enituit; uti hodierna die ejus adhuc vestigia demonstrant. Primò quidem *montem Portium* à *Portiis* coëmptum suæ fecit potestatis, à quo usque ad *Hortum Burghesiorum*, quem *Varco* vocant, unum continuatum ædificium fuisse videtur, ambulacris, exedris, peristyliis adeò plena omnia, ut nemo non admiratione attonitus vel ipsa parietina in ruinis

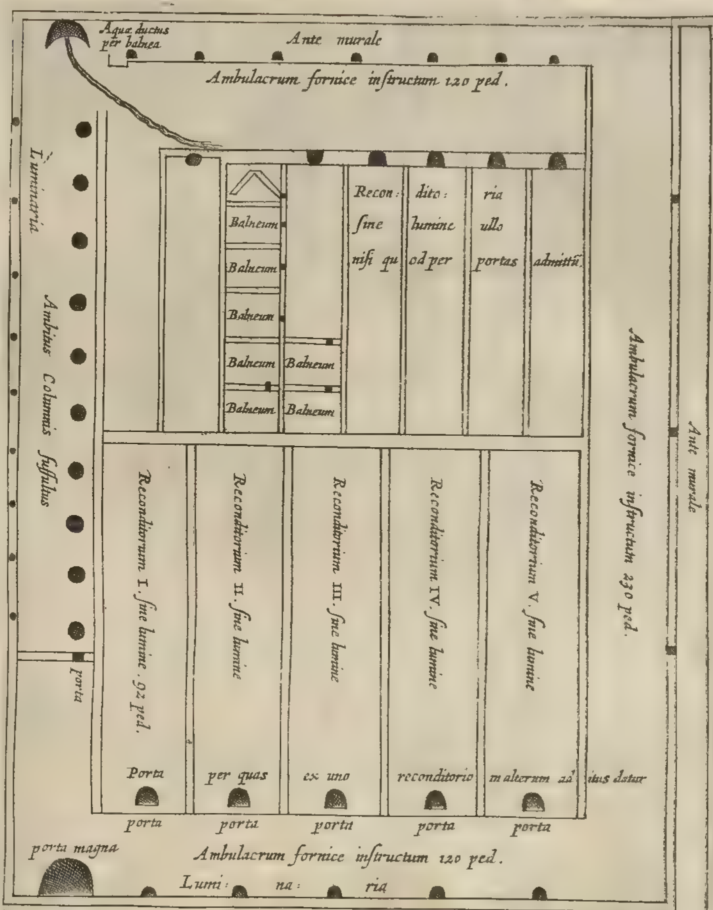
Luculli *gloriosæ expeditiones.*

Mithridates *regno exutus à* Lucullo.

Lucullus *otio & deliciis affluens in amentiam cecidit.*

Luculli *piscinæ.*

Ampla ejusdem possessio.

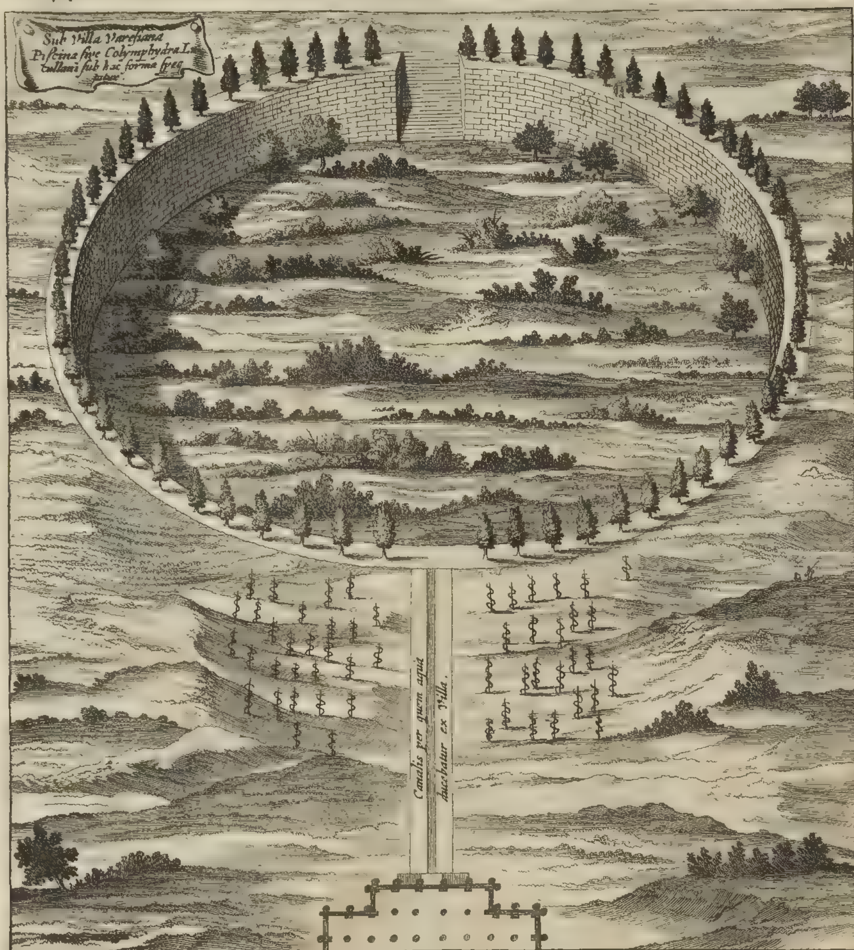
Ichnographia *substructionum, et habitaculorum* Luculli *Quæ in villa Varesiana, etiamnum integra, et subterranea spectantur.*

Ex villa Roccio-Varesiana descendentibus versus Romam mille circiter passuum spatio occurris in Villa seu vinea Ill.mi et R.mi Domini Varesi hodie dignissimi Gubernatoris Romani, amplissima rudera, porticibus, ambulacris, Balneis, aliisque altissimis fornicibus instructa, quæ non habitacula sed antra referunt, in quibus nulla fenestrarum vestigia, ex quibus lucem aliquam haurire possent neque usum humanum ullum habere poterant, nisi cellarum vinaciarum; et inde colligitur, quod Lucullus per totum illum à Monte Portio Marinum usque prædia vineis consita haberet, atque ex iis immensam vini copiam quotannis colligeret; quibus conservandis, subterranea hæc reconditoria servisse videntur. Ambulacra vero, quæ non nisi per rimas quasdam, quæ et hodie adhuc supersunt, lumen acquirunt quod et mancipiorum habitaculis, quæ ipsa ambulacra erant, et portis cellarum vinaciarum etsi debile dabatur. Fuisse autem hisce substructionibus palatium impositum ipsa rudera indicant; quale tamen illud fuerit, conjecturare non licuit; unde solam Ichnographiam summa diligentia per mensuras compertam, his apponere visum fuit.

ruinis suis splendentia intueatur; quæ longè latèque sub *Burghesiano Zootrophio* patent; hanc autem *Luculli villam* fuisse, numismata hoc loco eruta luculento indicio sunt. Cui aliud paulò supra, ingens delubrum fuisse parietina demonstrant, in ipso angulo, quo ex veteri *villa Burghesiorum*, in *montem Portium* tenditur, intermedio, quod ego *Bonæ fortunæ templum*, quantum ex *Dionysii* verbis conjecturare licet, fuisse existimo: Altera villa fuit eo in loco, ubi modò *hortus Ludovisiorum* est, uti ex inscriptionibus quorundam lapidum ibidem inventorum hisce verbis: L. LUCUL. LUC. F. Tertia villa

Burghesianum Zootrophium.

Templum bonæ Fortunæ.

Ubi hodie sentes spinæque dominantur, olim Piscina deliciosa existebat:

amplissima & magnificentissima fuit eo in loco, ubi hodiè *Villa Rocciorum* & *Varesiorum* visitur, ex qua tamen hodiè nihil superstes est, nisi subterraneæ Cryptæ adhuc integræ, quas ego studiosè dimensus, tales reperi: Fabrica fuit quadrata, 150 passuum geometricorum, muro circumdata, intra quam alia quadra ambulacrorum series, quorum longitudo 600 ferè palmorum, lumen extrinsecus per arcus admittebat, mancipiorum, ut equidem existimo, habitaculum. intra medium hujus fabricæ septem ordines conclavium concameratorum sequuntur, quorum unumquodque 189 palmos in longitudine, in latitudine 32 habet, atque ex uno in alterum per portas fit ingressus: nulla prorsus fenestra, quæ vel minimum quid luminis admittere posset, reperitur, undè illa penuaria vinaria fuisse conijcio; cui appositum impositumque fuisse ingens palatium, rudera adhuc monstrant, quamvis jam partim vineis, partem fruticibus occupata sint omnia. Ab hac fabrica ad

Cryptæ Luculli.

400 ferè

400 ferè pedes, obvium locum in formam amphitheatri excavatum, tantæ ferè amplitudinis, quantæ *Pantheon* est, 96 pedum geometricorum in diametro, reperi, ex cujus præamplo marginis ambitu per scalas descensus datur, & haud dubiè piscina fuit, vel uti græce vocant κολυμβηθρα; quibus mirum in modum delectatum fuisse *Lucullum* scribit *Plinius*; & Piscina in *Cumano agro* ab eo immensis sumptibus exstructa clarè docet: hodiè præter muros nihil videas, hâc piscina in hortos conversâ; ambitus tamen marginis pino, lauroque circumcirca conspicuus, nonnullam adhuc magnificentiam monstrat. Non procul hinc versus *Tusculum* ad viam, quæ *Romam* tendit, aliud fanum occurrit figurâ rotundum, ex lapidibus quadris raræ magnitudinis exstructum; cuinam verò Numini consecratum fuerit, apud Authores non reperio. Hinc ad duo milliaria *Romam* versus tendentibus, alia ingens occurrit ruderum coacervatio, quam hodie *Anticaglia di Centrone*, vel *la Grotta di Lucullo* vulgò dicunt, vastitate priori in *Varesiana* vinea sitæ non impar: subterranea ambulacra ingentia, & longitudine latitudineque præampla habet, tanto numero, ut labyrinthus videri possit. Unum sit loco omnium, quod dimensum 46 palmorum altitudine, longitudine 600 palmorum comperi, in quorum medio piscina aqua adhuc cernitur frigidissima: utrum verò aqua viva sit, an ex pluvia ibidem collecta, non ausim affirmare.

Piscina Luculli.

Grotta di Lucullo.

Lucullanarum *structurarum sumptuosæ reliquiæ.*

affirmare. In nonnullis locis meatus sunt adeò stricti & angusti, ut non nisi rependo penetrari queant: ad quid verò fuerint, vix conjicere licet, nisi canales fuisse asseramus, per quos aqua intra substructionum officinas deducebatur. Ajunt, adhuc reperiri in nonnullis locis tametsi aditu difficillimis conclavia, musivo opere exstructa, quæ nos tamen reperire non potuimus. Nonnulli thesaurorum scrutatores sæpè visi sunt intrare, sed ibidem latentis fortunæ tandem investigandæ spe delusi, loco thesauri, ferè mentis inopes, sive timore spectrorum, sive vitio aëris ac tenebrosæ caliginis formidine perculsi domum reduces, non multò post in extrema paupertate vitam cum morte commutarunt. Ego sanè has vastissimas cryptas alias non fuisse conjicio, nisi cellas seu *cryptas vinarias*, præsertim cum nullo in loco fenestra, per quam lumen admitti possit, reperiatur; & *Cellæ Vinariæ* hodiè pari modo exstructæ sat ostendunt. Cum enim *Lucullus* ingentem quotannis ex *Tusculano agro* vini copiam congereret, eidem sanè ea, quam descripsimus, Cryptarum multitudo, quo tutò condi possent, prorsus necessaria erat. Hisce Cryptis alia fabricæ contignatio superimposita fuit, cujus magna pars adhuc superstes est, ambulacris, quæ inferioribus responderent, ad amussim præamplè instructa, sola differentia, nisi quod hæc per portas & fenestras lumen admitterent, illa perpetuis tenebris damnata squalerent. Sunt & conclavia sine ullis fenestris, quæ quem usum habuerint, inter Authores controvertitur. Latus fabricæ meridionale, quod *Romam* respicit, propylæum fuisse videtur, exedris opère musivo mirè exornatis, quo tum aëris capiendi causa, tum *Romam* ejusque campos longè latèque patentes contemplandi gratia sese oportunis horis recipere solebant. Mirum tamen est, multa ibidem reperiri contra omnes Architectonicæ artis regulas ædificia exstructa, quorum usus ad quidnam conduxerit, nulla conjectura consequi possumus. Sed de hisce fusius *in Tiburtinis antiquitatibus*. Porrò mille passibus circiter ab hoc loco dissitum castellum occurrit, quod vulgò *Borghetto*, à multis etiam *Castellaccio* dicitur, olim *Ad decimum*, scilicet lapidem, appellatum, quo *Roma* distat in *Via Latina*; hodiè mœnibus solis adhuc integris totum desertum jacet. *Tusculani* tradunt, id prodigiosa propullulantium formicarum multitudine, quibus cum resistere nequirent, tandem derelictum esse, incolis partim *Marinum*, partim *Tusculum* se conferentibus.

Thesaurorum scrutatores. | *Cryptæ Vinariæ.* | *Prospectus amœnissimus.* | Borghetto, Ad decimum, oppidum ubinam? | *Formicarum multitudo.*

Sub hoc vico, quadringentis ferè pedibus, alia Lucullana fabrica occurrit, innumeris subterraneis cryptis implexa, formâ reliquis jam dictis haud dissimilis; imò si paulò penitiùs omnia perlustres, totum hunc districtum à *Marino* ad *Montem Portium* usque, quinque aut sex milliarium spatio, tot fabricis sumptuosis, tot villis deliciosissimis, tot ædibus instructum fuisse, ut olim non separatarum villarum speciem, sed vastissimæ urbis imaignem exhibuisse dici possit: vix enim vel ad 100 pedes progrediaris, ubi non novas semper & novas veterum fabricarum ruinas reperies. Omnia autem hæc *Luculli* divitiis exstructa fuisse *L. Cæcilius* apud *Volaterranum* apertissimis argumentis demonstrat; & nos, quantum conjecturâ assequi possumus, dictarum sine lumine fabricarum caliginosas cryptas nihil aliud fuisse, quam condendis doliis vinariis, quibus abundabat, oportuna aptaq; receptacula censemus. Peridromides verò, seu vasta illa ambulacra & porticus, mancipiorum, quorum ad multa millia, in culturam villarum, aliaque servitia nutriebat, habitaculis deserviisse, verisimile est. Atq; ex horum ruinis posteà magnificentissimas villas, quas hodiè cum admiratione spectamus, posteris temporibus exstructas fuisse, nemini dubium esse debet. vide præsentem ruderũ figuram.

Lucullanæ ruinæ materiam dederunt magnificentissimis villis.

CAPUT

CAPUT VI,

De Tusculo *posterorum temporum, quod* Frascatium *hodiè dicitur.*

Tusculum priscum in *Tusculani montis* jugo conditum, sæpè destructum, ac identidem opòrtunitate loci restauratum, suprà diximus, adeòque non obstante *Romani Imperii* felici dominio, *Tusculani* tamen in sua veteri sede non perstiterunt modò, sed & potentia viribusque suis confisi posteris temporibus *urbi* bellum movere non destiterunt: inter quæ celebre fuit id, quod subsidiariis copiis *Friderici Barbarossæ*, *Romanis* intulit *Ràino* Dux, quo tantam R*omanorum* multitudinem confecit, ut *Tusculanorum* victoria illi; quam ad *Cannas* Hannibal de R*omanorum* exercitu penè ad internecionem deleto quondam reportarat, haud disparis fortunæ fuisse, *Blondus*, *aliique Historici* scribant; quo infelici belli eventu R*omani* fracti, parum abfuit, quin de redintegrando damno illis illato omnem spem abjecerint; sed crescentibus interim viribus & potentia, septennio post rui-

Tusculanorum *cum* Romanis *bella.*

post ruinam illis illatam elapso, præteriti belli, injuriæque illatæ memores, paulatim ingenti comparato exercitu, tanto impetu & violentia *Tusculanam urbem* invaserunt, ut tantis viribus impares, cum undiquaque obsessi, quo confugerent, non haberent, usque ad ultimum spiritum pertinaci oppositione decertantes, pugnando mori, quàm vitam ignominiosa servitute redimere maluerint. Undè ad internecionem deletis civibus, *urbs* divitiis, opumque abundantia referta. à *Romanis* capta, expilata, soloque æquata fuit: qui verò ex *Tusculanis* superstites fuerunt, ad primam *urbis* invasionem Cryptis sese absconderunt, aut in sylvas vicinas, vitæ fugâ consulturi, se receperunt. Destructâ patriâ, cum locum, ubi habitarent, residuum non haberent, alii *Roccæ Prioris, Molarzi* alii, alii denique *Montis Compatri* novis veluti coloniis constitutis originem dederunt. Plerique tamen paulò infra *urbem* jam destructam quingentis ferè passibus dissito spatio, dum contra aëris inclementiam, casas ex frondibus arborum, quas vulgò *Frascas* vocant, exstruerent; hinc nomen illi in hodiernum usque diem mansit, *Frascati*: tantumque successu temporis incrementum sumpsit, ut & inter septem *Romanæ Ecclesiæ* Episcopatus una adnumerata fuerit; atque etiamnum tanto villarum palatiorumque splendore & magnificentia superbit, ut nulli in *Italia* deliciis celebri loco cedere videatur, verè *Romanæ urbis* paradisus; adeòque meritò quispiam, num Lucullana magnificentia hanc, num hæc illam superarit, dubitare queat. *Strabo* olim eandem, uti & hodiè, villis, palatiis, fontium, aquarumque admiranda ubertate præditam fuisse, refert; hodiè non fontibus tantùm abundat, sed integris aquarum fluminibus. Inter cæteras verò plurimas villas & palatia, tria cum primis ab exteris summa admiratione spectantur: *Villa Aldobrandina, Montis Draconis,* & *Ludovisia*; quibus sive fabricarum amplitudinem, & magnificentiam, sive statuarum picturarumque excellentiam, sive denique Hydraulicorum organorum artificiosam structuram, fontiumque amœna ludibria spectes, nil sanè ad raritatem & excellentiam verè regiam accedere posse existimo. Sunt autem hodiè duodecim villæ à præcipuis *Romanæ urbis* familiis in hoc *Tusculano* districtu fundatæ una cum palatiis, quarum prima,

Tusculum *denuo devastatur à* Romanis *posteris.*

Frascati *descriptio.*

Frascati *deliciæ, & villæ.*

12 Villæ Tusculi.

Aldobrandina, Villarum Regina, à *Petro Aldobrandino,* Cardinale, *Clementis VIII* Pont. Max. Nepote fundata, unà cum palatio ad omnes Architectonicas leges exstructo; quam non fontes, sed flumina in hunc finem perfosso monte è remotis scaturiginibus deducta, ad rusticantium delectationem non irrigant solùm, sed & organis hydraulicis, aliisque aquarum ludibriis mirum in modum spectatores afficiunt.

Villa Aldobrandina.

Altera est *Villa Burghesia*, vulgò *Mondragone* dicta, à *Paulo V* Pont. Max. *Burghesio* fundata, unà cum palatio prorsus Regia magnificentia, sive statuarum, sive picturarum exquisitissimarum copiam spectes, adornato; hortis, pratis, sylvis circumsitis, nil deliciosius esse potest.

Villa Burghesia.

Tertia est *Ludovisia*, quam in Autumnalium feriarum secessum, dictis non disparem *Gregorius XV* fundavit. Reliquæ villæ à diversis Pontificiæ familiæ principibus exstructæ sequuntur.

Villa Ludovisia.

Taberna, immediatè subjacet *Montis Dragonis* palatio, à Cardinale hujus nominis olim condita.

Taberna.

Falconeria, inter *Tusculum* & *Mondragonem* intermedia, clivo imposita, à nobili *Falconeriorum familia* hodie possidetur.

Falconeria.

Boncompagna, à *Gregorio XIII* fundata, hodiè Duci *Sorano Boncompagnæ familiæ* capiti subest, in radice montis ad *viam Romanam* situm habet.

Boncompagna.

Strozziana, media inter *Boncompagnam* & *Ludovisiam* existit, prius Duci *Strozzi*, jam vero duci *Ceritano* paret.

Strozziana.

Villa Montaltina, à *Sixto V* Pont. Max.

Montaltina Villa.

CAMALDOLI

S. Silvestro

Monte Compatri

Monte Portio

MONDRAGONE
villa Burghesia

VILLA BORGHESIA
vulgo Mondragoncino

VILLA TUSCULANA
Burghesiorum vulgo villa vechia

IL BARCO

BURGHESIANUM.
VNA CVM VILLIS

Max: fundata, hodiè Principi *Familiæ Savellorum* subest.

Roccio-Varesiana. *Villa Roccio-Varesiana*, à *Cardinale Roccio* & Varesiis, partitis juribus, incredibili pensilium hortorum amœnitate exculta fuit. Quarum schemata in adjunctis Tabulis intuere.

Hanc sylva sequitur, quæ viam ad *Cryptam Ferratam* pandit peramænam, ulmorum utrimque consitarum umbrâ perjucundam, usque ad *Cœnobium* Monasterium Cryptæ Ferratæ. *Crotta Ferrata* Ord. Monachorum S. Basilii, qui Ecclesiæ Græcanicæ ritus sequuntur; olim egregia Manuscriptorum Græcorum supellectile adornabatur, quæ hodiè magna ex parte illata sunt Bibliothecæ Barberinæ. Fundatum fuit hoc *Cœnobium* & Ecclesia à *S. Nilo* Abbate in honorem Deiparæ, quæ posteris temporibus tum eximiis nobilitata miraculis, tum undique & undique confluentium advenarum peregrinationibus in ingentem famam excrevit. Hortum *Cœnobio* junctum habet sanè peramænum, platanis laurisque prægrandibus consitum; & quemadmodum olim *Villa Ciceronis* hoc loco sita, ita & hodiè *Cœnobitarum* hortus uberrimis aquæ Crabræ seu Tepulæ fontibus irrigatur, tanta copia, ut non solum fundum proprium, sed & *Tusculanam civitatem* hujus per conductos inciles participem esse voluerint; estque ea aqua, quæ ad Residentiæ Societatis JESU domum, magno Civitatis emolumento, duobus æneis canalibus insignis capacitatis effunditur, cum hac fontis epigraphe:

CLEMENTIS. VIII. AQUÆ. JULIÆ. DEXTANS.
PAULI. V. PONT. MAX. TEPULÆ. SEXTANS.
MUNIFICENTIA. EROGATA.
ÆRE. PUBLICO. FISTULATIM. DEDUCTA.
CIVITATIS. TUSCULANÆ. UTILITATIBUS.
FONS. LARGE. DIFFUDIT.
CIVES. TUSCULANI. BENEFICENTIÆ.
TESTIMONIUM. POSTERIS. INDICARUNT.
CIↃ. IↃ. CIX.

Monumenta Veterum. Dici autem vix potest, quot & quantis veterum monumentis hic locus scateat, ut vel sub ipso horto varia ambulacra, & nescio quæ alia splendoris vestigia patefiant. Si omnes statuas, trabes, Zoophora, coronides, abacos, columnas, quæ à diversis Pontificibus hinc *Romam* translatæ fuerunt, adducere vellem, novo sanè libro ad singula exponenda, opus foret. Cœnobii Ferrati *descriptio.* *Cœnobium* fossâ circumdatum non exigui fortalitii speciem exhibet; ex ea vallis sanè profundissimæ parte, quæ aquâ Tepulâ seu Crabrâ interluitur, aditum præbet prorsus inaccessum, à *Iulio II* Pont: Max: in hunc munitionis statum reductum. Vallis hodiè ingeniosis diversarum artium, Chartaceis, Ferrariisque ergasteriis, magno Cameræ Apostolicæ fructu, ad aquam Crabram instruitur. Hinc ex vallis imo ad montis supercilium, *Agri Marini* initium, deducimur, qui Veterum in *Tusculano Agro* magnificas villarum structuras continuare videtur, tanta ubique inter vineta, ruderum coacervatio obvia fit.

CAPUT

CAPUT VII,

Marinum, *sive* Marianum *aut* Ferentinum.

Marini *descriptio*

Arinum uti olim, ita hodiè duodecim millibus passuum *Româ* dissitum, ad radices *Albani montis* conditum est: olim *Ferentinum* ab *aquis Ferentinis*, quæ in nemorosa valle extra portam, quæ in *Albanum* viam pandit, descendentibus obviæ fiunt, ibique in *horto Columnensium* originem suam sortiuntur, sic appellatum, quæ, uti cæteræ *Latii* aquæ fontesque ita & hæ divinos à stulta priscorum superstitione honores meruerunt. Undè & *Lucus Ferentinæ* dicebatur nemus illud, *Marinum*, inter *Lacumque Albanum* medium; Nam uti ex *Pompeio Festo* constat, *Populi Latini* ad *Caput Ferentinæ*, quod est sub *Monte Albano*, consilia inire, imperiumque communi concilio administrare solebant; Erat enim à *Latinis populis* post *Albæ* excidium, uti *Dionysius* ait, *Ferentinum* locus, quo de rebus contra *Romanos* decernendis, veluti in Synodo quadam, commune concilium administrabatur; Hinc toties apud Livium legitur; *In* Ferentino *decretum est*: *In Indicto ad* Ferentinum *publico gentis concilio decernitur*: Coacto *Ferentini* concilio deciditur. *Turnum Herdonium Aricinum*, cum consilia *Tarquinii* detrectaret, occisum ad *fontem Ferentinum*, vivumque terrâ sepultum fuisse, referunt *Livius* & *Dionysius*. Tarquinius Superbus, inquit Livius, Latinorum *sibi maximè gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opibus tutior inter Cives esset, neque hospitia modò cum primoribus eorum, sed affinitates quoque jungebat; tam magna* Tarquinii *authoritas inter* Latinorum *proceres erat, cum in diem certam, ut ad* Lucum Ferentinæ *conveniant, indicit, esse, quæ agere de rebus communibus velit: conveniunt frequenter prima luce: Ipse* Tarquinius *diem quidem servavit, sed paulò antequam Sol occideret, venit. Multa ibi toto die in concilio variis jactata sermonibus erant.* Turnus Herdonius *ab* Aritia *ferociter in absentem* Tarquinium *erat invectus. Quam ob rem injectæ* Turno *Catenæ, & confestim* Latinorum *concilium magno cum tumultu advocatur; ibi tam atrox invidia orta est, gladiis in medio positis, ut indictâ causâ* Turnus *novo lethi genere dejectus ad* caput aquæ Ferentinæ, *crate supernè injecta, saxisque congestis mergeretur*; vel ut Dionysius loquitur: *Tum Turnum non permissum amplius de se dicere*, εἴς βαϊχθρόν τι καταβάλλουσι, καὶ ἐπισκέψαντες ἔπι ζῶντα εἰς τὴν γῆν. *in voraginem quandam projiciunt, vivumque terrâ obruunt. Plutarchus* quoque refert, *Romulum*, eò quod propinqui *Tatii Laurentum* legatos, & hi *Tatium Lavinii* interfecissent, urbes expilationibus lustrasse, ad *portam Ferentinam*, ἐπὶ τῆς Φερεντίνης πύλης, forsan melius, mendi, quod Scriptori occurrit, gratia, ἐπὶ τῆς Φερεντίνης πηγῆς. ad *Ferentinum fontem*. Atque hæc, quæ de *Ferentino* apud Authores invenimus sufficiant.

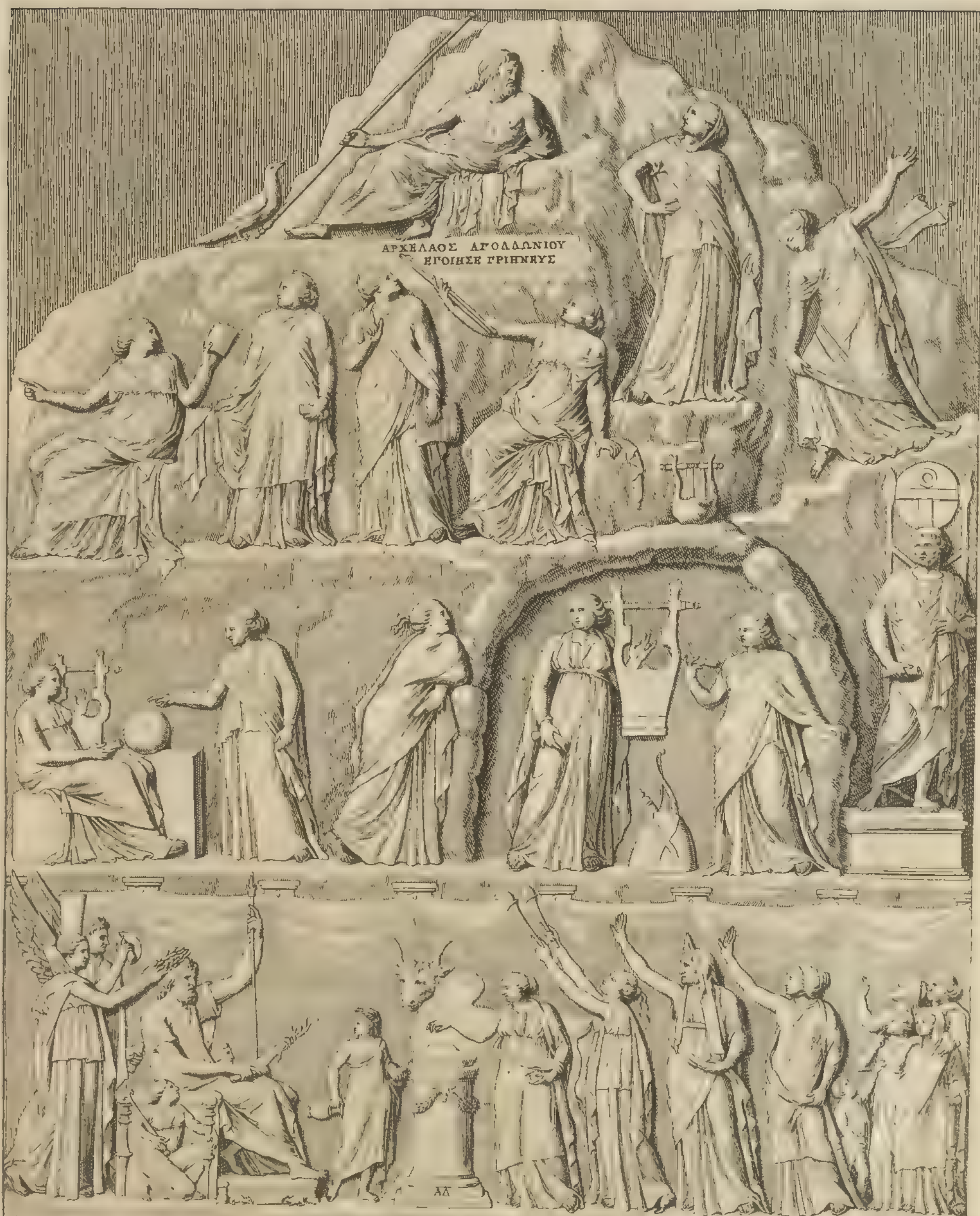
Ferentinum *curia* Latinorum.

Turnus Herdonius à Tarquinio *occisus*.

Turnus *vivus sepelitur.*

Est & aliud *Ferentinum Hernicorum*, de quo posteà. Nullo autem alio loco hujusmodi oppidum fuisse, quàm in illo, ubi posteà *Marinum*, insigne *Colonnensium Principum oppidum* conditum fuit, & fons aquis in subjecta valle uberrimus, & Lucus proximus fontem inter & *Lacum Albanum*, è quo per subterraneos meatus originem suam trahit, medius, sat superque demonstrant. *Marinum* verò nonnulli appellatum fuisse autumant, à *C. Mario*, quem ibi villam habuisse, *Marianam* dictam, *Blondus* asserit, aliamque vicinam à *L. Murena* fundatam cum possessione *Portiorum*. Quicquid sit, fabricis villisque splendidum fuisse locum, semirutæ antiquitatis reliquiæ sat testantur, ex quorum ruinis conditum oppidum hodiè mirum in modum, & villis & fabricis

Marini *etymon & situs.*

Insita Poesi divinitas,
Somnium hucusque Mortalibus credita,
retandem probatur.

Ecce Homerus in Deos assumptus
per varios Flamines, et consecrantium Ordines
Musarum tum maxime ad divinos honores
evectus.

Lapis admirabilis in Marinensi Columnensium Principum
ditione erutus,
assuetum Lantæ Familiæ in elevandas litteras patrocinium
æterno veluti monumento
testatur.

fabricis templorum palatiorumque superbit, ad quorum fabricas commodius expediendas, multum emolumenti confert, vicina ad dictum *Aquæ Ferentinæ* fontem lapidicina piperiti saxo uberrima.

. Cæterum *Marinensis Ager* hodie adhuc cum amœnitate, tum rerum ubertate nulli alteri in *Latio* cedit. Planities agrorum frumentum optimum, colles vitibus obsiti nobile vinum, sylvæ feras omnis generis præstant. Et tametsi *oppidum* civitatis nomine non triumphet; sui tamen amplitudine, uti dixi, templorum elegantia, amœnitate viridariorum, & quorundam palatiorum splendore nulli *Latinarum urbium* cedit; *familiæ Columnensium* hodie paret. Præterea *ager Marinensis* innumeris antiquitatum vestigiis refertissimus est. Sunt in vicinæ sylvæ, qua *Lacum Albanum* respicit, summitate insignis monumenti rudera, quæ ego nihil aliud esse dixerim, quam *Feroniæ Fanum*, de quo toties, cum de *Ferentino Latinorum* conciliabulo loquuntur, Authores mentionem faciunt; & omnia situi, quo id extitisse *Dionysius* describit, congruunt. Præterea spectantur etiamnum in campis passim vastissima infra terram rudera, quæ ambulacra, & peristylia referunt; & si rectè observentur, illa eandem prosus formam, quam *Lucullana* in *Agro Tusculano* exhibent. Paucis præterlapsis annis, dum rustici nescio quod solum suffoderent, ex tremulo sono concavum subtus locum existere subolfecerunt, quo detecto camerarum substructiones prævalidas, præter alia non exiguam statuarum copiam, & inter ea quoque nobile illud & præstantissimum monumentum repererunt, quod cerimonias, à Charitum choro in Apotheosi *Homeri* observatas, quam affabre & luculentissimè, ab eximio Græciæ statuario *Archelao*, uti inscriptio docet, marmori incisas exhibet: quod fama volitante, mox tanquam ad artis sculptoriæ specimen quoddam omni exceptione majus contemplandum non pictores duntaxat statuariosque *Romā* accivit; sed & rei antiquariæ peritos, ceu ad monumentum mysteriis confertissimum allexit; unde æri quamprimū incisum, & ab Illustr.^mo & Rev.^mo Abbate *Marcello Severolo*, ejusdem mihi copia facta fuit. Quod & hoc loco opportune una cum ejusdem interpretatione, quidquam nobilium monumentorum omisisse viderer, inserendum censui; & quoniam doctissimus *Severolus* integram de eodem diatriben conscribere constituerat, hic non nisi obiter id exposui; reliquum curæ & industriæ dicti *Severoli* excolendum relinquo.

Monumentum vetust. Apotheosin Homeri exhibens.

Lapidis in Marino Agro *inventi, Apotheosin* Homeri *exprimentis, Interpretatio.*

NEmini mirum videri debet, *Homerum* propter divinam propè ingenii vim & efficaciam in ejus operibus poëticis elucescentem apud veteres, tanquam supra humani intellectus conditionem, elevatum, ἀποθέωσιν meruisse, quamque non scriptis duntaxat posteritati traditis, sed & marmoribus incisam contestari voluerunt, uti in præsenti marmore, quod ante bina circiter lustra in *Agro Marini oppidi*, cum nescio quid fodicarent rustici, detectum fuit, cujus & expositionem apponemus, cum priùs nonnulla de *Homeri* exortu, patria, libris & obitu præmiserimus. In eo siquidem *Herodotus, Plutarchus, Zezes, Ælianus, Plinius, Dionysius, aliique* innumeri, nescio quid τὸ θεῖον, divinum, inquam, cum summis & numinum propriis elogiis, hymnisque, supra mortale genus exaltatum agnoverunt. Undè uti est apud *Volaterranum, Galaton* pictor *Homerum* mingentem depinxisse fertur, juxtaque alios poëtas urinam ejus legentes; quo quidem argutè innuere voluit, ea, quæ

Magna Homeri existimatio.

Galaton pictor Homerum mingentem pinxit, & circa eum poëtas urinam ejus legentes.

apud *Homerum* ceu vilia retrimenta habebantur, cunctos post eum poëtas selecta in proprium usum convertentes, tanquam cimeliis pretiosissimis singulos & omnes suos fœtus adornasse.

à Philopatore Homero templum dicatum.

Philopator Ptolomæus tanti *Homerum* fecit, ut ei ceu Numini templum exstruxerit, & juxta ejusdem statuam civitates, quæ, cujusnam ille municeps & civis esset, inter se contenderent. ita *Ælianus de varia historia. Iustinianus Imperator* patrem omnis virtutis nominat. Neque hoc sine ratione; quemadmodum enim fluminum fontiumque cursus suam ex Oceano originem sumunt, ita tanquam ex uberrimo pelago *Homerus* omnibus eloquentiæ & poëseos partibus ortum exordiumque dedit, quem nemo in magnis sublimitate, nemo in parvis proprietate superavit. Idem lenis & pressus, quam jucundus & gravis copia, tam tenuitate mirabilis, non poëtica solùm facultate, sed & Rhetorica eminentissimus; ita *Quintilianus.* ut proindè plerique etiam ex Orthodoxis Scriptoribus antiquis asserere ausi sint, Divinam providentiam etiam in cœca gentilitatis caligine, nonnullos destinasse viros ingenii sublimitate ultra humanam sortem elevatos, qui solo lumine naturæ instructi altiora Divinitatis mysteria sub variarum fabularum integumentis adumbrata mundo, omni πολυθείας vanitate proscriptâ, exponerent. Sed jam nonnulla breviter ex *Herodoto* de ejus vita adducamus.

Opiniones variæ de ortu Homeri.

Non ignoro, varios variè de ejus ortu sensisse; *Plutarchus* ex dæmone natum, heroum numero adscribit; alii, uti *Antilochus*, *Mercurii* filium esse asserit, ex innata ipsi ingenii Mercurialis inimitabili vena, qua sua describit. *Herodotus* verò hæc de eo refert. Natus est post bellum Trojanum annis 168, ex adulterio matris *Criteidis* virginis *Cumeæ*, quæ nupta fuerat cuidam *Cleonacti*.

Herodoti de ortu Homeri relatio.

Hæc cum ob pudorem, *Smyrnam* coloniam, tunc à *Cumæis* duce *Theseo* deductam, mitteretur, apud fluvium *Melen* instanti tempore *Homerum* peperit, non cæcum, sed videntem; vocatusque initio ex fluvio *Melesigenes.* Puer deindè cum optima appareret indole, à *Phannio Grammatico* doctissimo, qui tunc *Smyrnæ* cœlebs agebat, unà cum matre educatus est, literisque eruditus. Mercator deindè quidam *Mentes* nomine, juvenem ob literas & virtutem diligens, cupidum alioquin videndi regiones per diversa orbis loca deduxit.

Peregrinatio Homeri.

Cum è *Tyrrhenia* rediret, tum apud *Ithacam* oculorum morbo affectum, hospiti & familiari suo curandum reliquit; qui posteà convalescens *Colophonem* profectus, ibidem rursùs in eundem incidens morbum, cæcus efficitur.

Cæcus efficitur; & Homeri nomen ei primum Cumis inditum.

Quapropter *Smyrnam* redire cogitur, atque ibidem totum se poëticæ tradit: sed & ibi, cùm victûs difficultate laboraret, *Cumas* venit accersitus, ubi appellatus primùm est *Homerus*; nam *Cumæi* cæcos, *Homeros*, vocant. Indè demùm in *Chium* se recepit, ubi ludum aperuit, simul ac quietem nactus est, *Iliadem* condidit, omnesque, à quibus beneficium accepisset, in suo poëmate commemoravit. Nam cum tantus ac talis esset, plurimas tamen calamitates in orbitate & summa rerum inopiâ vivens passus est.

Calamitas Homeri.

Apud *Cumas*, à pastore *Glauco*, sine duce in solitudine oberrans benignè exceptus, & sustentatus fuit; apud *Phocidem* à *Thestoride Grammatico*, & *Glauci* villico, apud quem dicitur *Iliadem* minorem composuisse; quem deindè cum à *Chio Cumas*, & *Cumis Athenas* adnavigaret, fessusque in littore quievisset, egredientes ex oppidis complures, uti Deum visitatum adcurrebant; ad quem cum etiam piscatores quidam eadem de causa divertissent; tale ei ænigma proposuerunt: Ἅσσ' ἕλωμεν, λιπόμεσθα, ἃ δ' οὐχ ἕλομεν, φερόμεσθα. id est, *quod cepimus, reliquimus, quod non cepimus, attulimus,* quod de pediculis intelligebant, quos in littore se purgantes reliquerant.

Piscatorum ænigma Homero propositum.

Homerus itaque re non intellecta, paucis post diebus extinctus est, non equidem ex ani-

ex animi dolore, uti quidam putant, ſed ex labore itineris unà valetudine contracta; ſepultus ibidem cum hoc epigrammate:

Epitaphium Homeri.

Ἐνθάδε τὴν ἱερὴν κεφαλὴν κατὰ γαῖα καλύπτει,
Ἀνδρῶν ἡρώων κοσμήτορα θεῖον Ὅμηρον.

Conditur hoc tumulo Vates Divinus Homerus.
Heroum cecinit qui benè geſta Ducum.

Cum itaque de ortu *Homeri* tam varia veterum Scriptorum opinio ſit, ego hanc, quam ex *Herodoto* protuli, omnium quàm veriſimillimam arbitror; qui eum verò ex inceſtuoſo concubitu, uti *Plutarchus* ait, aut ex Dæmone genitum aſſerunt, id non tam de vera & naturali generatione, quàm de cœlitùs dato *Homeri* ingenio dictum velint, eò quod, ob admirandas ingenii dotes, non niſi Deum quendam parentem ejus eſſe potuiſſe arguerent; undè & tanta quoque de patria ejus controverſia nata fuit. ſi *Herodoto* credis, *Smyrnæus* erit; ſi *Pindaro*, tum *Chius*, tum *Smyrnæus*; ſi *Simonidi*, *Chius*; ſi *Antimacho* & *Nicardio*, *Colophonius*; ſi *Ariſtoteli*, *Ienſis*; ſi *Ephoro*, *Cumæus*; ſi aliis, *Salaminius*; quibuſdam *Argivus*, ſi *Ariſtarcho*, *Thrax*; ſi denique aliis, aut *Trojanus*, aut *Lydus*, aut *Ithacenſis*, aut *Cyprius*, aut *Gnoſſius*, aut *Mycenæus*, aut *Ægyptius*, aut *Theſſalus*, aut *Italus*, aut *Lucanus*, aut *Romanus*, aut *Rhodius*. Cum enim vir tantus eſſet, certè mirum non fuit, univerſas tum *Græciæ*, tum *Aſiæ Vrbes*, hoc ambitioſo gloriæ ſtimulo agitatas, tam anxiè de tanti viri municipatu contendiſſe. Septem tamen *Græciæ urbes* inter ſe potiſſimùm de ejus municipatu, quem quæque ſibi arrogabat, conflixiſſe, *Cicero*, *Plutarchus*, & *Suidas* prodiderunt, quæ pulchrè ſanè Antipater dimetro hoc deſcribit:

Lis & controverſia de Patria Homeri.

7 Græciæ urbes inter ſe contendunt de patria Homeri.

Ἑπτὰ ἐρίδμαινοῦσι πόλεις διὰ ῥίζαν Ὁμήρου,
Κύμη, Σμύρνα, Χίος, Κολοφὼν, Πύλος, Ἄργος, Ἀθῆναι.

Septem contendunt Vrbes de radice Homeri
Cuma, Smyrna, Chios, Colophon, Pylos, Argos, Athenæ.

Ita in medio poſitus Literarum princeps *Homerus*, ceu *Atalanta* illa, aut *Hippodamia* à tot ac tam egregiis civitatibus & regionibus, quaſi à generoſiſſimis procis certatim expetitur. Ut proindè non mirum ſit, ex tanta *Homeri* exiſtimatione, à nonnullis non in terreſtri patria humano modo profatum, ſed è numinum cœtu cælitùs in terram delapſum eſſe, creditum fuiſſe, undè tale de eo à *Græcis* proferebatur ἐπιφώνημα:

Εἰ θεός ἐστιν Ὅμηρος, ἐν ἀθανάτοισι σεβέσθω.
Εἰ δ' αὖ μὴ Θεός ἐστι, νομιζέσθω Θεὸς εἶναι.

Si Homerus *Deus eſt, tanquam immortalibus junctum venerator.*
Si non eſt Deus, ſaltem putetur Deus eſſe.

Hinc veteres Templum ei erigebant, ſacra faciebant, eique ceu Numini ſacrificia, uti ſuprà oſtenſum fuit, offerebant, & quàm luculentiſſimè hæc præſens epigraphe in *Agro Oppidi Marini*, ſub Juriſdictione *Domus Columnæ* marmori inciſa docet, quæ Ἀποθέωσιν *Homeri* quàm ſcitiſſimè exhibet.

Dividitur hoc Monumentum ἀποθεωτικὸν, in tres ordines, ſupremum, medium, & infimum. In ſupremo ordine vides *Iovem Parnaſſo monti* inſidentem, ſceptro unà cum aquila adſiſtente conſpicuum, quæ authoritatem, potentiam, & majeſtatis ſuæ amplitudinem demonſtrant: is converſâ ad aſſeclas ſuos facie quaſi pro apotheoſi Homerica ſupplicantes, audire videtur; ſunt verò ſex figuræ, ſive Muſarum, ſive ſub Charitum formis Civitates, quæ eum in numerum Deo-

Explicatio Monumenti.

Primus ordo imaginum.

rum assumi postulabant, quarum prima rupi *Parnassi* lyrâ insignitæ insistens, gravis habitu, dextrâ manu lateri insertâ, alterâ vestimenti syrma tenens, *Iovem* audacter alloquitur; quasi diceret: quid tibi videtur de magno *Homero*, & tua, & divina *Palladis* virtute imbuto? Tune illo honore, pro quo supplicamus, dignum æstimas? Altera verò, profundo reverentiæ & venerationis actu, veluti in terram procidua submisso vultu, extensâque in altum manu, idem supplicare videtur. Tertia rupi Parnasseæ insidens faces *Iovi* exhibet, meritumque *Homeri* exponit, quo doctrina & sapientia divina poëseos arte mundum illustravit. Quarta, vultu ad *Iovem* converso, binisque digitis sublevatis, altera manu volumen tenens, à *Iove* beneficium, veluti per modum adjurationis extorquere velle, occultè innuit. Quinta & Sexta quasi quid agendum consultare videntur; Illa, quæ sedet, libro in manu tento, Divinum in *Homero* poëseos studium monstrat, quo & divinos honores à *Iove* sibi concedi debere, luculenter innuit. Atque hæc est vera & legitima Gratiarum apud *Iovem* de *Homero* in Deorum numerum recipiendo, supplicatio. *Græca* verò sub *Iovis* pedibus incisa epigraphe, nil aliud significat, nisi statuarii, sive hujus apotheotici schematis, inventoris, sive sculptoris nomen & patriam, prout verba Græca docent:

ΑΡΧΕΛΑΟΣ ΑΠΟΛΛΟΝΙΟΥ
ΠΡΙΗΝΕΥΣ ΕΠΟΙΗΣΕ.
id est:
Archelaus Apollonii
Prieneus fecit.

Secundus ordo imaginum. In secundo ordine pariter sex figuræ continentur, quæ & ipsæ meritum *Homeri* gestibus exprimunt; & prima quidem sedens Poësin innuit, lyram sinistrâ, plectrum dextrâ veluti in actu sonandi constituta tenet; globum in mensâ tenet, quem secunda figura manu indicat; & aliud nihil significare videtur, nisi meritum *Homeri*, quo poësi sua Mundi opificium, & omnia quæ in eo sunt, divino quodam afflatu descripta cecinit. Tertia verò figura rupi ambabus innixa manibus, veluti exstasi quasi abrepta, & attonita Divinos *Homeri* labores contemplari videtur. Sequuntur jam Quarta & Quinta figura antro inexistentes, quarum prior Lyram Orphicam læva monstrat, dextrâ plectro instructa; assecla verò *Iliadis volumen* monstrat; in quo amores Deorum Dearumque omnium, qui per arcum & pharetram fasciasque *Cupidinis* symbola rectè indicantur, exhibentur. Antrum verò hoc aut *Nympharum*, aut *Musarum* habitaculum notat, de quo amplissimè *Lucianum*, cæterosque Mythologos agentes vide. Erat enim proprium *Nympharum*, *Musarumque*, antra inhabitare.

Sexto tandem loco, simulacrum Flaminis abaco insistentis exhibetur; dextra volumen tenens, sinistra pectus premit, & conversa ad Deas facie sententiam definitivam exspectare videtur, promptamque se exhibet ad debitorum *Homero* sacrificiorum Ægyptio ritu faciendorum exhibitionem; quæ omnia duæ faces accensæ cum Tautici characteris figura, proprio *Ægyptiorum* in sacris obeundis symbolo intermedio notant; & est crux ansata, quæ aris templisque Niloticis ubique insculpta, nec non omnibus *Ægyptiorum* Numinum manibus inserta spectatur, cujus virtutes & proprietates in *Hieroglyphicis nostris Operibus*, *Oedipo*, *Obelisco Pamphilio*, & *Alexandrino Minervali*, nec non in *Linguæ Coptæ restitutæ thesauro*, unâ cum altissimarum rerum, quas per eam Hieroglyptæ significabant, interpretatione, quàm uberrimè exposuimus, ad quæ Lectorem remittimus. *Crux ansata inter duas faces muro depicta, quid notet?*

Tertius ordo imaginum. Tertius tandem ordo monstrat *Iovis* executivam Apotheoseos sententiam, quæ quàm bellissimè hîc exprimitur. Et primò quidem, vestibulo Templi Deorum cortinam obtensam vides, quo mysteria humano ingenio inaccessa,

inaccessa, à solo *Homero* penetrata innuuntur, juxta illud: *procul hinc, procul este profani.* Quæ sanè pulchrè per quaternas decenti habitu exornatas virgines sub actu stuporis & admirationis denotantur: unaquæque digito labris imposito silentium suadet, quemadmodum olim *Harpocratem*, quem & *Sigalionem* à silentio dicunt, *Ægyptii* exprimere solebant, juxta illud Ovidii:

Quique premit vocem, digitoque silentia suadens.

Itaque more *Ægyptiorum* virginem, quæ σοφίαν refert, digito labris admoto expressit hujus monumenti author, ut suaderet, neque de patria & ortu *Homeri*, neque de ejus apud homines conversatione, neque de operibus Deorum afflatu confertis temerè loquendum, utpotè quæ omnem humanam superarent æstimationem; atque adeò silentio, quod capere nequeas, supprimendum potiùs, quàm voce explicandum censeas, in quo videlicet, uti infrascriptæ voces notant, φύσις, ἀρετὴ, μνήμη, πίστις & σοφία: id est, *Natura, virtus, memoria, fides, & sapientia eo dotium cumulo* Homerū *exornarunt*, ut ἀποθέωσιν merito suo adeptus sit. φύσις quidem, seu Natura sub forma pueri, qui virginis digito ori admoto silentium suadentis vestem quasi vellicare videtur, denotat, inaccessa Naturæ sacramenta; quæ ea de causa, non nisi sub umbratili fabularum integumento in operibus suis hymnisque divinitate confertis descripsit *Homerus*, solo silentio coli & adorari debere. Sunt autem quatuor potissimùm, quibus *Homerus* mundum in admirationem rapuit: ΑΡΕΤΗ, ΜΝΗΜΗ, ΠΙΣΤΙΣ, ΣΟΦΙΑ. *Virtus, Memoria, Fides, & Sapientia*, quæ sub forma Charitum adumbrantur. Per virtutem indicant robur, & vim in ingenio *Homeri* elucescentem, qua poëticis suis cantibus non secùs ac *Amphion* & *Orpheus* saxeos ferocium hominum animos, ad veram vivendi normam reduxit. Memoriâ adeò excelluit, ut quicquid scripsit, cum cœcus esset, solius memoriæ efficaciâ & vigore dictaverit, & omnium præteritorum scriptorum monumenta sola prælectione facta tenacissimæ mentis amplitudine & capacitate retinuerit, quod meritò quidpiam in eo divinum arguit. *Alexandrum Magnum* tanti *Homerum* fecisse *Plinius* asserit, ut devicto *Dario* Rege *Persarum*, cum inter spolia scrinium nobilissimum, & immensa lapidum pretiosorum copia exornatum, ipsi fuisset oblatum; mox ut viderit, excussis ex eo pretiosis margaritis, illud librorum *Homeri* custodiæ tradiderit, ut pretiosissimum humani animi opus quàm maximè diviti opere scrinii servaretur. Fidem non humanam tantùm, sed & fidem suam in Deum, unicam rerum omnium causam, in hymnis suis professus, quàm profundissimè demonstravit; cæteram verò Deorum Dearumque turbam, non nisi divinarum virtutum effluxum asseruit, ut proindè eum non immeritò *Plinius* fontem ingeniorum, primumque doctrinarum & antiquitatis parentem vocet; ex quarum rerum notitia sophiam seu sapientiam adeptus, Divinarum humanarumque rerum cognitionem adquisivit.

Homeri virtutes.

Æstimatio Homeri ab Alex. Magno.

Sequuntur jam quatuor aliæ Musæ, & sunt ΚΟΜΟΙΔΙΑ, ΤΡΑΓΟΙΔΙΑ, HISTORIA. & comœdiis quidem humanarum actionum ideas, ut quid fugiendum, quid amplexandum, ante oculos mortalium posuit. Tragœdiis verò infelices hominum in sublimi fortunæ vertice constitutorum exitus ad cautelam exposuit. Historias omnium præteritorum temporum ità feliciter attigit, ea facundia descripsit, ut in iis aliquid humanis rebus altius indigitaverit; undè ei meritò ob harum virtutum cumulum divini honoris tituli decreti sint, fueritque *Hecatombes*, id est, *centum boum sacrificio honoratus*, ut bovis figura Aræ apposita apprimè docet; thus quoque, & thymiamata, vinumque, quæ omnia per assistentem

figuram ſimpulum manu dextrâ, & læva pateram, ſeu catinum thuriferum tenentem, denotantur, quam cerimoniam & actu, manu ſupra aram extenſa, & digitis thus ſpargentibus exercere videtur.

Sequitur tandem actus ipſe Apotheoſeos; vides *Homerum* throno inſidentem, ſceptro flore loti inſignito læva, dextra *Iliadis volumen* tenentem, majeſtate vultus conſpicuum, duobus Geniis throno utrimque adſiſtentibus, Ægyptiaco veſtitu & geſtu adornatis, quorum primus genuflexus dextra enſem apice in *Lunæ* formam arcuato, altera ſolii ſpondam amplectitur; per gladium efficacia & robur in perſuadendo, per ſpondas, ſoliditas in ſcribendo deſignatur. Alter Genius manu flagellum ὀφιόμορφον, quaſi in aera vibrat, qua vis & energia in Tyrannorum vitioſorumque hominum flagitiis profligandis ſignatur Terminatur tandem ultimus actus ἀποθεώσεως, per impoſitionem coronæ laureæ, quam ipſi alii duo Genii ſuperioris ordinis imponunt. Infrà verò ponuntur hæc verba ſequentia: ΕΥΜΕΛΙΑ, ΚΙΡΟΝΟΣ. ΙΛΙΑΣ. ΟΔΥΣΣΕΙΑ ΟΜΗΡΟΣ. ΜΥΘΟΣ. per Eumeliam dulcia cantica, & reliqua *Iliadis* & *Odyſſeæ* opera *Homeri*, ſub abdito Mythologiæ ratiocinio deſcripta denotant. Quæ pulchrè ſanè deſcribit Silius l.14, de Homeri ἀποθεώσει canens.

Atque hic Elyſio *tendentem limite cernens*
Numinis effigiem, caſta cui vitta ligabat
Purpurea effuſos per colla nitentia crines.
Dic, ait, hæc quoniam Virgo, cui luce refulget
Præcipuâ frons ſacra viro, multæque ſequuntur
Mirantes animæ, & læto clamore frequentant.
Qui vultus? quem, ſi ſtygia non eſſet in umbra,
Dixiſſem facilè eſſe Deum. non falleris, inquit,
Docta comes Triviæ, meruit Deus eſſe videri,
Et fuit in tanto non parvum pectore numen.
Carmine complexus terram, mare, ſidera, Manes,
Et cantu Muſas, & Phœbum *æquavit honore*
Atque hæc cuncta priùs quàm cerneret ordine terras,
Prodidit.

Hoc loco omittere non poſſum, quin de Authore hujus monumenti nonnihil adderem: res ita ſe habet: Cum hujus monumenti locum ſollicitius inquirerem, ex relatione Ill^mi & Rev^mi *Marcelli Severoli* relatione tandem intellexi, id eo in loco inventum fuiſſe, quo olim *villa Claudii Cæſaris* unà cum Templo ſibi ſacro, conſiſtebat; & hodiè locus ille vulgò *Frattochia* nominatur, *Villa Colonnenſium Principum* magnifica prorſus, & omni deliciarum genere referta, quam ob cauſam eâ *Alexander VII.* P. M. dum in *Caſtro Gandulphino* quotannis ruſticaretur, unicè delectabatur. *Claudius* itaque cum ingenii ſolitarii eſſet, ſtudiorum amore abreptus, in hanc ſe villam conferebat, (erat enim Latinè Græceq; doctiſſimus) & præſertim *Homeri* lectioni continuò incumbebat. Fuit hic *Claudius Caji Caligulæ* in imperio ſucceſſor, & ubi ſtudiis deditiſſimus ita quoque rerumpublicarum imperiique adminiſtrationi parum aptus erat; ut proinde eum *Antonia* mater ob ſegnitiem monſtrum hominis dicere ſit ſolita. Hiſtorias pæne omnes præteritorum temporum norat, ita ut H*iſtorici Rom. Imperatorum*, unanimiter conſentiant; eum adhortante *T. Livio XL* H*iſtoriæ libros* conſcripſiſſe. Homerum memoriter tenebat, ejus lectioni ita addictus, ut ſine eo eſſe non poſſe videretur, integroſque ſæpe ex eo pro uſu rerum, & occurrente materiæ occaſione, non ſolum verſus, ſed hiſtorias recitaret.

Cum

Cum itaque tanto studio adhæreret *Homero*, & præ assidua lectione, studiorumque fervore, Cæsareis negotiis expediendis minus sese applicaret: mirum nemini videri debet, eum in villa sua, hoc apotheoseos Homericæ monumentum marmori incisum, ad suam de *Homero* semideo conceptam existimationem posteritati contestandam erexisse.

CAPUT VIII,

Ardeatinus Ager, *aliorumque locorum adjacentium.* Campus Solonius, Tellenæ, Ficana.

Ardeæ descriptio. ARdeam metropolim & Regni *Rutulorum* caput fuisse, omnes consentiunt Authores; & quamvis in ipso *Latinorum* Regni fundo conditum fuerit, nullum tamen cum iis neque legum, neque morum commercium fuisse, ex iis, quæ sequentur, patebit; ut vel admirari liceat, Regnorum ista ætate tenuitatem, regumque oppidò angustos jurisdictionis terminos, qui hodiè ne quidem ditioris fortunæ oligarchæ ad sui tuendam existimationem sufficerent. *Turnus* tamen Rex *Rutulorum* fuit, à quo tamen si *Ardeam* demas, jam præter stricti agri campum, aliam habitationem ne requiras. Fuisse tamen olim moderno tempore & grandiorem & fabricis instructiorem, exercitus, quem contra *Latinum Æneamque* duxit, indicat. Distat hæc à mari 3 millibus passuum, duobus minus stadiis, *Strabone* teste. Condita dicitur, *Plinio* arbitro, à *Danaë Persei* matre. Rem narrat Servius in l. 8 Virg. his verbis: *Fabula de Danaë conditrice Ardeæ.* Danaë Acrisii *Regis* Argivorum *filia, postquam à* Jove *vitiata fuit, pater eam intra arcam inclusam præcipitavit in mare, quæ delata ad* Italiam, *inventa est à piscatore cum* Perseo, *quem illic enixa fuerat, & oblata Regi* Pilumno, *qui eam sibi fecit uxorem, cum qua etiam* Ardeam *condidit, à quibus &* Turnum *vult originem ducere.* *Turni origo.* Quæ verò de *Pilumno* & *Pithumno* Diis infantium fusius posteà narrat, Lector videat. Hanc fabulam narrat aliter *Hyginus c.* 63. Nomen quoque *Ardea*, vel ipsum fabulis invo- *Ardeæ Etymon.* lutum, nil certi nobis de etymo pollicetur. *Ovidius l.* 14, *Ardeam* Urbem, ab *Ænea* captam incensamque, in avem ei cognominem fuisse conversam fabulatur. Quidam ab augurio *Ardeæ* sic denominatam esse volunt. Alii, ut *Xenogoras*, ajunt, *Ulyssen* cum *Circe* tres habuisse filios, *Romum*, *Antiam*, atque *Ardeam*: hos conditis tribus urbibus à se imposuisse nomina; hanc quoque *Trojam* fuisse appellatam author est *Thora* apud *Strabonem*; certè eum locum, in quem primùm egressus ferebatur *Æneas*, in oppidi modum communitum, *Trojam*, dictum fuisse, in præcedentibus ostendimus. Quidquid sit, *Ardeam* antiquissimam fuisse, multis ante *Æneæ* in *Italiam* adventum ætatibus, Strabo docet, qui jam *Aboriginum* tempore, *Rutilos* eorumque urbem *Ardeam* antiquam vocat: *Antiquitas Ardeæ.* Ἀβοριγένες τε οἱ περὶ τὴν Ῥώμην, καὶ Ῥούτουλοι, οἱ τὴν ἀρχαίαν Ἀρδέαν ἔχοντες. Anno urbis conditæ 313, primum huc Coloniam deductam *M. Fabio Vibulano*, & *Posthumio Æbutio* Consulibus, *Livius* tradit. Mirum sanè est, *Ardeam* sub insalubri cælo, & vitiati aëris agro, in tantum semper floruisse, & numero hominum, & opum abundantia: nisi dicamus, vetustis istis temporibus *Ardeæ*, *Laurento*, *Lavinio*, (de quibus prima hujus operis parte actum est) vicinis oppidis, aliam fuisse cæli constitutionem, aliam terreni rationem, vel si eadem fuit, aërem hominum jumentorumque habitu focorumque *Insalubritas aeris.*

rumque

rumque frequentia emendatum fuisse: certè quò minus utrumque dici possit, non video cur quis dubitet. Nam ut *nos in Hetruria* ostendimus, fuerunt nonnulla loca, olim ob gravioris aëris vitium prorsus deserta, quæ hodiè habitata, dicta aëris incommoda non sentiunt, uti de *Sardinia Plinius* refert: contrà alià hodiè deserta comperiuntur, quæ olim maximè habitabantur: sic Natura suas versat in orbe vices. Tempore *Romanorum* veterum, *Ardeam* etiam tunc aëre vitiato infamem fuisse, Strabo refert. Verba hujus sic se habent: *Omne* Latium *felix est, & omnium rerum ferax, exceptis paucis locis quibusdam maritimis, quæ palustria sunt & morbosa, qualis est* Ardeatium ager, *&* ager Pomptinus. Seneca epist: 105: *Quæ observanda tibi sint, ut tutior vivas, dicam. tu tamen sic audias, censeo, illa præcepta, quomodò si tibi præciperem, qua ratione bonam valetudinem in* Ardeatino *tuereris.* Vitruvius quoque, in Architectonica sua, valdè improbat aërem Ardeatensem l. 8, c. 3; rationemque oppidò congruam addit male sani aëris ibidem dominantis: *Sunt autem*, inquit, *odore & sapore non bono frigidi sulphurati fontes, qui ab inferioribus locis penitus orti per loca ardentia transeunt, & ab his per longum terræ spacium procurrentes, refrigerati veniunt supra terram, sapore, colore, odoreque corrupto, ut in* Tiburtina via flumen Albulæ, *& in* Ardeatino *fontes frigidi eodem sapore, qui sulphurati dicuntur.* Certè uti olim, ita & hodiè *Ardea* æstivo tempore prorsus inhabitabilis est, exceptis pauculis, qui nativo aëre gaudent quidem, sed febribus perpetuò afflicti indigenæ lurida & cadaverosa facie vix animam trahere videntur, aliis in montana oppida defæcatioris aëris sese recipientibus; hyberno tamen tempore agri colendi gratiâ, meliori aëris constitutione, ex frigore jam condensata terra, & vaporibus malignis interclusis animati revertuntur. Hodiè Jurisdictioni *Cæsarini* Ducis parens, ex omnibus prisci *Latii* oppidis una superest: & quæ olim Regiæ urbis titulum gerebat, jam vix pagi dignitatem sustinet. Cum deindè Authores *lacus Turni*, seu *Ardeatini*, mentionem faciunt, illum alium non putes esse, quàm qui, uti olim, ità hodiè ex sulphuratis fontibus originem trahit, quamvis non ejusdem vastitatis, qua olim eum fuisse Virgilius describit, dum fugam *Turni* à *Trojanis* obsessi canit:

Vicissitudo rerum.

Ratio insalubritatis Ardeatinæ.

Lacus Ardeatinus, seu Turni.

> *Ergo amens diversa fugâ petit æquora* Turnus,
> *Et nunc huc, nunc inde incertos implicat orbes:*
> *Vndique enim densâ* Teucri *inclusêre coronâ.*
> *Atque hinc vasta palus, hinc ardua mœnia cingunt.*

Erat præterea paludibus & arundinetis consitus ager, in quibus *Sulpitius* Consul, dum metu adversariorum sese abscondisset, ab iis deprehensus miserè periit, teste *Vellejo Paterculo l. 2.* Ab hoc oppido versus mare non procul absunt *Laurentum*, & *Lavinium*: sed quia ea jam in maritima *Latii* ora descripsimus, eò Lectorem remittimus.

Mors Sulpitii Consulis.

Campus Solonius.

Campi Solonii descriptio.

Cum apud Veteres Scriptores sæpè de *Campo Solonio* fiat mentio, ubinam is fuerit, discutiendum est. Qui eum *Ostiam* inter & *Laurentum* ponunt, audiendi non sunt, cum id sequentium Authorum relationi repugnet; neque alii, qui eum inter *Antium Ardeatesque* ponunt. Quarè Ciceronis verbis placuit subscribere, qui l. 1. divin. ubi *Roscii* acta describit, ejus situm veluti digito monstrare videtur. Roscius, inquit, *dum adhuc esset in cunabulis, educareturque in* Solonio, *qui est* Campus Agri Lanuvini, *noctu lumine apposito experrecta nutrix advertit puerum dormientem circumplicatum serpentis amplexu.* & l. 2, de ipso *Roscio*, *potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit anguis, sed ut in cunis fuerit anguis, non tam est mirum, in* Solonio *præsertim, ubi apud focum*

focum angues nidulari solent. *Marium* quoque devastato *Lanuvio* in *Solonium Campum*, ubi villam habebat, primò, deindè *Ostiæ* per navigium, à *Numerio* amico paratum, fugâ vitæ suæ consuluisse, *Plutarchus* refert in *Mario*. Festus quoque ejus situm ita describit: *Promovet*, inquit, *in* Agro Solonio, *via Ostiensi ad duodecimum lapidem, diverticulo à milliario octavo.* Ex quibus luculenter apparet, *Campum Solonium* in ipso *Lanuvino territorio* exstitisse versus occidentem, id est, inter *Ariciam* & *Patricam* oppida, quod & in hunc diem *Prattica* dicitur; qui sunt veluti termini quidam *Campi Solonii*, & hodiè comprehendunt intra se loca vulgò dicta *S. Abrocolo*, *Torre maggiore*, & *Tarqueto*. Sed hæc omnia clarius Mappa monstrabit, quam consule.

Situs campi Solonii.

Meminerunt *Livius* & *Dionysius* aliorum quorundam oppidorum hoc loco sitorum: & fuerunt *Tellenæ* & *Ficana*, quas *Ancum Martium* expugnasse *Livius* tradit; nos hæc duo oppida alibi non fuisse, quàm in *Campo Solonio*, aut in confinio ejus, ex quorum ruinis posteà tres paulò ante nominati vici exstructi fuerint, putamus; ad quod asserendum me movent verba Strabonis: *Hernici Lanuvio* erant & *Albæ* propinqui, ipsique *Romæ*, nec procul inde *Aricia*, *Tellenæ*, *Antium.* Tellenas itaque æquo ab *Ostia*, *Aricia* & *Patrica* intervallo sitas fuisse probabile est. T*ellenis* vero cum *Ficanam* proximam faciat *Livius*, & *Fabius* Pictor Patrica saxa dicta fuisse referat, illa duo oppida in confinio, vel ipso *Campo Solonio*, cujus fines undecim ferè milliaribus *Roma* absunt, sita fuisse clarè patet, & rudera subterranea, quæ passim ibidem à ruricolis reperiuntur, manifesto indicio sunt.

Tellenæ, Ficana.

PARS IIII.

PRÆNESTE,

sive,

AGER PRÆNESTINUS.

CAPUT I,

De origine, & antiquitate, situque Prænestinæ *urbis, vulgò* Palestrina.

Præneste *Etymon controversum.*

P*Ræneste* ex vetustissimis celeberrimisque *Latii* urbibus fuisse, *Strabo* docet; cui consentiunt, quotquot de rebus *Latii* scripserunt Authores, quamvis in primo ejus conditore discrepent; quidam à *Prænesto Vlyssis* & *Circes* filio conditam volunt; *Plutarchus* à *Telegono Vlyssis* & *Circes* filio conditam, oraculo monitum, ut ubi colonos serta gerentes saltare videret, ibi urbem conderet; alii à *Prænesto Latini Vlyssis* nepote; alii à quodam *Aborigenum* duce hujus nominis; alii etiam, ante pulsos ab *Aboriginibus Siculos*, ab *Oenotriis* exstructam jam exstitisse; plerique à *Cæculo Vulcani* filio originem suam traxisse, *Virgilii* authoritatem secuti existimant. Nos quid in tanta, tamque obscura vetustatis caligine dici debeat, vix definimus: verisimile tamen censemus, eos à primis *Italiæ* incolis, commoditate locique feracitate motis, originem suam sortitos esse; fabulosis enim narrationibus *Circes* & *Vlyssis*, *Cæculique* ex ignea scintilla concepti nativitati assentiri, foret errorem erroribus, figmenta figmentis addere. Undè meliori ratione iis subscripsero, qui dicunt, à vetustissimis P*elasgis*, sive ab uno eorum hujus nominis duce, aut etiam à quodam *Sicanæ* gentis principali ante Pe*lasgorum* adventum, ortam fuisse. Lectori nihilominus pleno sentiendi, quid voluerit, arbitrio relicto. *Sicanos* enim hanc montium catenam à *Tybure* P*ræneste*m usque tenuisse, in T*yburtinæ* urbis descriptione ostendemus.

Telogonus Ulyssis & Circes *filius conditor* Præneste.

Quo tempore condita Præneste.

Cum itaque *Sicani*, uti & *Aborigines*, in montanis potissimum locis, sua exstruere oppida solerent, certè eos tam notabilem P*rænestini montis* locum, amœnitate juxta atque feracitate rerum omnium humanæ vitæ necessariarũ plenum, aut ignorasse, aut consultò præteriisse, non est verisimile. Dicimus itaque hanc urbem eodem tempore, sive à *Sicanis* aut *Oenotriis*, sive ab *Aboriginibus* & P*elasgis* primis, pulsis jam *Sicanis*, quo *Ardea*, T*ybur*, cæteræque L*atii* urbes incompertæ vetustatis, aut ædificatæ, aut ex veterum habitationum ruinis instauratæ fuerunt, exstructam fuisse. Quæ enim *Virgilius* ejusque *Commentator Servius*, de *Cæculo* hujus urbis fundatore, Diisque Dactylis Digitisve enarrat, illa æquo jure veterum *Sicanorum*, *Aboriginum*, aut Pe*lasgorum* cuipiam Duci per analogiam gestorum applicari posse, in prima hujus operis parte ostendimus. Sunt enim fabulosæ narrationes ex suo genere tales, quæ à Poëtis facilè multis aliis accommodari queant; à *Sicanis* autem conditam, vel ipso Virgilio annuente, hisce verbis conjicimus:

Præneste à Sicanis *conditum verosimile est.*

O mihi præteritos referat si Juppiter *annos,*
Qualis eram, cum primam aciem Præneste *sub ipsa*
Stravi, scutorumque accendi victor acervos,
Et Regem hac Herilum *dextrâ sub tartara misi:*

Nascenti

PRÆNESTE
URBIS LATII
Vetustissimæ exactissima
descriptio
Auth. Augusto Ber
nardino pictore

Locorum principalium per literas descriptio

A T S Francisci P P Reformatorum
B Temp Annunciatæ
C T S Mariæ in Trullo
D T S Cæsarij
E T S Rosaliæ
F T S Antonij P P Carmelitarum
G T S Andreæ monaster
H T S Ægidij
I T S Agapiti Ecclesia Cathedralis
K T S Hieronymi
L T S Stephani
M T S Mariæ de Angelis monaster Virg
N T S Crucis P P Cappuccin
O T S Luciæ

1 Palatium Maphæi Principis Barberini sub forma theatri ubi quondam Templum Fortunæ innumeris antiquitatum vestigijs consertum
2 Ubi olim Pharus in Navigantium Salutem extructa
3 Basilica Æmiliæ iuxta Templum fortunæ una cum foro S Agap
4 Palatium Episcopale . ubi olim erat pavimentum Musivo opere elaboratum
5 Porta S Francisci
6 Porta del Sole
7 Porta S Crucis
8 Porta S Martini
9 Porta Ulae
10 Porta S Cæsarij
11 Porta S Mariæ
12 olim Piscinæ Templ Fortu

Nascenti cui tres animas Feronia *mater,*
Horrendum dictu, dederat.

Herilus *quis fuerit.* Nam, ut *Servius* ait, *Herilus* ille nullus alius fuit, nisi filius *Feroniæ* Nymphæ *Campaniæ*, & Rex seu Dux *Sicanorum*, qui *Aboriginibus* & *Latinis* ingruentibus *Præneste* tuebatur; cui subscribit P*lautus*, qui P*ræneste* inter barbaricas urbes numerat; hoc autem nomine *Sicani* vocabantur à *Latinis*. Si itaque annos, quo *Sicani* ab *Aboriginibus* ex *Italia* pulsi sunt, ad calculum reduxeris, reperies, Urbem hanc ante *Christum* 1500 annis, jam exstitisse. Sed de hisce vide *calculum annorum*, queis *Ianigenæ*, *Vmbri*, *Sicani*, Pe*lasgi*, *Aborigines*que *Italiæ* dominati sunt, quem in *prima hujus libri parte* fusè deduximus, & antiquiorem hanc Urbem reperies, quàm quispiam sibi imaginari possit. Præneste *quo anno condita.*

Nominis *etymon.* Ad nominis etymon quod attinet, non minor est inter Authores controversia. Grammatici dictam P*ræneste*, eò quod montibus prostet: ita *Cato* & *Festus*; sed cum *Latina lingua* necdum, cum hæc conderetur, in rerum natura esset, certè à *Latinis verbis* nomen urbis deduci non poterit. Qui verò eam *Græcæ* originis faciunt, ἀπὸ τῶν πρίνων, id est, *ab Ilicibus, queis* Prænestinus ager *abundat, aut* παρὰ τὸ πρηῶνες, *eò quod præcipiti & edito loco sita fuerit*; sic dictam volunt, non incongrua fide loquuntur, si nobis constaret, *Græcam linguam* tunc temporis tantæ fuisse perfectionis, quantæ posteris temporibus excultam videmus. Nam ut aliàs ostendimus, fuit L*ingua Græca* ante primam *Tyrrhenorum* Pe*lasgorum*que in *Italiam* adventum, adhuc veluti in cunis suis vagiens, rudis & impolita. Verùm nos relictis hujusmodi Grammaticorum conjecturis, etymon hujus urbis ab aliquo Duce, sive is fuerit *Vlyssis* & *Circes* filius P*rænestus*, sive *Sicaniæ* aut Pe*lasgicæ gentis*, hujus nominis Coryphæus. *Hebraicum Itinerarium Benjamini* hunc locum vocat פרנסחא *Parnesta*, quo nomine *Chaldæi* vocant antonæ Curatores; undè forsan melius quispiam à *Ianigenis*, quos *Chaldaicâ linguâ* usos esse, etsi multis modis ex variarum gentium commercio corruptâ, & *Latio Hetruriæque* dominatos fuisse, ante *Pelasgorum* in *Italiam* adventum, suprà diximus, adeòq; cum priscis *Aboriginibus*, *Vmbris*, *Sicanis* passim confundimus, deducere malit: nos id lectoris arbitrio permittimus. Præneste *Etymon non à Latino, nec Græco, sed Hebraico deduci probabile.*

Situs urbis. Ad sitũ urbis quod attinet, videtur ille eodem loco hodiè, quo olim, existere, in prærupto scilicet montis dorso: 21 millibus passuum *Roma*, duodecim *Tybure*, & totidem *Anagniâ* dissita. Ex ortu totam penè *Hernicorum*, ex occasu unà cum *Tyburtina Sabinorum* regionem; ex meridie *Algidum*, & *Tusculanos*, *Albanosque montes*, unà cum *Latii* mediterranei districtu, jucundissimo aspectu subjicit. Olim usque ad montis jugum, ubi hodiè arx natura & arte munitissima cernitur, assurgebat, continuoque tractu ad radicem usque habitationum plena, uti cryptarum ruderumque multiplex congeries ostenditur, porrigebatur: præsertim circa palatium in clivo positum, quod ex superbis *Fortunæ ædis* ruinis constructum, mirificum undequaque prospectum pandit. Verticem *montis Appennini* jugum esse, ibidem à reliquis montibus interruptum, ex mappa facilè innotescit; quamvis nonnulli, nesciò qua de causa, *Aventinum* perperam dictum fuisse, putaverint. πολυστέφανον, id est, *multarum coronarum* dictam, Strabo docet; certè non alia de causa, nisi quod Urbs tota muris altis & firmis, in coronæ morem circundata esset; quod nomen πολυστέφανος, εὐστέφανος aliis quoque civitatibus eandem ob causam, uti *Tyburi*, *Crotoni*, *Ilio* impositum, urbesq; hoc veluti epitheto quodam splendido insignitas fuisse, ex *Dionysio*, *Afro*, *Anacreonte*, *aliisque* colligimus. πολυστέφανον. *nomen unde datum civitatibus.* Reddidit hanc urbem oppidò celebrem miserandus *Marii junioris* interitus, quem hisce verbis Livii Epitomator narrat: Cajus Marius, inquit, Præneste *obsessus* à Lucre- C. Marii Jun. *interitus in cuniculis* Prænestinis.

tio Asella Syllanarum *partium Viro, cum per cuniculum, quibus Vrbs perfossa est, evadere conaretur, septus ab exercitu, mortem sibi conscivit in ipso cuniculo, cumque sentiret, se evadere minimè posse, cum* Pontio Telesino *fugæ comite, stricto utrimque gladio concurrit; quem cum occidisset, ipse saucius à servo impetravit, ut se occideret.* Atque hic exitus fuit viri fortissimi, in cujus cadaver indignis modis postmodum truculentus *Sylla* sæviisse traditur; ut qui vivum suis manibus non obtinuisset, mortuum saltem omni crudelitatis genere afficeret; qui non paulò post *Cumas* abiens morte digna gestis, id est, formidabili phthiriasis morbo interiit. *Strabo* asserit, eam, ob continuas *Romanorum* illuc profugorum seditiones, non semel destructam, ac tandem, non obstantibus deliciis, quibuscum rerum copia & abundantia certare videbatur, desertam fuisse. Nam flagrante bellis civilibus & seditionibus *Vrbe Roma*, factiosi homines, qui res novas moliebantur, eò veluti in tutam arcem confugiebant; idcircò *Præneste*, obsessa, expugnata & vastata, agerque ademptus sæpe fuit, culpa etiam in insontes translata. Hìc quoq; *Fulvia Antonii* uxor cum L. *Antonio* M. Fratre sedē fixit contra *Octavium;* hìc Asylum, *Polybio* teste, fuit securitatis profugientibus omnibus, qui vel exilii causa solum vertere, vel ob delicta urbe exacti alias sedes quærere cogebantur; uti P. *Furius Philus*, qui citerioris *Hispaniæ* prætor, de gravissimis accusatus criminibus, exulatum *Præneste* abiit: huc *Matianus Tiberii Cæsaris* pater, *Tybure* præturâ functus, abiit proscriptus. Non destiterunt tamen *Romani* Principes quotannis veluti locum deliciis plenum visitare *Præneste*. *Centronium* sanè felicius se *Præneste* habitare pauperem, quàm *Romæ* divitiis oppletum censuisse, *Iuvenalis l.* 14. notat. Nec Symmachus tacendus, qui in quadam ad amicum epistola sic scribit: *Animum meum* Campani *littoris commemoratione sollicitas. at nobis in* Prænestino agro *degentibus non minus suppetit voluptatum; sint licet plures hominum sententiæ, qui maritimis montana postponunt. Ego tamen vitandis æstibus magis judico nemorosa, quàm culta aperta congruere.* *Augustum* quoque *Cæsarem Præneste* & *Tybure* delectatum *Suetonius* refert: cæterosque innumeros, quos vide apud *Iosephum Mariam Suaresium*, Ecclesiæ Vasionensis præsulem dignissimum, nec non omni literaturæ genere excultissimum, qui res Prænestinas integro opere quam eruditissime complexus est.

Syllæ mors & crudelitas.

Præneste factiosorum hominum refugium.

Exilium Asilum & Romanorum Præneste.

Prænestinæ delitiæ.

In Monte, qui *Prænestinæ Vrbi* superimminet, *Monasterium* fuisse *Divi Petri Apostoli, S. Gregorius Magnus* testatur *l.* 1. *c.* 11. *Beatam* quoque *Margaritam* è *Colonnensi familia* in hoc monte, in paterna domo, veluti in Monasterio sanctè vixisse, ibique diem ultimum obiisse anno 1286, *Farfense Chronicon* docet. Insignem tamen, post instaurationem primis seculis factam, cladem perpessa fuit sub *Bonifacio VIII:* quam postquam gravi obsidione pressisset, tandem pactis legibus expugnavit soloque æquavit, aliâ in radice montis exstructa, quam *Civitatem Papalem* appellari voluit: quam cum posteà *Theodoricus Reinerius* Cardinalis administraret, hinc primus Episcopus *Civitatis Papalis* nominatus fuit, uti legitur in *Annalibus Ptolomæi Lucensis* & apud *Ciacconium.* Hinc ortum deindè est dissidium inter *Bonifacium Octavum*, & *familiam Colonnensium.* Siquidem *Sciarra Colonnensis familiæ* princeps, ope Regis *Galliæ*, dictum Pontificem *Anagniæ*, à qua oriundus erat, obsessum captumque carceri mancipavit. Cum jam verò nonnihil ex ruinis suis instaurata fuisset, *Ioannes Vitellescus Eugenii IV* Legatus in *Columnenses* exercitum ducens, *Præneste* rursus obsessum, præciso aquæductu, qui unicus aquam urbi præbebat, cepit, & mox rebellionem meditantem funditus evertit, *Prænestinis Romam* migrare jussis anno 1435. *Stephanus* tamen *Colonnensis*, sedente *Nicolao*

Monasterium S. Petri Ap.

Beata Margarita ex fam. Colonna.

Præneste *excidium sub* Bonifacio VIII.

Papa incarceratus.

Varia Prænestinensium fortuna sub Columnensibus.

Nicolao V, Pont. Max. postmodum restauravit, habitationes reduxit, & arcem in summo montis vertice ædificavit, quæ etiamnum durat sub hac epigraphe portæ arcis incisa.

Magnificus Dominus
STEPHANUS DE COLUMNA
reædificavit
Civitatem *Præneste* cum monte & arce.
anno 1482.

Hanc posteà *Familia Barberina* à *Colonnensi* Principe *de Carboniano* coëmptam suæ jurisdictionis, magno urbis incremento, emolumentoque, fecit.

Præneste ad Barbarinos devenit.

CAPUT II,

De Fanis *&* Delubris *Veterum* Prænestinorum.

Fortunæ Primigeniæ cultus non minus ridiculus, quàm superstitiosus.

Nihil unquam in Latio *Prænestino Fortunæ Primigeniæ* cultu celebrius fuit, magisque decantatum; huc, quotquot majoris momenti negotia auspicaturi erant, primò sua vota deponebant; nihil ausi tentare, nisi primò *Fortunam* muneribus placatam de futuro rerum eventu successuque consuluissent: undè sortium *Prænestinarum* origo, quibus ita dediti erant, ut superstitiosus cultus & cerimoniæ, quibus vota sua peragebant, multis risum, sapientibus etiam stomachum moverint. Cicero l.2. de div. uti scitè sanè originem sortium describit, ita quoque vanitatem earum argutè carpit; sed verba ejus hîc inseramus. *Videamus*, inquit, *clarißimarum sortium quæ tradatur inventio.* Numerium Suffetium Prænestinorum *monumenta declarant, honestum hominem & nobilem, somniis crebris, ad extremum etiam minantibus, cum juberetur certo in loco silicem cædere, perterritum visis, irridentibus suis civibus id agere cæpisse; itaque perfracto saxo sortes erupisse in robore insculptas priscarum literarum notis. Is est hodiè locus septus religiosè propter* Jovis *pueri, qui lactens cum* Junone *in gremio* Fortunæ *sedens mammam appetens castißimè colitur à matribus. Eodem tempore eo loco, ubi nunc* Fortunæ *sita ædes est, mel ex olea fluxisse dicunt, Haruspicesque dixisse, summa nobilitate illas sortes futuras, eorumque jussu ex illa olea arcam esse factam, eaque conditas sortes, quæ hodiè* Fortunæ *monitu tolluntur. Quid igitur in his potest esse certi, quæ* Fortunæ *monitu, pueri manu miscentur atque ducuntur? Quomodò autem istæ positæ in illo loco? quis robur illud cæcidit, dolavit, inscripsit? nihil est, inquiunt, quod Deus efficere non poßit. Utinam sapientes Stoicos effecisset, ne omnia superstitiosa sollicitudine & miseria crederent! Sed hoc quidem genus divinationis vita jam communis explosit: fani pulchritudo, & vetustas* Prænestinarum *etiam nunc sortium retinet nomen, atque id in vulgus. Quis enim Magistratus, aut quis vir illustrior utitur sortibus? cæteris verò in locis sortes planè refrixerunt. Quod* Carneadem Clitomachus *sentit dicere solitum: nusquam se fortunatiorem quam* Præneste *vidisse* Fortunam. Hæc *Cicero* sapienter effatus. *Suetonius* ait *Tyberium* Cæsarem vicina urbis oracula disjicere conatum esse, sed *Prænestinarum* sortium majestate territum destitisse, cum obsignatas devectasque *Romam* non reperisset, nisi relatas rursus ad templum. Et uti humani generis hostis similia, ad superstitiosis mentibus illudendum, invenit docuitque, ita quoque sortes auspicantibus, responsa semper dedit adeò dubia, ut num bonum, num malum portenderent, dispici non posset; quemadmodum *Domitianus* Cæsar, uti *Suetonius* scribit, summo suo malo expertus. Cum *Heliogabalus Alexandro Mammææ* filio insidiaretur, sortem in templo *Fortunæ Prænestinæ* talem habuit:

Cicero superstitionem sortium arguit.

Sortium Prænestinarum origo.

Dæmon superstitiosis quomodo illudat.

Si qua fata aspera rumpas,
Tu Marcellus *eris.*

Sortes etiam Romanis suspectæ.

Quibus quid incertius esse possit, nescio. Certe inanem hanc sortium auspicationem cum Principes Romani viderent, & sæpius tam incertis promissis se delusos cognoscerent, pleraque tanquam vana & ridicula publico edicto sublata prohibuerunt. Sed &, uti *Valerius Maximus* refert, *Lucetius*, qui Punicum bellum confecit, à Senatu sortes *Fortunæ Prænestinæ* audire prohibitus est: auspiciis enim patriis, non alienigenis, ratione nimirum & prudentia, nec non matura rerum gerendarum deliberatione Rempublicam optimè gubernari. Sed si quispiam hic quærat, qualesnam & cujus figuræ fuerint hæ sortes? dico fuisse tabellas, aut taleolas, aut sarculos ligneos exiguos, quibus literæ ad divinandum inscriptæ erant: subindè etiam verba quatuor aut quinque inserta, erantque tum publicè, tum privatè in usu, cana quadam vetustate sacræ, adeòque sanctè & religiosè in templis ipsis in arca includebantur: quarum nonnullas hic *Romæ* in diversis Antiquitatum reconditoriis me vidisse memini, figura paralippedorum Latinis aut semigræcis literis insignitæ, quemadmodum ex sequentibus patet: ubi vides figuram taleolæ, & responsa, quæ ex tabellarum projectione supplicantibus dabantur. Hoc autem modo sortiebantur: accipiebant quatuor, quinque, aut sex, quas præviis cerimoniis peractis projiciebant in mensam sacram, haud secus ac hodiè talorum, seu cuborum jactus fit: & deindè ex characterum significatione vaticinabantur, de felici aut infelici rerum, quas auspicabantur, successu. Sed de hisce & similibus consule *Oedipum nostrum Ægyptiacum, Syntagmate de Magia & sortilegiis veterum*, ubi omnia fusè exposita reperiet Lector. Hisce jam expositis, *Prænestinæ Fortunæ Templum*, quo *Latium* nil magnificentius habuit, describamus.

Figura sortium.

Modus eas usurpandi.

Ex Museo Ill.mi D. Abbatis Cassiani de Puteo ex Suaresio.

QVRPETIS · POSTEMPVS · CONSILI
QVODROCAS · NON · ESTRVM

DE · VERO FALSA · NE · FIANT
IVDICE FALSO

CONRIGI VIX TANDEM QVODT;
CVRVM IST FACTVM REDET;

IVBEOEI · ET · IS · SI FECERIT
GAVDEBIT SEMPER

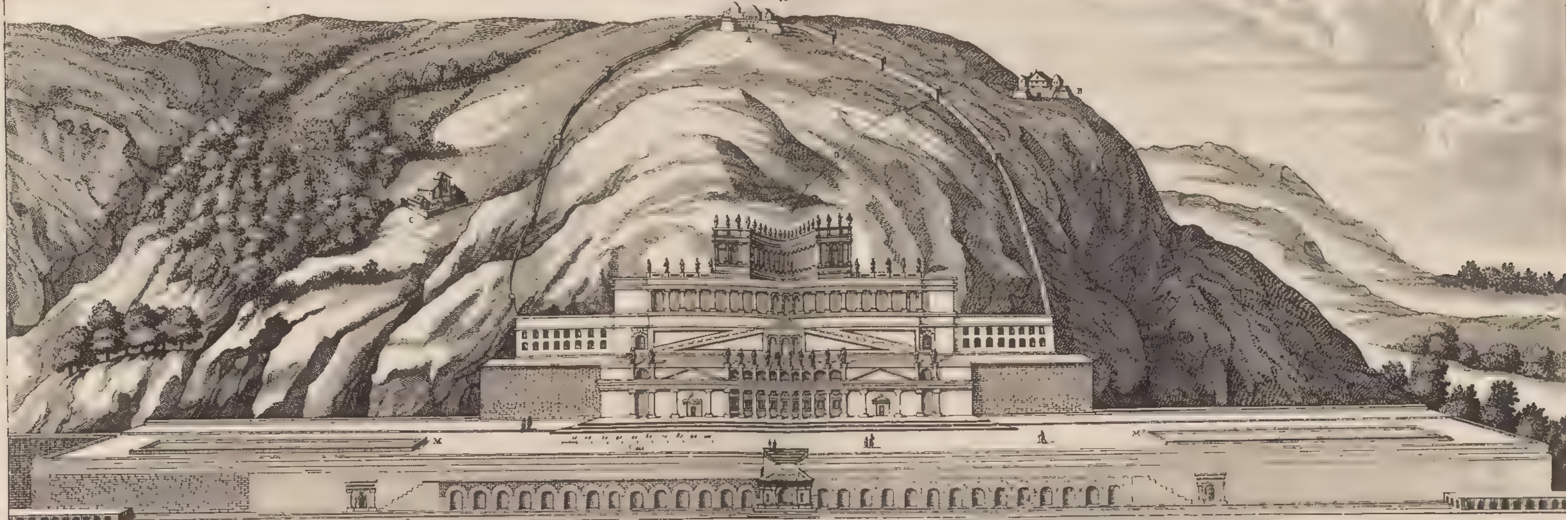
CAPUT III,

Prænestinæ Fortunæ, Primigeniæ, Templum.

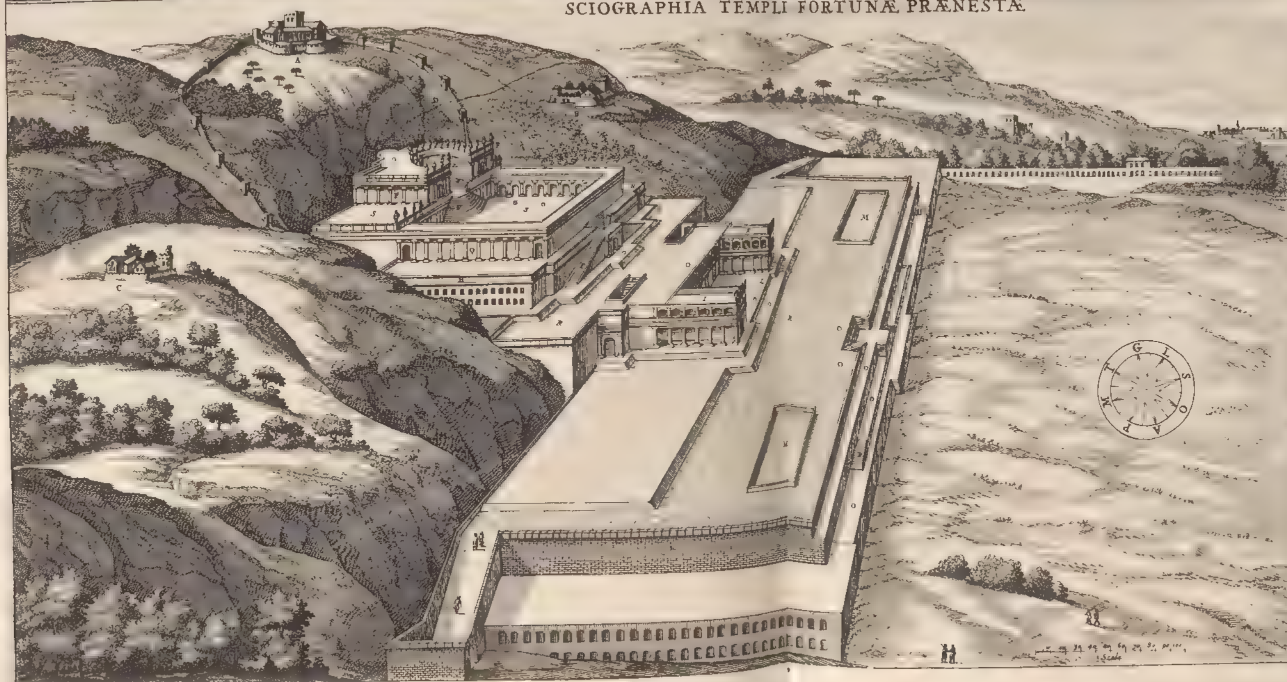

Anno 1664, cum in *Tiburtino Agro*, annuis Autumni feriis, antiquitatum studio intentus, rusticarer, summum me illa celeberrima, quæ in hunc usque diem *Præneste* spectantur, monumentorum vestigia lustrandi desiderium invasit. A *Polano* itaque oppido abiens, *Præneste*, tribus indè millibus passuum dissitum appuli. Accidit autem, ut in ipso Urbis ingressu obvium haberem Eminentissimum *Franciscum* Cardinalem *Barberinum*, qui uti semper à 30 ferè annis eximium se meorum studiorum promotorem exhibuit, ita quoque mox cognitâ mei adventus causâ, me summa sanè benignitate, & innato de literis benemerendi studio, excepit; & quemadmodum ille neminem in dictarum Antiquitatum notitia parem

ORTHOGRAPHIA TEMPLI FORTUNÆ PRÆNESTÆ

SCIOGRAPHIA TEMPLI FORTUNÆ PRÆNESTÆ

A *Arx Prænestina* B *Villa Cetronii*
C *Villa Symmachi*
D *Fontes Aquæductus evarus venis corrivatus ad usum Templi et Civitatis*
E *Cortina sive Oraculum Fortunæ instar Theatri ubi simulacrum Deæ Jovem Lactentem gestantis et arca cum Sortibus erant et dabantur que Oracula ubi nunc Palatium Principis*
F *Sacella duo circa Cortinam*
G *Cavædium majus inter duas Basilicas sive ut aiunt vulgo cortile*
H *Duæ Basilicæ hinc Cornelia illinc Æmilia*
I *Serapium ubi colebatur Serapis*
K *Schola Faustinæ ab alio latere ubi quæ Faustinæ Augustæ fuerant devotæ puellæ alebantur*
L *Cavædium minus vulgo Cortile inter Serapium et Scholam Faustinianam*
M *Piscinæ duæ sive Lavacra variis aquis collectis per excessos Aquæductus ad munditia Sacrificiorum et alios usus*
N *Cryptæ substructiones et Exhedræ vulgo* Grotte Circuito di muraghe o Nicchie
O *Areæ* XII *seu Piani ut dici solet vulgo*
P *Gradationes seu Scalæ* XII
Q *Porticus sive Ambulacra*
R *Lithostrotum seu Pavimentum aliquot Arearum*
S *Musivum quo areæ aliquot superiores et Cryptæ ac exhedræ tam Cortinæ quam Sacellorum et Basilicarum erant exornatæ*
T *Pharus ubi faces accendebantur ut navibus præluceret*

Blank inserted to ensure correct page position

parem habet, ita quoque ipſemet in perſona, quicquid *Præneſte* antiquitatum, monumentorumque a veteribus memoratorum adhuc remanet, mihi oſtendere dignatus fuit; quæ ideò hîc ſcribo, ut incomparabilem dicti *Franciſci* Cardinalis *Barberini*, immortalis memoriæ viri, in ſtudia promovendâ affectum poſteritati traderem.

Primò itaque oſtendit mihi, ab ultimi muri termino, uſque ad ultimum montis verticem, quicquid apud veteres commemoratione dignum erat; vaſtiſſimas murorum fabricas; Aquæductus, qui in hunc uſque diem durant, uberrimoſque aquarum affluxus toti Urbi ſubminiſtrant, monſtravit; prætereà latibula Canalis, in quo *C. Marius* junior, *Syllæ* jurati hoſtis immanitatem fugiens, infelici obitu vitam concluſit; oſtendit & Pharum, quam illuminatam vel in remotiſſimo *Thyrreno mari* nautæ obſervantes, *Primigeniæ Fortunæ* vota perſolvebant. Erat autem inſtar conchæ vaſtæ capacitatis, fornice tectæ, diametro decem circiter pedum, ex fumo tota denigrata, veteris lucernæ indicium præbebat. Poſteà me duxit ad antiquum *Primigeniæ Fortunæ Templum*, cujus maximas partes jam Excell.^mi Principis *Maffei Barberini* palatium obtinet; ubi inter cætera obſtupui pavimentum ingens, totum quantum muſivo opere ſtratum, uti paulo poſt ex ipſo ſyſtematis ectypo ejuſque interpretatione cognoſces. Quo incredibili induſtria & labore nautarum mare ſulcantium, piſcium, adhæc volucrium, aliorumque animalium figuræ, unà cum Græcis ſeu coptis nominum inſcriptionibus, adeò affabrè, & ad vivum expreſſæ ſpectantur, ut neque *Romæ*, neque alibi, ex vetuſtis monumentorum reliquiis, quicquam rarius, pulchrius, & admiratione dignius, me obſervaſſe meminerim. Verum cum *Fortunæ Primigeniæ Templum*, ejuſque incomparabilis magnificentia, ſufficientibus verbis exprimi nequeat, hîc totius fabricam, quam Ill.^mus & Rev.^mus *Maria Ioſephus Suareſius* Epiſcopus, vir quà ſacræ, quà profanæ eruditionis notitiâ verè πάνσοφος, eruditiſſimo ſuo *de Antiquitatibus Præneſtinis Libro* mihi ſubminiſtravit, unà cum nonnullis operis Muſaici fragmentis adjungendam cenſui, ut ex ea, veluti ex ungue leonem conjicias.

Deſcriptio Templi Primigeniæ Fortunæ Præneſtinæ.

PRimò ſpectatur murus ingens A in longum ad mille circiter palmos protenſus, olim arcubus ſuis inſtructus, unà cum propylæo B, ex quo aſcendebatur ad propylæum E E, Cavedii primi ſub forma quadrati, quod adjuncta ſibi habebat utrimque Templa, ſignata literâ F G, quorum prius Seræum dicebatur, in quo Ægyptiacæ religionis, veriùs ſuperſtitionis ſacra, maximo Deorum *Serapidi* exhibebantur; alterum G Schola dicebatur Fauſtiniana, à *Fauſtina Antonini Pii* Imperatoris conjuge ad devotas ſibi puellas in eo nutriendas, inſtituta. Hinc ingreſſus fit in Cavædii quadranguli, columnis undique & undique circundati, aream, & hinc per interiora penetralia ad ſcalas H pervenitur, per quas utrimque diſpoſitas aſcenditur in tertiam aream I, teſſellato pariter opere ſpectabilem, & hinc per alias ſcalas, in quarum medio K Pharus poſita erat, aſcenditur ad quartam aream quadrangulam columnis undique pulchrè inſtructam; & ex hac tandem ad L ultimi Cavædii ſacratiora loca per duodecim gradus penetratur, cujus area nobiliſſimis illis Muſaici operis laboribus, de quibus ſuprà, exornabatur; & hic locus cortina, ſive Oraculum *Fortunæ* dicebatur, ubi *Fortunæ* Deæ, *Iovem* Lactantem geſtantis ſimulacrum conſtituebatur, & urna cum ſortibus condita

Serapeum. *Schola Fauſtiniana.* *Cavædium.* *Pharus.* *Cavædium II.* *Urna ſortium.*

condita, Oracula præstabat, eratq; porticibus, columnis in circuitu suffultis, Deorumque simulacris in suprema coronide, quàm elegantissimè exornata. Totum itaque hujus fabricæ complexum tantæ vastitatis erat, ut magnam penè civitatis partem occupaverit; extra quod X notat *Arcem Prænestinam*, in supremo montis vertice sitam, ubi olim *monasterium S.ti* Petri visitatione celebre erat; hodiè arx munitissima contra hostium impetus exstructa. Litera V *villam Centronii*, cujus *Iuvenalis* mentionem facit, uti in *Villa* ejusdem *Tiburtina* dicetur, signat. R *villam Symmachi* notat; qualis verò is fuerit, sub dubio latet. Litera verò S notat Aquæductum, qui tum Templo, tum Urbi copiosam lympham suppeditabat. Habes hîc *Templi Fortunæ Primigeniæ Prænestinæ* fabricam expositam, cujus pristinam dignitatem & magnificentiam; ex ipsis ruderibus instauratam, incredibili in eruderandis antiquitatibus suprà laudati Card.lis *Francisci Barberini* studio posteritas grata acceptam ferat.

Arx prænestina.

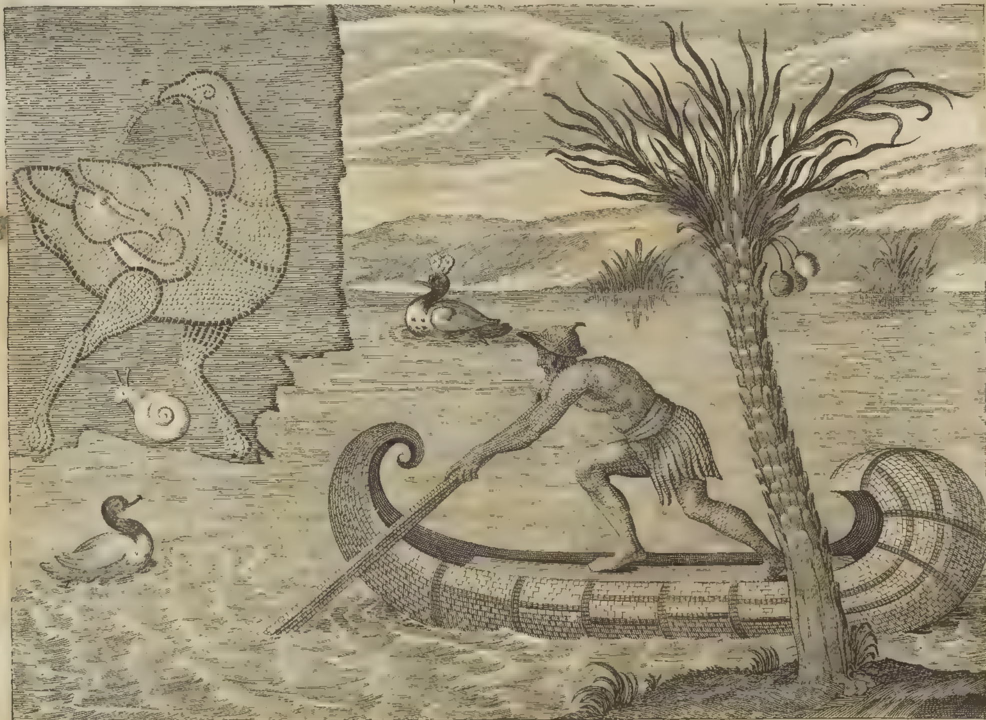
Villa Centronii.

Villa Symmachi.

Aquæductus

Schema quod sequitur, istius operis musivi, quod suprà laudavimus, fragmentum est, in quo omnes figuræ commissis diversorum colorum lapillis, ita ad vivum exprimuntur, ut nihil penè ad pictoriæ artis elegantiam desiderari posse videatur.

Opus musivum.

Fragmentum Musiva arte concinnatum, quod tamen in nostro Lithostroto non continetur ex Suaresio.

De variis

De variis Fortunæ Primigeniæ *symbolicis Schematismis.*

Fortunæ symbol. OStendit præterea laudatissimus Cardinalis mihi varia numismatum schemata, quæ cuncta *Primigeniæ Fortunæ* actiones exprimebant; quæ & eximius *Suaresius* suo de *antiquitatibus Prænestinis libro* inseruit. Nonnulla genios exhibent alis instructos ad Genialis Naturæ conditionē, quæ est velocitas in operando, ostendendam. Temonem manu gerunt, ad prosperitatem in maritimis expeditionibus terra marique suscipiendis declarandam; nonnulla quoque cornucopiæ & temone instructa cernuntur, & ubertatem rerum, de qua consulebatur, notant. *Numisma D.* Numisma D literâ signatum, *Fortunæ* continet throno insidentis simulacrum, cui puer assistit, cum cornucopiæ, quod manu sinistra tenet; estque *Iovis* infantis symbolum, quem *Fortuna* lactare credebatur, cujus & simulacrum sub hac forma in *Templo Fortunæ Primigeniæ* principalem locum habebat; columna, cui genius insistens manu arrecta solium tenere videtur, significat imperturbabilis animi constantiam; quam contra fortunæ ictus exercere debet omnis ille, qui ab ea aliquid conceptis votis obtinere nititur, sive in Martialibus, sive Neptuniis expeditionibus, quæ per temonem & spicula signantur, ad varias fortunæ vices, in utrumque paratus. Hoc facto variè pro variis fortunæ conditionibus, ejus imaginem exprimebant. Qui sapientiam, & prudentiam in consiliis captandis, prosperitatem in magnarum rerum notitia, *Numisma E* optabant, eam uti figura E notat, alatam sub Mercuriali habitu, sphæræ mundanæ insidentem, quæ capite sextili *Luna* instructo, dextrâ ramum olivæ, sinistrâ annulum tenebat cum adjuncta alaudę figura, efformabant: queis symbolis illum solum beatum fore notabant, qui scientia supra *Solis Lunæque* vias elevatus, ex rerum humanarum contemplatione, instar alaudæ, se & Musis contentus eò pervolat, ubi extra fortunæ instabilem rotam longè semotus, contra fatalia decreta palmam reportat. Qui verò fortunam circa legitimam medicamentorum exhibitionem contra morborum insultus consulebant, eam sub forma *Æsculapii*, uti figura G serpente baculo circumvoluto docet, referebant. *Numisma G.*

Numis. H. Numisma H tutulo Ægyptiaco, cornucopiæ & temone instructa Fortuna, prosperitatem rerum in Serapeo per sortes petendam esse, demonstrat. Schema literâ I signatum, sub forma *Cybeles* turritæ, & aratro instructæ, signat, cerimoniis *Cybeli* propriis, de Telluris fœcunditate, item de fertilitatis, ac sterilitatis futurę crisibus, consulendam esse.

Fig. K. Figura K. *Luna* in capite duobus baculis instructa, nec non à ventis agitato pallio, extensis in utramque partem manibus, ostendit, in volubilitate rerum humanarum per *Lunam* indicatâ, constanti animo, vero rationis dictamini insistendum, contrà omnes adversæ fortunæ flatus, in utramque partem magno animi robore paratum esse debere.

Fig. L. Sequitur Figura L, cujus caput casside martiali armatum, dextrâ cornucopiæ, sinistrâ caduceum Mercuriale florigerum tenet, qui temoni insistit rotâ suppositâ, cui è latere junguntur sistrum Ægyptiacum, & sceptrum ab utraque parte τοξόμοςφον, id est, *Sagittæ formâ* præditum; quibus quid innuatur, expono. Cornucopiæ ubertatis rerum symbolum, Mercuriale caduceum, salutis & prosperitatis semper floridæ, consiliis prudentibus comparatæ, nota est: quæ uti perfectæ rationis directioni, per temonem indicatæ innituntur, ita instabiles quoque rerum humanarum vicissitudines per rotam signatas, quas comitatur

Typhonia vis, quæ per sistrum Ægyptiacum, & sceptrum τοξόμορφον Martialis furoris signum, notantur, contrariis jam recensitis artibus, id est, bellorum motus, & calamitatum Typhonios turbines facilè consilii, & rationis rectitudine omnis ille, qui fortunæ instabilis arbitrum se constituit, superabit.

Figura M eandem significationem, quam Figuræ A & F signatæ, habent.

Iterum Schema N sub senili forma temone sinistrâ, dextrâ sceptro in formam canalis conformato, quemvis senili prudentia, & dominio quodam rebus humanis superiori, fortunæ imperare debere.

Schema O notat fortunæ vices, ad rerum prosperitatem obtinendam, superari non posse, nisi quis effrenes animi motus primò domuerit, uti equus freno detentus docet.

Schema P Herculeam quandam fortitudinem, mundique contemptum, ad fortunæ telis resistendum, requiri.

Celeberrimum Fortunæ Prænestinæ templum.

Tametsi varia variis in locis, uti *Romæ*, *Antii*, cæterisque *Italiæ* locis *Fortunæ* delubra constituta sint, nullum tamen veterum testimonio scriptorum *Prænestinæ Fortunæ templo* celebrius, nullum magnificentius, nullum admiratione dignius exstitit. Verùm nè quicquam ad nostrum institutum pertinens omisisse videar, hîc aponã ejus descriptionem, quam vir undiquaque summus, Eminentissimus *Franciscus* Cardinalis *Barberinus* pro suo ad bonas literas promovendas affectu anxiè omnia antiquitatis superstitis vestigia summâ diligentiâ & studio delineari curavit, & per suprà laudatum *Franciscum Mariam Suaresium* Vasionensis Ecclesiæ Præsulem, *in* eo *libro*, qui *de Antiquitatibus Prænestinis* inscribitur, ad posteros transmitti voluit. Descriptio itaque dicti Templi à *Suaresio* facta ita sese habet.

Barberinus *Card: de re litteraria optimè meritus.*

Templi Fortunæ Prænestinæ *descriptio à Suaresio.*

Vetustius *Prænestinæ* Fortunæ *Templum* ipso *Sylla* fuisse certissimum est, & constat clarissimè. *Lithostrata* quidem captavere jam sub *Sylla* (teste *Plinio*) parvulis certè crustis, exstat hodièque, ait, quod in *Fortunæ* delubro *Præneste* fecit; sed & hujus nostris temporibus pars aliqua spectanda, simulque admiranda remanet in crypta quadam, quæ ad inferiores cellas ædium Episcopi abscondita est. Illius fragmenta collegit & delineari jussit Eminentissimus Cardinalis *Franciscus Barberinus*, Antiquitatis vindex, non tantùm de nostro ævo, verum etiam de superioribus sæculis optimè meritus non uno nomine: typis subijcere libet ea expressa. Cujus unum frustum hic seorsim exhibemus, ex quo de reliquis facilè conjectura sumetur. Vides quam pulchrè Nauta mare sulcans, palma, Grus, & Anates exprimantur. *Fortunæ* statua, seu signum vestitum plicatili seu rugata veste, multis sinubus seu laciniis plexa è cinereo lapide, qui attritus manibus odorem sulphuris emittit, priscis sæculis medio ferè in Templo situm, oraculis nobile, maximèque concelebratum erat; indè sortes expetitæ, illic votivi confestim positi lapides, cujusmodi dispersos haud quidem paucos *Prænestinis viis agrisque* legimus, ubi & epigrammata concinna, & alia complura suspicienda antiquitatis vestigia jacent. Templum seu templa potius, stupendæ molis omne ferè hodiernæ civitatis occupabant spatium: apposita namque monti, devexis inferioribus partibus ascensum compositis distinctum areis duodecim exhibebant, erectis ad eas peramplis ædibus, diversis scalarum ordinibus, parietibus in unum benèque elatum prospectum cingentibus, multiplici porticu, theatro columnis distincto, cavædio, arcubus spectandis, fontibus, lacusculis, viridariis. Excisus erat ipse mons, & pluribus quasi planis gradibus sectus in Templi conscensum, excavatus medio in monte aquæductus piscinas, seu potius lacus, in ipso *Fortunæ Templo* constituebat, cortina

Antiquitatis vestigia.

Templi

Templi eminebat in apice, ubi nunc palatium Principis, in eoque summo excitabantur ignes, accensis facibus, quæ navigantibus etiam in ipso mari noctu religiosè conspectæ prælucebant, ut invocandum ipsis *Fortunæ* Numen admonerent. Ædificium istud insanum atque immane ab inferioribus sacellis assurgit quatuor quadratis molibus, aliarum quarundam gradibus quasi adjectis ad summam usque in vertice positam obrotundæ in tholum erectionis; quibus subscribit Excellentissimus & eruditissimus ille *Cæsius sancti Angeli* Princeps in Adversariis posthumis, uti est apud Eruditissimum Suaresium, ubi id hisce verbis describit: *Amplissimi hujus ædificii breviuscula, & superficie tenus quædam delineatio nullo pacto à nobis satis eleganter describi potest, sicut nec nobis non spectata ejus scenographica facies: siquidem & ipsi sæpiusculè vestigiis ejus institimus, rimatique sumus insignes illas reliquias, cum* Præneste *commoraremur nuptiarum causa; Vxorem* Artemisiam Columnam *Principis filiam ducentes, & ab Architecturæ haud imperito viro, & in similibus parietinis pervestigandis sagaci, designationem multo tempore, magnaque cura elaboratam exquisivimus, quam hic appingere libuit. Superiorum Templi partium satis quidem plena testimonia in Soceri palatio ipsi vidimus, exstantem adhuc cum scalis theatri speciem, plateæque situm, inferiorum sacellorum quatuor ruinas propè Civitatis*

Cæsius *quoque describit Ædificium* Fortunæ.

mœnia & reliqua aptè congruere, quæ mediis in partibus quamvis minus exstantia notantur: ex quibus Cryptæ lithostroto *pavimento exornatæ locum in columnati Clavædii latere comperies. Difficillimum autem esse, quæcumque quomodò fuerint, ad amussim recognoscere omninò censeas, si qua sunt ipsa & prostant, vix affatim comprehendere atque intelligere potueris. Exstantis modò* Lithostroti *exemplum habeas, cujus occasione* Prænestinæ *ipsius* Fortunæ *habuisti. In eo multa quidem perspicienda sunt, quæ lapillorum interrasis miraculis crustulisque intercisis superstitiosa sedulitate, summoque otii dispendio, conficta apparent. Loco in ipso non nisi accensis facibus, superaffusaque ad perspicuitatem aqua, & sæpè iterata inspersione, pervidere depingereque licuit. Sunt hominum animaliumque complures imagines: Elephas, Rhinoceros, nomina litteris quibusdam peculiaribus exscripta, sunt & in aquis navigia, quæ sigillatim summa cum diligentia depicta, apud doctrina simul ac nobilitate præclarum Equitem* Cassianum de Puteo, *lynceum collegam nostrum, spectare poteris. Inspectis subsiste navibus. Si quid aliud* Fortunæ *imperio subjacere (illis nempè, qui* Fortunam *colebant) hæc maximè videri poterant. Navibus quippè quid magis immineat, quam fortuna vel infortunium, non facilè quis existimaverit: fluctuans, labilis, irrequieta fortuna, ipsis similis fluctibus, medio in agmine residet fluctuum: sola* (Plinio *auctore) invocatur, vel ipsis convitiis colitur: concludentem audias lepida comparatione; huic omnia accepta, huic omnia expensa ferri, & in tota ratione mortalium solam utramque paginam facere.* *Graphica* Fortunæ *descriptio.*

CAPUT IV,

De significatione Figurarum, quæ in hoc Lithostrato *spectantur.*

NOta primò hoc loco benevole Lector, totum hujus musivi operis complexum non uti olim; ita & hodiè integrum incorruptum, atque sub eodem figurarum ordine & situ spectari; sed ex variis fragmentis hinc inde pro ratione spatii transpositis compositum esse, cum multa hinc inde fragmenta *Romam* translata in privatorum Musæorum usum, ornamentumque cessérint. De quo prius me monitum voluit *Suaresius* præsul doctrina & sapientia inclytus. Quicquid sit, nos ex præsentis systematis constitutione tantùm profecimus, ut non obstante partium etiam quantumvis dispositarum adaptatione, quidquid tamen per singulos schematismos veteres significare intenderint, ordine, quantum ingenii imbecillitas permisit, salvo peritorum judicio, explicandum existimavimus. Habent enim, hieroglyphicorum more, harum figurarum singulæ abditos variorum effectuum à *Fortuna* sibi supplicibus concessorum sensus, qui in hisce etiam quantumcunq; dispositis figurarũ fragmentis, facile, veteris eruditionis consulto innotescunt. Quæ ut luculentius pateant, interpretationẽ ordior.

Interpretatio Lithostroti Prænestini.

Cur nemo hujus monumenti expositionem aggressus sit. NEminem hucusque ex Literatis, hujus Monumenti interpretationi incubuisse, rationem aliam non esse existimo, quàm quod plerique confusum disparatissimarum imaginum, quibus instruitur, ordinem & dispositionem intuiti, id purum casuale & fortuitum pictoris phantasticum ludibrium esse, sibi persuaserint; eo ferè modo, quo picturæ, quas *Grottescas* vocant, conspiciuntur; quas artifices fingunt, pinguntque, prout ipsis proprius phantasiæ instinctus dictaverit. Alii contrà minimè otiosum esse censuerunt,

Hoc magnum Antiquitatis monumentum ex originali sic magna cura diligentia et fide delineavit

Agapitus de Bernardinis Civis et Pictor Prænestinus 1668

Blank inserted to ensure correct page position

censuerunt, quod tot tamque mysteriosis figurarum involucris, in omnium celeberrimo *Prænestinæ Fortunæ* templo, in sacratiore secessu, in quo urna sortium conservabatur, positum resplenderet. Atque adeò ad quidpiam arduum & sublimè; arcanisque plenum veteres alludere voluisse arbitrati sunt; difficultate tamen perculsos manum ab iis enodandis abmovisse, vero haud absimile est. Ego sanè, cùm hujus monumenti examini jamdudùm summo conatu incubuissem, tandem post occultos antiquitatum recessus apertos, nec non Historicorum, Mythologorumque sensus penitiùs exploratos, quidnam veteres per hanc monstruosam imaginum varietatem innuere voluerint, Lectori mentem meam paucis aperio.

De fine Veterum in exstruendo Fortunæ Templo.

VEteres *Romani Græcorum Ægyptiorumque* imitatores, cum attentius rerum humanarum vicissitudinem considerarent, Numen aliquod præesse mundo, quod pro libitu suo cuique bona vel mala dispenset, rati sunt; & hanc *Fortunam Græci* Τύχην dixere. Hæc enim mortalium negotia versat, juxta illud:

> O Fortuna *potens, quàm variabilis,*
> *Tantum juris atrox quæ tibi vendicas,*
> *Evertisque bonos, eligis improbos,*
> *Nec servare potes muneribus fidem!*
> Fortuna *immeritos auget* honoribus,
> Fortuna *innocuos cladibus afficit,*
> *Iustos illa viros pauperie gravat,*
> *Indignos eadem divitiis beat.*
> *Hæc aufert juvenes, & retinet senes,*
> *Injusto arbitrio tempora dividens.*
> *Quod dignis adimit, transit ad impios,*
> *Nec discrimen habet, rectaque judicat,*
> *Inconstans, fragilis, perfida, lubrica,*
> *Nec quos clarificat, perpetuò fovet,*
> *Nec quos deseruit, perpetuò premit.*

Fortuna *dea habita.* Hanc itaque instabilem humanæ conditionis rotam Gentiles intuiti, hanc utique Deam hominibus nunc propitiam, nunc indignabundam esse credebant, Ovidio teste:

> *Sextus* Junonis *mensis fuit, aspice* Tibur,
> *Et* Prænestinæ *mœnia sacra Deæ.*

Origo fortium. Unde in negotiorum expeditione, eam nunc sacrificiis, modò miris cerimoniis placare contendebant. Quoniam vero nesciebant, qua facie suos supplicatores respiceret, hinc nata fuit sortium, de quibus in præcedentibus, maximè apud *Prænestinos* usitatarum origo. Ex hisce enim temerè projectis, quid inchoandum, quid omittendum, & quam cœptorum negotiorum ratio sortem esset subitura, cognoscebant. Sed jam undè *Prænestinæ Fortunæ Templum* exstructionis initium duxerit, videamus.

Fundatorem Templi *L. Corn. Syllam* fuisse, Volaterranus his verbis tradit: Præneste *in conspectu urbis Orientem versus, authorem habet* Cœculum, Vulcani *filium, apud* Virgilium. Strabo Πολυςέφανον, Plinius Στέφανον *dicit, aitque* Præneste ex lentisci *copia posteà vocatum, quod* Græci Πρῖνον *dicunt.* Festus *autem quod* Montibus præstet, *ubi situm est. Hic* Sulla *duodecim hostium millia unà cum* Mario juniore *interfecit*, Templumque Fortunæ *condidit, undè sortes petebantur, in eoque* Lithostrota *primùm cœpère, ut author* Plinius. Plinius *apud* Volaterranum.

Lucius itaque *Cornelius Sylla*, nominis etymon à *Sibylla* trahit, teste *Macrobio.* Bello siquidem Punico II ludi primùm instituti ex *Libris Sibyllinis*, suadente *Cornelio Rufo*, qui propterea *Sibylla* cognominatus fuit, posteà corrupto nomine cœpit *Sulla* vocari, *Felix* ob prosperos fortunæ eventus vocitatus. Nam, ut Plinius ait, *mulier quædam obvia ei puero, Salve dixit puer, & Tibi ac Reipublicæ felix, quæ posteà ampliùs videri non potuit.* Post varios itaque consulatus, post *Iugurtham*, & *Mithridatem* reges subjugatos, post innumeras victorias terra marique obtentas, L. Cor. Fortunæ Prænestinę *templum condidit: & à* Sibyllinis libris, *quos consulebat,* Sibylla *dictus, post corrupto nomine* Sylla, *vel* Sulla.

post *Marium* inimicum juratum *Præneste* interfectum, post celebres de devictis hostibus triumphos in urbe gestos, nimiâ fortunæ indulgentiâ superbiens, dum imperium Romanum sollicitius ambit, spe sua deceptus, *Puteolos* concessit, ubi phthiriasi interiit, ut, qui nec cadaveri *Marii*, crudeli & barbara manu interfecti, pepercerit, ipse vivus à vermibus consumeretur.

Sylla *conditor* Templi Fortunæ *ob perpetuos & felices rerum successus.*

Sylla itaque in ultimum rerum humanarum verticem evectus, *Templum Primigeniæ Fortunæ*, à qua omnem se felicitatem consecutum asserebat, ad posterorum memoriam condidit; idque tale, cujus sive magnificentiam, sive insanæ molis structuram spectes, eo tempore nec celebrius, nec sumptuosius visum fuerat, uti in præcedenti relatione patuit. Inter cætera verò digna admiratione, post varia Deorum delubra, more Ægyptiaco exstructa, & *lithostroton* hoc Musivi operis monumentum incredibili industria, & ingenio eum exstruxisse, paulò antè ex *Plinio* patuit. Præterea eodem teste, numerum Sacerdotum auxit, *Fortunæ* ritè colendæ cerimonias præscripsit; Sortium urnam in sacratiori Templi recessu, *lithostroto* impositam, poni jussit, ut hoc pacto totius *Latii* populos, ad sortes projciendas attraheret. Et ne periclitantibus Nautis quicquam ad vota deesset, *Pharum* seu Lampadem Nauticam in altiori Templi loco exstruxit, ut *Mare Tyrrhenum* sulcantes, visa *Pharo* ardente, se quà votis, quà cerimoniis *Fortunæ Primigeniæ* commendarent. Exstat in hunc usque diem Turris hæc, quæ lampadem ferebat, in quam me Emin.^mus^ *Franciscus* Cardinalis suprà laudatus *Barberinus*, cum hujusmodi antiquitates explorarem, introduxit, cujus figuram hîc apponendam censui.

Figura.

Latitudo hujus aperturæ, qua *mari Thyrreno* obvertitur, 12 palmos habet, & 15 in longitudine ejus; vero tamen haud absimile est, hanc Lucernam, vitreâ fenestrâ, ad lumen augendum, fuisse instructam, ut in celebrioribus *Italiæ* portubus videre est. Sed hisce jam præmissis, ad incepti monumenti interpretationem, calamum convertamus.

Arimazis & Arimanii *deorum* ἀντιπαθεία.

Finxerunt veteres *Persarum* Magi ab *Ægyptiis* edocti, duo Numina, *Arimazen*, & *Arimanium* perpetuis dissidiis, & inimicitiis concertantes, in ovo viginti quatuor Deos condidisse, ex quibus & bona, & mala exclusa totum Mundum ex contrariorum pugnâ, nunc bonis, nunc malis repleverint, quem deindè binis *Iovis* doliis, bonorum malorumque sortibus repletis, affinxerunt: ex his enim *Fortunam* natam existimabant, ex qua rerum humanarum, ac instabilis *Fortunæ*, rotam originem duxisse tradunt. Ovid. lib. 5:

Passibus ambiguis Fortuna *volubilis errat,*
Et manet in nullo certa tenaxque loco.
Sed modò læta manet, vultus modò sumit acerbos.
Et tantum constans in levitate sua est.

Et lib. 4. de Ponto:

Quidlibet esse solet, & quavis inertior aura;
Par illi levitas, improbe, facta tua est:
Nempè dat, & quodcunque lubet, Fortuna, *rapitque.*
Irus *& est subitò, qui modò* Crœsus *erat.*

& alio in loco:

Lubrica non servat certum Fortuna *tenorem,*
Sed rotat instabilem cæca subindè rotam.
Sternere summa libet, libet infima tollere rerum,
Inque vicem nullâ vertere lege vices.
Maxima cum bona sint, jam sunt mala proxima; rursus
Maxima cum mala sint, proxima jam bona sunt.
Forti animo mala fer, nec bis miser esse, dolore,
Nè cito venturis præmoriare bonis.

Instabilitas Fortunæ.

Hujus itaque inclementis, & inconstantis *Fortunæ*, fugacis Deastræ conditionem,

tionem, cùm intuerentur veteres, tandem varios sacrificiorum ritus, tum ad eam attrahendam, tum ad placandam invenerunt; & quia Deæ, iniqua lege moderantis omnia, mentem non cognoscebant, hinc sortium projectio orta est, ut per projectionem fortuitam tabellarum, seu tessellarum ex certo ligno confectarũ, voluntatem deæ discerent; quæ si mala portenderet, quà hymnis quà adjurationibus, quas τελευτὰς vocant, placarent; si bona, hymnis, & votorum solennibus fortunam sollicitare non cessabant, potissimum verò *Iovi*, cujus Ministram *Fortunam* rebantur, hisce & similibus supplicabant; undè ejus honori templa, & delubra, ad exactam naturæ operationumque Jovialium analogiam exstructa, dicabant, cujusmodi *Iovis Ægyptii*, quod *Serapeũ* vocabant, *Præneste* conditum fuisse docet; & quamvis multa sacrorum genera fuerint ab Antiquis pro singulorũ Deorum natura instituta, uti cerimoniæ variæ, & varia suffimentornm ratio, diverso semper sacrificantium habitu, non tamen eodem semper modo sacra peragebantur; neque enim omnibus molæ offerebantur, neque omnibus accendebantur lumina, neque sacra semper fiebant super sublimibus aris: neque semper per diem; diversa denique pro singularum nationum more, pro varietate temporum, pro creditorum Deorum natura, sacrificia ubique offerebantur; quod alia cœlestibus, alia terrestribus, alia aquaticis, alia Diis inferis conveniebant, quorum alia privatim, alia publicè fiebant, & quemadmodum *Iovem* Deorum hominumque patrem credebant, ita cæteros quoque Deastros, asseclas suos, & *Fortunam Iovis* ministram, sortium Dominam & arbitram, singulis Diis assistentem unicè venerabantur. Quæ omnia in hujus præsentis Monumenti pictura Musivo opere expressa spectantur. Est autem hoc monumentum sub triplici ordine adornatum; in superius, medium, & infimum. Supremum exhibet damna, quæ *Fortuna* hominibus infausta remittit. Secundum sacrificiis eam placat. Tertium festa ad obtentum favorem rependit. Damna verò quæ inferebantur, triplici pariter regione distinguuntur, & sunt vel montes, specus, rupes, & similia, vel camporum planities, & valles, feris destinatæ; vel mare, lacus, fontes, similiaque ad elementum aqueum spectantia. Vides itaque in supremo loco montes rupesque in varias speluncas distinctas, ubi venatores aves persequuntur damniferas campis & montibus. Quemadmodum enim olim *Arcades Herculi* ad Stymphalides aves ferreis unguibus sævientes profligandas supplicabant, ita hîc, omne volucrum genus damnosum, & *Fortunæ* in sacrificium destinatum, quod arcubus, sagittis, canibusque instructi venatores conantur, expressum habes, juxta illud Apollonii l. 2. Argonaut.

Sortium origo. — *Templa diis exstructa.* — Serapeum Prænestinum. — *Varia sacrificia diis instituta.* — Fortuna Jovis *ministra.* — *Explicatio monumenti.* — *Damna à* Fortuna *hominibus immissa.* — *Quid venatio avium in montibus?* — Herculis *beneficia* Fortuna *duce hominibus præstita.*

Sed neque ut Arcadiam *petiit vis* Herculis *arcu,*
Ploides indè lacu volucres stymphalidas ulla
Pellere vi potuit, namque hoc ego lumine vidi:
Ast idem ut manibus crotalum pulsavit in altâ:
Existens speculâ prospectans, protinus illa
Cum clamore procul linquentes littus, ierunt.

Uti itaque in hoc, ita in reliquis damnosæ *Fortunæ* necessitatibus ad veterum Deorum gesta alludebant. Iterum cum nonnullos montes, rupes, & valles pestiferis serpentibus scatere, magno regionum, urbium, civiumque damno cognovissent, post *Fortunæ* propitiationem, ea *Herculis* beneficio profligari posse credebant. Vide rupem nidis serpentium & draconum fœtam, variisque cuniculis perfossam, quorum virulentiâ, præter multa alia damna, quæ adferebant, aër inficiebatur, atque adeò *Fortunæ* ad illas Herculeâ vi profligandas supplicabant. Vides

Quid montes notent serpentibus fœti.

Quid in aquis hydra, ranæ, rubetæ, & serpentes. Vides hîc hydram, lacui immersam, vides ranas & rubetas, putredine cuncta infestantes. Vides serpentes undique ex rupium hiatibus emergentes; quæ omnia alludunt ad *Herculem*, qui duce *Iovis* Ministra *Fortuna*, & hydram in *Lacu Acheloo*, cicadas & ranas in *Locride*, ob stridoris & coaxationis molestiam in perpetuum sustulit. Videas & dum adhuc in cunis vagiret, serpentes ab eo occisos: nam ut rectè Comes Natalis in Mythologicis: *Cærum compositis rebus Ibericis, bobusque* Geryonis *abductis, ajunt*, Herculem Celtarum *regionem peragrasse, multosque maleficos & impuros latrones obtruncasse, qui per monstra, & varias feras significantur, uti scriptum fuit à* Theseo *in rebus Corinthiacis, & à* Theodoro in Bello Giganteo. Vides in hoc monumento passim peregrinarum belluarum nomina picturis adscripta, quæ cùm Ægyptiaco charactere scripta sint, ea explicanda duxi. CФINΓIA Sphingem notat, uti benè observat Suaresius. KPOKOTAΣ, est monstrum *Africæ*, & cercophithecum majorem indicat, ut ex *Apuleio* patet. KHIΠEN YABOYC, monstrum est CameloPardalim referens sub forma suis vel bovis. ONOKENTAYPA, aliud monstrum, ex asino & homine compositum, ex etymo patet, quamvis etiam animal hoc nomine Africani nominent, similitudinem habens hippocentauri. ΩANTEC, nomen Lacus est, ubi Hydræ omnia conficiunt, & pisces & ranas, aquasque inficiunt, uti ex figura patet, & nomen ENHYΔPIC, clarè monstrat. ΞIOIT, Aprum notat in Ægypto celebrem, à XOIN Civitate ita dictum. XOIPOΠOΓAMΘY, porcum significat. PINOKEPΩΣ, Rhinoceros. AΓEΛAPOV quid significet, reperire non licuit, forsan Crocodilum, aut alterius Lacerti genus indicat. ΛEAINA, Leonem fœminam notare, ex ipsa voce Ægyptiaca patet. CAYOC, simiam. AINΞ per se patet, uti & AΠPOC, TIΓPIC, KPOKOΔEIΛOC XEPCAIOC, Crocodilus Chersæus. Atque hæc sunt, quæ figuris apposita vides nomina. Quamvis & hæc eadem recensita nomina copto charactere scripta, ab ipsis animalibus, quæ significare deberent, transposita in hujus instauratione monumenti discrepare inveniam. Quæ & doctus *Suaresius* notat; & nonnulla quoque ex iis peritè correxit. Videas itaque confusè depicta animalia omnis generis, Serpentes, Tigrides concertantes, Leænas, Leones, & reliqua monstra jam exposita, hydras sive Canes marinos, Pisces devorantes, Ranas, Gammaros, Simias, Canes, Leones, Apros & porcos, Tgridem devorantem alteram, & similia. Quæ quidem varios *fortunæ* casus, qui vel *Herculi*, vel aliis similibus Heroibus, bono malove *fortunæ* casu acciderunt, notant. *Herculem* enim Stymphalidas aves, dracones & serpentes, hydras, Onocentauros, Crocotia, Crocodilos, Tigrides, Lynces, occidisse; Regiones, urbes à tanta peste liberasse, ex fabulis constat. Nam uti Natalis Comes narrat: Hercules, inquit, *cum* Thebas, *ac per montes exteriores* Lybiæ *proficisceretur, multas feras & monstra, quorum* Africa *ferax est in desertis, sagittis confecit; improborum hominum immania, qui latrociniis omnia infestabant, facinora occisione grandi in tetram sortem convertit;* atque ad eò omnia sub symbolica quadam adumbratione per tot feras & monstra, ut suprà dictum fuit, in hoc monumento expressa cernuntur. Neque hoc mirum alicui videri debet, cum *Prænestini* vicino *Herculi Tyburtino* devotissimi essent, Templumque ejus toto *Latio* celeberrimum haud infrequenter visitarent, juxta illud Silii:

> *Hinc* Tibur Catille *tuum, sacrisque dicatum*
> Fortunæ Præneste *jugis.* ut proinde

In hoc

Natalis Comes in mytholog.

Quid nomina Ægyptiaco seu Copto charactere scripta significent? F. ἐλεφαντίνου βοὸς.

F. χοῖρος ποταμιος.

F. ἀγελάρχου.

Quidnam significent tam differentes animalium species.

Hercules *hujusmodi occisis, apotheosin meruit.*

Prænestini *semper* Herculi Tyburtino *vicino devoti fuerunt.*

In hoc *Primigeniæ Fortunæ Iovis Herculisque* ministræ Templo, tot ejus labores *Fortuna* duce exantlatos hac celebri Musivi operis perpetuò veluti duraturi præstantia, honorare voluisse mirum non sit. Quæ quidem ex Mythologia veterum quàm fusissimè deducere possem, si aut tempus mihi suppeteret, aut scopus hujus quisquis tandem ille fuerit artificis, ex paucis hic adductis non pateret. Vides itaque, quod per varias aves domibus arboribusque insidentes varia aëris damna ipsis augurio nota, quas *Fortunæ* supplicantes divertere conabantur, innuantur; per noxias aquei elementi feras aquarum damna, & per quadrupedia, & reptilia animalia ad damna terrestria averruncanda Deæ supplicandum indicetur. Quarè jam ad alteram partem monumenti explicandam progrediamur.

Quid aves domibus arboribusque insidentes?

Altera pars, varia fana & delubra Deorum, *Herculis*, *Iunonis*, *Veneris*, *Dianæ*, *Cynthiæ*, *Serapidis*, quæ *Primigeniæ Fortunæ* Templi districtui adnexa fuisse suprà in ejus deliniatione ostendimus; & Primogeniæ quidem *Fortunæ* templum A signamus, *Dianæ* B, *Serapidis* D, ad quæ *Primigeniam Fortunam* sortibus de felici, aut infelici rerum eventu consulturi, ad numina propitianda confugiebant. Templum vèrò columnis ex præstanti marmore undique fultum, & more *Ægyptiorum*, pyramidibus quoque exornatum, suprà ex ejus scenographia patuit. In eo, uti in præcedentibus exposuimus, sortium urna continebatur, ex qua veluti per oracula quædam bonam vel malam sortem explorabant. Fuit autem Templum amplissimum, vetustissimumque, ad quod alludit Juvenalis de *Centronia*, & *Tibure* & *Præneste* ædificante, ac vincente ait:

Fana & delubra templo adstructa.

Urna sortium.

Fortunæ *atque* Herculis ædem.

Nam uti doctissimus Suaresius; *Fuit*, inquit, *Templum multa religione inclitum, visitabaturque uti miraculum; frequens enim erat eò concursus undique consulentium, ibidem & sub imagine duarum sororum* fortunam *cultam fuisse, sunt qui opinantur, atque ab illis fusa oracula in sortibus â* Numerio *illic sitis.* An non hujusmodi sorores luculenter referunt duæ illæ muliebres imagines, quæ ad portam *Templi Fortunæ*, quod literâ A signavimus, stantes veluti vota supplicum acceptant? Vides & Nautam sub forma *Neptuni* tridentiferum, quo expeditionis maritimæ felix sors innuitur; vides & alios utriusque sexus homines duabus sororibus appropinquantes, qui ab iis veluti oraculo corollis instructi responsa accipiunt. Sed jam ad *Serapeum Prænestinum* exponendum nos accingamus.

Suaresius *in* Præneste *sua.*

Magnus hominum ad templū Fortunæ *sortium causa confluxus.*

Quid duæ sorores?

Serapeum à *Serapide*, præcipuo *Ægypti* Numine, sic dictum, cujus cultum, & originem quàm uberrimè in nostris Hieroglyphicis operibus descripsimus, qui ob oraculorum, quæ fundebat, multitudinem, & copiam, non in *Ægypto* duntaxat, veluti indigena, sed & per totum orbem, uti in magna veneratione semper fuit, ita quoque maxima ubique reliquit superstitionis vestigia, præsertim *Romæ* & *Præneste*, ubi Serapea Delubra, & splendore summo exstructa, & apparatu prorsùs *Ægyptio* administrata fuisse, *in Obelisci Minervalis interpretatione* sat superque ostendimus. Cur verò hoc *Serapidis* Numen tanta apud omnes esset in veneratione, in *Oepido* exposuimus, videlicet quia omnem felicitatem humanam ab eo pendere rebantur; hinc enim ubertatem camporum, feracitatem Telluris Nilo adscriptam, quem & *Osiridis* affluxum dicebant, emanare; ab hoc humanæ propaginis fœcunditatem, bonorumque omnium affluentiam, originem habere superstitiosius sibi persuade-

Quid Serapeum*?*

Cultus Serapidis *multum tum in toto* Latio, *tum* Romæ *potissimum invaluit.*

ſuadebant : quæ ſumma rerum felicitas *Serapi*, qui cum *Oſiri* idem eſt, adſcripta, uti curioſiores *Romanos* mirum in modum allexit, ita quoque Ægyptiacam hanc ſuperſtitionem relictis patriis Diis, omni conatu promovendam cenſuêre, ſicuti *in ſuprà* allegata *Obeliſci expoſitione* docuimus, ad quam Lectorem remitto; ſed & in hoc monumento *Serapeum* literâ D ſignatum verè *Serapidis* delubrum eſſe, hieroglyphica Larium, ſeu Penatium *Ægyptiorum* ſchemata, quæ præ foribus *Templi* depicta cernuntur, ſat exponunt. Vides Accipitris, ſupremi apud *Ægyptios* Numinis ſymbolum, Accipitris, inquam, alis extenſis, nec non ſuperliminari portæ, quaſi omnes vota perſoluturos accipientis expreſſum. Intuere ſtatuas Numinum præ foribus depictas, tutulis *Ægyptiorum* more conſpicuis. Vides & montem vicinum, variis cuniculis & antris perforatum, in quibus arcaniorum myſteriorum ſacra adminiſtrabant, & *Hieromantas* indè erumpentes, qui obvios viatores ad participandos *Serapidis* influxus invitantes, advenis ſpem felicitatis pollicentur, quos ſuperſtitioſos ritus *Romanis* egregiè objicit Tertullianus: *Etiam circa ipſos Deos veſtros, quæ decreverant patres veſtri, iidem vos obſequentiſſimi reſcidiſtis.* Liberum patrem *cum myſteriis ſuis, quæ Conſules Senatus authoritate, non modò Vrbe, ſed & univerſâ* Italia *eliminaverunt*, Serapidem, Iſidem, & Harpocratem *cùm ſuo Cynocephalo, Capitolio ſuo prohibitos inferri*, id eſt, *curiâ Deorum pulſos*, Piſo & Gabinius *Conſules non utique Chriſtiani, everſis eorum aris abdicaverunt turpium & otioſarum ſuperſtitionum monſtra cohibentes; his vos reſtitutis ſummam majeſtatem contuliſtis.* De quibus ampliùs actum vide *in Obeliſco Minervali* ab *Alexandro VII,* Pont. Max. in foro *Minervæ* erecto. Fuit autem hoc *Serapeum* à *C. Valerio Hermaiſco* ab *Ægyptiis* inſtructo, ædificatum, anno poſt *Chriſtum* CLIX, uti ex inſcriptione ſupra ex Suareſio adductâ patet.

Larium Serapeo appictorum figuræ Ægyptiacæ & Hieroglyphicæ.

Adyta Ægyptiorum per montem cuniculis perfoſſum indicata.

Cur verò *Serapidem* tantò honore dignum cenſuerint *Præneſtini*, cauſa fuit varius eventus *Fortunæ*, quos *Serapis* in *Ægypto* præteritis temporibus monſtrârat; in ſomnis enim apparens Numen varios *Fortunæ* eventus declarabat; hoc pacto *Baſilidi* ſcribæ oculis orbo, à *Veſpaſiano* priſtinæ ſanitati ſe reſtitutum iri revelabat; eidem *Veſpaſiani* felices bellorum ſucceſſus cum Templum ſolus introiſſet, prædixit; *Germanicum* verò *Cæſarem Apis* averſatus, mortem paulò poſt eventuram, *Ammiano* teſte, prænunciavit; & antequam à *Cæſare* caperetur *Alexandria*, mugitus ingentes, & miſerabiles edidit *Apis*. Nihil igitur mirum eſt, ſuperſtitioſos *Præneſtinos Romanoſque*, uti *Fortunam*, ita & *Serapidem* de futurarum rerum eventibus conſuluiſſe. De reliquis Deorum, Dearumque *Templis* vide ſuprà laudatiſſimum *Suareſium*, *de Antiquitatibus Præneſtinis*.

Cur Serapis in tanta apud omnes veneratione.

Eventus ex Fortuna, & Serapidis oraculis.

Apis & Serapis idem.

Sequuntur modò expeditiones maritimæ in Monumento expreſſæ, in quibus conſiſtit ſumma votorum, omnium eorum, qui in varias Mundi Regiones maritimas expeditiones ſuſcipiebant. Qua de cauſa *Pharus* in *Templo Fortunæ* conſtituta, in qua ignis accenſus ab omnibus *Mare Tyrrhenum* navigantibus, ſimul ac ſpectabatur, tum mox depoſitis remis veliſque demiſſis, *Deæ Præneſtinæ* quà precibus, quà votis, pro fortunato ſuſceptarum expeditionum exitu ſupplicabant. Vides hæc omnia pulchrè muſivo opere expreſſa. Aſpice navim G literâ ſignatam, ubi primò vides, quomodò contra nociva tum fluminum, tum maris animalia decertant, cujuſmodi ibidem ſubjecta vides, hippopotamos, Crocodilos, balenas,

Expeditiones maritimæ auſpicio Fortunæ peractæ.

Pharus Præneſtina in nautarũ ſolatium.

Ferocem hippopotamum conficiunt Nautæ.

balenas, & Delphinos sagittis suffixos. Audierant enim in *Nilo* potissimum hippopotamos & Crocodilos navigantibus infestos votis *Serapidi* factis in Nomo Crocodilopolitano non placari duntaxat, sed & cicurari. Quamvis etiam allegoricè per hujusmodi belluas giganteæ fortitudinis homines, tyrannos crudelitate immanes, uti suprà indicavimus, intelligerent. Sequitur posteà bos aratro alligatus, quem agricola instimulat, quo *Ægyptiorum* more votis conceptis felicem in agricultura successum sperabant. Sed quid tot armatorum militum ante *Fortunæ Templum* turmæ? quid palmæ? quid delubra? quid ampullæ? quid coronæ? quid tot navigantium huc illucque transmeantium lintres? quid aviaria, colymbydræ, aræ, & similia, quæ in monumento depicta cernuntur, sibi velint, explicandum restat.

Singularum imaginum explicatio.

Narrant Mythologi, in expeditionibus maritimis veteres ante omnia conceptis votis *Neptuno* supplicasse. Votorum verò in expeditionibus feliciter transactis compotes facti, & reduces depositis clypeis, veluti in pace jam constitutos, coronas, & palmas, in victoriæ signum obtulisse; nam vela navium *Templo Fortunæ* appendebant, vina libabant. Quæ omnia pulchrè in hoc Monumento figuris artificiosa tessulati operis picturâ expressa cernuntur. Vides arcuatum opus S in volubilis rotæ formam exstructum, cui *Fortuna* insidebat votis anceps, in cujus aditu *Neptunum* sedentem cum sceptro tridente, eique nautam supplicantem, tectum verò volucribus confertum, quid aliud notat, quàm quod ex avium garritu, veluti auguria quædam de negotiis auspicandis exercebant? Contemplare *ædem* *Fortunæ* T velis nauticis subtensum, Delubrum V exstructum, ampullam X vinis libandis constitutam. Vide Z ex delubro, militum pheretro onustorum, candelabrum portantium, processionem, in peractæ victoriæ signum peragi solitam. Vides antro advolutos coronas urnæ sortium offerentes, in beneficiorum receptorum recognitionem. Vides mare plenum nautis lintribusque, tum ad expeditiones novas exeuntibus, & post partam victoriam redeuntibus vota soluturis. Vides aviarium I, quod in districtu *Templi Fortunæ* exstruebatur, tum ad auguria exercenda, tum ad aves unicuique Numini consentaneas sacrificio destinatas. Quid autem balnea aliud notabant, nisi lustrationem, quam, antequam expeditionem inchoarent, lymphæ in balneo lotione peragebant. Vides tandem arcuatum illud opus P topiario artificio, sub quo choros agentes quid aliud notant, nisi quod in gratiarum actionem, pæana canentes ludis, festivisque gaudiis animos *Fortunæ* sortibus suspensos, prosperè posteà peractis rebus, relaxarent. Sed nè quicquam solâ conjecturâ asseruisse videamur, jam dicta ex veterum authorum testimoniis confirmemus.

Quid arcuatum opus S, Neptuno & nauta conspicuum.

Ædis Fortunæ expositio.

Quid balnea?

Topiarium opus P quid?

Diximus primò, arcuatum Delubrum A *Neptuno* sacrum esse, ad quod nautæ pro felici tumidi maris transmeatione supplices confluebant, verùm hoc *Neptuni* Delubrum esse, ipse *Neptunus* tridentifer unà cum nauta supplice sat demonstrat. Nam ut Mythologi volunt, *Neptunus* supremum tum maris, tum reliquorum humidorum, videlicet maris, fluminum, lacuumque, quæ per tridentem aptè designantur, dominium obtinet; quod humidum elementum, cùm mirum in modum instabile sit, & sævissimis ventorum flatibus agitatum, tam sævas tempestatum procellas excitat, ut in cælum nunc undas extollere, nunc easdem in tartarum deprimere videatur; fremitu verò suo mugitum tauri, quem & ea de causa ipsi offerebant, exprimit, *fortunæ* variæ symbolum, siquidem fallax est mare, fallax *fortuna*, instabile mare, instabilis & *fortuna*, & uti Lucretius ait:

Explicatio reliquarum figurarum.

Neptuni templum, cur Neptunus tridente instructus sit?

Mugitus tauri sonitum maris exprimit.

Non

Non poterat quemquam placidi fallacia Ponti
Subdola pellicere in fraudem ridentibus undis.

Undè Nautæ in *ædem Fortunæ* peractâ feliciter navigatione convolantes, vela *Templo* obtendentes, coronas & vina fundebant, quæ simpulum X notat. Sed hæc omnia ex variis authoribus collecta vide apud *Natalem Comitem* affatim descripta. Sed & de processione in Deæ fautricis honorem instituta, lege *Plutarchum*, *Boissardum*, aliosque de ritibus, & cerimoniis veterum scriptores. Processione peracta in ludos & jocos vertebantur, sub arboribus topiario artificio intricatis, aliisque arborum umbris, Homero teste;

Processio.

Phœbeas iras placabant carmine Achivi,
Per totas luces pulcrum pœana canentes,
Cantantes Phœbum: *huic mulcebant pectora cantus.*

Atque hæc sunt, quæ de hoc nobili in *Prænestino Fortunæ Templo* etiamnum superstite Monumento dicenda duximus. Quæ quidem adeò in eo affabrè expressa sunt omnia, ut ulteriori interpretatione non indigeant; cum vel pictura ipsa, quid ea innuerint, facilè se explicet. *Fortunæ* itaque veteres omnia adscribebant, tanquam ei, quæ varias mortalium sortes administraret. Sed ego cùm omnia Divinâ providentiâ gubernari nôrim, nihil *Fortunæ* tribuendum esse sentio, sed nomen ipsum tributum fuisse *Fortunæ* putarim, ut à Divinæ potentiæ cogitatione, cum miseriis vexantur, deducti in fictum nomen suas lamentationes & convicia, quæ levis, & stulta, cœca & iniqua vocaretur, conjicerent, cum causæ nescirentur, cur huic res adversæ ferè omnes evenirent, & illi contrà nihil non ex sententia succederet. Novit solus Dominus sortium humanarum distributor justus, cur hunc paupertate & miseriis premat istum honore & divitiis ferè ad sidera usque attollat; cur alios continuis infirmitatum procellis exerceat, alium robore virium muniat; cur alios Reges, principes, nobiles constituat, alios infimæ sortis esse permittat. Non sunt hæc *Fortunæ* ludibria, sed admirandæ & inscrutabili Divinæ providentiæ dispositioni adscribenda, qui mundum uti ex contrariis constituit, ita & hominum sortes varias, quas ipse disponit, esse voluit. Si enim omnes Reges, principes, nobiles, sapientes forent, mundum perire necesse esset. Non igitur potentes, & in altius dignitatis fastigium *Fortunæ* alis elevati, prosperitate tanquam *Fortunæ* propriis viribus acquisitâ glorientur, neque variis *Fortunæ* sinisterioris casibus oppressi, de prosperitate negata conclamatum esse putent; facile enim volubilis & lubricæ *Fortunæ* rota, quos in altum evexerat, paulatim in imum, reliquis in altum evectis deprimit. Sunt hæc abscondita Dei judicia, sed iis nota, qui melioris vitæ statum Evangelicæ Doctrinæ veritate illustrati contemplantur, juxta illud Apostoli: *omnes, qui piè vivere volunt in Christo Jesu, persecutionem patientur.* Exaltatur impius, deprimitur justus: quare? quia ad beatæ immortalitatis gloriam consequendam Deus Opt. Max. juxta Filii sui prototypon, sine cruce & tribulatione patienter tolerata, magnum gloriæ pondus largiri non potest; potentes verò *Fortunâ*, & in hac vita omni bonorum terrenorum affluentiâ gaudentes, nisi eâ benè utantur, juxta veritatis pronunciatum, bonorum cælestium, felicitatisque æternæ uti extorres ita participes esse non possunt. Atque hæc beata eorum, qui *Christi* vestigia sequuntur, *Fortuna*, quæ non casu, & fortuito existit, sed ab æterno benignissimi conditoris nostri dispositione suis fidelibus destinata fuit; Veritas Evangelica utriusque *Fortunæ* jactu exemplo in *epulone* & *Lazaro* pulchrè docet, ut proindè multo acceptius esse debeat sinistræ *Fortunæ* sors homini *Christi* sectatori, quàm fluxa humanæ

Fortuna Christi *fidelium Deus est, qui sua providentia, varias mortalium vices justis de causis versat.*

Cur Deus permittat tot mala.

humanæ beatitudinis opulentia, cum illa gaudium æternum, hæc sine fine duraturum supplicium suis sectatoribus polliceatur.

Præneste non *Fortunæ* tantummodo *templum* celebre fuisse narrant Authores, sed & *Serapidis* vicinum *Fortunæ* fanum, ad normam sanctissimi *Ægyptiorum Serapei Alexandriæ* exstructum. Verum qui etymon, originem, cultum, cerimonias, superstitiosasque observantias una cum hieroglyphicorum apparatu, qui ipsius statuæ inscribebatur, fusius nosse desiderat, is adeat *Oedipum*, nec non eam *Obelisci Pamphilii partem*, quæ de *Ideis Hieroglyphicis* inscribitur, & una reliquos *Oedipi Tomos* consulat; & quidquid circa dicta desiderari poterit, uberrimè à nobis tractatum reperiet, ut proindè superfluum hic ea repetere ducamus. Hoc loco tantum apponere visum fuit Epigraphen Græcam, quæ teste *Suaresio*, ex quo descripsimus, in *Templo Annunciatæ*, vasi, quod aquæ lustrali servit, incisa legitur, à *Valerio* quodam *Hermaisco* literis majusculis, more veteribus solito inscripta, quam nos minusculis, sive currentibus exhibemus. Γ. Βαλέριος Ερμαίσκος ἐποίησεν Σαραπεῖον Διὶ Ηλίῳ μεγάλῳ Σεραπίδι καὶ τοῖς συννάοις θεοῖς. id est, C. Valerius Hermaiscus *fecit* Serapæum *Deo Soli, magno* Serapidi *& Diis asseclis.* Ex altera parte inscriptio continuatur hisce verbis latinis:

Inscriptio antiqua vasis, nunc aquæ lustrali servienti.

> *Domus* C. Valerii Hermaisci, Templum Serapis, Schola Faustiniana *fecit*; Valerius Hermaiscus *dedit.* *Idibus Dec.* Barbato *&* Regulo *Coss.*

Antiquitates in Præneste *monumenta.*

Constat autem *ex Fastis*, hosce Consules fuisse anno ab Vrbe condita 910. Similem huic inscriptionem *in Oedipo* & *Obelisco Pamphilio* unà cum hieroglyphicis exposuimus, quorum titulus, erat: *συνθρόνοις τοῖς ἐν Αἰγύπτῳ θεοῖς* Ἴσιας Αρχιερεὺς ἀνέθηκε. Fuisse & *Præneste* basilicas, & forum, statuis innumeris exornatum, parietinæ adhuc indicant. Hic *Verrius Flaccus* suam collocari statuam, ubi fastos marmoreo parieti incisos publicârat, erigi jussit. *Præneste* pariter statua loricata amicta togâ, capite velato, à *Manilio* erecta fuit hoc titulo; MANILIUS PRO MILITIBUS, QUI CASILINI IN PRÆSIDIO FUERINT, VOTUM VOVIT. Hic statua *L. Æliani*, quo veluti concive suo Polyhistore meritò gloriari potest:

> L. ÆLIANO L. F.
> AN. PROVINCIALI
> EQUO P. ORNATO
> LUPERCO DESIG.
> HUIC ORDO DECURION.
> STATUAM DECREVIT
> L. ÆLIANUS VERECUNDUS
> HVSR L DDD.

Sunt & complures aliæ inscriptiones *Præneste* superstites, eorum, qui ob insignia gesta statuas meruerunt, quas vide apud *Suaresium.* Et ut sub compendium rem contraham: *Præneste* semper à prima ejus origine ingentes vicissitudines rerum sustinuit. Nam sub *Herilo Sicanorum* Duce destructa, deindè paulatim instaurata, in coloniam cessit *Albanorum* Regum, à *Latino Sylvio* secundo Rege *Albanorum* & *Ascanii Posthumi* fratre, Duce; qua ad aliquot durante secula, & in sua felicitate perseverante, tandem 15 anno post *Albæ* excidium, ut hæc, ita cæteræ omnes triginta *Latinæ* urbes *Albanorum* jurisdictioni subditæ, unà cum incolis in Romanum cesserunt imperium. Siquidem *Tarquinium Priscum* de *Latinis* priscis subjugatis *Romæ* triumphasse, à *Livio* docetur. Non multò tamen post, *Tarquinius Superbus* jam exactus, atque à Senatu Romano proscriptus, novis seditionibus excitatis, haud secus ac *Tarquinius Priscus* avus ejus, se Ducem *Latinorum* contra *Romanos* in Synodo Ferentina anno ab Urbe condita 255 constituit. Hinc *Sextus Tarquinius*, ut à *Lucretia* consensum extorqueret, sic eam affatus dicitur:

Prænestinæ vicissitudines.

Tarquinii ad Lucretiam verba.

tur: *Si feceris, imperabis mecum* Romanis, Latinis, Hetruscis. Anno verò ab Vrb. Cond. 255, Coss. *T. Æbutio* & *P. Veturio*, *Fidenæ* obsessæ, *Crustumeria* capta, *Præneste* à *Latinis* & *Romanis* descivit; conventu tamen Ferentinæ coacto, denuò contra *Romanos* à *Latinis* conclusum fuit. *Latini* qui fœdus, nomina, & jusjurandum dederunt, fuerunt:

Aricini,	*Lavinienses,*	*Scaplini,*
Bovillani,	*Lavicani,*	*Setini,*
Boletani,	*Nomentani,*	*Tellini,*
Corani,	*Norbani,*	*Tyburtini,*
Cornetani,	*Prænestini,*	*Tusculani,*
Gabini,	*Pedani,*	*Trebani,*
Laurentini,	*Querquetulani,*	*Veliterni.*
Lanuvini,	*Sutricani,*	

Latinorum *contra* Romanos *expeditio.*

Quorum omnium dux, caput & Rex erat *Octavius Mamilius Tusculanus*, junctus socero suo *Tarquinio Superbo*, qui aliud non moliebatur, quàm ut ingenti comparato ex *Latinis* exercitu *Romanos*, capitales suos hostes, spe recuperandi Regni, adoriretur. sed ex prælio juxta Lacum Regillum infeliciter transacto victi subjugatique, omni spe caput amplius erigendi exciderunt, pace ad 100 annos constituta. Sed anno urbis conditæ 369, rursus defecerunt *Prænestini* ex confœderatione contra *Romanos* cum *Veliternis* inita, deindè cum *Volscis* auxiliaribus copiis juncti *Satricum* expugnarunt, truculentam in captos exercuêre victoriam: sed bis iterumque unà cum *Veliternis Volscisque Camillo* duce magna strage victi, anno Urb. Cond: 374. *Romanis* sese subdiderunt. Annis verò insequentibus *Prænestini*, dum urbem civilibus ardere factionibus, nullo exercitu ac duce instructam cognoscerent, agmine derepente facto pervastatis protinus agris, ad portam Collinam suas copias immiserunt, magna *Romanorum* trepidatione, quo factum est, ut intestino bello dissipato, animis in unionem junctis, magna vi per Dictatorem *Cincinnatum Prænestinos* adorirentur, quorum vehementiæ impares urbe relicta ad fluvium *Alliam*, veluti locum *Romanis* ex solenni *Gallorum* victoria fatalem, castra locânt. Sed *Romani T. Quintio* duce nil veriti inanem spem hostium tantâ in eos violentiâ ruerunt, ut primo statim assultu terga vertere, omnibus relictis, cogerentur, quos fugitivos insecuti *Romani*, novem primùm oppida jurisdictioni *Prænestinorum* subdita, deindè etiam *Prænesten* interceperunt, adeòque *Romam* reversi, simulacrum *Iovis*, qui ibidem colebatur, in triumpho delatum, in Capitolio inter cellam *Iovis* & *Minervæ* collocarunt, cum hac Epigraphe:

Varia Prænestinorum Fortuna.

JUPPITER ATQUE DIVI OMNES HOC DEDERUNT,
UT T. QUINTIUS DICTATOR OPPIDA IX CAPERET DIE XX.

Sed post decem ferè annos denuò rebellantes *Palestrini*, cervices paulò post submiserunt. Sed nescio quo *Martio* iis indito spiritu, jugum *Romanorum* tolerare nescii, anno Urb. Cond. 414. Pedum unà cum *Tyburtinis* moventes, ibi belli sedem contra *Romanos* constituerunt. Sed à *Lucio Furio camillo* expugnati, agrisque spoliati, *Romam* in Capitolium abducti sunt. Et hoc pacto in fide *Romanorum* permanserunt: & cum contra *Hannibalem* . *Pœnorum* Ducem

Ducem in *Casilino* obsessi ita fortiter se gessissent, ut desperatâ victoriâ Pœnus obsidionem tollere coactus fuerit, & municipio donati sunt, militibusque *Prænestinis* Senatus Romanus duplex stipendium, & quinquennis militiæ vacationem decrevit. Decurionum quoque munere honoratos *Prænestinos* ex inscriptionibus passim obviis patet: numerabantur autem inter Decuriones, Quæstores, Ædiles, Duumviri, Flamines, VI viri Augustales, Curatores annonæ, Curatores muneris publici, undè Decuriones populosque Coloniæ Prænestinæ statuis decorabant. Inscriptionum ingentem congeriem vide apud *Suaresium*, quas summo studio & indefesso labore ex parietinis Prænestinis summo Reipublicæ Literariæ emolumento eruit.

CAPUT V,

De posteriorum temporum Prænestinæ Urbis *Statu.*

Argumenta, quibus docetur, S. Petrum Prenestinis, *prædicasse, & templum condidisse.*

Postquam S. *Petrus* Ecclesiam Romanam sat superque fundasset, non contentus tot tantosque se in infidelitatis tenebris natos educatosque ad verum fidei lumen reduxisse: sed & pro officio à *Christo* ipsi imposito, curam suam in universum Mundum per 53 Episcopos, quos tanquam Vicarios suos divini verbi seminatores in omnes Mundi partes extendisse censendus est: quoniam enim *Prænestinos* urbi vicinos verbo divino recipiendo haud inidoneos cognoscebat, illuc in propria persona se contulisse, ibidemque Prænestinæ Ecclesiæ, prima fundamenta jecisse, *Prænestini* ex continuata traditione pro certo tenent, & Monasterium in extremo montis jugo unà cum Ecclesia Divo Petro sacra indicat; in quo teste Divo *Gregorio Magno*, à principio viros sanctitate & religione illustres ad suum usque tempus vixisse, miraque patrasse recitat. Certè ænea D. *Petri* statua in dicta ejusdem Divi Ecclesia, sedentis habitu, & pede ad osculum recipiendum protenso; ad quam *Christi* fideles capitibus submissis accedentes, eodem eam, quo & hodiè statuam illam *S. Petri* in Vaticana Ecclesia conspicuam venerantur, luculento indicio esse potest.

Verùm & quanta DEUS per viros Sanctos operatus sit, hîc visum est apponere unum ex miraculis, quod S. Gregorius Magnus l. 3, c. 23, Dialog. recenset his verbis, & in dicto *S. Petri monasterio* contigisse ait: Prænestinæ urbi *mons præeminet, in quo* B. Petri Apostoli monasterium *situm est virorum Dei, quorum relatione adhuc in Monasterio positum* (inquit *eximius Doctor*) *audisse me contigit magnum hoc, quod narro miraculum, quod ejusdem* Monasterii *Monachi nosse se testabantur. In eo namque* Monasterio *fuit Pater vitæ venerabilis, qui quondam Monachum nutriens, usque ad reverendos provexit mores, eumque, cum in timore Domini videret excrevisse, in eodem sibi* Monasterio *tunc Presbyterum fecit ordinari, cui post ordinationem suam, quia non longè abesset ejus exitus per revelationem indicatus est. A prædicto autem patre* Monasterii *petiit, quatenus ei concederet, ut sibi sepulchrum pararet; cui ille respondit, ante te quidem ego moriturus sum, sed tamen vade, & sicut vis, præpara sepulchrum tuum: recessit igitur & præparavit. Cum non multò post duos dies senex pater, febre præventus, ad extrema pervenit, atque assistenti præsbytero jussit dicens: in tuo sepulchro pone me, cumque ille diceret, scis, quia ego modò te sequuturus sum, utrosque capere non potest. Abbas protinus respondit dicens: ita fac, ut dixi, quia sepulchrum tuum ambos nos capit. Defunctus itaque est, atque in sepulchro eodem, quod sibi presbyter paraverat, positus, mox quoque & presbyterum corporis languor sequutus*

Miraculum Prænestinum à S. Gregorio M. *relatum.*

sequutus est, quo languore crescente citius presbyter vitam finivit; cumque ad sepulchrum, quod sibi ipsi paraverat, corpus illius fuisset à fratribus deportatum, aperto eodem sepulchro viderunt omnes, qui aderant, locum non esse, ubi poni potuisset, quia Corpus patris Monasterii, *quod illic anteà positum fuerat, omne illud sepulchrum tenebat. Cumque fratres, qui presbyteri corpus detulerant, factam sibi sepeliendi difficultatem viderent, unus eorum exclamavit dicens:* O Pater, ubi est quod dixisti, quia sepulchrum illud ambos vos caperet; *ad cujus vocem subitò cunctis videntibus Abbatis corpus, quod illic antè positum fuerat, & supinum jacebat, sese vertit in latere, & vacantem sepulchri locum, ad sepeliendum Presbyteri corpus præbuit, & quia utrosque locus ille caperet, sicut vivus promiserat, mortuus implevit.*

Sancti Prænestini S. Agapitus & S. Herundo. Inter cetera tamen Ecclesiæ Prænestinæ Lumina maximè enituit *S. Agapitus*, qui anno Christi 272, sub *Aureliano* Imperatore, præside Antiochiano urbis præfecto, puer quindecim annorum, virili constantia Heroum quorumvis fortitudinem superavit, dum imperterrito animo *Christi* amore saucio, nullo non tormentorum genere superato, tandem gladio percussus martyrii coronam adeptus est, 15 Septembris: cujus vitam apud omnes, qui de Sanctorum vitis scripserunt, obviam reperies. Prodierunt & indè *Sancta Herundo*, quæ sanctissimam vitam in vasta *Prænestinorum* solitudine egit, diciturque habuisse duas discipulas, *Redemptam* & *Romulam* fœminas sanctitate vitæ illustres, quarum corpora *Tybur* translata, in *Templo S. Laurentii*, tribus arculis inclusa requiescunt, de quibus in sequentibus de *Tyburtinæ Urbis* antiquitatibus mentio fiet. Sed jam de Episcopis Prænestinis nonnihil dicamus.

CAPUT VI.

De Episcopis Prænestinis, ex Suaresio & Hughello.

Prænestini Episcopi.

	Ann: Christi
Rimus Prænestinæ Ecclesiæ Episcopus, quem *Ecclesiasticæ Historiæ Scriptores* memorant, fuit *Felix*, qui sedente *Melchiade* Pont: Max. condemnationi *Cæciliani Donatistæ subscripsit.*	313
Ianuarius, sedente *Hilaro* Pont: Max: Concilio Romano interfuit.	455
Romulus, interfuit concilio Romano à *Symmacho* Pont: Max: coacto, tempore quo *Boëtius* vivebat.	
Maurus, cui contra calumniatores *Pelagius* Pont: Max: diploma dedit, cujus initium: Pelagius *Mauro* Episcopo Prænestino.	556
Sergius, quem indulto *Monasterii S. Madardi in Gallia* subscripsisse, ex *actis S. Gregorii* constat.	593
Proculus, decretis Romanæ Synodi habitæ *Romæ* coram tumba D. Petri, imperante *Mauritio Augusto.*	596
Majoranus, in Synodo Romana sub *Martino* I. Pont: Max: coactâ, contra *Monothelitas* subscripsit.	642
Stephanus, sub *Agathone* Pont: Max: ad profligandum *Monothelitarum* errorem subscripsit pariter.	680
Sergius, sub *Gregorio II*, Pont: Max: in Synodo Romana contra illicita matrimonia subscripsit, imperante *Leone III.*	701
Venantius, aut *Valentius*, Synodo Romanæ sub *Zacharia* Pont: Max: interfuit.	741
Gregorius, vel *Georgius*, diplomati *Pauli I*, Pont: Max: anno *Constantini Copronymi* 16 subscripsit.	752

Atque

Pontifex vi consecratus, & Episcopus consecrans vindicem Dei manum experti.

Atque hic fuit Episcopus, qui *Constantinum*, fratrem *Guidonis Nepesinæ* Civitatis Ducis, magna militum vi in urbem irrumpentis, minis tormentisque coactus, primò Laicum præmissa prima tonsura, cæterisque Ecclesiasticis gradibus in Episcopum, deindè etiam assistentia Episcoporum *Albanensis* & *Portuensis* in Pontificem consecravit; sed hic uti in audita violentia Pontificatum obtinuit, ita vix anni exacto tempore infeliciter obiit; *Gregorius* verò divinæ indignationis manum ob indignam rei præstitæ operam mox expertus est. Nam uti *Anastasius* refert, non post multos dies, prodigiosa infirmitate oppressus, omnibus membris sideratis, dextra quoque consecrationis instrumento arefacta, vitam miserabiliter conclusit.

Stephanus, de quo nil memoratu dignum narratur. . . . 771

Andreas, qui sedente *Stephano IV*, seu *V*, Pont: Max: vixit, & sub *Adriano I* Pont: Max: ad *Desiderium* Regem *Longobardorum* missus, Interamnes ut ab infestatione Romanæ Ecclesie cohiberet, pœnis etiam eis intentatis. . . . 763

Ioannes, qui interfuit œcumenico Concilio Niceno septimo, sub *Adriano I.* Papa, cui & *Constantinus* cum *Irena Augusta* interfuerunt contra Iconomachos. 787

Sisinnius, Oecumenicæ Constantinopolitanæ Synodo subscripsit his verbis: Misericordiâ Dei, *S. Prænestinæ* Ecclesiæ Episcopus. . . . 800

Stephanus, interfuit consecrationi *S. Salvatoris de Aniana*, in *Agro Megalonensi*. 804

Constantinus, interfuit Concilio Romano sub *Eugenio II.* . . 826

Saracenorum furor.

Ab hoc sedes *Prænestinæ* Ecclesiæ vacat, ob ingentes calamitates, quas & *Romæ* & *Romanis regionibus* intulerant *Saraceni*, qui repentina irruptione facta nec *Romæ*, nec Templis parcentes, in vastitatem cuncta redegerant.

Theophylactus, qui conciliabulo Romano contra *Ioannem XII.* interfuit. 963

Stephanum, *Prænestinæ* Ecclesiæ Episcopum, tabulæ Sublacenses ex quodam diplomate indicant. 988

Petrus, S. R. Ecclesiæ Cardinalis, & *Prænestinæ* Episcopus, sedis Apostolicæ Bibliothecarius. 1000

Petrus II, à *Ioanne XIX* ad Cardinalitiam dignitatem, & *Prænestinæ* Ecclesiæ sedem evectus fuit. . . . 1024

Ioannes, qui *Leone IX* sedente, Altaris *S. Agathæ* dedicationi *Romæ* præfuit. 1048

Bernardus, ab eodem *Leone* suffectus. 1061

Bruno, *Prænest*: Episcopus. 1072

Leopardus, ab *Alexandro II* Papa in *Prænestinæ* Ecclesiæ præsulem electus, alii 1077 alii anno, ... 1074

Vbertus, sedente *Gregorio VII* Papa dedicavit Altare *S. Andreæ* in Ecclesia *S. Ceciliæ Romæ*. legatione functus ad *Henricum V.* Imperatorem & *Agnetem Augustam*, religiosissimam *Henrici* matrem. . . 1080

Hugonis Pseudo-papæ schismatici, actiosique vita & mors.

Hugo, variorum schismatum author, tempore *Gregorii VII*, qui à *Guiberto* Archiepiscopo *Ravennate* pseudopapa sub nomine *Clementis III* ad Cardinalatum & *Prænestinæ* Ecclesiæ sedem electus, contra *Vbertum* legitimum Episcopum, à *Nicolao II* damnatus est; quo defuncto, novum schisma orditus, quo *Cadaloum Pallavicinum Parmensem* Episcopum ad Pontificatum evehere conatus fuit, vivente adhuc legitimo Pontifice *Alexandro II*, à quo & excommunicatus, ac deindè absolutus, denuò iterum iterumque defecit, donec *Wormaciam* profugus, novaque semper

moliens,

moliens, in contumacia & perduellione persistens, infelicem animam efflavit. 1098

Bernardus, Cardinalis & Episcopus, *Vbertum* legitimum *Prænestinæ* Ecclesiæ Episcopum secutus. 1092

Milo, ab *Vrbano II* in *Prænestinæ* Ecclesiæ sedem evectus, qui *Paschalem II* Pont. Max. consecravit. 1096

Berardus, *Beneventanus*, à *Paschali II*, Pont. Max: *Prænestinæ* Ecclesiæ suffectus, ex legatione in Orientem redux *Romæ* moritur. 1107

Conradus, Cardinalatum adeptus à *Paschale II*, Concilio Quastallensi interfuit. 1106

Cunonis præclara vita & mors.

Cono, sive *Cuno*, *Germanus*, ex Eremita Canonicus Regularis, deindè ob vitæ sanctitatem à *Paschale II* ad Cardinalatum evectus, & *Prænestinæ* Ecclesiæ præfectus fuit, qui & *Hierosolymam*, profectus *Henricum V*, Ecclesiæ perduellem, variis hinc indè tum in *Asia*, tum *Europa*, coactis conciliis excommunicavit. 1011

Maximorum gestorum gloria celebris, tandem innumeris laboribus pro Ecclesia Dei perfunctus *Romæ* obiit. 1122

Guilielmus, natione *Gallus*, à *Calisto II*, Pont. Max. Cardinalitia dignitate & infulis Prænestinis donatus, multis Conciliis interfuit, magnisque pro Ecclesia Dei gestis rebus clarus obiit, anno. 1140

Stephanus ex Monacho Claræ-vallensi Episcopus, vitæ sanctitate insignis.

Stephanus V. S. Bernardi discipulus, Monachus Claræ vallensis, ab *Innocentio II*, Pont. Max. promotus, vitæ sanctitate claruit, de quo & Martyrologium Gallicanum ita dicit: Pridie Idus Februarii *Catalaunii* in *Campania S. Stephani* Episcopi & Confessoris, qui ex Monacho Cisterciensi ob egregia sanctitatis testimonia, ab *Innocentio II* Papa inter Ecclesiæ Cardinales cooptatus, Episcopusque Prænestinus creatus, susceptam dignitatem miris virtutum ornamentis ampliavit, de quo & Sarisberiensis: *Quis non stupeat Episcopum* Prænestinum, *qui scrupulum conscientiæ metuens à participatione bonorum communium abstinuit?* & in *vita S. Bernardi* dicitur, *Præneste* habuisse *Stephanum* totius gloriæ virum; obiit. 1144

S. Gurini sanctitas.

Gurinus, Ord: Reg: *S. Augustini*, successit *Stephano*, Sanctus Sancto, à *Lucio II*, Pont: Max: suffectus; Episcopatum *Papiensem* sibi oblatum repudiavit, & à *Lucio II* Utraque infula donatus, sanctissimè administravit Ecclesiam, undè miraculis clarus in numerum Sanctorum relatus est à *Pio V*, Pont: Max: Obiit *Præneste* in sepulchro *S. Agapiti* positus. 1559

Iulius, sedente *Adriano IV*, & fugiente *Alexandro III* rabiem *Friderici Barbarossæ*, ipsi *Romanæ urbis* administratio concessa fuit, quam & in tanta temporum perturbatione sapientissimè gubernavit, obiit. 1165

Manfredus, ab *Alexandro III* Utramque dignitatem assecutus, adfuit unus ex septem Cardinalibus, qui cum Pontifice *Alex*: abjurationi *Friderici* interfuit. 1177

Beneredus, sive *Berneredus*, in *Manfredi* locum iisdem dignitatibus suffultum ab *Alexandro III* suffectus est, Ordinis *S. Bernardi*. 1181

Paulus Sodolinus è Canonico S. Mariæ Majoris Cardinalis, deindè Episcopus Prænestinus ab *Alexandro III* factus, tandem ad Pontificatum assumptus *Clemens III* dictus fuit. 1188

Mainardus Gallus, Monachus Cisterciensis à *Clemente III* Utraque dignitate donatus, eodem anno summo Pontificis mœrore è vivis excessit. 1188

Ioannes

Ioannes è Comitibus *Signiæ Anagninus*, post adeptam Cardinalitiam dignitatem *Prænestinæ* Ecclesiæ præsul, *Alexandri III* partes constanter defendit, & unus fuit è septem Cardinalibus, qui abjurationi *Venetiis* à *Friderico Barbarossa* factæ interfuit. 1196

Friderici Barbarossæ Imp: abjuratio facta Venetiis.

Wido, seu *Quido de Parè*, Cisterciensis Monachus & Abbas, deindè Archiepiscopus *Rhemensis*, posteà ab *Innocentio III* Cardinalis & Episcopus *Prænestinus* creatus, multis præclarè gestis celebris, author fuit ejus cerimoniæ, qua in Ecclesia Catholica ad elevationem Dominici corporis & Sanguinis, & dum ad ægros deportatur, campanula pulsatur. obiit peste *Gandavi*: *Cistercium* translatum corpus hoc Epitaphium meruit: . . . 1206

Primus author Cerimoniæ pulsandi Campanulam ad corporis Dominici venerationem.

Nobis donatus de culmine Pontificatus,
Rhenis translatus jacet hic vir Quido *beatus.*

Quido, Papa Romanus à *Clem.* III factus Cardinalis, ab *Innocentio* Episcopus Prænestinus, vitam omni laude dignam gessit, obiit. . 1221

Quido ex Nobilibus *de Suntio*, Orvietanus regulus, ab *Innocentio* III Cardinalis factus, ab *Honorio* verò III Episcopus Prænestinus. . . 1231

Iacobus *Pecoraria*, *Placentinus*, Monachus & Abbas *S. Vincentii*, & *Anastasii*, *ad Aquas Salvias*, Ord: Cistercien: post à *Gregorio IX* Cardinalis Prænestinus, obiit 1244

Stephanus, *Hungarus*, Archiepiscopus *Strigoniensis*, ab Innocentio IV *Prænestinæ* Ecclesiæ præfectus Cardinalis. . . 1251

Vicedominus de Vicedominis, *Placentinus*, Ord: Min: Archiepiscopus *Aquensis*, dictus Cardinalis & Episcopus Prænestinus, sedente *Gregorio X.* obiit *Viterbii*. 1276

Gerardus Cupalates, *Placentinus*, à *Nicolao* III Episcopus Cardinalis Prænestinus electus, obiit. 1279

Hieronymus Asculanus, Ord: Min: Generalis Minister, à *Martino* IV factus Episcopus Cardinalis Prænestinus, & tandem ad Pontificatum assumptus, *Nicolaus* IV dictus est. 1288

Berardus de Berardis, à *Nicolao* IV electus Episcopus Prænestinus, obiit. 1291

Simon Beaulieu, *Gallus*, Monachus Cistercien: Archiepiscopus *Bituricensis*, electus Episcopus Cardinalis Prænestinus à *Cœlestino* V, *obiit* Urbe *veteri*. 1297

Theodoricus Reynerius, *Urbivetanus*, Archiepiscopus *Pisanus*, à *Bonifacio* VIII electus in Episcopum & Cardinalem Prænestinum, obiit. 1306

Petrus *de Anablay*, *Gallus*, Archiepiscopus *Tholosanus*, *Galliæ* consiliarius, à *Clemente* V in Episcopum & Cardinalem Prænestinum electus *Avenione* decessit. . . . 1312

Guilielmus Mondagosus, *Gallus*, Archiepiscopus *Aquensis*, à *Clemente* V Episcopus & Cardinalis Prænestinus eligitur: *Bonifacio* VIII in 6 Decretalium adjutor fuit, juris consultissimus, multisque operibus clarus, decessit *Avenione* sub Ioanne *XXII*. . . . 1321

Petrus de Prato, *Gallus* Episcopus *Regiensis*, mox *Aquensis*, à Ioanne *XXII* Episcopus & Cardinalis Prænestinus electus fuit, variisque legationibus functus *Avenione* decessit. . . . 1361

Raymundus de Canilacho, quem alii *Deodatum* appellant, ex Canonico Regulari Abbas *Conchensis*, deindè Episcopus *Florensis*, posteà Archiepiscopus *Tholosanus*, ab *Innocentio* VI declaratus Episcopus & Cardinalis Prænestinus, *Avenione* decessit. 1373

Simon de Langan, *Anglus*, Abbas *Westmonasteriensis*, Ord: *S. Benedicti*,

Archiepiscopus *Cantuariensis* & Regni Cancellarius, à *Gregorio XI* factus est Episcopus Cardinalis Prænestinus, *Avenione* decessit. . 1376

Ioannes de Grosso, Episcopus *Lemovicensis*, à *Gregorio XI* Episcopus & Cardinalis Prænestinus declaratur; hic cum Antipapæ *Clementis VII* partes contra *Vrbanum VI* in *Gallia* promoveret, *Avenione* decessit, anno 1383

Franciscus Pregnanus, ex Archiepiscopo *Pisano* in Episcopum & Cardinalem Prænestinum ab *Vrbano VI* assumptus, *Parisiis* decessit. . . 1483

Antonius Cajetanus, in Concilio *Pisano* ultrò concessit Ecclesiam Prænestinam *Vidoni*, ut ex pseudo-Cardinali legitimus efficeretur, ab *Alexandro* verò *V Portuensi* Ecclesiæ præfectus fuit, obiit *Avenione*. . . 1484

Guido de *Malesicco*, *Gallus*, Episcopus *Lodevensis*, posteà S. R. E. Cardinalis, beneficio *Gregorii XI* Qui cum duobus pseudo-Pontificibus summè semper favisset, tandem pœnitens facti, *Pisis* relicto schismate, cum sacro Senatu elegit Pontificem *Alexandrum V*, à quo & Episcopus Prænestinus factus, à *Ioanne* verò *XIII* in *Galliam* missus ob negotia gravissima, obiit *Parisis*. 1411

Angelus de Anna, *Neapolitanus*, Monachus *Camaldulensis* ab *Vrbano VI* electus Cardinalis, variis Legationibus functus *Romæ* decessit. . 1428

Hugo Lusignanus, Regis *Cypri* frater, Archiepiscopus *Nicosiæ*, à *Martino V* ad purpuram vocatus, ab *Eugenio IV* Prænestinus Episcopus, obiit in *Sabaudia*. 1452

Ioannes ex Comitibus *Tagliacotii*, *Neapolitanus*, *Tarentinus* Episcopus, ab *Eugenio IV* Cardinalatu donatus, *Prænestinæ* Ecclesiæ præfuit, legationibus celebris, *Romæ* obiit, in Ecclesia *S. Augustini* sepultus. . 1449

Georgius de Flisco, ex *Lavaniæ* comitibus, Archiepiscopus *Genuensis*, à *Nicolao V* Cardinalis & Episcopus Prænestinus factus, obiit Anno & die incerto.

Ioannes de Turrecremata, Ord: Prædic: Cardinalis *S. Sixti* & Episcopus Prænestinus, obiit *Romæ*. 1455

Philippus Calandrinus è *Sarazana*, ex Cardinali Episcopus Prænestinus, à *Paulo II*. 1464

Angelus, Cardinalis *Capranica*, Episcopus Prænestinus cooptatus est, *Sixto IV* sedente, *Romæ* obiit, sepultusque est ad *Minervam*. . 1478

Marcus Barbus, *Venetus*, Cardinalis & Patriarcha *Aquilegiæ*, *Romæ* obiit, ad *S. Marcum* sepultus. 1491

Ioannes Balves, *Gallus*, Card: *S. Susannæ*, Episcopus Prænestinus à *Paulo II*. factus, decessit *Romæ* eodem anno, sepultus ad *S. Praxedem*. . 1491

Ioannes Michaël, *Venetus*, Card: *S. Angeli*, *Pauli* II nepos, *Prænestinæ* Ecclesiæ Episcopus, obiit *Romæ*, ad *S. Marcellum* sepultus. . . 1503

Hieronymus Bossus de Ruvere, *Savonensis*, Card: *S. Cæciliæ* ab *Alexandro* VI factus Episcopus Prænestinus. . . . . . .

Laurentius Cibo, *Genuensis*, Cardinalem *Albanensem* junxit *Prænestinæ* Ecclesiæ, obiit eodem anno. . . . 1503

Antoniottus Pallavicinus, *Genuensis*, ab *Innocentio* VIII Cardinalis Ecclesiæ *Prænestinæ* præfuit, obiit *Romæ*, sepultus ad *S. Petrum*, cujus ossa deindè destructâ veteri Ecclesiâ, ad *S. Mariam de populo* translata fuerunt. 1507

Ioannes *Antonius de S. Georgio*, *Placentinus*, ex Episcopo Cardinali *Tusculano* Prænestinus electus est. 1507

Guilielmus Brisonetta, *Gallus*, Episcopus *Maclonienfis* ab *Alexandro* VI Cardinalis factus; Ecclesias *Tusculanam* & *Prænestinam* administravit,

Caroli

Caroli VIII Regis *Galliæ* Consiliarius, postquam à *Iulio* II purpura spoliatus, à *Leone X* eâdem iterum indutus esset, *Narbonæ* decessit. 1524

Marcus Vegerius, *Savonensis*, Ord: Min: à *Iulio* II Cardinalis & Episcopus Prænestinus constitutus, obiit *Romæ* ad *S. Mariam Transtyberimam* sepultus. 1516

Ioannes *Serra*, *Hispanus*, Archiepiscopus *Arborensis*, à *Leone X* Cardinalis & Episcopus Prænestinus, decessit *Romæ*, sepultus apud *S. Iacobum* Hispanicæ Nationis.

Franciscus, Card: *Soderinus*, ex Episcopo *Albanensi* Prænestinus factus.

Alexander, Card: *Farnesius*, ex Episcopo Cardinali *Tusculano* Prænestinus factus anno. 1523

Antonius, Card: *de Monte*, Episcopus Prænestinus. 1523

Petrus, Cardinalis *Accoltus*, Episcopus Prænestinus. 1524

Marcus Cornelius, *Venetus*, Prænestinus Episcopus, obiit *Venetiis* eodem anno. 1524

Laurentius, Card: *Puccius*, *Florentinus*, Episcopus Prænestinus; obiit *Romæ* sepultusque est in *Minerva*. 1531

Ioannes *Piccolomineus*, Card. ex Episcopo Prænestino *Portuensis* factus, eodem anno. 1531

Andreas de Valle, decessit *Romæ* in *Ara Cœli* sepultus. 1583

Bonifacius, Card. *Ferrerius*.

Laurentius, Card: *Campegius*.

Antonius, Card: *Sanseverinus*.

Ioannes Vincentius Caraffa.

Alexander, Card: *Cæsarinus*, *Romæ* decessit in *Ara Cœli* sepultus. 1542

Franciscus Cornelius, *Venetus*, decessit *Viterbii*, corpore translato *Venetias*. 1543

Ioannes Maria de Monte, ex Prænestino Episcopo ad Pontificatum evectus, *Iulius III* nominari voluit. 1550

Borbonius, *Gallus*, regio sanguine prognatus, *Parisiis* obiit, sepultus in Ecclesia *S. Dionysii*. 1557

Franciscus, Card. *Cæsius*.

Christophorus, Card: *Madrutius*, *Tridentinus*.

Ottonis *Card:* Truchses Germani *egregia laus.*

Otto, Cardinalis *Truchses*, *Germanus*, à *Paulo* III. promotus; qui *Pisis* sub *Hugone Boncompagnon*, qui postea pontificatum adeptus *Gregorius XIII* nominari voluit, jurisprudentiæ studuit, consilio, prudentia admirabilis, Catholicæ Religionis in *Germania* contra Hæreticos malleus, *Romæ* obiit sepultusque in Ecclesia de Anima. 1573

Iulius, Card: *Roboreus*, decessit *Romæ*. 1578

Ioannes Antonius, Card: *Sorbellonus*.

Ioannes *Franciscus Gambara*, *Romæ* decessit, sepultusque *Viterbii* ad *S. Mariam ad Quercum*. 1583

M. Antonius Columna, Card. decessit *Romæ*. 1597

Ioannes *Antonius Santorius*, Card: decessit *Romæ*, sepultus in Sacello Ecclesiæ Lateranen: à se constructo. 1602

Alexander Medices, *Florentinus*, ad Pontificatum evectus nomen *Leonis XI* meruit.

Augustinus Valerius, *Venetus*, decessit *Romæ*. 1606

Ascanius, Card: *Columna*, Magnus Literatorum fautor, literarum & ipse scientissimus, sub *Sixto* V obiit *Romæ*. 1608

Antonius Maria, *Gallus*, Card: *S. Laurentii in Lucina*.

Greg: Petrochinus Montelperus, Ord: *S. Aug:* à *Sixto* V Card: effectus, obiit

Romæ ſepultus ad *S. Auguſtinum*, in Sacello S. Monicæ. 1612
Benedictus, Card: *Iuſtinianus.*
Franciſcus, Maria Card: *de Monte.*
Octavius, Card: *Bandinus.*
Andreas, Cardinalis *Perettus.*
Dominicus, Cardinalis *Gymnaſius.*
Marcellus, Card: *Lantes.*
Petrus Paulus Creſcentius, Rom. *Præneſtinæ* Eccleſiæ Epiſcopus. 1629
Quido Card: *Bentivolius*, *Ferrarienſis*, cujus virtutes toti Orbi patent, deceſſit *Romæ* in conclavi poſt mortem *Urbani VIII.* 1646

Antonius S. R.E. Cardinalis *Barberinus*; cui DEUS Opt: Max: ob ejus eximia merita longam vitam concedat.

Plura hoc loco jungi poterant. Verum cùm illa Ill.^mus & Rev.^mus *Suareſius* quam ampliſſime in ſuis Præneſtinis antiquitatibus proſecutus ſit. Lectorem eo remittimus.

PARS

PARS IIII.

Regio LABICORUM, HERNICORUM, aliorumque in meditullio LATII oppidorum ſitus & origo.

CAPUT I.

Pedum, Gabij, Labici, *cæteraque oppida.*

Lavicum *vel* Labicum *promiſcue apud Authores ſcriptum reperitur.*

Villa Gordianorum.

N *Via Præneſtina*, cujus *P. Martius* Curator erat, *Roma Præneſten* ducebat, eratque frequentibus ſepulchris celebris. Inter cætera verò *Villam Gordianorum* in ea ſitam, quam ſanè magnificentiſſimam fuiſſe *Iulius Capitolinus* refert, his verbis: Domus *Gordianorum* etiamnum extat, quam iſte *Gordianus* pulcherrimè exornavit, & villa eorum *Via Præneſtina* ducentas columnas in tetraſtylo habens, quarum 50 Caryſtiæ ſeu marmore viridi, atque fluctibus concolori, 50 Claudianæ, 50 Synnades, candido marmore ac purpureis maculis interſtincto, 50 Numidicæ pari menſura, in qua baſilicæ centenariæ tres; cætera huic operi convenientia, & Thermæ, quales præter urbem & nunc, nuſquam in orbe terrarum. Ubinam verò hæc fuerit villa, cum eorum nullum veſtigium ſuperſit, difficile eſt conjecturare. Putant nonnulli eo in loco ſitam fuiſſe, ubi modò *Villa Pamphiliorum*, vulgò *Torro nova*, ſpectandam ſe præbet, conjiciuntque ex columnis ibidem erutis, non exigui pretii; putant etiam Columnas Eccleſiæ veteris *S. Ioannis Lateranenſis* ſerpentino lapide conſpicuas indè tranſlatas fuiſſe, ad novæ Eccleſiæ fabricam. Fuiſſe autem ædificium ſplendidiſſimum, hinc patet, quod in quadro poſitum ducentis circum circa, à ſingulis lateribus 50, magni pretii & diverſi generis marmorum columnis ſuſtentatum fuerit. Hîc alicubi quoque fuiſſe Eccleſiam *S. Ianuarii* ex *S. Gregorio Magno* colligimus; ſepulchrum quoque *Q. Attæ* in ea locat *Maraſtellus*.

Magnificum ædificium.

Gabiorum *ſitus.*

Gabiorum *ſitus controverſus.*

G*Abiorum* ſitus hodierna die adhuc inter Authores controvertitur, adeò etiam vel primis ſeculis ejus veſtigia perierant; in *Via* tamen *Præneſtina Romam* inter & *Præneſten* ſitam fuiſſe, ex *Livio* & *Dionyſio* patet, & ob bella cum *Romanis* geſta magnum ſibi apud poſteros nomen peperit; ſed jam ſitum ejus inquiramus. Appianus Civ: bell: l. 5. Γάβιοι πόλις ἐν μέσῳ Ῥώμης τὲ καὶ Πραινέστου. (Gabii urbs eſt media Romam inter & Præneſten.) Cui Strabo ſubſcribit: Γάβιοι πόλις ἐν τῇ Πραινεστίνῃ ὁδῷ κειμένη διέχουσα τὸ ἴσον τῆς Ῥώμης τε καὶ Πραινέστου, περὶ ἑκατὸν σταδίους. id eſt, (Gabii oppidum *in* via Præneſtina *jacens, æquo intervallo diſtat à* Roma *&* Præneſte, 100 *ferè ſtadiorum,* id eſt *utrimque.* Conſentit Dionyſius hiſce verbis: *Oppidum erat, gentis* Latinorum, *&* Albanorum *Colonia,* via Præneſtina, *centum ſtadiis à* Roma *diſſita, quam* Gabios *appellabant.* Cum itaque centum ſtadia, duodecim millia & 500 paſſus conficiant, *Præneſte* verò 20 milliaribus *Româ* diſtet, rectè decem milliaribus à *Roma* & *Præneſte* diſſitus locus, *Gabiorum oppidum* determinat. Quiſnam verò hic locus fuerit, ex menſura modernorum milliariorum determinandum eſt. Nota tamen Lector, milliaria veterum ferè duobus milliaribus noſtratibus longiora eſſe,

Undè

Unde intervallum *Romæ* & *Prænestes*, quod olim 23 millaribus, prout *Itinerar. Anton.* monstrat, olim distabat, hodiè non nisi 20 aut 21 millaribus distat. Hinc alii putant, *Gabios* fuisse eodem loco, ubi hodiè nobile *Colonnensium Castrum*, vulgo *la Colonna*, monti impositum; alii ex ruderibus, uti *Cluverius*, colligunt, eodem loco fuisse, ubi hodiè *hospitium publicum in via Prænestina*, vulgò *l'osteria del Finocchio*, situm est; quod à nostra sententia non abludit, cum hoc *Roma* & *Præneste* tantum distet, quantum prædicti Authores dicunt, & ex ruderibus ingentibus, quæ ibidem sub terra fatiscente deteguntur, luculenter mihi patuit. Fuisse autem Prisci *Latii* unam, quam *Albani* semper præ ceteris coluerint; imò *Romulum* & *Remum*, post educationem ab *Acca Laurentia Faustuli* uxore factam, *Numitorem Gabios* misisse, ibique secretò literis omnique liberali disciplina excultos fuisse *Dionysius*, *Plutarchus*, *Festus*, afferunt. Dionys. l. 4. his verbis eam describit: *Nunc equidem haud totâ urbs habitatur, sed ea tantum pars, quæ ad viam frequentatur diversoriis; tunc enim populosa erat, & si qua alia ampla ac spatiosa; sicuti conjecturam facere licet ex ædificiorum ruinis passim existentibus & mænium ambitu, quæ hodièque magna sui parte supersunt.* Ego sanè, quantum mihi laboriosissimis itineribus per *Latium* confectis, & ex *Dionysii* verbis colligere licuit, dicerem profectò, septem à *Tusculo* milliaribus *via Tyburtina*, non procul à *lacu Regillo* sitam fuisse, ubi modò visitur *hospitium*, vulgò *l'osteria del Finocchio*. Quantum *Tarquinius Superbus* ad *Gabiorum urbem* capiendam, irrito semper conatu, laboraverit, *Valerius Max*: scitè describit. Sed enim, quod senili *Tarquinii* astutia conficere non licuit, juvenili *Sexti filii* miro calliditatis astu peractum fuit: hic enim iram in se patris concitam simulans ad *Gabios*, ceu ad asylum confugit, ubi postquam compositis blanditiis, fictæque benevolentiæ illiciis, omnium attractis animis, plurimum apud omnes authoritatis obtinuisset, Patrem de re feliciter gerenda admonuit, qui in hortum introductum nuncium, dum altissima papaverum capita baculo decussisset, quid à filio vellet, veluti hieroglyphico quodam subobscurè indicavit, quod paulò post urbe expugnata, & Reipublicæ capitibus partim exilio mulctatis, partim capite plexis completum fuit. Circa hanc urbem *Galli* captâ *Româ* cum omnem conatum deposuissent, eòdemque se fuga recepissent, *Camilli* ductu auspicioque castris obtentis adeò horrendam stragem perpessi sunt, ut *Livio* teste, ne nuncius quidem tantæ cladis relictus fuerit; & ipsa tandem civilium bellorum sævitie adeò interiit, ut ubinam sita fuerit, ne vestigium quidem supersit.

Gabiorum *situs eruderatur.*

Sexti *filii* Tarquinii superbi *astutia* Gabiis.

Tarquinius *papavera decapitat.*

Gabiorum *urbs funditus excita nec vestigium sui reliquit.*

CAPUT II,

Labicum, Pedum, Scapsia, Pupinia, *&c: oppida veteris Latii.*

Lavicum.

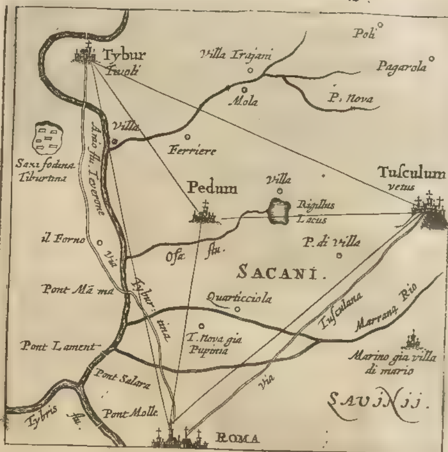

Avicum, seu *Labicum*, *Gabiis* vetustate par, *Albanorum* pariter colonia, à quo & *Lavicana via* celeberrima nomen obtinuit, in *via Prænestina* situm fuit, quinque millibus passuum ultra *Gabios*, eo in loco, ubi hodiè oppidum vulgò *Zagaruolo*, jurisdictioni Principis *Ludovisii* subditum, in colle spectatur, magnæque vetustatis rudera, inscriptionesque ibidem passim inventæ, affatim demonstrant, & *Strabo* id luculenter exponit, quamvis jam sua ætate dirutum. Nonnulli eo in loco, qui *Valmontone* dicitur, positum fuisse existimant; verùm cum id omnium Authorum relationibus repugnet, maneat id eo in loco, ubi illud non sine urgentibus

Situs eaque olim ubi hodie Zagarolo.

urgentibus rationibus posuimus. *Lavicani* cum bellis continuis *Romanos* mirè exagitassent, anno urbis conditæ 337 tandem oppidum illorum à *Romano* Dictatore militum ingenti corona circundatum, scalisque captum, coloniam fecerunt, & 1500 eò missis *Romanis* jugera acceperunt, uti *Livius* refert.

Pedum. Pedum, antiquum *Latinorum* priscorum oppidum ob bella continua, quæ contra *Romanos* gesserunt, à *Scriptoribus Romanarum rerum* maximè celebratum fuit, in *via Prænestina* situm suum habuit: ubinam verò, controversum est, nec res discerni potest, nisi ex distantia, quam ei *Authores* & *Tabulæ Itinerariæ* tribuunt. Certè inter *Tusculum*, *Tybur* & *Lavicum* medium locum tenuisse, ex *Dionysio* & *Livio* colligimus, qui eam urbi vicinam fuisse ajunt. Siquidem *Livius*, ubi de *Marcio Coriolano* agit, ait eum devictis *Circejis*, transversis tramitibus in *Latium* transgressum, *Sabricum*, *Longulam*, *Pollustiam*, posteà *Corbionem*, *Vitelliam*, *Trebiam*, *Lavicos*, *Pedum* cepisse, castris ad fossas *Clœlias* quinto ab urbe lapide dissitas positis: cui consentiunt *Dionysius* & *Plutarchus*, qui *Labico Pedum* movisse *Coriolanum* dicunt. *Pedi situs inquiritur.* Cum enim *Pedum* quatuor milliaribus à fossa *Clœlia* dissitum versus *Lavicum* fuerit, fossam vero *Clœliam* quinque millibus passuum *Româ* distitisse ex *Livio* jam didicerimus, certe eam novem milliarium intervallo præter propter remotam fuisse clarè patet. Tum præter eà locum *Tusculum* inter *Tyburque* medium obtinet. Ego re studiosa indagine inquisita dum omnia diligenter perlustro, tandem incidi in locum, quem hodiè *l' Osteria dell' Osa* vocant, jurisdictioni *Strozziorum* subditum, quem *Osa fluvius* præterlabitur, qui ex lacu *Regillo* originem suam deducit, ad cujus ripas ingentia adhuc rudera spectantur, partim terrâ obruta, partim adhuc exititiis parietinis spectanda; atque hoc loco ego *Pedum* constitisse existimo, quasi in centro trianguli, quod

Tybur, *Tusculum*, & *Roma* situ suo conficiunt: quamvis *Cluverius* eo loco id constitisse velit, ubi modò *oppidum Gallicanum*: sed qui diligentius Authores interse comparaverit, videbit, id dici non posse, cum *Gallicanum* plus quam 15 milliaribus *Româ* distet. Hoc itaque oppidum multis variisque bellis à *Marcio Coriolano*, à *Gallis* deindè, *Tito Æmilio Mamercino*, *Q. Publio Philone* Coss. aliisque exagitatum, tandem à *Camillo* Dictatore scalis appositis, unà cum *Tyburtinorum Prænestinorumque* auxiliaribus copiis expugnatum fuit, uti ex *Fragmento* quodam *Fastorum Consularium* triumphorumque à Ducibus Romanis actorum, quod etiamnum in capitolio exstat, discimus, ubi sic legitur: *Pedum expugnatum.*

L. FURIUS SP. F. M. N.
CAMILLUS COS. DE PEDANEIS ET TIBURTIBUS AN. CDIV.

Scaptiam non procul à *Pedo* dissitum, antiqui *Latii* à *Festo* & *Plinio* celebratum oppidum, eo in loco ponimus, quo hodiè *Villa Strozziorum* vulgò *Longhezza*, proxima *Anieni* cernitur, quatuor à *Pedo* milliaribus dissitum. Nam uti Plinius asserit, *Scaptia* tribus à nomine urbis *Scaptiæ* appellata, quam *Pedani* inhabitabant. In suburbano itaque *Pedi* agro constitisse, clarè patet. Scaptia.

Q *Pupinia*

Pupinia. *Pupinia oppidum, sive Pupiniensis ager*, cujus frequens apud Authores mentio fit. In hoc *Decium* consulem ex *Hetruria* trajecto *Tybri* & *Aniene*, ad rebellium *Hetruscorum* contra *Romam* machinas infringendas, consedisse scribit *Livius*: *Hannibalem* quoque ex *Hernicorum agro* in *Lavicanum*, & hinc *Tusculanum Gabiorumque agrum* discedentem, in *Agro* Pupiniensi, octo millium passuum à *Roma* intervallo, castra posuisse tradit; ex quibus clarè patet, hunc agrum ejusque oppidum alio loco conditum non fuisse, quàm eo in loco, ubi hodiè T*usculum* euntibus, hospitium medio *Romam* inter T*usculumque* intervallo situm est, & vicinæ ruinæ urbis haud exiguæ etiamnum ostendunt; quamvis has ruinas veteris *Pupiniæ* minimè esse putem; sed *urbis* Lucullanæ à posteris conditæ, & posteà tempore *Friderici Barbarossæ* destructæ, parietinas consultius asseram: hoc enim oppidum, quod hodiè *6* mill: passuum *Româ* distat, olim octo, milliaribus hodiernis minoribus, distitisse ex L*ivio* paulò ante citato collegimus; cùm præterea *Plinius* id circa T*usculum*, id est, non procul indè remotum asserat, maximè nostram opinionem confirmat, id inter *Viam* Latinam & L*avicanam* situm fuisse; indicioque haud obscuro est, macilenta agri hujus uti olim ita hodiè, ob tophaceam, qua obtegitur, glebam sterilescentis constitutio. Nam uti *Varro* refert; In *Pupiniensi agro* neque arbores prolixas, neque vites feraces, neque stramenta videri crassa posse, neque ficum: quin & plantas, & arbores plerasque, & prata retorrida & muscossa esse; quæ stabilit *Columella l.* 8, *c.* 4, M. *Attilium Regulum Carthaginensium* Domitorem *Pupiniæ* pestilentis simul & exilis agri cultorem fuisse, ut proindè *Valerio* Maximo referente Attilius demortuo villico, alium sibi submitti à senatu petierit, ne deserto agro, omne quoque ad alendam familiam suam subsidium deficeret. De cæteris oppidis Latii ad radices *montium* *Prænestinorum* inter *Tybur* & *Prænesten* suo loco dicetur. Porrò à *Tusculo* progredientibus *via Latina*, primò, uti suprà diximus cum de *Tusculano agro* tractaremus, proxima occurrit *Roboraria*: hodiè locus est, vulgò *la Molara*, cujus rudera in colliculo adhuc videntur. Sequitur deindè *via Latina Algidus mons* unà cum oppido infra posito: hodiè locum hospitium occupat, vulgò *l' Osteria*, tribus milliaribus ultra *Roborariam*, *Dianæ templo* celebre. Sequitur posteà *Corbio Æquorum* oppidum, *Algido Hortonæque* confœderatum, quæ egregiè sese semper contra *Romanos* gesserunt, donec tandem, *Dionysio Livioque* teste, ab *Horatio Pulvillo* Dictatore capta dirutaque fuere, anno Urb: Cond: 258. Ultra verò *Algidum* fuisse situm, ex dictis Authoribus patet: per hoc enim aditus patebat in *Algidum*. Dico itaque verisimile esse, hoc eodem loco fuisse, ubi hodiè oppidum spectatur, vulgò *Monfortino*, *Burghesiorum* jurisdictioni subditum: hoc enim vicinum fuit *Algido*, ab hoc non nisi tribus aut quatuor milliaribus dissitum.

Pupiniæ olim situs.

Roboraria.

Corbio.

Vitellia & Hortona. *Vitelliæ* quoque & *Hortonæ* apud dictos Authores frequens fit mentio, quæ haud dubiè *Algido* & *Corbioni* vicina fuit, *Labicos* inter & *Corbionem* posita; hanc *Marcium Coriolanum Dionysio* teste cepisse, *Livius* author est, quem & menstruo spatio septem oppidis potitum citatus jam *Dionysius* refert; *Hortonam* verò magis à *Vitellia* versus *montes Prænestinos* declinasse colligitur. Sed hæc in mappa apertius explicantur. *Bolam* quoque oppidum *Æquorum* hîc vicinum fuisse, quod P*osthumus* tandem magnis cladibus suorum cepit, inter *Prænesten* & *Labicos* situm. Sed hæc & alia pleraque oppida à *Livio*, *Dionysio*, & Plinio memorata, jam eorum ætate nullo relicto vestigio interierant. Atque hæc de mediterraneis oppidis *Latii* prisci sufficiant.

Bola.

Atque hæc sunt ferè loca prisci *Latii* à *Tybure Circejum* usque nonnullius apud

apud Scriptores celebritatis; in quo & à *Plinio* recensentur post dictos populos alii complurium oppidorum, quæ neque ab aliis referuntur Authoribus, neq; ubi, aut quo loco constiterint, sciri potest. Sunt autem sequentia nomina:

Antiquorum Latii *Populorum sedes incognitæ.*

Bitulum,	*Cusuetani,*	*Octulani,*
Tifata,	*Foretii,*	*Querquetulani,*
Amiternum,	*Hortenses,*	*Sisolenses,*
Acienses,	*Manates,*	*Tutienses,*
Abolani,	*Macrales,*	*Vrnitellarii,*
Bubetani,	*Mutucomenses,*	*Velienses,*
		Venetulani:

Adeòque concludit *Plinius*, ex antiquo *Latio* 53 populos sine ullis relictis vestigiis interiisse, nec suo tempore ulli eorum situm cognitum fuisse.

Causæ, ob quas sine ullo sui vestigio plurima loca vetustate sepulta lateant.

Quæri itaque non immeritò potest, cur vel quomodò adeò perierint, ut nè vestigium sui relinquerent? Illi respondeo, id multiplices ob causas accidisse. *Primò* ob bellorum civilium sævitiem, qua uti nulli rei parcitur, ita igne & gladio omnia paulatim consumpta fuerunt. *Secundò*, quia incolæ inter continuas bellorum molestias exagitati, cum quietem tutamque vitam se degere posse non viderent, relictis oppidis aliò se transtulerunt, vel ab ipsis *Romanis Romam* abducti ibidem habitare permissi sunt, uti de *Albanis, Lanuvinis, Pedanis*, aliisque suprà diximus. *Tertiò*, ob frequentiam pestilentiæ, quæ nullo non tempore *Latium* gravissimè ad internecionem usque vexavit, qua urbes & oppida viduata, homines paulatim sibi ipsis in ultimum interitum viam stravêre. Successit hisce non habitatis pestilens & gravis aër, quo oppidorum ager oppressus, posteris omnem spem eorum incolendorum ademit, uti suprà de locis maximè maritimis, *Ardea, Laurento, Lavinio, Ostia* aliisque diximus. Atque hæc ratio est, cur habitari cessârint. Quod verò sine vestigiis interierint, mirum alicui videri posset; sed qui norit, quantas tempus edax rerum mutationes inducat, is non adeò mirabitur: est enim ita natura comparatum ingentibus molibus fabricarum, ut successu temporis ita mole sua subsideant, ut non dicam centum annorum spatio, sed decennio quicquam amplius appareat, molibus pondere suo terrenas glebas extrudentibus, uti in *Obeliscis Romanis* patuit, qui ab ultima eorum ruina sub *Gothis* facta usque ad *Sixtum V*, Pont: Max: 24 palmorum profunditate subsiderant. Accidit hisce, quod pluviis, imbribusque, agrorumque inundationibus madefacta rudera, arenis lutoque invecto muscum paulatim progenerent, deindè herbas, posteà etiam varios frutices, virgultaque producant: quorum radicibus paulatim incrassescentibus instar cuneorum, saxa parietina in minutiores semper minutioresq; partes diffindant, ac proindè successu temporis facilè integantur, aliundè advectis glebis; rursum cum quotannis foliis cadentibus nova terrenarum quisquiliarũ soboles nascatur, certum est, horum incremento multorum annorum spatio terram adeò attolli, ut vix mòles ruderum amplius appareant, quod quotidiana me experientia docuit, in plerisque tum *Romæ*, tum in suburbanis oppidorum ruinis; in quocunque enim loco paulò profundiùs terram effoderis, statim, nõ modò rudera, sed & integras habitationes reperies. Sed de hisce alibi fusiùs.

Temporũ; tempestatumque edacitas.

Volscorum oppida fuêre, *Satricum, Corioli, Longula, Pollusca*; ab *Æquis* occupata, in meditullio *Latii* sita, de quibus in præcedentibus; duo verò oppida *Vorrugo* & *Echetra*; hæc in *Hernicorum agro* inter *Ferentinum* & *Signiam* in montibus constitit: illa huic proxima, *Antena Volscorum* oppidum pariter in montibus. De reliquis oppidis *Volscorum* amplissime in *Agri Pomtini* descriptione agetur.

Volscorum oppida.

Q 2 CAPUT

CAPUT III,

De Agro, *seu Regione* Hernicorum.

Hernicorum *Etymon ac sedes.*

HErnici à locis scopulosis saxosisque, quæ passim incolebant, appellationis suæ etymon sortiti sunt: est enim juxta linguam *Marsorum Hernia* nil aliud, quàm saxum; quamvis alii dicant, hoc nomen habuisse à Capitano quodam *Pelasgorum* nomine *Hernico*; & quamvis hi populi inter veteres *Latinos* non fuerint computati, quia tamen statim à principio jugo *Romanorum* subditi fuerunt, *Latio* latè sumpto jure belli accesserunt; comprehenditque omnes illos populos, qui *Prænestinorum Albanorumque montium* dorso utrimque ad *Lirim* usque fluvium inhabitabant; quos inter populos præcipuè celebres fuerunt *Anagnini*, *Ferentini*, *Frusinates*, *Verulani*, *Alatrini*, qui multo tempore atrocissima cum *Romanis* bella gesserunt, de quibus vide *Livium*, *Dionysium* aliosque.

Anagnia.

Anagnia non antiquitate minùs, quàm rebus gestis celebre *Hernicorum* oppidum est; Virgilius à fertilitate eam commendat, cum dicit:

> Hernica *saxa colunt*, *quos dives* Anagnia *pascit.*

Cui subscribit Silius *l.* 8.

> Quis p. *pinguis sulcans* Anagnia *glebis.*

Et *l.* 12. *Frugiferis gaudens* Anagnia *glebis.*

M. Antonii *numismata.*

Hac in Urbe *M. Antonius*, postquam repudiata *Fulvia Augusti* sorore *Cleopatram* duxisset in uxorem, numisma ejus honori consecratum cudit: variis etiam prodigiis apud *Livium* celebris habetur, quem vide; adeò ut non tantùm *Romani Imperii* gliscente magnificentia, summo in honore furit, sed & decrescente ea ob præclarissimorum virorum indè prodeuntium gesta, ingens nullo non tempore famæ celebritatisque incrementum sumpserit. Ex hac enim quatuor orti sunt summi Pontifices: *Innocentius III*, *Gregorius IX*, *Alexander IV*, & *Bonifacius VIII*. *Innocentius* quidem *III*, uti & *Gregorius IX*, ejus nepos, ex nobilissima juxta atque antiquissima Familia Comitum, vulgò *de Conti*, originem traxerunt. *Gregorius IX* prudentia & literis clarus Decretalium author fuit, quæ ex variis literis & constitutionibus Pontificum diversorum conciliorumque sententiis constituebantur; Apotheoseos honore affecit Reate *S. Dominicum* ord. Prædicatorum Fundatorem, & *S. Elisabetham Thuringiæ* principem inter Sanctos relatos. *Alexander IV* Pontifex similibus virtutum ornamentis insignitur ab Ecclesiasticæ historiæ Scriptoribus. *Bonifacius VIII*, ex nobili *Cajetanorum* Ducum familia, primus Annum Jubilæum anno quovis centesimo instituit ac celebravit anno 1300. quem ritum posteris mandavit centesimo quoque anno antiquæ legis imitatione servari; Sextum Decretalium Librum ope *Divi Magellani* composuit; tandem à suis propriis concivibus *Anagniæ* patria sua captus consignatusque in manus *Sciarræ Columnæ* inimici sui mortalis, *Romamque* redux post captivitatem in *Castro S. Angeli* fatis cessit. Præter complures Cardinales Episcopos sine numero habuit; hodiè quasi deserta jacet, & partim peste, partim civilium cædium truculentia ad nihilum quasi reducta: cujus causam dicere rogati indigenæ respondent, ultròque fatentur, post actionem indignam, qua *Bonifacium* VIII *Christi* Vicarium in manus inimicorum injustè tradiderunt, justo DEI judicio, omni maledictionis genere se percussos fuisse: jam enim annonæ caritate, pestis pedissequa, nunc incendiis, modò intestinis urbis dissidiis, sanguine multorum contaminatis, civitas mirum in modum ad usque integrarum familiarum exstir-

Marginal notes: Anagnia *virorum illustrium patria.* — S. Dominicus & S. Elisabetha à Gregorio IX, *inter Divos relati.* — Bonifacius VIII *Jubilæi author.* — *Pontificis incarcerati mors.* — Anagnia *cur propemodum deserta.*

exstirpationem afflicta, nunquam in pristinum dignitatis statum se reducere potuit. Undè peccatum Antecessorum suorum, in *Bonifacium* VIII commissum, tantorum malorum causam considerantes, ut DEUM propitium redderent, *à Clemente* VIII peccati commissi absolutionem petiisse, eamque obtinuisse dicuntur; ut vel hinc pateat, quantoperè DEUS puniat eos, qui temeraria mente *Christo* Domini, sacerdotibusque DEO consecratis, maximè autem Vicario ejus in terris violentas manus imponunt. Certè in nulla historia legitur, tales vindices DEI manus evasisse.

Nolite tangere unctos meos.

Tosani fluvii mirabilis natura.

Est urbi huic vicinus fons à *Plinio* oppidò celebratus, *Tosanus* nomine, cujus fluxus hyberno tempore sistitur, æstivo, copioso aquarum profluvio exundat, flumenque efficit, quod in *Lirim* se exonerat, de quo de rebus physicis *Latii* infrà fusius agemus.

Ferentinum.

Intervallo verò quinque millium passuum *Anagnia*, in colle se spectandum præbet nobile olim *Hernicorum oppidum Ferentinum*, vulgò *Ferentino*, de quo multis in locis *Strabo, Dionysius, Livius, Antoninus, Ptolomæus*, tanquam de prisco *Hernicorum oppido* crebram mentionem faciunt. Indigenas primò *Romanorum* jugo *Tullium Hostilium* tertium *Romanorum* Regem subjecisse tradunt scriptores, qui tamen jugo excusso propriis legibus vivere maluerunt, quàm *Romanorum* civium numero adscribi.

Portenta, quæ Frusinone contigerunt.

Sequitur *Ferentinum Frusino Hernicorum* urbs celebris, gravia bella gessit cum *Romanis*. In hac *Livio* teste *l. 27*, prodigiosæ magnitudinis infans natus dicitur; agnus quoque cum capite porcino: posterioribus verò temporibus, duorum ortu Pontificum magnam famam acquisivit, scilicet *Hormistæ* & *Sylverii*. Non procul hinc *Verulæ* in monte fit obvium oppidum, una ex priscis *Hernicorum urbibus*, passim apud Authores veteres celebratum; magnam famam illi peperit *Æneas Philonardus* à

Verulæ.

Paulo III ex Episcopo patriæ suæ ad Cardinalitiam dignitatem assumptus, rerum gestarum gloriâ clarus, summus semper Literatorum fautor.

Huic vicinum occurrit *Castrum Fumanum*, nomen carceris *Cælestini* V Pont: Max: qui prius *Petrus Maronus* appellabatur, meruit; hic ex Eremitica vita, quam in *monte Maiella* sanctitate plenam agebat, *Perusiis* à duodecim Cardinalibus in Conclavi, ad Pontificatum *Caroli IV* Regis *Neapolitani* favore, assumptus, *Aquilæ* mitræ solennia obivit, ubi rei novæ miraculo ducenta ferè hominum millia spectatum convenêre; sed vir optimus & sanctissimus magis solitudini natus, quàm rebus agendis, à *Benedicto Cajetano* Cardinale persuasus, qui posteà *Bonifacius* VIII, ejusque successor fuit, sese Pontificatu mense sexto *Neapoli* abdicavit; verùm cum posteà etiam totum ferè mundum sanctitatis opinione motum post se traheret; Pontifex *Bonifacius* Schisma prævertens, captum in custodiam *Fumani* intrusit, ubi sanctissimè obiit; *Clemens* verò *V* eundem ob merita, summamque vitæ sanctitatem ac patientiæ incredibile documentum, in sanctorum numerum *Lugduni* retulit.

Castrum Fumanum *Carcer S.* Cælestini *Papæ, ejusque vita ac mors.*

Alatrium hinc tenditur antiquissimum *Hernicorum oppidum*, monti impositum; de quo, cum confœderati essent *Anagninis, Ferentinis, Frusinatibus, Verulanis*, & *Alatrensibus* contra *Romanos*, frequentem mentionem faciunt supracitati Authores. Ex altera verò montium *Tusculanorum* catena in *Hernicorum* agrum longè extensa, occurrit primùm à *Tusculo* oppidum *Monfortinum*, quod nos veterem *Corbionem* suprà diximus; hoc sequitur *Signia* quondam celeberrima urbs, & hodiè etiamnum Episcopatu illustris; quam ortu suo summè illustravit *Vitalianus* Pont:Max: Cantus RomanæEcclesiæ organorumque institutor; Item *Laurentius Grana* Episcopus hujus loci, omni virtutum genere clarus, orator sui temporis facilè primus, adeòque

Alatrium.

Monfortinum.

Signia *patria* Vitaliani *Pontif. qui primus Psalmodiam instituit.*

Memoria stupenda Laurentii Granæ.

Vinum Signinum laudabile.

tenaci memoria præditus, ut quicquid legiſſet, id ex memoria depromptum iiſdem verbis referret. Vinum quoque *Signinum* multum celebrari à *Strabone* & *Plinio* legimus, vi adſtringente cumprimis præditum: undè Martialis:

Potabis liquidum Signina *morantia ventrem*
Ne nimium ſiſtant, ſit tibi parca ſitis.

Atque hæc de *Hernicis* pauca ſufficiant.

LATII

LATII PRISCI
LIBER III,
De Antiquitate TYBURTINÆ URBIS, & summa veteris magnificentiæ, quæ in villarum ruderibus adhuc in toto Territorio deteguntur, varietate, & multitudine.

PRÆFATIO.

INter cæteras Prisci Latii *urbes, quas multorum annorum curriculis, summo studio explorare contendi, nullam certè, in qua tot ac tanta veteris magnificentiæ indicia spectanda se offerunt, quàm in* Urbe Tyburtina, *me offendisse fateor, ut proindè eam paulò ampliùs diffusiùsque, quàm cœteras, hoc loco describendam censuerim. Sive enim ejus antiquitatem, quâ* Romam *conditam* 461 *annis*, Dionysio *teste superat; sive loci ad relaxandos animos potentium à seculo virorum spectemus, reperiemus, nullum ferè ex Regibus, Consulibus, Cæsaribusque Romanis fuisse, qui non, si quandoque ab ingentium curarum sollicitudinibus, negotiorumque Imperii mole, diverticula quærerent, illa* Tybure, *veluti in opportuno loco, & amœnitate conferto constitueret. Sed ut rei veritas luculentiùs pateat, de singulis ordine, ab ejusdem primæva origine, usque ad ultima præsentis seculi tempora dicemus. Valete* Tyburtini *& plaudite.*

PARS I,

CAPUT I,

De Origine Urbis Tyburtinæ.

Onſtat teſte *Dionyſio Halicarnaſſeo*, Gentem αὐτόχθονα, παλαιώτατον, id eſt, *primævos* poſt diluvium homines *Priſcum Latium* incoluiſſe, quos nos *Ianigenas*, Græci Scriptores, *Sicanos* appellant, corrupto utique ex lingua Chaldaica, qua priſci mortalium homines poſt diluvium, dum in varias mundi oras, ad novas colonias fundandas diſperſi, adhuc utebantur, derivato vocabulo. **Sicanorum** *Etymon Hebræum.* Siquidem סגני *Segani*, à quo *Sicani* vox non multum abludit, in *Chaldæo* idem eſt, ac populorum Ductores, uti in operis hujus principio, & *Hetruria* noſtra quàm ampliſſimè deduximus. Hi *Sicani* in *Latio* priſco poſt multiplices viarum errores, in *Tyburtino colle*, ſive aquarum abundantia, ſive uberrimi agri **Sicilium.** fertilitate allecti, oppido, quod *Sicilium* vocabant; exſtructo conſtiterunt. Ita Dionyſ. παρ᾽ οἷς ἔτι καὶ εἰς τόδε χρόνου μέρος τι τῆς πόλεως ὀνομάζεται Σικελιῶν. Et quod oppidum hodiè *Siciliano* dicitur, pariter ab iis conditum fuiſſe, complures Authores haud incongruâ conjecturâ aſſerunt. Hi *Sicani* itaque in pace & tranquillitate bonis terræ fruentes, derepentè à *Pelaſgis*, qui unà cum *Aboriginibus* in *Reatino Agro* recens ex *Græcia* profugis ſedem ſuam conſtituerant, violentia armorum invaſi, paucis exceptis, toto *Latio* cedere **Trinacria.** coacti, in *Trinacriam*, quæ poſteà ab iis *Sicania* dicta fuit, ſeſe contulerunt. De quibus quia in prima hujus operis parte uberiùs diſſeruimus, eo Lectorem remitto.

Novæ populorum Coloniæ. Haud multò poſt alia *Græcorum* claſſis in eam *Italiæ* partem appulit, uti *Dionyſius* ait, ſexaginta ferè annis ante bellum Trojanum, profecta à *Pallantio* Urbe *Arcadiæ*. Eam Coloniam deduxit *Euander*, *Mercurii* & *Themidis*, quam & *Romani Carmentam* vocabant, filius: claſſem ducebat *Catillus Amphiarai* filius. Hi ex *Ionii Maris* portu, ad quem appulerant, per longas viarum ambages, tandem in *Latio*, ad collem, quem à *Pallantio Arcadiæ* urbe, *Pallantium*, *Latini* poſteà *Palatinum montem*, prima *Romanæ Vrbis* incunabula, dixerunt, conſtiterunt. Hinc *Catillus* caſtra ſua movens, ad 16 lapidem verſus montem, ibidem cum *Aboriginibus*, & paucis *Sicanorum* reliquiis degens, tres filios procreavit, *Tyburtum Catillum*, & *Coracen*, qui congruam ætatem nacti unà ibidem civitatem condidere, quam à majoris fratris nomine *Tyburto*, *Tyburtum* nominarunt. *Corax* **Tyburti** *conditores.* verò & *Catillus* relictâ curâ civitatis conditæ, aliis intenti, *Coram* in *Volſcorum* Regione condidit; ita Solinus c. 8. Tybur Catillus *condidit præfectus Claſſis* Euandreæ; Catillus *enim* Amphiarai *filius*, *poſt prodigioſum patris apud* Thebas *interitum*, Oeclei *avi juſſu tres liberos in* Italia *procreavit*; Tyburtum, Coram, Catillum, *qui depulſis ex oppido* Siciliæ *veteribus* Sicanis *à nomine* Tyburti *fratris natu maximi urbem vocarunt.* Contigerunt hæc triginta annis poſt adventum *Catilli Majoris* in *Latium* cum *Evandro*, totidemque annis ante *Ilii* excidium, quemadmodum ex prædictis patet. *Tybur* igitur nomen **Tyburti** *Antiquitas Chronologice oſtenditur.* ſuum obtinuit 460 annis, ſive quod idem eſt, 17 ætatibus ante bellum Trojanum, dando ſingulis ætatibus, juxta mentem *Dionyſii* 27 annos. Nam *Catillum* in *Latium* veniſſe 60 ann. ante bellum Trojanum, ſuprà oſtendimus: *Roma* verò condita poſt *Ilium* expugnatum 432 annos computat; teſte *Dionyſio*. Poſt *Ilium* captum 432 annos

Albani

SABINA.

SABINÆ PARS.

LATII PARS.

OLIVETA

Villa Adriani Cæsaris

Præneste

Templũ fortunæ

Poli olim Longula

Mola

Vestigia Naumachiæ Traiani et Adriani Cæsarum

P de S Antonio

Monte Gennaro

Palumbara

Villa Catulli

Cornuculum priscum

Nomentum hodie Lamentano

Aquæ sulphureæ

Castellaccio

Sepulcrum Zenobiæ Reginæ hodie colle di ferro

Villa Zenobiæ Reginæ

putatur et hic habitasse Sibylla Albunea

Lacus Albuneus vulgo di 16 Barchette

Albula flumen

Sulphurea

La solfatara

Thermæ Cas Augusti

Villa L. Cæsonÿ

Via Romana

Totum hic spatium campestre tegitur saxea crusta, quam testino vocant

Locus ubi colliguntur lapides vulgo confetti di Tivoli

Arundinetum

Lafossa

Vervecus fl

Esula prisca

Coriolo

Rocca brumaprædiũ factum olim Academiæ pars

aqua ferrata

Villa Leonina

Sepulcrum Plautiorum

Fodinæ Tiburtinæ, a Roma Cond usq in hunc diem inexhaustam saxorum, quæ Trevertina vocant, copiam urbi contulit et confert.

Saxifodina Tiburtina

Quæ Saxa submunistrarũt ad Romanæ urbis fabricas

Villa L. Centrony hodie il Barco

Allia flu

Farfarus

Tiberis flu

Anio flu

Olevano

Gennezzaro

S Vito

S Victoria

Pisciano olim Villa Pisones

S Gregorio olim Sassula

S Maria nova

Coll Ansaro

Castel Madama

S Angel Monast

Villa Filopardi

Monte Spaccato fertur tempore passionis Christi crepuisse

S Polo

Rocca giouane

Cane morto

Scala Milliaria

Blank inserted to ensure correct page position

Albani Romuli & *Remi* ductu coloniam miserunt *Romam* anno 1 Olymp. 7. A *Trojæ* verò excidio usque ad 1 Olymp. numerantur 406 anni, quibus juncti 30, qui à 1 Olympiade ad 7 usque effluxerunt, idem annorum spatium prodit 437. hisce si junxeris 60 annos ante *Trojæ* expugnationem, habebis summam annorum 467 ante fundationem *Romæ*, quo hæc facta sunt, anno videlicet 3736 post Creationem Mundi, qui incidit in annos *Iairi* Judicis de Tribu *Manasse*, juxta *Eusebii* computum, & ann. 1213 ante *Christum*. Verùm ut hic annorum computus, qui mirum in modum inter Authores discrepat, decidatur; sciendum est, varias ex *Græcia* in *Italiam* fuisse expeditiones, quæ tamen omnes ab uno *Pelasgo* originem suam trahunt, quem & ego alium non fuisse dico, quàm ex *Phalec Hebri* filio, cujus copiosa progenies post turris linguarumque confusionem in vicinam Peninsulam, quam posteri *Peloponnesum* appellarunt, novas fundatura colonias, penetravit, in qua ex dicta *Phaleci* progenie, *Pelasgus* nomen proavi sui retinens *Phalagicam* fundavit gentem; hoc pacto, quo Dionysius refert, phelasgus *primus* Peloponnesi *Dux & habitator, filium habuit nomine* Lycaonem, *& hic duos filios, quorum prior & natu major* Nyctrinus *paternum imperium administravit; alter nomine* Oenotros *relicto fratri imperio primus in* Italiam *expeditionem movit, undè & ab eo* Oenotria *dicta fuit. Post centum circiter & 86 annos* Pelasgi *ex* Peloponneso *pulsi in* Thessaliam *&* Hæmoniam *concesserunt, ibidemque per quinque ætates commorati per* Lelegas *denuò abacti, expeditione in* Italiam *mota primùm ad ostium* Padi *constiterunt; deindè iter suum, quo eos fortuna ferebat, prosecuti, per* Umbros *in* Reatinum Agrum *concesserunt, ubi* Aboriginibus, *qui & ipsi à* Janigenis *orti*, se conjungentes, unanimi conspiratione Siculos, quos & Sicanos *appellant, qui toti* Sabinorum *&* Latio *ultra citraque* Anienem *dominabantur, adorti eos sedibus suis pulsos exulare coëgerunt. Hisce igitur posteà in secunda expeditione* Græcorum Arcadica Catillus, *recens ex* Græcia Evandreæ *Classis præfectus, se conjungens, ibidem tres filios genuit,* Tyburtum, Coracem, *&* Catillum, *qui novam in colle ad* Anienem *civitatem condiderant, eandem à majori natu fratre* Tyburte *appellantes.*

Authorum disconvenientia.

Græcorũ *expeditiones in* Italiam.

Coloniæ à Phalec Hebri *filio deductæ.*

Vicissitudines quas subivit Italia *à novis novisque semper colonis.*

CAPUT II,

De Catilli Domus *origine.*

Oedipus Laji *filius.*

REx *Thebarum Lajus* Regni felicitate gaudens, dum liberos non haberet, eorundem percitus desiderio, Oraculum consuluit, quod respondit, melius esse, ipsum liberos non habere. Accidit tamen, ut posteà *Lajo* nasceretur filius, qui, uti dixerat Oraculum, veritus sinistram filii sortem, eum perforatis pedibus expositum Campis ad interitum relinquebat; innocentis tamen pueri commiseratione tactus, eum ex Campis ablatum fœminæ cuipiam *Polybiæ* enutriendum commisit, quæ eum à foratis pedibus *Oedipum* nominabat. Post complures itaque annos *Lajus* ingenti concitabatur desiderio cognoscendi, quid de filio ageretur: eodem ardebat desiderio *Oedipus* jam adultior factus, ut quid de *Lajo* patre gereretur, intelligeret. Undè uterque utrique ignotus, *Lajus* pater de filii *Oedipi*, hic de patris *Laii* statu consulturus Oraculum, itineri se accingit. Accidit autem, ut inter angiportum montis sibi invicem obvii, dum neuter alteri cedere vellet, exortâ rixâ, ubi ad arma perventum est, infelix *Lajus* proprii filii manu trucidatus occubuerit, Regno sine successore relicto. Habebat Rex *Lajus* uxorem

Laji Oedipique *historia.*

Iocastam nomine, *Oedipi* matrem, quæ cum audiſſet, *Oedipum* quendam Ænigma perarduum à *Sphynge* ſibi propoſitum miro ſucceſſu ſolviſſe, adeòque complures viatores à morte, quam *Sphynx* Ænigmata à ſe propoſita non ſoluturis intentabat, liberaſſe; *Oedipum*, in tanti beneficii recognitionem, matrimonio ſibi connexuit; neſcio *Oedipo Iocastam* matrem ſuam eſſe, neſciâ *Iocastâ Oedipum* filium ſuum eſſe. Cognita tandem ex variis caſibus ſanguinis affinitate, adeò *Oedipum* ſuſcepti matrimonii puduit, ut renunciato humani generis conſortio, voluntario ſeſe exilio, relicto *Etheocli*, & *Polynici*, filiis ſuis, ex *Iocasta* procreatis, jam adultis, regno damnârit. *Etheocles* inito inter fratres pacto, ut annua regnatione peracta alter ſuccederet, *Regni Thebani* gubernacula adiit. Sed cum anno jam elapſo, dulci regnandi veneno illectus, cedere nollet; *Adrastus* Rex *Argi*, de injuria Polynici genero ſuo in pacti violatione commiſſa certior factus, ira ſucCenſus, *Etheocli* bellum movet, ſelectis in hunc finem *Hippomedonte* & Parthe*nopæo* ducibus fortiſſimis. Sed enim cũ videret, ſine *Amphiarao*, ſanguinis affinitate cojuncto, acceptum molimen deſideratum ſucceſſum ſortiri non poſſe, illum ad conſortium belli invitavit. Hic ab oraculo, (Thebas *ne adiret, in ea* verò *enim ſibi moriendum eſſe*) monitus, ſeſe clandeſtinâ fugâ ſubduxit, nemine præter *Eriphylen* uxorem *Amphiarai*, & Sororem *Adrasti*, ubinam locorum eſſet, conſcio. *Eriphyle* uxor Polynici, oblatâ ſibi ab *Argia*, filia *Adrasti*, aureâ catenâ evicta, latebras *Amphiarai* mariti ſui detexit, & mox ad belli *Thebani* molem ſuâ authoritate ſuſtinendam, quà precibus, quà minis adactus, aureo curru inſidens, dum fortiſſimè pugnaret, en horrendum dictu, fatiſcente terra, vaſta voragine unà cum curru abſorptus nunquam comparuit, interfectis in eodem bello *Etheocle* & Po*lynice*, cœteriſque Principibus confœderatis. Habebat *Amphiaraus* duos filios, *Alcmæonem*, & *Catillum*. Ille *Apollinis* conſilio ſupremum adeptus *Argivorum* dominium, tanto *Thebas* impetu, tanta armatæ manus violentia invaſit, ut tandem omnibus devictis trucidatiſque, ingenti quoque prædâ ſpoliiſque onuſtus, eam in ultimam exterminii ruinam deduxerit, *Eriphylen* quoque matrem ſuam, eò quod *Amphiaraum* in latebris abſconditum detexiſſet, in commiſſi ſceleris vindictam, tanquam unicam mortis inauditæ cauſam, nullâ maternorum viſcerum commiſeratione commotus, è medio ſuſtulit. Tandem & ipſe *Alcmæon*, ſive æſtuantis vehementius ex furore cerebri inflammatione, ſive ex impiè patrati matricidii immanitate perturbatus, in amentiam lapſus, miſerabili fine vitam ſuam concluſit. *Oecleus* itaque *Amphiaraum* filium terræ abſorptum voragine, *Eriphylen* nurum ſuam à proprio filio confectam; *Alcmæonem* matricidam, nepotem mente inſuper captum, univerſæ domus ſuæ ſtirpem, novercantis fortunæ inclementia penitus deſtructam, *Catillum* natu minorem *Amphiarai* filium ſolemni ſacrificio Diis conſecratum voto quoque, de patria oppidò iis infortunata relinquenda, obſtrinxit: undè poſteà hoc pacto conſecrati, nomen apud poſteros meruêre, ſacræ juventutis, uti rectè *Dionyſius*: ἱερά τις αὕτη νεότης καθοσιωθεῖσα θεοῖς, κατὰ τὸν ἐπιχώειον νόμον ὑπὸ τῶν πατέρων ἀποσαλῆναι λέγεται, οἰκήσουσα τὴν ἀπὸ τοῦ δαίμονος σφίσι δοθησομένην. (*Hi fuerunt quædam Diis ſacra Iuventus patrio ritu à parentibus miſſa ad incolendas, quas fortuna datura erat, ſedes. Catillus* itaque *Amphiarai* filius *Oeclei* avi juſſu, uti *Solinus* ait, poſt prodigioſum patris apud *Thebas* interitum, cum omni fœtu, ver ſacrum miſſus, relictis omnibus fortunæ patriæ bonis, ſeſe *Evandro Mercurii* filio junxit, qui ob civilium in *Arcadia* ſeditionum exortos turbines, comparata valida claſſe averſans patriam ad alias

Sphynx *Ænigmatica.*

Oedipi *familia ſceleribus innata.*

Etheoclis & Polinicis *hiſtoria.*

Amphiarai *hiſtoria.*

Continuata ſcelerum ſeries in Oedipi *familia.*

Oeclei *hiſtoria.*

Coloniarum origo.

Thebanorum *expeditio.*

alias colonias detegendas jam in procinctu erat; qui & *Catillum* ætate florentem insigni corporis robore & haud dispari animi magnitudine præditum, jam abiturientis classis præfectum constituit. μετ' ὀ' οὐ πολὺν χρόνον στόλος ἄλλος ἑλληνικὸς εἰς ταῦτα τὰ χωρία τῆς Ιταλίας κατάγεται, ἑξηκοστῷ μάλιστα ἔτει πρότερον τῶν Τρωϊκῶν, ὡς αὐτοὶ Ρ'ωμαῖοι λέγουσιν, ἐκ Παλαντίου πόλεως Α'ρκαδικῆς ἀναστάς. ἡγεῖτο δὲ τῆς ἀποικίας Ε'ύανδρος Ε'ρμοῦ λεγόμενος. *Haud multò post alia classis* Græcorum *in eam* Italiæ *partem appulit, 60 fermè annis ante bellum* Trojanum, *ut ipsi* Romani *tradunt , profecta à* Pallantio *urbe* Arcadiæ. *Eam coloniam deduxit* Evander *filius* Mercurii. Classis verò *Evandreæ, Solino* teste, præfectus erat *Catillus*.

Græcorum *in* Italiam *adventus*.

CAPUT III,

De Evandri *colonia in* Aborigenum *Terram, quod* Latium *dicebatur, deducta, & inde per* Catillum *in* Tyburtinum Collem.

Saturniæ *Etymon*.

IN prima hujus Libri parte ostensum fuit, uti & in nostra *Hetruria, Ianum* primum *Latii* possessorem, postmodum *Saturnum Iovis* fugientem insidias, advenam hospitio excepisse; qui defuncto *Iano* successor Regni, ob ingentia in humanum genus præstita merita, in Deorum numerum relatus, *Latium Saturniam Terram* dici voluit; de qua certiores facti *Pelasgi*, illuc cum valida expeditione , ubi tantorum bonorum abundantia foret , Oraculi monitu, concesserunt, quod hujusmodi fuit:

Στείχετε μαιόμενοι Σικελῶν Σατουρνίαν αἶαν,
Η'δ' Α'βοριγινέων κοτύλην, οὗ νᾶσος ὀχεῖται.
Οἷς ἀναμιχθέντες δεκάτην ἐκπέμψατε Φοίβῳ.
Καὶ κεφαλὰς Κρονίδῃ καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φῶτα.

Pergite quærentes Siculûm Saturnia rura,
Atque Aborigeniam Cotylen, *ubi se insula vectat.*
Queis misti, decimas Clario transmittite Phœbo,
Et Diti capita, & transmittite lumina Patri.

Pelasgi *oraculi monitu in Italiam appulsi.*

Pelasgi itaque in *Agrum Reatinum* appulsi, cum *Aboriginibus*, unitis viribus opibusque, *Siculos* in *Saturnia Terra*, quod & *Latium* dicebatur , dominantes adorti expulerunt. Interim *Evandro* ad *montem* Palatinum , rerum magnarum curæ intento, *Catillus* ad vicinum *Aborigenum collem* excurrens, amœnitate loci allectus, unà cum paucis *Siculis* ibidem superstitibus communi vita vivens, exiguum primò vicum in ampliorem formam extendit, quem posteà filii *Tyburtus, Corax, Catillus* in eam , quam jam describemus urbem exstruxerunt, à majoris natu filio *Tyburte* nomine illi imposito. ita Virg. Æn. 7.

Evandri ac Catilli *molimina.*

Tum gemini fratres Tyburtia *mœnia linquunt,*
Fratris Tyburti *dictam cognomine gentem,*
Catillusque, *acerque* Corax, Argiva *juventus.*

Summo & peculiari cultu *Ianus* sub iisdem temporibus colebatur tum in *Sabinorum*, *Aborigenum* unà cum Pelasgis communi regione , tum potissimùm in *Latio*, quæ *Saturnia* Terra tunc temporis dicebatur. Nam uti Trogi Epitomator Justinus l. 43. Italiæ, inquit, *Cultores primi* Aborigenes *fuêre, quorum Rex* Saturnus *tantæ justitiæ fuisse traditur, ut neque sub ipso servierit quisquam, neque*

Saturnia *Secula.*

neque quicquam privatæ rei habuerit, sed omnia communia & indivisa omnibus fuerint, veluti unum omnibus patrimonium esset; ob cujus exempli memoriam cautum est, ut Saturnalibus, exæquato omnium jure, passim in conviviis servi cum Dominis recumbant. Itaque Italia *à Regis nomine* Saturnia *appellata est, & mons, in quo habitabat* Saturnus, *in quo nunc veluti à* Iove *pulso sedibus suis* Saturno, Capitolium *est.* Et confirmat dicta Herodianus l. 1. Νέου μὲν ἔτους σέβουσι τὴν ἑορτὴν Ῥωμαῖοι εἰς θεὸν ἀρχαιότατον τῆς Ἰταλίας ἐπιχώριον ἀναφέροντες. Φασὶ γὰρ αὐτοῦ καὶ Κρόνον ὑπὸ Διὸς ἐκβληθέντα τῆς ἀρχῆς κατελθόντα εἰς γῆν γενέσθαι ξένον. *Anno ineunte diem* Romani *festum agunt ad vetustissimum* Italiæ *Deum referentes, cujus etiam* Saturnum *ipsum, quum à* Iove *filio regno pulsus in terram descendisset, fuisse hospitem prædicant.* Antiquissimum Deorum *Ianum* fuisse, à quo, *Macrobio* teste, *Saturnus* exceptus, unà summâ concordiâ regnarunt, ac vicina oppida communi opera condiderunt, Marone asserente:

Janiculum *huic, illi fuerat* Saturnia *nomen.*

Et illud quoque in promptu est, quod posteri duos eis continuos menses dicarint, ut *December* Sacrum *Saturni*, *Ianuarius* alterius vocabulum possideret; unde & festa originem suam habuerunt, quæ *Saturnalia* nominavit Macrobius. *Regni ejus tempora felicissima feruntur, cum propter rerum copiam, tum etiam, quod nondum quisquam servitio & libertate discriminabatur.* *Saturnus* itaque ob ingentia in humanum genus collata beneficia, ubique per *terram Saturniam*, tum potissimùm *Tybure* à *Catillo* templo ei dicato per universum *Latium* celeberrimo, quod usque ad posteros etiam *Romanos* summa semper in veneratione fuit habitum, in quo & Thesauros repositos fuisse, tradit Appianus Civil. bell. c. v. Καῖσαρ δὲ ἐκ τῶν ἱερῶν ἐδανείζετο τὰ χρήματα ἀπό τε Ῥώμης ἐκ τοῦ Καπιτωλίου, καὶ ἀπὸ Ἀντίου, καὶ Λανουβίου, καὶ Νέμους, καὶ Τίβυρος, ἐν αἷς μ. πόλεσι, καθὼς παλαιῶς, οὕτως καὶ νῦν εἰσὶ θησαυροὶ ἱερῶν δαψιλεῖς. Cæsar è *fanis pecunias mutuò accipiebat, nempè à* Capitolio Romæ, *ab* Antio, Lanuvio, Nemore, Tybure, *in quibus civitatibus uti olim, ita nunc quoque sunt thesauri grandes sacrarum pecuniarum.* Imò idipsum sat superque attestatur inscriptio, quam ex erudito *Francisco Martio* deprompsimus; & dicitur etiamnum legi in abaco quodam marmoreo, qui hodiè spectatur in *Ecclesia S[ti]. Angeli* extra urbem vulgò *in Piaula*, hujus tenoris: **Delubrum Saturni opulentum.**

H. V. V. S.
C. JULIUS C. F.
P. AL. RUFUS
TRIBUNVS MILITUM BIS
FANI CURATOR
V. Q.
AB ÆRARIO SATVRNI.

Vbinam verò hoc *Saturni* Delubrum fuerit, incertum est. Nonnulli putant ex *Scriptoribus Tyburtinis*, priscis *Aborigenum* temporibus, eodem in loco, in quo postmodum *Herculis Templum* fuit ædificatum, vel saltem ei proximum *Saturni templum* constitisse. Vnde accidit, ut cum tempore Delubrum hoc *Saturni* cum *Herculis* Authores confuderint. Quicquid sit, istiusmodi *Saturni Templum*, prout priscorum temporum consuetudo ferebat, ædem fuisse, rudi, uti dici solet, *Minerva* primò exstructam, verisimile est, quæ & longo annorum spatio labefactata, *Herculeo Templo*, eo in loco exstruendo occasionem præbuerit. Restat modò, ut celebris *Herculis*

Tyburtini

Tyburtini Templi originem exponamus.

Herculis Tyburtini Templi *origo.*

Evander à *Carmenta* matre, de Apotheosi *Herculi* procuranda oraculo edocta, instructus, matris instinctibus obsecundans, cum jam dudum desiderio *Herculem* cognoscendi flagraret, intellexit tandem, illum ex *Hesperia* quantocyus in *Latium* appulsurum: quod cum paulò post accidisset, eundem fatidico matris instinctu jam multò ante monitum summis honoribus in *Palanteo monte* excepisse, Author est Eustathius Dionysii commentator. Εὐάνδρε τὸν Ηρακλέα ξενίσαντ☉ ἀπὸ τῶν τῆ Γηρυόνε ἐπανιόντα. Imò juvencum ei primò ab *Evandro* dicatum *Dionysius* asserit; primusque aras, *Servio* teste, per universum *Latium* cæteros exstruere suo exemplo compulit; qui deindè recens *Herculis* ab *Evandro* institutus cultus *Catillum* movit, ut & *Tybure Saturni* cultum quo poterat studio promoveret. Vnde & sumptuosissimum *Templum* ejus honori consecratum posteri ejus exstruxerunt, eo in loco, in quo hodiè eximium S^ti. *Laurentii Templum* Cathedrale, à *Iulio* S. R. E. Cardinale, Episcopo Tyburtino, à fundamentis exstructum cernitur. Fuisse autem amplis superbisque porticibus, quas columnæ vastæ ex vario marmore sustentabant, quam excultissimum ex eorum reliquiis patet; intra quas *Augustum Cæsarem* non dedignatum, sæpe numerò jus dicere, *Suetonius in ejus vita* commemorat. imo ex *villa Mæcenatis*, quà *Augustus Tybure* quandoque rusticaturus utebatur, per oblongam porticum, cujus etiamnum vestigia extant, in dictum *Herculis templum* adibus dabatur. Hoc *Templum* circumdabant diversæ fabricæ domusque, partim in habitationem ministrorum, partim in supellectilis sacræ custodiam destinatæ; ibidem quoque ærarium illud, in quo pecuniarius thesaurus in usum publicum conservabatur, de quo *Appianus* jam suprà citatus. Bibliothecam quoque *Templi* porticibus junctam Aulus Gellius l. 19, c. 5, tradit: *Promit*, inquit, *è Bibliotheca* Tyburti, *quæ tunc in* Herculis Templo *satis commodè instructa libris erat.* Fuisse autem hujusmodi *Templum* eodem in loco exstructum, in quo modò *Templum* S^ti. *Laurentii Martyris* exstat, docent inscriptiones, quas eruditus *Franciscus Martius in sua Tyburtina Historia*, dum fundamenta jacerent, inventas fuisse, marmoreis abacis insculptas, tradit. & sunt sequentes:

Templi Herculani *situs.*

Inscriptiones Antiquæ testes Templi Herculani.

I.

CALVINIÆ
M. SILLANI FIL.
DELICIO
JUNIÆ S. P. F.
TYRANNIDI
VXORI OPTIMÆ
C. ALBIVS LIVILLÆ
L. TYMELVS
HERC.
AVGVST.

II.

D. M.
P. RVSTICELLIVS.
SALTATOR
HERC. VICT. M.

III.

HERCVLI SAXANO
SACRVM
SER.. SVLPITIVS
TROPHIMVS ÆDEM
ZOTHECAM CVLINAM

 PECVNIA

PECUNIA SUA
A SOLO RESTITVIT
IDEMQVE
DEDICAVIT. K.
DECEMBRIS. L. TVRPILIO
DEXTRO M.
MAECIO RVFO COS.
EVTICIVS
SER.
PERAGENDVM CVRAVIT.

Tybur Herculeum.

Undè & *Tybur* vel ab antiquissimis temporibus *Herculeum* dictum fuit, juxta illud Virg.

Herculeasque *vides antiqui* Tyburis *arces,*
Amphiaraæis *regnata nepotibus arva.*

Fauni cultus Tyburti.

Sed & *Fauni* cultum, quem *Evander Arcadum* more, instituerat, in *Territorio Tyburtino* summè viguisse semper, non procul à *Lacu sulphureo*, quem & *Albuneum* vocabant, unà cum *sylva* & *fonte sacro*, quæ *Lacui* adjacebat, juxta illud Virgilii:

At Rex (scilicet Latinus) *sollicitus monstris, Oracula* Fauni
Fatidici genitoris adit, lucosque sub alta
Consulit Albunea, *nemorum quæ maxima sacro*
Fonte sonat, sævamque exhalat opaca mephitim.

Qui locus tanta in veneratione fuit habitus, ut non esset, qui ex toto *Latio* non ad illum consulendi Oraculi causa in necessitatibus constitutus (qui cœcæ gentilitatis Satanicæ calliditatis technis seductæ error erat) concurreret. Nam ut Maro canit:

Hinc Italæ *gentes, omnisque* Oenotria *tellus*
In dubiis responsa petunt.

Erat autem *Dionysio* teste, spelunca sub tumulo magna, denso querceto contecta, & sub petris profundi fonticuli, solumque rupibus contiguum nemorosum, & frequentibus procerisque opacum arboribus, ibi ara dicata Deo more patrio sacrum faciebant. & ad hoc Oraculum *Latinum* Regem *Aborigenum, Fauni* & *Martis* filius, dum de filia sua *Lavinia Turno Rutulorum* Regi in matrimonium locanda deliberaret, concurrisse, Virgilius narrat, cui & Oraculũ hisce verbis respondisse fertur: — Oraculum Fauni.

Ne pete connubiis natam sociare Latinis
O mea progenies; thalamis neu crede paratis.
Externi veniunt generi, qui sanguine nostrum
Nomen in astra ferent, quorumque à stirpe nepotes
Omnia sub pedibus, quà sol utrumque recurrens
Aspicit Oceanum, vertique regique videbunt.

CAPUT IV,

De Æneæ *in* Latium *adventu.*

Æneæ in Italiam adventus.

Latinus itaque *Aborigenum* Rex monitu Oraculi perculsus, à matrimonio filiæ, quam *Turno* despondere constituerat, destitit. Intereà temporis *Æneas Anchisæ* filius unà cum classe maritima post Trojanum excidium profugus, ad littus *Laurentinum* appulit. *Aborigenes* novitate tam improvisi exterorum appulsus perterriti ad arma concurrerunt. *Æneas* uti vir erat prudens & facundus, ita post concessum ad

ad *Latinorum* Regem aditum tam aptè, ac tantâ verborum energiâ locutus est, ut Rex non solùm exterorum, qui tot laboribus sese ad sedem firmandam exposuerant, commiseratione tangeretur, sed & insuper tantâ fretus prudentiâ viri, eum unà secum in unionem bellique molem, contra *Rutulorum* violentiam, agitatam assumpserit, datâ quoque ei juxta oraculi monitum *Laviniâ* filia sua in uxorem. *Latini*, Regem repudiato *Turno* cum *Ænea*, extraneo & incognito viro, affinitatem per desponsatam ei filiam contraxisse, ægrè ferentes, unanimi conspiratione bellum contra *Æneam* moverunt, *Tybure* ex noviter à se exstructa urbe magna militum copia impigrè concurrente, prout Virgil. canit.

Quinque adeò magnæ positis incudibus urbes
Tela movent, Atina *potens*, Tiburque *superbum*.

Corax & Catillus *belli duces contra Æneam.*

Copias ducebant in belli mole Tyburti fratres *Corax* & *Catillus*, viri fortissimi, à *Turno* contra confœderatos cum *Latinorum Rege Trojanos* evocati. Virgil.

Tum gemini fratres Tyburtia *mœnia linquunt,*
Fratris Tyburti *dictam cognomine gentem*
Catillusque, *acerque* Corax, Argiva *juventus.*

Existimatione de horum *Tyburtinorum* fratrum fortitudine minimè defraudatus *Turnus*, dum accenso jam militum furiis bello,

Catillus Jollam,
Ingentemque animis, ingentem corpore & armis
Dejicit Hermonium.

Gigantem, inquam, in quo solo *Latini* exercitus robur & nervus positus videbatur, & haud dubiè *Rutuli* mediantibus *Tyburtinis* desideratâ victoriâ potiti fuissent, si morte *Turni* & *Latini* Regis fautrix victoriæ sors in favorem *Trojanorum* non cecidisset; undè & *Tyburtini* unà cum 30 *Latii* populis, Duce & Rege *Ænea*, *Trojanorum* subjugabantur imperio. Atque ab hoc tempore Regum *Albanorum*, quod semper ex *Latinis* & *Trojanis*, teste *Dionysio* commixtum fuit, inchoatum fuit imperium. Et primò quidem post mortem *Latini Æneas* regnavit annos tres, qui in *flumine Numico* submersus, dum non comparuisset amplius, à suis inter Deos indigetes relatus fuit. Hoc eodem tempore *Tyburtus* rerum gestarum gloria celebris ultimum vitæ terminum clausit, à suis luco & fonte ejusdem honori consecratis inter divos adnumeratus. Id Horatius innuere videtur l. 1, Ode. 7, his verbis:

Regum Albanorum inchoatum imperium.

Tyburtus *rerum gloria clarus morte obita inter divos adnumeratur.*

Et præceps Anio, *&* Tyburti *Lucus.*

Ascanius Lavinii *fundator.*

Ascanius, Æneæ filius, Regni heres, postquam regnasset 30 annos, fundato jam *Lavinio*, exstructionis *Albæ Longæ* initium fecit: & quoniam hujus *Albani* Imperii Reges, jam in præcedentibus exposuimus, hîc eos repetere supervacaneum duxi. Sufficit, ex hisce *Romulum* & *Remum Romanæ urbis* fundatores prodiisse. Non dicam hîc de *Cluilio* Rege *Albanorum*, qui tantum Romanæ potentiæ incrementum ægrè ferens, bellum contra *Tullum Hostilium*, tertium *Romanorum* Regem, dum indiceret, in ipsius operis auspicio morte sublatus, *Metio Suffetio* molimen occeptum in executionem deducendum reliquit. Hic ad terminandum bellum cum *Romanis*, pactis hujusmodi conditionibus cum *Tullo Hostilio* Rege, ut tres fratres *Curiatii Albani*, & totidem tres *Horatii* fratres *Romani* inter se de imperii summa decertarent, ut qui ex alterutra parte victores forent, alterutrius partis cederent imperio. Victis tandem ad *Clœliam* fossam *Curiatiis Albanis*, victoria restitit apud *Romanos*, ex tribus fratribus *Horatiis* uno superstite. *Metius Suffetius*, successor *Cluilii* Regis *Albani*, minimè tolerandum existimans *Romanorum* supra *Albanos* ex victoria obtentum dominium, clandestinis intentat artibus denuò bellum contra *Romanos* instaurare, adscitis in hunc finem

Albanorum *cum Romanis hostilitas.*

Curiatiorum ac Horatiorum *pugna.*

Metii Suffetii crudelis mors.

finem *Latinorum* viribus, potissimùm *Fidenatium*; sed detecta *Metii* contra initi pacti conditiones impostura, *Tullus* primò *Albam Longam Latinorum* Metropolim funditus everti, *Metium* verò equis infelici sorte discerpi jussit. Atque hoc pacto *Albanorum* Regnum post quingentos ferè annos, quibus inconcussum steterat, eversum, *Romanorum* dominio accessit, unà cum 30 populis *Latii*, quorum singuli libertate sua fruentes per modum reipublicæ se gubernabant.

CAPUT V,

De variis Revolutionibus Tyburtinæ urbis *sub Regibus & Republica Romana.*

Tullus *in reliquos omnes* Latinos *imperium prætendit.*

Post destructam *Albam Latinorumque Imperium* Rex *Tullus* ad 30 *Latii* populos confœderatos, quos inter non immeritò *Tyburtini* haud infimum locum tenebant, suos mittens Legatos, postulabat, ut imperata facerent, quod nimirum ad victores *Romanos* cum aliis *Albanorum* rebus transiisset etiam *Latinæ gentis imperium*; quibus tamen à nulla civitate privatim responsum fuit, sed indicto in *Ferentina* sacra sylva *Latinæ gentis* concilio, minimè *Romanis* imperium concedendum decreverunt; sed unaquæque *Latinorum* urbs suæ libertatis vindex, meliori quo poterat modo sub constituto Magistratu se gubernabat. Quo decreto *Tullus* exacerbatus, confestim iis bellum movit, egregiè se *Latinis urbibus* contra intentatam violentiam defendentibus. *Tyburtini* uti *Romæ* viciniores, ita quoque sub *Tullo*, post sub *Anco Martio*, *Tarquinio Prisco* ter pace initâ, mox eadem rupta denuò, unitis cum cæteris *Latinis*, *Sabinis*, *Hetruscisque* viribus, tam diù bellorum molem sustinuerunt, donec *Tarquinii Prisci* potentia devicti, fascibus *Romanorum* tandem se subjecerint.

Latini Romanis *resistunt concordes.*

Tulliæ Tarquiniorumque *atrocia facinora.*

Cum itaque *Tyburtini* cœterique *Latini* jam dudum desiderata pace, sub rege *Servio Tullio*, VI *Romanorum* rege, gauderent; accidit, ut *Tarquinius Superbus* ambitionis œstro percitus, nec non à *Tullia* filia *Servii* Regis, quam sibi in matrimonium assumpserat, quin & ab ipsa ambitionis labe insaniente continuis precibus sollicitatus, mortem *Servio Tullio*, intolerando sanè facinore intulerat, sceleri utique tantò immaniori, quantò majori impietate paterni corporis cadaver, vulneribus undique confossum, & in publica platea curru, quo vehebatur, protritum filia patrem à *Tarquinio* trucidatum indigniùs tractasset; quibus accessit stuprum abominandum à *Sexto Tarquinii* filio *Lucretiæ* pudicissimæ matronæ, violenter illatum. Certè ob adeò atrox *Tulliæ* facinus, immanemque *Tarquiniæ* Domus Tyrannidem, *Tarquinius* à Republica proscriptus, regnoque spoliatus, hoc unicum egit, ut coacto *Ferentino* concilio, *Latinis* ad suas attractis partes, bellum *Romanis* moveret, atque horum fultus subsidiis, in Regnum sibi ademptum restitueretur; quàm unionem concordiamque cum *Latinis* ut obtineret, concilium vulpinæ calliditatis astutia confertum iniit, & fuit Latinarum feriarum in *Monte Albano* institutio; de quibus cum jam in præcedentibus disseruerimus, ea hîc repetenda non duxi. Et ne quicquam ad factionem, quam moliebatur, omisisse videretur, missis ad *Porsennam Hetruscorum* Regem, *Clusii* tunc commorantem, legatis, eum quibus poterat artibus, ad suas partes allectare tentabat; sed sua fraudatus spe, tandem ad *Octavium Mamilium Tusculanorum* Principem potentissimum generum suum veluti ad sacram anchoram confugit, qui adversæ fortunæ in favorem Soceri condolens, ad eundem in Regnum resti-

Tarquinii *in conciliandis sibi populis regnoque recuperando astutia.*

restituendum, ingenti comparato exercitu, 40000 peditum, equitum 3000 ad *Lacum Rigilli* se stitit. Erant tunc temporis *Reip. Romanæ* consules, *Titus Virginius*, & *Aulus Posthumius*. Hic ob rei bellicæ peritiam hujus belli Dictator declaratus unà cum *Tito Elbutio Helva* Magistro equitum, cum exercitu 24 mill. peditum, equitum mille, ad dictum *Rigilli lacum* hostibus obviam factus, dato signo prœlium exorsus fuit omnibus seculis memorandum, in quo utrinq; tanta animorũ concitatione pugnatũ fuit, ut ex multitudine tum cadaverum, tum vulneratorum, cujusnam ex parte victoria steterit, dubitatum fuerit; donec *Octavio Mamilio* interempto, *Tusculani* panico quodam timore perculsi, *Romanis* terga vertentes, quisque vitam suam fuga, qua datus transitus, servaret; atque adeò *Romani* victoria ex prælio, cujusmodi ad istud usque tempus formidabilius non acciderat, potiti, destructo *Latinorum regno*, *Tusculana urbe* funditùs eversa, *Tarquinio* nescio qua infelici sua sorte prorsùs exacto, reliquum suo adjunxerunt imperio, anno 265 post Urbem Cond. Tusculani *cæsi.*

CAPUT VI,

De Tyburtinorum *cum* Romanis *confœderatione.*

Tyburtini Romanorum *juribus fruuntur.*

Confœderatione *Tyburtinorum* cum *Romanis* inita, non solùm ij privilegiis municipiis dari solitis fruebantur, sed & iidem civium *Romanorum* albo adscripti, unum veluti Reipublicæ corpus exhibuerunt; nec hîc stiterunt, sed ut *Tyburtinorum* in *Romanos* fides publico constaret testimonio, annò 368 post urbem conditam, Magistratus Romanus Tabulam Æneam in *Castoris Templo* exaratam, in qua pax & concordia ad perpetuam rei memoriam, & ad constantem in suscepta fide perseverantiam contineretur, *Tybur* transmiserunt, quam & *Tyburtini* incredibili gaudio, & congratulatione acceptam in *Herculis Templo*, veluti perenne initi fœderis monumentum collocarunt. Quæ tandem (uti *Franciscus Martius* suprà laudatus testatur *in* suo de *Historia Tyburtina libello.*) intra vetusta *Herculei templi* rudera, dum fundamenta domus nescio cujus jacerent, inventa unà cum capite, quod *Tyburtini* Dictatoris esse volunt, sequentem verborum tenorem continet. Tabula Tyburtina *cum* Romanis *confœderationis.*

L. CORNELIUS. GN. F. SEN. CON. AD.
III. NON. MAIAS. SVB. ÆDE. KASTORVS.
SCR. ADF. A. MANLIVS. AF.
SEX. JULIUS. L. POSTVMIVS. S. F.
QUOD. TEIBVRTES. V. F.
QUIBUSQUE. DE. REBUS. VOS. PVRGAVISTIS.
EA. SENATVS. ANIMVM. ADVORTIT.
ITA. VTEI. AEQVOM. FVIT.
NOSQVE. EA. ITA. AVDIVERAMUS.
UT. VOS. DEIXISTIS. VOBIS. NONCIATA. ESSE.
EA. NOS. ANIMVM. NOSTRVM.
NON. INDOVCEBAMVS. ITA. FACTA. ESSE.
PROPTEREA. QVOD. SCIBAMVS.
EA. VOS. MERITO. NOSTRO
FACERE. NON. POTVISSE.
NEQUE. VOS. DIGNOS. ESSE, QVEI. EA. FACERETIS.
NEQVE. ID. VOBEIS.

NEQUE. REIPOBLICAE. VOSTRAE.
OITILE. ESSE. FACERE.
ET. POSTQUAM VOSTRA. VERBA. SENATVS AVDIVIT.
TANTO. MAGIS. ANIMUM. NOSTRVM.
INDOVCIMVS. ITA. UTEI.
ANTE. ARBITRABAMUR.
DE. EIEIS. REBUS. AF.
VOBEIS. PECCATVM. NON. ESSE.
QUONQVE. DE EIEIS. REBVS. SENATVI.
PVRGATI. ESTIS. CREDIMVS.
VOSQUE. ANIMVM. VOSTRVM. INDOVCERE
OPORTET. ITEM. VOS.
POPVLO. ROMANO. PVRGATOS. FORE.

Hanc *Tabulam*, etsi summa diligentia quæsitam *Tybure*, reperire tamen non licuit, nec à quopiam alio, quid de ea factum sit, cognoscere.

Revolutiones Tyburtinæ. Fuit ita hujus *Tabulæ* vi & intuitu ad 25 circiter annos pax integra & firma *Tyburtinis* cum *Romanis*; posteà tamen, uti nihil in rerum humanarum vicissitudine stabile, sub variis Consulibus rupta in apertissima bella erupit, donec à *Furio Camillo* Consule & Dictatore *Pedum*, quæ urbs erat *Tyburtinæ* confœderata, scalis captum, subjectisque reliquis *Latii* rebellibus populis, tandem & *Tyburtini* colla jugo Romano subdere coacti fuerunt, anno circiter ab urbe condita quadringentesimo. Quibus deindè magna fide adhæserunt, communibus viribus in magnarum rerum molitiones intenti. Quàm verò in civilium bellorum initio prudenter se gesserint *Tyburtini*, ex *Cinna* consule ad *Tyburtinos* profugo, luculenter patet. Res ita se habet:

Postquam à *Republica Romana* creati fuissent *Sylla*, & *Q. Pompejus*, fuerunt & unà intra ipsos more solito divisæ provinciæ; & primò quidem assignata fuit *Syllæ* illa plena gloriæ contra *Mithridatem* Regem *Ponti* expeditio. Et *C. Marii ambitio.* quemadmodum *C. Marius* septies jam Consul, continus honoribus, triumphis, & immensis divitiis locupletatus assuetusque erat, jam dulcibus *Reipublicæ* uberibus, à quibus omnis fortunæ suæ ratio, robur, & potentia cum plena & absoluta in *Rempub.* Provinciasque ab ipso *Romano Imperio* subjectas, potestate dependebat; ita quoque, uti ambitio modum nescit, ægerrimè ferens, *Syllam* sibi in expeditione contra *Mithridatem* prælatum, omnem movebat lapidem, ut rescissa *Reipub.* sententia, & *Sylla* jam rerum in *Oriente* potiente revocato, mediante *Sulpitio Tribuno*, ipse sufficeretur, quod & uti desiderarat, executioni mandatum fuit. *Sylla* de *Marii* ordita tela certior factus, incredibili furore percitus, vindicta de *Mario* sumenda æstuabat. *Syllæ gesta.* Relicta itaque in *Asia* expeditione, jam tam felici rerum eventu occœpta, universo cum exercitu, quàm celerrimè magno mentis impetu agitatus, *Romam* contendit, ubi victis vi armorum suis adversariis, *Capitolium* ingressus suprema cum potestate primò expulso *Mario* cum omnibus suis confœderatis, lege insuper lata, ut cuique liberum esset, ex iis, quos possent & vellent, trucidare, derelictam in *Asia* expeditionem repetiit. *Factio Mariana & Syllana.* Absente verò *Sylla* in Consulatus dignitatem assumpti fuerunt *Octavius* & *Cinna*, quorum hic factionis Marianæ omnibus modis contendit, ut Syllanæ constitutiones contra omne jus præscriptæ expungerentur, atque adeò duro perditæ libertatis jugo abjecto, *Romana Respub.* desiderata pace, atque ab exilio revocato *Mario* cum omnibus suis, frueretur: *Octavius* contrà seditioni Syllanæ favens, rem non nisi

armorum

armorum potentia decidendam rebatur. Undè *Cinna* de *Octavio* in suas partes trahendo frustra laborans, ad *Tyburtinos* profugus, ea intentione, ut eos ad arma sumenda contra adversarios concitaret; at *Tyburtini* ingentium calamitatum, quæ ex turbulentis hisce factionibus exoriri possent, veluti præsagi, nullâ adeò robustæ orationis efficaciâ, nullis tam validis *Cinnæ* argumentis, ad fœdus cum *Romanis* jure jurando jam confirmatum rumpendum, induci posse videbantur, à neutrius factionis partibus se futuros contestabantur, donec, quo res vergerent, secum deliberarent. Interim *Marius* unà cum *Cinna* vasto comparato exercitu, eo cum robore *Romam* ingressus, quo ipse fuerat indè à *Sylla* expulsus, in *Octavium* Syllanæ factionis incredibili furore insurgens, susque deque vertebat omnia; *Syllæ* uxorem filiosque exilio mulctabat, domo insuper ejus in cinerem redacta. Ita fit, ubi nullus publici boni respectus, ubi ex perversa animi perturbatione proprii commodi emolumentum locum obtinet. *Sylla* in *Asia* constitutus, ubi Marianæ violentiæ furores in se suamque domum commissos intellexit, irreconciliabili mentis furore perculsus, vindictæ tum in *Marium*, tum *Romanos* sumendæ ardebat desiderio; jam insuper victoria contra *Mithridatem* obtenta tumidus, *Romam* ingressus, tantam civium stragem edidit, ut *Lucio Floro* teste, trucidatorum multitudo vix sub numerum caderet, quos inter *Appianus* centum millia civium capita, nonaginta senatorii ordinis, & ex ordine Equestri sexcentos numerat. Non stetit hîc impotentis animi furor. Capto violenta manu *Capitolio Romanam Rempublicam* omni antiqua privabat libertate; haud absimilem sortem, quotquot *Marii* & *Cinnæ* factioni adhæserunt, experti sunt, sola *urbe Tyburtina* excepta, quæ salubriori consilio usa, dum neutri parti adhæsit, imminentium calamitatum turbinem evasit. Resque eò processit, ut contendentibus de summa rerum Dictatoribus, *Roma* infelix, urbem, domus, vias, plateas sanguine civium per manus ambitiosorum inquilinorum effuso, redundare spectaret, eò usque sævientibus odiis, donec deessent homines, qui occiderentur; & ut scitè dicit Appianus: *quis autem illos potest computare, quos in urbe passim, quisquis voluit, occidit? donec admoneret* Fustidius *vivere, ut essent, quibus imperarent.* Reducta tandem *Romani Imperii* summa post *Iulii Cæsaris* mortem ad Triumviratum, quem *Octavius*, *Marcus Antonius*, & *Lepidus* aliquantisper pacificè gerebant. At mox nova exorta catastrophe, quis tandem ex hisce tribus summa Imperii potiretur, sævissima prælia gesta sunt; donec interempto *Lepido*, & *Marco Antonio* pugna Actiaca devicto, universi *Romani Imperii* sceptrum *Octaviano Augusto*, cum universali totius orbis pace cessit.

Tyburtinorum *prudentia.*

Marii seditio.

Vindicta Syllana.

Romana clades sub Sylla.

Triumviratus Romanus.

PARS II.
De TYBURTINÆ URBIS Antiquitatibus, quæ etiamnum in ejus Ruderibus ſplendeſcunt.

CAPUT I.

De Novo & Priſco Tyburtinæ urbis *ſitu.*

Um *Tybur* à *Catilli* filiis, *Tyburto*, *Corace* & *Catillo*, nepotibus *Amphiarai* ædificatum, nulli ex priſca *Latii* urbibus tum antiquitate, tum rerum geſtarum gloria cedat, antequam ad veterum Heroum in ea relicta monumenta exponenda progrediamur, primò de de ejus ſitu, & natura loci, prout hodierno die comperitur, deindè quoque de ejus priſcorum temporum conſtitutione diſſeremus.

Tyburis moderni ſitus & deliciæ. *Tybur* hodierno die in medio editorum montium, veluti ſinu quodam ſupra collem amœnitate confertum, ſitum ſpectatur. Ab ortu *Montem Crucis*, quem primam *Catilli* ſtationem aut habitationē fuiſſe ſuprà diximus; & *viam Valeriam* ab occaſu; *Sabinæ* Regionis campos à ſeptentrione; *Montem* & confragoſam *Anienis Vallem* à meridie vaſtas Olivetorum ſylvas, uti & ulterius *Tuſculanos Romanoſque Agros* reſpicit, à *Roma* 17 millibus paſſuum diſtat, cui ſive in quamcunque partem te verteris delicioſum proſpectum, ſive horrendos *Cataduparum* ſtrepitus ſpectes, nil ſanè ad oculorum auriumque oblectationem accedere poſſe videtur.

Anienis fl. Etymon & deſcriptio. Alluitur *Tybur Aniene fluvio*, ſic dicto, *Plutarcho* teſte, quod *Anio Thuſciæ* Rex *Cathetum* juvenem, qui filiam ejus amoris œſtro percitus violenter rapuerat, armata manu fugientem proſequutus, dum non aſſequeretur, hoc ſe flumine ſubmerſerit, unde *Anio* & nomen manſit, qui priſcis temporibus *Pareuſus* dicebatur; hodiè vulgari idiomate *Teverone* appellatur. Habet originem ſuam apud *Symbrivios* non procul à *Sublaco oppido*, incunabulis Ordinis S^ti. *Benedicti* celebri, qui ex *Monte Trebio* edito magno ſcaturiens rivorum undique confluentium affluxu, nec non variis amfractuum diverticulis, tandem per *Catadupas Tyburtinas* confragoſamque vallem præcipitatus in *Tyberim* magna aquarum mole ſeſe exonerat; à principali *Catadupa* vehementi & formidabili ſtrepitu, bipartito curſu, partim ſub ponte profundiſſima voragine, quam ex horrendo ſpectaculo inferni fauces diceres, partim extra urbē per altiſſimam rupem in communem aqueæ voraginis abyſſum dilapſus, per alios alioſquè ſubterraneos cuniculos totidem aliis *Catarractis* committitur. Vti ſchemata hic adjuncta oſtendunt. Catadupæ Tyburtinæ.

Totum flumen paulò ſupra *Catadupam* primam in tres rivorum portiones dividitur, de quarum prima jam dictum eſt; altera per ſubterraneum canalem derivata, ad delicioſa *Villæ Eſtenſis* ludicra ſpectacula derivatur, de qua paulò poſt; tertia per canales ſubterraneos, quas *formas* vocant, in varios rivos diviſa, magno utique urbis emolumento, molendinis verſandis ſervit; & hinc per varias *Catarractas* intra horridam viſu vallem, deindè in *Anienem* è regione *Cœnobii D. Antonii* devolvitur. Undè totus penè urbis tractus ſeptentrioni patens, variis officinis ob aquarum copiam inſtructus cernitur, magno coriariorum, fullonum, chartariorumque quæſtu.

Videas

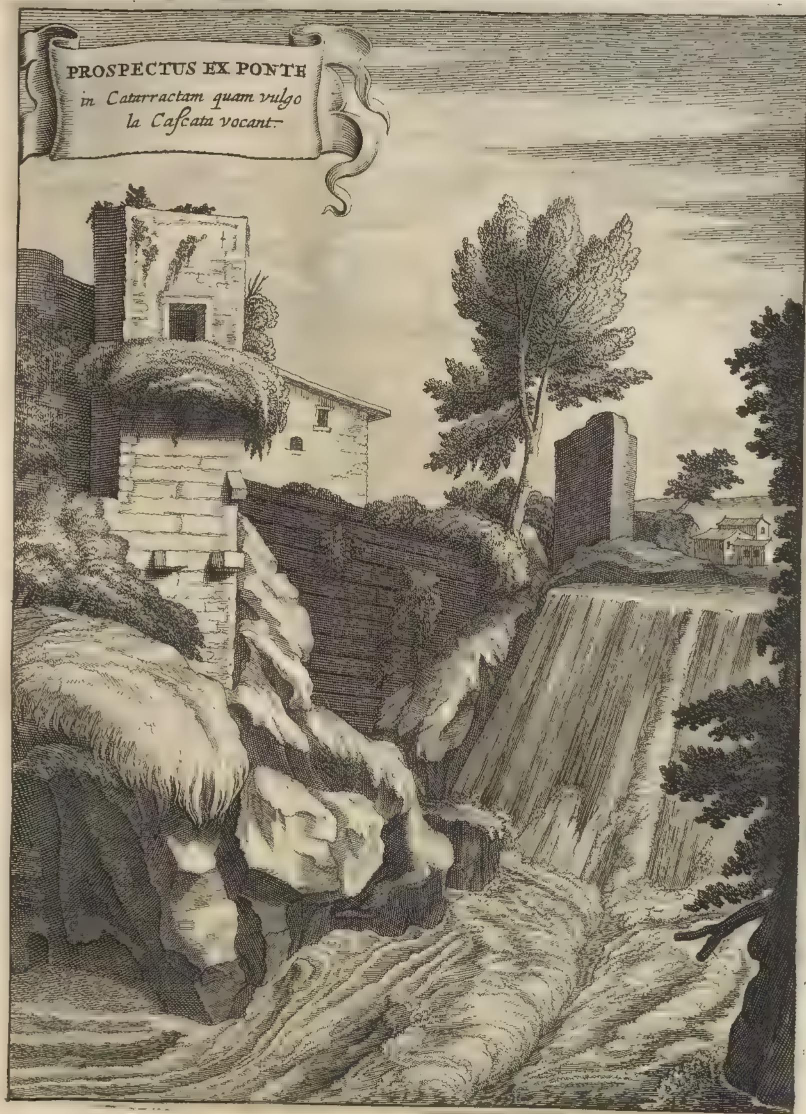
CIVITATIS TYBURIS DELINEATIO.

NOTABILIORA QUAE IN HAC DELINEATIONE CONTINENTUR

1 Anio Fluuius
2 Ciuitatis mœnia
3 Porta S. Ioannis
4 Turres quatuor ad custodiam
8 Ecclesia S. Mariæ de Pote & Hospit.le
9 Baratrum os Inferi uocatum la Cascata
10 Domus Sybillæ Tyburtinæ
11 Pons S. Mariæ.
12 Ecclesia S. Mariæ.
13 Ecclesia S. Pauli
14 Ecclesia Catredalis S. Laurentij cum palatio Episcopi.
15 Ecclesia S. Mariæ de Carmine
16 Ecclesia S. Siluestri.
17 Ecclesia S. Petri.
18 Ecclesia S. Anuntiatæ & Hospitale
19 Ecclesia S. Fransisci
20 Eccle.a Nominis Iesu. & S. Symphorosæ. siue Coll. Soc. Iesu
21 Ecclesia S. Blasij
22 Ecclesia S. Andreæ.
22 Ecclesia S. Leonardi.
23 Domus Aestensium Familiæ.
24 Domus Cæsium Familiæ
25 Aqueductus ex Anienis aqua
26. Fontes ex aqua Reuellesia.
27 Ecclesia S. Mariæ Angelorum.
28 Ecclesia S. Ioannis & Hospitale.
29 Ecclesia S. Valerij
30 Ecclesia S. Georgi.
31 Monasterium S. Claræ
32 Monasterium S. Helisabettæ
33 Palatium Magistratus
34 Horti Estenses
35 Villæ Mecenatis rudera

Blank inserted to ensure correct page position

Videas in hisce instrumenta ferrea omnis generis, tum ad domesticam, tum ad rusticam, bellicamque supellectilem conficiendam summa ingenii commendatione parari. Non desunt ærariæ, fulloniæ, & Chartariæ artis officinæ; spectantur & molæ non frumento tantummodò in farinam conterendo, sed & oleo olivarum exprimendo, pyrioque pulveri conficiendo mira arte constructa ædificia, adeò ut opportuniorem locum ad rerum omnium humanæ vitæ necessariarum copiam comparandam, me vidisse non meminerim. Agrum adeò feracem possidet, ut sive fructuum omnis generis exqui-

Tyburtina variarum artium ergasteria.

Tyburti fertilitas amœnitasque.

exquisitorum cupedias, sive vini, frumenti, oleique nobilissimi ubertatem spectes, nulli alteri ex *Latio* urbi cedere videatur.

Hodiè *Avienis* alveus à prima *Catadupa* totus saxosus, & inæqualis est, uti ex adjuncto schemate patet. Ubi per varia diverticula in profundas visuque horrendas voragines, subterraneosque mæandros dilapsus, alias & alias *Catadupas* incurrit, ita ut profunditas voraginum& cuniculorum multitudo olim altiorem semper altioremque alveum habuisse, luculenter demonstret; imò apertissima hujus signa in *Catadupæ* vicinis antris ostendunt, ubi omnes rupes

rupes tartaro nitrosoque vestitas amictu videas, qui aquarum fluxu temporum diuturnitate rupibus adhæserat, & in hunc usque diem fluxûs & refluxûs signa, in ipsa tartarea materia cum admiratione spectantur. Quantis verò mutationibus terra obnoxia sit, in *Mundo subterraneo*, & *Itinere Hetrusco*, innumeris exemplis historiisque demonstravimus. Quantum putas rapidissimum flumen à bis mille annis & amplius circa *Tyburtinam urbem* mutationis subijsse? Verùm cum hæc sine Topographico schemate comprehendi non possint, illud subijciam, ut modernum urbis fluminisque situm cum prisco aptius comparare queas. Verùm de hisce pluribus in sequentibus, ubi villas *Vopisci* & *Horatii* describemus, agetur. Apponam hic epigramma quod de horrida *catadupa* hujus loci, composuit, eruditus Chronologus Josephus Silos ex ordine Theatinorum.

Mutationes rerum.

Qua præceps Anio *nullo ruit obice grandi,*
Et strepitu casus ingemit ipse suos:
Siste Hospes, rupes inter fractasque per undas
Grata oculis merces est, pretiumque moræ.
Aspicis? it cursu celeri in sua fata suasque
Indignabundus mergitur inter aquas.
Præcipites terrent fluctus, horrendus & aures
Verberat attonitas concitus inde fragor.
Frangitur, & frangit scopulos, seseque resorbet:
Dum cadit unda, furit; dum furit unda, cadit.
Forte hic Nilus *adest, Ægyptum &* Tybure *mutat.*
Credite; nam lapsus mutuat ille suos.

CAPUT II,

De Villis Tyburtinis,

quæ

Olim à Cæsaribus, Regibus, Consulibus, Dictatoribus, & Poetis in deliciis habitæ fuerunt.

Topographia Territorii Tiburtini.

PRima *Villa*, quæ in *Agro Tyburtino*, ad ripam Borealem *Anienis* occurrit, in ruinis suis adhuc splendescens spectatur, hodiè *Cesarano* dicitur, quam nonnulli volunt *villam* fuisse *Caij Iulij Cæsaris*, alii *Caij Cæsaris Caligulæ*; verissimè mecum sentiunt, qui *Cæsoniorum Villam* fuisse, & solùm dictorum *Cæsarum* recreationi commissam, atque proindè à posteris tanquam *villam* eorum successivè propriam fuisse autumant. Minimè enim verisimile est, *C. Iulium Cæsarem* virum fortissimum non villis ac deliciis assuetum, sed orbi sibi subjugandò intentum, inter perpetuos bellorum turbines vel à pueritia diversatum, deliciosis secessibus se dedisse; *C.* verò *Cæsarē Caligulam*, *Germanici Cæsaris* filiũ, non uti quidam perperam sentiunt, *Tybure*, sed *Antii* natum esse, prid. Kal. Septemb. patre suo & *C. Fonteio* Coss. ut proindè minimè sibi *Tyburtes* gloriam ex scelestissimi & nefarii Imperatoris ortu adscribere debeant. Neque enim is unquam extra urbem deliciis, sed inauditis & abominandis voluptatibus intra proprii palatii penetralia, exstructis publicis lupanaribus indulsisse legitur; & quamvis antequam imperiale solium conscenderet, probè sub cura *Liviæ Augustæ* aliquandiù sese gesserit, in libertatem tamen adscitus, ferociâ & immanitate, quâ ferebatur, omnibus sese funestum exsecrandumque exhibuit: luxuriæ prodigiosæ ita deditus, ut immensas opes, totumque illum thesaurum *Tiberii* vicies & septies millies

Cesarano.

Caligula ubi natus fuit.

millies Sestertium, quod ad 66 milliones & 50 Coronatorum millia assurgere *Budæus* scribit, non adhuc toto vertente anno absumpserit; tantâ in omnes tyrannide debacchatus, ut post stuprum sororibus illatum, ipsas exulare coëgerit, vel proprium fratrem *Tiberium*, *Ptolomæum* consobrinum, *Syllanum* socerum, *L. Cassium* sororis maritum, *Macronem* præfectum prætorii, *Scribonium*, aliosque, quos enarrare longum foret, crudeliter interemerit, neque hîc se stitit ambitiosum cæsareæ mentis œstrum, ut qui Divinum sibi cultum templis & Sacerdotibus suo nomini institutis adsciverit; *Dionysum juniorem*, *Athenæo* teste, bacchica veste indutum se appellari voluit. In *Templo* quoque *Hierosolymitano* statuam suam adorandam poni jussit; illo semper usus, *oderint dum metuant;* & illo: *utinam Respub. Romana unicam cervicem haberet. Antoniæ* verò *aviæ* illum licentiosiùs increpanti respondisse fertur; *Memento*, inquit, *omnia mihi in omnes licere.* Vt proindè *Tyburtini* meliori optione tam impii Cæsaris memoriam æterno silentio supprimere malint, quàm gloriam ex natalibus humani generis monstri potiùs, quàm hominis, ambire; quod periit tandem anno quarto imperii IX Kal. Feb. anno urbis conditæ DCCXCIII. post natum *Christum* 43, Ætat. 29, triginta vulneribus confectus: atque ita dignam sceleribus mortem subiit. Sed hæc per transitum jam dicta sint. *Villam* itaque non à *Cajo Iulio Cæsare*, neque à *C. Cæsare Caligula*, sed à *Cæsoniorum* familia dictam fuisse, dicimus: ex qua domo *Cajus Caligula* quartam uxorem *Cæsoniam*, impudicitiâ, & perditâ lasciviâ marito non inferiorem duxit. Sed & *Cæsoniorum villam* hanc fuisse, inscriptiones sequentes docent, quas indefessus *Tyburtinarum* Antiquitatum explorator, *Marcus Antonius Nicodemus* hoc loco detexit, & citantur quoque ab Aldo Manutio Juniore, in suo Libro intitulato Orthographia.

Luxuria & tyrannis Caligulæ.

„ L. Cæsonius, C. Filius, Quirina
„ Lucillus Macer Ruffinianus Cos.
„ Frater Ar---; Præf. urbi electus ad
„ cognoscendas vice Cæsaris cognitio-
„ nes Procos. Prov. Africæ, XX vir
„ Senatus consulto R. P. curandæ, cu-
„ rator aquarum & Miniciæ, Curator
„ Albei Tiberis, & cloacarum urbis,
„ Legatus Prov. Africæ, eodem tempo-
„ re vice consulis Cur. R. P. Tuscula-
„ norum, curator R. P. Suessanorum,
„ Prætor Kandidatus, Quæstor can-
„ didatus, electus in familiam Patri-
„ ciam, X vir stilitibus judicandis.

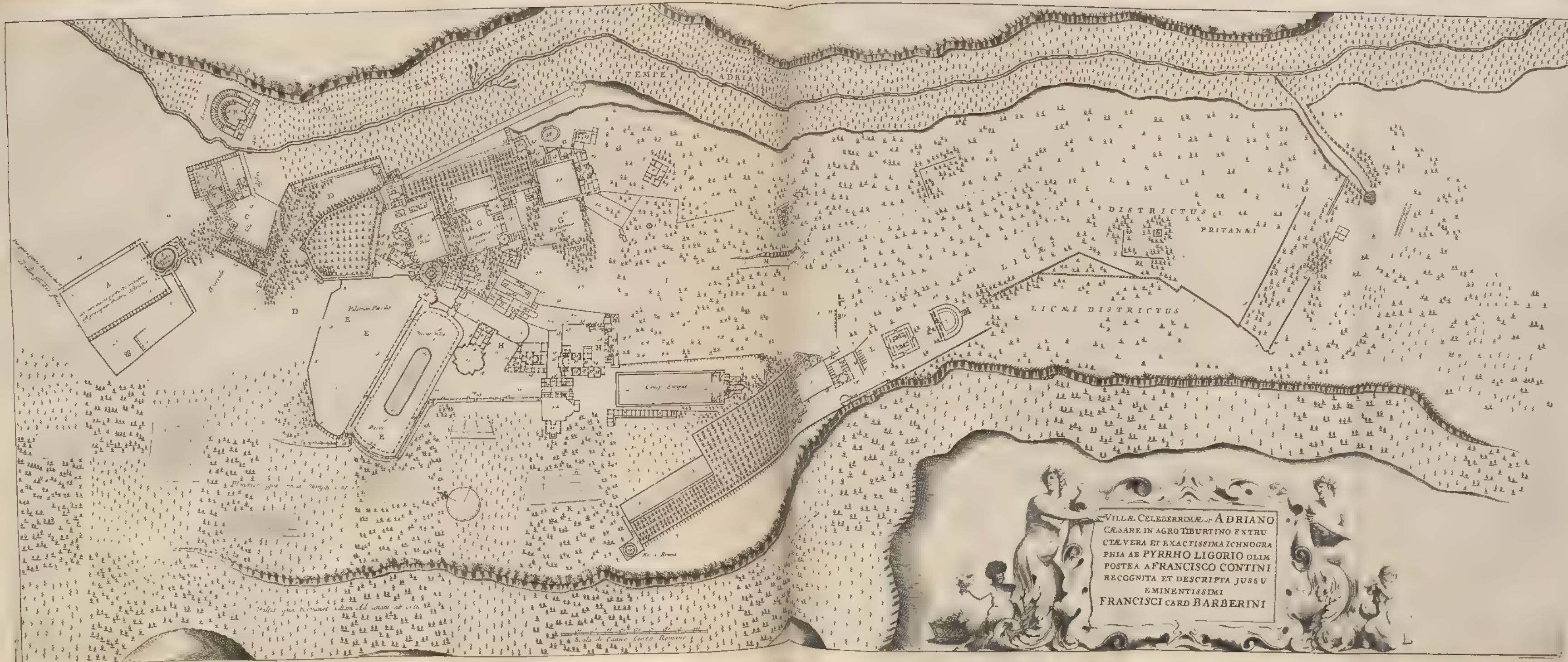
Qualisnam verò ex *Cæsonia* Domo fuerit hic *Cæsonius*, de quo memorat adducta jam inscriptio, dubium est. Ego sentiam, varios fuisse *Cæsonios* hujus *villæ* possessores, quorum unus tempore *Iulii Cæsaris* Dictatorem egit *Hispaniæ*, contra liberos *Pompeji Magni*, teste *Orosio*, vel si non placet, dicerem, fuisse *T. Cæsonium Priscum*, Equitem Romanum, novo à voluptatibus officio à *Tiberio* præfectum, ut testatur *Suetonius in vita Tiberii.* Sed sufficiat nobis *Cæsoniæ* familiæ supradictam *villam* fuisse, hoc loco ostendisse.

Alia Inscriptio.

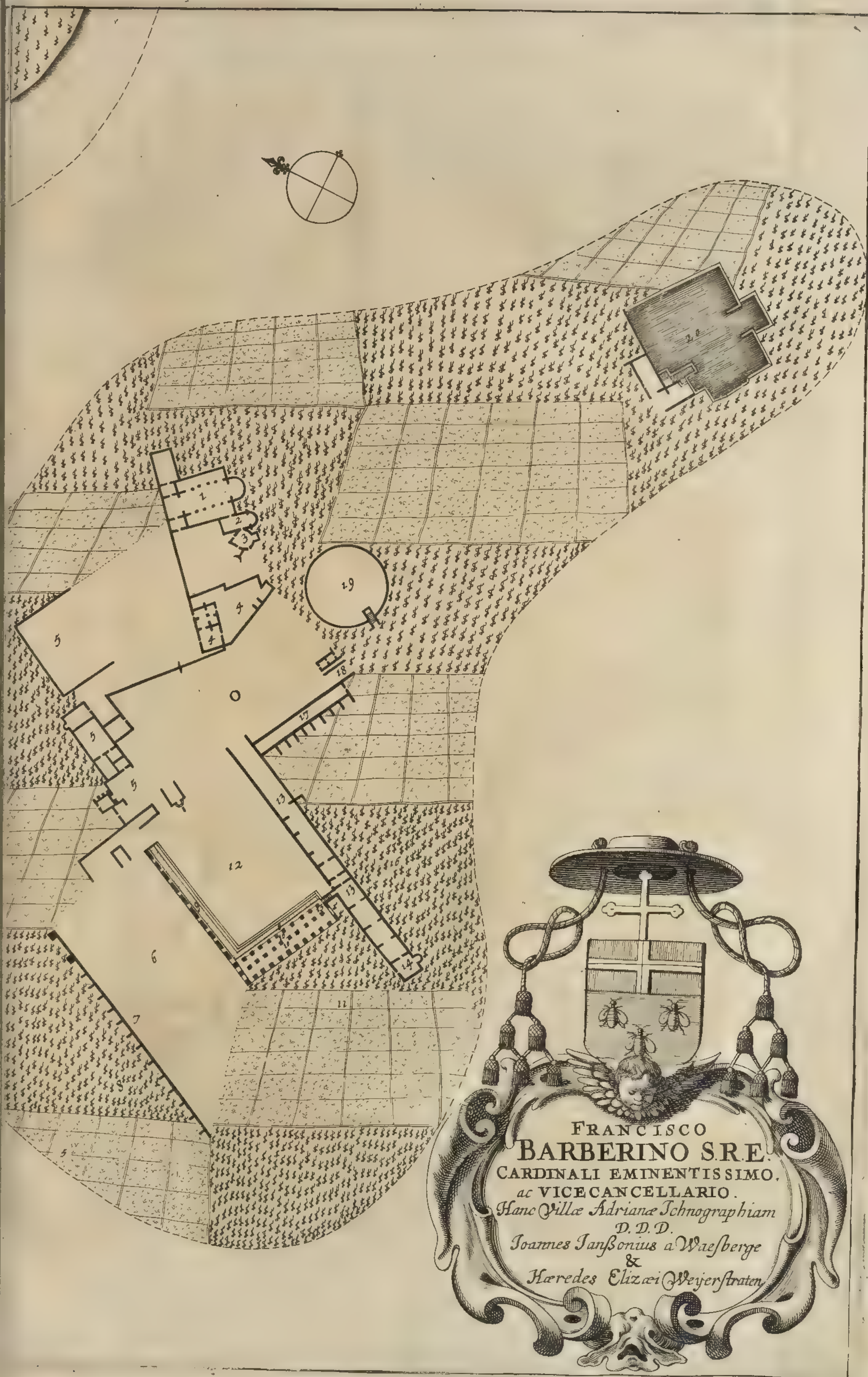
„ C. Cæsonio. C. Filio. Quir.
„ Macro Ruffiniano Consulari, so-
„ dali Augustali Imperatoris Seve-
„ ri Alexandri Aug. Cur. R. P. La-
„ niviorum II. Proconf. Prov. Afri-
„ cæ, Curat. Aquarum & Minic.
„ Leg. Aug. Pr. Pr. German. supe-
„ rior. Cur. Alvei Tiberis. Cur. R. P.
„ Theans. Leg. Aug. Pr. Pr. Prov.
„ Lusitan. Cur. R. P. Tarricens. Pro-
„ cos. Prov. Abaiæ; Leg. Leg. VII.
„ Claud. Cur. R. P. Asculanæ, Quæ-
„ stori Prov. Narbon. Trib. Leg. I.
„ Aditic. Donato donis militaribus à
„ Divo Marco, III viro Capitali, Pa-
„ tri dulcissimo & incomparabili,
„ Cæsonius Lucillus filius Consu-
„ laris.

CAPUT

Rudera Villarum passim inter
Oliveta tendentibus ad Villam
Adrianam obvia .

TEMPE ADRIANÆA
TEMPE ADRIANA
DISTRICTUS
PRITANÆI
LICÆI
LICÆI DISTRICTUS
Palatium Parcium
Campus Ægyptus
VILLÆ CELEBERRIMÆ ab ADRIANO
CÆSARE IN AGRO TIBURTINO EXTRU
CTÆ VERA ET EXACTISSIMA ICHNOGRA
PHIA AB PYRRHO LIGORIO OLIM
POSTEA A FRANCISCO CONTINI
RECOGNITA ET DESCRIPTA JUSSU
EMINENTISSIMI
FRANCISCI CARD BARBERINI

Blank inserted to ensure correct page position

FRANCISCO
BARBERINO S.R.E.
CARDINALI EMINENTISSIMO,
ac VICECANCELLARIO.
Hanc Villæ Adrianæ Ichnographiam
D. D. D.
Joannes Janßonius a Waesberge
&
Hæredes Elizæi Weyerstraten

CAPUT III,

De Celeberrima Villa Adriani *Imperatoris in* Agro Tyburtino.

Ælius Adrianus Cæsar, Imperatoris *Trajani* consanguineus, *Romæ* quippè patre natus *Sext. Ælio Afro Trajani* consobrino, & matre *Domitia Paulina Gadibus* nata, undè & illi soror *Paulina* fuit. Pervenit ad Imperium gratia & favore *Plotinæ*, quam ejus amore flagrasse ferunt; genus antiquum ab *Adria Picentium* trahit, undè majores ejus tempore *Scipionum* in *Hispaniam* migraverunt. Puer relictus à Patre in tutelam *Trajani*, à quo etiam adoptatus liberalibusque artibus imbutus, literis potissimùm Græcis eruditissimus fuit, ita ut passim etiam *Græculus* diceretur, Mathematicis prætereà cum primis instructus, quem *Marius Max.* summum Astrologum quoque appellat, ita ut omnium dierum usque ad horam mortis futura sibi antè præscripserit. Cum itaque omnes profiteretur artes, omnes exagitabat Doctores, sæpè sibi propositas quæstiones certando, summa ingenii laude solvit. Alebat ingenia, iisque favebat, imprimis *Favorino* Philosopho. Exstant adhuc ejus quædam Epigrammata Græca lepidissima. Barbam more Græcanico submittere ea tempestate cœpit, quem morem posteà nonnulli Principes Romani servavere. Itinera maxima ingenti celeritate confecit, in *Pannoniam*, *Judæam*, *Galliam*, *Britanniam*, *Hispaniam*, ex qua *Romam* reversus *Athenas*, hinc in *Ægyptum*: in qua expeditione cum *Antinoum* suum amisisset, *Hierosolymis* ei templum dicavit. Post summos itaque labores, & *villâ Tyburtinâ* jam exstructâ, ubi in quiete, & otio literario videbatur victurus, sive loci insalubritate, sive fato cœlitùs ipsi dimisso, uti posteà dicetur, morbum incidit, ex quo *Bajis* in *Campania*, dum vivere jam eum tæderet, sibi ipsi violentas manus imponens jussu medici, veneni potione extinctus est, anno ætatis 62, vel ut *Volaterranus* vult, 72, Imperii 22. Sepultus in *Villa Ciceronis Puteolis*, templo ejusdem honori posteà loco sepulchri exstructo. Ossa ejus posteà in urbem asportata in *Adriani* mole à se constructa deposita fuerunt, uti ex inscriptione ejus omnibus obvia patet.

Ortus Adriani.

Studium Adriani *in omni literaturæ genere, & profectus.*

Epigrammata Adriani.

Itinera Adriani.

Hic igitur *Ælius Adrianus*, cum jam totum Orientem Occidentemque peragrasset, pro sua in rerum rariorum curiosissimarumque notitiam aviditate, quicquid in *Græcia* & *Ægypto* curiosum observârat, accuratè exploratum descripsit, ea intentione, ut quicquid splendidum & magnificum *Asia* possideret, in unam villam otio literario & quieti oportunam quam sibi destinarat, transferret; adeòque quod alibi in orbe terrarum diffusum spectatur, in hanc *Villam* suam, veluti in Orbis terrarum epitomen quandam translatum exhiberet; atque hoc pacto admiranda prædecessorum Cæsarum monumenta, rarâ hujus *Villæ* magnificentiâ tantò altiùs superaret, quantò altiores sunt inter viburna cypressi.

Occasio villæ *extruendæ.*

Villam itaque suam tribus millibus ferè passuum *Tybure* dissitam adorsus, paucis annis innumerabili hominum multitudine collaborante exstruxit in clivo quodam, cujus longitudo, juxta nostram observationem incipit à Boreali plaga, & tribus millibus passuum extensa in Meridiem porrigitur. Latitudinem ejus variam deprehendimus, cujus ubi maxima est, quintam partem supradictæ longitudinis obtinet. *Villa* tota clivis & vallibus constat, ita ut ejus ambitus facilè ad sex millia passuum in circuitu pertingat:

Villæ *exstructio.*

præter ea, quæ extra *villam* memorabilium rerum monumenta ad complura milliaria extensa cernuntur. Quibus itaque propositis, jam singulas ejus partes, ordine persequamur. Fuerunt autem complures, qui tantæ fabricæ admiratione suspensi, ingentibus laboribus ejus descriptionem aggressi sunt; quos inter primum sanè locum obtinet *Pyrrhus Ligorius* Architectus & Antiquarius, jussu Seren.mi *Hippolyti* Card.lis *d' Este*, Gubernatoris perpetui *Tyburtini*; qui eam ex ruderibus erutam graphicè sanè delineavit: quem posteà secuti sunt *Antonius Nicodemus*, *Antonius del Rè*, *Franciscus Martius*, Antiquarii Tyburtini; quos ego secutus singulis annis eò Autumnalium feriarum tempore profectus, unam ex tota fabrica partem examinandam suscepi; quo quid præstiterim, hîc curiosi Lectoris oculis exponendum duxi.

§. 1.

De divisione Villæ Adrianeæ.

Divisio villæ in suas partes principales.

ADrianus Cæsar, uti suprà diximus, *Villam* suis commoditatibus aptam conditurus, ut præcedentium Imperatorum gloriam in admirandis, quæ reliquerant, monumentis obscuraret, uti erat peringeniosus, ita quoque, quidquid in *Orbe Romano* novum, rarum, & admiratione dignum reperiebat, in *Villam* suam, in quandam veluti *Romani Imperii* Epitomen contrahere constituit. Undè eam teste *Spartiano*, & *Blondo*, in septem partes principales dividendam censuit, ita ut prima exprimeret *Græcorum Lycæum*; altera *Academiam Atheniensium*, tertia *Prytaneum*; quarta *Ægyptiorum Canopum*; quinta *Picilen* ob varietatem exquisitissimarum rerum sic dictam; Sexto *Tempe Thessaliæ* ob amœnitatem ab omnibus poëtis celebrata, quibus junxit & *Campos Elysios*; septima, ne quicquam deesset, *Inferorum Regnum*, de quibus ordine agendum est, ut fabricæ totius ordo, & dispositio luculentiùs Lectori innotescat.

Partium singularum descriptio.

Tametsi ego omni diligentiâ, curâ & sollicitudine ad cognoscendam exactam hujus *villæ* distributionem incubuerim, quia tamen tempus & otium defuit, quominus in tanta rerum varietate, quam non nisi vasti ruinarum ruderumque acervi exhibent, penitùs exploranda, meæ curiositati satisfacere possim, hinc quicquid in Archivis Tyburtinis reperiri licuit, studiosè evolvi, & inter cœtera Pyrrhi *Ligorii* Architecti & Antiquarii celeberrimi, qui annuo penè spatio jussu Serenissimi Principis *Hippolyti* Card.lis *d' Este* Gubernatoris *Tyburtini*, non exiguis sumtibus, ad veram hujus *villæ* constitutionem singularumque partium distributionis notitiam, indefesso studio pertigit, cujus & delineationem in mappa expressam, quantum rei obscuritas ipsi permisit, exhibuit cum singularum partium quàm fusissima explicatione; quæ & in hunc usque diem in gazophylacio *Francisci* Card.lis *Barberini* ad perpetuam rei memoriam conservatur. Quamvis & *Antonius Nicodemus*, & *Antonius del Rè*, Antiquarii Tyburtini, suam quoque operam non sine emolumento contulerint. Et uti hucusque eorum scripta non exstant, ita hac tam opportuna hujus operis occasione, ea, ne tantus famosissimæ *villæ* splendor & magnificentia in totalem oblivionem evanesceret, boni publici causâ evulganda, atque meis scriptis interserenda duxi; in quo si quid dubium obscurumque occurrerit, id unà meis observationibus junctum, paucis dilucidabo. Sed jam ad rem ipsam. *Exploratores Villæ, seu descriptores.*

Vbinam

Vbinam verè & propriè ſeptem principales ſupramemoratæ partes *Villæ*, *Lycæum*, *Academia*, *Bibliotheca*, *Canopus* &c. exſtiterint, tametſi ſummo ingenii conatu determinare præſumſerit memoratus *Ligorius*, fateor tamen quod res eſt, in tanta vetuſtatis caligine, tantaque ruderum vaſtitate, nil niſi ſolâ conjecturâ concludi poſſe. Etſi enim innumeræ ibi porticuum, templorum, camerarum, conclavium, theatrorumque reliquiæ adhuc ſpectentur, difficile tamen eſt conjecturâ aſſequi, quemnam ſingula uſum habuerint, & ad quam ex ſeptem principalibus partibus, ſi pauciora quædam veſtigia excipias, pertinuerint: præſertim cum picturæ, ſtatuæ, & reliqua ſingulorum locorum ornamenta, inſcriptioneſque, quibus totam fabricæ molē confertam fuiſſe conſtat, temporum injuriâ perierint. Vndè nos ea ſolummodo, quæ lucem aliquam ſpectatori adferre poſſunt, ut Lector ex hiſce paucis veluti ex ungue leonem colligat, adferemus.

Quam difficile ſit ſingulas hujus Villæ partes deſcribere.

Villa, uti dixi ſuprà, in circuitu facilè ad ſex millia paſſuum ſeſe extendit, clivis vallibuſque undique & undique interſtincta. Porta principalis hujus, ut ex veſtigiis ſuperſtitibus patet, ex ea parte fuiſſe videtur, quæ *Pontem Lucanum* reſpicit, ubi adhuc veterum ſilicum, quibus à *Ponte Lucano* ad *Villam* in colle ſitam, via ſternebatur, apparent veſtigia. In hujus ſtratæ ſilicibus viæ termino, ingens ruderum, non ſupra terram duntaxat, ſed & infra eam immenſorum ambulacrorum multitudo comperitur, inveniuntur & veſtigia hoſpitiorum unà cum 90 areis, porticibus, cameriſque, quæ omnia, ſive ſitum, ſive formam ſpectes, differunt, portis ad ingreſſum in eas egreſſumque opportunis. Ad introitum verò portæ ad dextram, obviat murus altus, innumeris receptaculis una ſupra alterā impoſita, quam & ideò centum cameras *Tyburtini*, vocant, & equitum, qui Cæſarem ſtipabant, habitationibus ſerviſſe putant, de quibus poſteà pluribus.

Ex hiſcè, uti *Ligorius* conjicit, datur aditus ad eam partem, quæ Ποικίλη *Picile* dicitur, duplici porticu inſtructam, & exedris, quæ magnā olim operi conciliaſſe majeſtatem videntur, totumq; ſpatium in duas areas præamplas dividunt, 800 pedū longitudine & tertiæ partis latitudine. Fuit autē *Pœcile Athenienſis urbis Porticus*, dicta Ποικίλη *Pœcile*, ob rerum picturarumque varietatem, olim etiam πανσαναπτεῖον, id eſt, *locus requiei* Regum deſtinatus, in quo exornando *Polygnotus Athenienſis* pictor celeberrimus Heroū virorumque fortium imagines depinxiſſe creditur, non alio ſibi præmio propoſito, niſi gloriæ ad immortalitatem adſpirantis, & ad honorem patriæ conciliandum impulſus. Fertur & in eodem omnibus ſeculis memorabilem *Miltiadis* contra innumerabilem *Perſarum* multitudinem in *Campis Marathoniis* victoriam affabrè depinxiſſe; de quo Petrarcha:

Piciles deſcriptio.

Miltiade, *che 'l gran giogo à* Grecia *tolſe.*

Ad ſimilitudinem itaque *Pœciles Athenienſis*, quam & *Stoam* vocabant, ubi & *Zeno* Philoſophus ſua dogmata ſuis diſcipulis, qui & poſteà Stoici dicti ſunt, tradebat. *Adrianus* & Philoſophiæ laude clarus, & veteris ſapientiæ admirator, hanc ad ſuæ mentis relaxationem exſtruxit porticum, à cujus areis vaſtiſſimis innumera conclavia habitationeſque dependent, unà cum areis minoribus mutuæ ſtudiorum communicationi, quæ ibidem peragebatur, opportunis. Detegitur & non procul indè per anguſtum meatum, templum columnis Deorumque ſtatuis, quæ artium ſcientiarumque Præſides exhibebant, olim haud dubiè inſtructiſſimum; cujus muri variis mixti marmoris laterculis veſtiti, qui in hunc uſque diem ibidē reperiuntur, exornabantur.

Adjacet huic alius locus ovalis formæ porticu inſtructus, & in medio ejus templum octogonâ formâ, olim

haud dubiè splendidum, & per portas totidem undique & undique pervium; quemadmodum expositoriis exedrisque, nec non ex fontium ibidem scaturientium syphonibus, quorum vestigia spectantur, colligitur. Per limbum verò Templi columnis superpositum, olim indubitanter, varia insculpta videbantur, monstrorum marinorum, unà humanâ figurâ permixtorum schemata; non deerant currus triumphales, qui à diversis animalibus, struthionibus, equis, arietibus, leonibus, tigridibus, similibusque trahebantur, occurrebant & cupidines aligeri, quæ curribus insidentes à cygnis, columbis, pavonibus, aliisque similibus volucribus agitabantur. Et talia fuisse constat ex eo, quod, teste *Ligorio*, tempore Cardinalis *Hippolyti* hoc eodem in loco laterculi dictis rerum schematismis insigniti, inventi fuerunt, qui posteà *Romam* allati, in hortis *Farnesiorum Palatinis* muro inserti spectantur, & sæpè sæpius in *Tyburtinæ urbis* domuum parietibus immurati comparent.

Varia in picile monumenta.

Putat quoque *Ligorius*, non hinc procul sitam fuisse *Bibliothecam* triplici conclavium ordine exstructam, unà cum ambulacris cœterisque cameris in modum templorum, diversoriorumque exedris, porticibus, fontibus, aliisque ornamentis egregiè elaboratis, & euntibus deinde versus borealem plagam occurrit murus 25 statuarum exedris instructus; & alter vicinus, qui circuitu suo hortum inclusisse putatur, multis olim habitationibus & diversoriis cultus; in cujus latere varia statuarum vestigia notantur, sub quarũ pedibus per plumbeos canales, aquæ ad balneorum forsan, aut etiam ad domesticum usum, prorupisse comperiuntur. Obviat & in vicino clivo ingens theatrum unà cum quatuor diversoriis, areis, porticibusque, quæ columnis constabant quadratis: pavimenta verò marmore vario sternebantur. Atque in hoc loco 40 statuæ repertæ fuerunt, teste *Ligorio*, omnes tamen, præter tres, mutilæ & mancæ.

Bibliotheca Villæ.

§. II.

De partibus Villæ *versus plagam meridionalem.*

IN Meridionali plaga primo loco occurrunt varia atria, & mansiones accommodatæ ad Thermarum usus, unà cum suis hypocaustis, quæ abacis suis ad sedendum aptis pulchrè distributæ videntur. Spectantur & areæ xystique ad luctandum apparati, receptacula quoque, queis depositis vestimentis se spoliabant, ibidemque ad luctandũ se ungebant, omnibus parietibus marmore vario, plasticisque imaginibus olim incrustatis depictisque; post hæc, uti conijcit *Ligorius*, districtus ille, quem *Academiam* vocat, sequitur; & erat templum circulare *Apollini Musisque* dicatum, undique & undique extrinsecus muris cinctum, columnisque marmoreis candidissimis exornatum, mansiunculis, receptaculisque confertum. Ad latus hujus templi locus, qui ζωτικὴ *Zotica*, appellabatur, ab animalibus, quæ inibi concludebantur. Sequuntur Sacerdotum, Academicorumque diversoria, cum innumeris aliis vicinis domibus porticibusque quæ columnis cingebantur, ambulacrisque diversis, quæ aditum ex uno in alterum annexasque domus præbebant. Circa hunc locum ab occidua plaga, loca spectantur unà cum vasto Theatro, ubi histriones dicebantur se vestire, cum mimis, pantomimis, cœterisque joculatoribus, veterum fabularum recitatoribus. Fuerunt hoc in loco, teste Ligorio, tempore *Alexandri VI* Pont: Max: novem *Musarum* statuæ repertæ.

Academia Villæ.

9 Musarum *statuæ detectæ.*

Verbo, hic *Academiæ* districtus habet tot tantaque atria, aulas, aliasque mansiones, ut vix ad numerum reduci queant,

queant, fierique non posse existimo, hodiè similia fieri construique posse. *Ligorius* curiosus omnium explorator, viginti atria cum omnibus ijs annexis habitationibus Ephebæorum, Scholarum, Phrontisteriorumque, in quibus juventus instituebatur, domibus unà cum ijs rebus, quæ ad humanum victum deliciasq; quovis modo necessariæ videbantur, annotat. Integræ in eo plantabantur sylvæ, luci, viridaria, vario ingenio dispertita. Aquis abundabat, quæ ex fonte *Piconio*, seu *Lacu Fucino* immensis sumptibus in villam suam derivabantur, quamvis ego ante *Trajanum* istiusmodi aquam jam *Tybur* adductam censeam, de qua alio in loco, de Aquæductibus Tyburtinis. Spectatur & ibidem adhuc murus 1400 pedes longus, unà cum Aquæductu ipsi superimposito & porticus fuisse videtur: ad *Lycæum* usque *villæ* extensus. Exstruxerat hunc locum *Adrianus* ad normam formamque *Athenienſis Academiæ*, qui tametsi locus esset mille passibus ab urbe dissitus, sterilitate squallidus, ita tamen *Cimonis* ingenio cultus fuit tum aquarum gelidissimarum fontibus, tum insigni arborum in viridariis lucisque, in quincuncem plantatarum culturâ, ut non amœnitate solùm *Atheniensium* delicias longè superârit, sed ea Philosophis, uti *Platoni* suisque sequacibus interea Philosophicæ exercitationis occasionem dederit, ut vel ex eo capite Academicorum nomen obtinuerint.

Ex hoc itaque districtu proceditur ad *Lycæum*, conclave vastum, undique ruderibus magnificentiæ testibus adornatum, cujus fabricam *Adrianus* juxta *Lycæi Athenienſis* Architectonicas rationes exstrui jusserat. Erat autem *Lycæum* locus in *Attica* non procul *Athenis* dissitus, sic dictus à *Lyco Pandionis* filio, longissimis splendidus porticibus, nec non arborum perpetuò virentium plantatione jucundissimus, ubi ab Atheniensium Magistratu posteà Gymnasium Philosophorum cathedris palæstrisque destinatum, exstructum fuit *Apollini* sacrum, in quo *Aristoteles* philosophica sua placita suis tradebat discipulis ambulando, unde ἀπὸ τῦ περιπατεῖν ejus sectatores Peripatetici fuerunt vocati. In hoc itaque *Lycæo Adrianeo* ad similitudinem *Lycæi Athenienſis* exstructo, prælongarum porticuum vestigia deprehenduntur, arboribus, hortis, lucisque in amœnitatem spirabant omnia, in quorum medio Templi semiruti spectantur reliquiæ, peridromiis & xystis sumptuosissimè exstructis, antiquæ magnificentiæ indicia; nec hîc Thermarum commoditas deerat, uti ex luculentissimis signis videri potest: siquidem inveni, quod & *Ligorius* olim observavit, hypogæa, sive, uti vocare solent, hypocausta, quæ per strictum in fornice meatum in alterum fornicatum receptaculum, vaporem ferventissimum transmittebant; hi verò canales aquarum ductores, qui per superius receptaculum ducebantur, ferventissimo aëre, & canales & aquas ad bullorem usque calefaciebant, aquam deindè in alias vicinas cameras sedilibus & hypopodiis instructas, calidam in usum eorum, qui balneis delectabantur, derivabant. Erant & è latere mansiunculæ forsan ad se spoliandum in vestium custodiam destinatæ; quæ res luculenter modum docet, quo in frigida in usum balneorum calefacienda veteres olim utebantur.

Lycæi descriptio.

Lycæum quid?

Balnea eorumque ratio construendorum.

Sed hisce ita propositis, jam progrediamur ad illam fabricæ portionem, quam *Canopum* vocabat *Adrianus*. Est autem *Canopus* urbs *Ægypti*, in qua Bacchanalia seu Dionysiaca aut Neptunalia celebrabantur, quod Ægyptiacè Καυουϐ *Canub*, idem quod *Neptunum* notat, sive Numen aquis præsidens. Erat autem situ locus amœnissimus, inter duos fluvios constitutus *Themnuthi*, id est, *Cœlum Deorum*, à loci tum ubertate, tum amœnitate sic dictus, olim χοις, dicta urbs à *Menelao* condita, de qua vide quàm amplissimè actum

Canopus urbs Ægypti.

1.Tom. Fol. 17.

in *Oedipo* nostro *Ægyptiaco*, *Obelisco Pamphilio*, *Prodromo Copto*, aliisque locis. In hac *Canopus* celeberrimus ille *Ægyptiorum* Deaster, à *Suida* descriptus, variis ceremoniis, & exoticis prorsus superstitionibus colebatur; undè *Adrianus* loci hujus amœnitate Ægyptiacisque ludicris, quæ in eo quotannis peragebantur, incitatus, ne quicquam *Villæ* suæ deesse videretur, eidem *Canopum* inseruit. Itaque intra *Pœcilen* & *Academiam Adrianeam* haud obscura hujus *Canopi* vestigia cernuntur in valle quadam longissima, in cujus fronte Templum rotundum erat, hodiè semirutum *Canopo* sive *Neptuno* dicatum, variis aulis, cameris, xystis utrimque stipatum; atque ex ruderibus innotescit, mirificam structuram, & calamo vix explicabilem fuisse: quod nemo qui vastitatem loci examinârit, inficiabitur,

Erat autem intra binos oppositos sibi porticus in medio vallis, fossa profunda satis & ampla, & subselliis suis instructa, quæ aquâ Martia ad eam altitudinem latitudinemque replebatur, ut lintribus cymbisque sufficientem ad Ludos Neptunios celebrandos capacitatem præberet; atque in hac fossa hominum utriusque sexus multitudo noctu diuque exsecrando commercio lasciviæ turpitudinisque, sine ulla verecundia, frena gestibus inconditis, cantando, saltando, natandoque Canopico more laxabant, quibus *Adrianus*, uti hujusmodi deditissimus erat, ita quoque summo suo gustu, tum hujusmodi venereis scurrilibusque spectaculis, tum obscænis cantilenis, saltibus, choreisque, quæ ingenti cum confusione ibidem peragebantur, à gravioribus negotiis paulò liberior, delectabatur. Denique locum fuisse fontibus undique irriguum, ex ruinis, ubi in hunc usque diem canalium orificia spectantur, colligitur; cernuntur & in nonnullis locis scalæ seu cochlides ita constitutæ, ut ex una parte adscensus, ex altera descensus hominum continuò euntium redeuntiumque sine impedimento concederetur.

§. II.

De reliquis partitionibus Villæ, *quæ sunt* Infernus, Campi Elysii, Prytaneum.

VErsus occidentalem partem ingens vallis occurrit, in cujus edito latere integer adhuc tholus spectatur, in loco, qui hodiè *Rocca bruna* dicitur, & est sub Jurisdictione Tyrocinij *Soc:* tis JESU ad *Sanctum Andream Romæ*, ubi mihi quotannis summa sanè commoditate tanquam in propria villa constituto, dictæ *Adrianeæ villæ* rudera explorare concessum fuit. Atque hic locus, *Ligorio* & *Nicodemo* teste, inferorum locus fuisse putatur, in quo per aquæductus subterraneos *Adrianus* expresserat eos, qui à Poëtis memorantur, fluvios, *Phlegethontem*, *Cocytum*, *Lethen*, unà cum variis hypogæis, in quorum parietibus tormenta inferorum, vas *Danaidum*, Rota *Ixionis*, & similia à Poëtis efficta depicta, teste *Lampridio*, cernebantur. Veruntamen hunc locum ichnographia *Academiæ* jungit: alii hoc loco fuisse mancipiorum custodias existimant, qui tum catenarum, quibus onerabantur, sono & strepitu, tum tumultu vociferantium, inferni horrendam, & plenam confusione scenam exprimebant.

Inferorum regio.

Non procul indè, putant nonnulli fuisse quoque *Elysios Campos* ab *Adriano* exstructos, unà cum repræsentatione *Tempe Thessalorum* in quibus, quidquid jucundum & delectabile desiderari poterat, sive Aularum splendorem & magnificentiam, statuis Deorum, nobilissimisque picturis exornatam, sive fontium salientium, nec non hortorum

Elysii campi.

hortorum viridariorumque deliciosam varietatem spectes, expositum conspiciebatur; & etiamnum ejus vestigia non obscura, uti ex mappa patet, supersunt. Restat *Prytaneum*, quod *Ligorius* putat fuisse in extrema *Villæ* parte versus Meridiem exporrecta.

Prytaneum. Erat autem *Prytaneum Athenis* locus, in varia habitacula, aulas, & cameras divisus, in quo Judices summo cum rigore justitiæ, Rerum publicarum causas agebant. Nam uti Halicarnassæus ait; *quæ ab iis* Prytanea *vocantur, erant loca publica sacra, quorum cura pertinet ad eos, qui supremum Magistratum in Republica obtinent.* Vel, ut alii volunt, in quo emeriti milites, senectute, & infirmitatibus pressi, communibus sumptibus, magno nostris Principibus proposito exemplo, alebantur. Quod institutum cum placuisset *Adriano*, simile quid in sua *villa* machinatus est. Atque hæc sunt, quæ pro innumerabili rerum memorandarum copia & multitudine, paucis explicanda censui.

Jam verò nihil aliud superest, nisi ut post singularum partium expositionem totius *Villæ* ab *Adriano* in *Tyburtino agro* incomparabili magnificentia exstructæ ichnographiam hîc appositam luculentius contemplemur. Hanc Eminent.[mus] *Franciscus* S. R. E. Card.[lis] *Barberinus*, multorum Literatorum deprecatione impulsus, primus novo ausu in Reip. Lit.[tiæ] augmentum ornamentumque partim ex *Pyrrhi Ligorii* Architecti delineatione, olim jussu Card.[lis] *Hippolyti Estensis* peracta, compilatam partim opera & studio *Francisci Contini* viri rerum antiquarũ peritissimi denuò ad incudem reductam nova dimensione emendatam omnibusque numeris tandem absolutam æri incîdi curavit, tã exacta cura & diligentia, ut ad ejus perfectionem nihil amplius accedere posse videatur; quam & huic præsenti *Latii* operi inseri jussit. Cum verò dicta ichnographia major esset, quam ut Libro commodè imponi posset, nos pro mole operis ad faciliorem singularum partium comprehensionem, in epitomen reductam, hic ob oculos exponimus curiosi lectoris.

BREVIS COMPILATIO

Præcipuorum Locorum, quæ in præsenti hujus Villæ *Ichnographia spectantur.*

Districtus I literis A B C D signatus. *Theatrum* dictum fuisse *Ligorius* asserit, eò quod theatris, circis, hippodromis, aliisque innumeris fabricis, uti porticibus, ambulacris, xystis, vestibulis, delubris, cœterisque locis, quæ tum scenicis tum gymnasticis exercitiis serviebant, accommodatus fuerit. Habebat sibi juncta innumera habitacula in usum militum constituta.

Districtus II litera E signatus, continebat eam *villæ* partem, quæ à varietate rerum ibidem expressarum Ποικίλη Pœcile à *Græciæ Pœcile* sic dicta fuit; atrijs, ambulacris, peristyliis, fanis, camerisque confertus.

Districtus III litera F signatus, monstrat judicio *Ligorii* vestigia BIBLIOTHECÆ *Adrianeæ*, quam *Adrianus* ingenti fabricarum ædificiorumque ad omnem commoditatem eorum, qui literis bonisque artibus incumbere desiderabant exstructorum congerie condiderat, theatris, ambulacris, templis, balneis, viridariisq̃ splendidissimam: & continet vicina fabricarum rudera, quæ signantur literis G H I.

Districtus IV signatus litera K, *Canopus* dicebatur ad formam *Canopi Ægyptiaci* ab *Adriano* exstructus; de quo fusius in præcedentibus actum vide.

Districtus

Distrĩctus V, signatus litera L, olim, uti *Ligorius* tradit, *Academiam* exhibebat more *Græcorum* ad *Atheniensis* similitudinem *Academiæ* constitutam, *templo Apollinis*, aliisque fanis & delubris, nec non theatris, porticibus, atriis, ambulacris, viridariisque ad Philosophantium usum superbissimè accommodatam:

Districtus VI, signatus litera M, *Inferorum regnum*; & paulò post, *Campos Elysios* summa fabricarum ad omnem amœnitatem exstructarum varietate exhibebat.

Districtus VII, signatus litera N, *Lyceum Atheniense* exprimebat, aquæ ductibus cæterisque fabricis, uti templis, porticibus, ambulacris, viridariis, balneisque oppidò magnificum & splendidum.

Districtus VIII, signatus litera O, *Prytaneum Atheniensium*, Veteribus militibus senio confectis sustentandis destinatum.

Districtus tandem signatus litera P Vallis erat, quam arboribus utrinque ad omnem amœnitatem dispositis, nec non riguis limpidissimarum aquarum rivis excultam, *Adrianus* THESSALA TEMPE, ne quicquam jucunditatis Villæ suæ deesset, appellari constituit.

Quid verò Theatrales ejusque fabricæ, quid *Pœcile*, quid *Bibliotheca*, *Academia*, *Canopus*, quid *Lyceum* & *Prytaneum*, quid *Tempe*, *Inferorum*, *Elysiorumque Camporum* regna sibi velint, in præcedentibus primo hujus *Villæ* capite exposuimus, ad quæ lectorem remittam. Ex hac itaque Ichnographica *Villæ Adrianeæ* descriptione, Lector, invisam inauditamque hujus villæ magnificentiam (quâ nulla ex *Romanorum* sumptuosis fabricis splendidior, neque vastior, neque raritate ædificiorum illustrior visa fuit,) sat superque colligere poteris. Quæ tamen abdito Dei judicio, non nisi ad 80 annorum durationem pertigit.

Atque ex hisce Lectori luculenter patet labilis rerum humanarum conditio, quàm fugax rerum omnium memoria, quam nemo non ex stupenda hujus *Villæ* fabrica colligere poterit. Videbatur *Adrianus* æternam nominis sui gloriam superba & invisa hac non *Villa*, sed civitate integra eâ magnificentiâ, quam retulimus, exstructâ ambire; *Interitus Villæ magnificentissimæ.* sed quàm citò illam exstruxit, tam citò in ruinam data fuit, ita ut nullus Romanorum scriptorum præter *Spartianum*, qui ejus meminerit, inventus fuerit; *Antonino* successore, primò in ejus ornamenta manus mittente, ut iis Thermas suas Romanas, quas condere constituerat, condecoraret. Ita dum unus gloriam furatur alterius, omnia tandem eandem vicissitudinum varietatem sortiuntur. Modò *Villa* hæc verè villarum Regina ita deformata jacet, ut non nisi cadavera & sceletra palatiorum intuearis, omnia plena virgultis, spinis, senticetisque obsita, & uti rectè Gobellinus *l.* 5. historiæ scribit: *Extra Vrbem*, inquit, *ad tertium milliarium* Hadrianus *Imperator nobilissimam* villam *exædificavit adinstar magni oppidi, cujus extant adhuc Templorum sublimes & celsæ testudines; cernuntur & aularum cubiculorumque semidiruta ædificia, visuntur peristyliorum, porticuum, piscinarum, Theatrorumque fastigiatæ moles; & ubi quondam Imperiale Solium cœlesti fulgore splendebat; ubique superba fabricarum, hortorumque constructio* Elysos Campos *æquare videbatur; ubi Purpurati sedere magna cum potestate Tribuni, ibidem præter rubos & sentes nihil reperias; Reginarum Cubicula, facta sunt serpentum, viperarum, bufonumque habitacula; adeò rerum mortalium fluxa & inconstans natura est.*

Paucis tamen hoc loco tam exigui temporis, quo *Villa* sibi constitit, causam aperiam: latet enim sub iis quidpiam Divinioris arcani consilium; itaque sic sese res habet.

Post absolutam *Villæ* singularumque partium fabricam, nil aliud restare videbatur, quàm Encænia summa pompa & solennitate celebranda; & quoniam moris erat, post ingentes à Romanis Cæsaribus *Causa destructionis Villæ.*

Cæsaribus exaltatas fabricarum moles, eas uni ex Diis consecrare; hinc *Adrianus* in *Herculei* operis fabrica, *Herculi* solenne sacrificium offerre constituit, veluti humani sanguinis propitiatorium. Undè diabolico impulsus instinctu, Augurumque consilio, *Adrianus* impias in innocuum *Christianorum* sanguinem convertit manus; at quoniam intellexerat, *Tybure Getulium* Senatorem esse, qui cum universa domo sua Christianam fidem non solùm coleret, sed & innumeros alios, & inter cœteros *Cerealem* Cæsari intimum, ad eandem suscipiendam traxisset, atque adeò gratius sacrificium Cæsarem præstare non posse, quàm si *Getulium* cum universa domo *Herculi* dedicaret *Tyburtino*. Dictum ac mox in executionem deductum, *Getulium* cum *Cereali*, *Amantio* & *Primitivo* sibi sisti jussit, quos acerbissimis verbis increpans, *Christumque* ejurare præcipiens, cum in fide caute *Marpesia* firmiores reperisset, post carceres & flammas fustibus tandem trucidari jussit; posteà furorem convertens ad *Symphorosam* & septem ejus filios, quos comprehensos sibi sistens, ad ejurandam fidem Christianam exhortatus est, quod ni facerent, exquisitissimis tormentis se morti tradendos scirent. Sed Sancti *Christi* Martyres tam exoptatam Martyrii coronam, jam dudum desideratam, minimè negligendam duxerunt. Quarè omnes constanti in *Christum* fide, & illibatæ Religionis amore mortem præ vita, æternæ vitæ præmia præ fluxarum opum, quas ipsis Cæsar, si *Christum* ejurarent, promiserat, caducitate elegerunt. Undè crudelissimis ad unum omnes mortis generibus sublati fuerunt, salutis nostræ, anno 138, cum innumeris aliis *Romæ* multò antè comprehensis, quos inter *S. Eustachius*, cujus Archistrategum egerat, unà cum uxore & filiis unus fuit, sustulit. Intereà occulta Dei operante vindictâ, *Adrianus* incognita quadam Medicis infirmitate, sanguinisque fluxu correptus, ut quorum insontium Sanctorum Martyrum sanguinem inhumana atrocitate effuderat, scelus proprii sanguinis effusione lueret, in ingentes animi mœrores cruciatusquè incidit, qui morbus uti à Medicis auræ *Villæ* insalubrioris adscribebatur, ita quoque statim delicias *Bajarum* melioris cœli usu Cæsarem mutata statione, nisi mori mallet, frui debere, Medici præscripsère. Quò profectus indies magis magisque crescente animi mœstitiâ, eò deductus fuit, ut jam diuturnioris vitæ pertæsus, tandem Medico lethæum toxici poculum sibi propinari præceperit; & cum Medicus manum in Cæsaris vitam mittere sibi inconsultum teneret, fuga sibi consulens, id mancipio executioni mandandum reliquit, qui vel ipsius Cæsaris atrocissimi minis, ni faceret, tandem adactus, poculum lethæum præbuit, ex quo protinus extinctus, meritas sceleratæ vitæ transactæ pœnas dedit. Eccè manifestam Dei ob adeò sævas in *Christianos* persecutiones exercitas vindictam. Refert *Spartianus* ante obitum *Adrianum* tenerrimo affectu sequentes versiculos protulisse:

Animula vagula, blandula,
Hospes, comesque corporis,
Quæ nunc abibis in loca,
Pallidula, rigidula, nudula,
Nec ut soles, dabis jocos?

Vix in ejus locum successerat *T. Antonius Pius*, cum eccè & ipse novas in urbe Thermas excitaturus, cum de modo cogitaret, *villa* prætereà *Adriani* noviter exstructæ parum affectus esset, quidquid in *Villa Adrianea* pretiosum reperit, in suarum Thermarum splendorem contulit; quam deindè *Gothi*, & posteà variæ revolutiones in ultimam vastitatem dederunt, ita ut à *Villæ* conditu usque ad ultimam ejus ruinam, non nisi 80 anni intercesserint. De *Getulii* sociorumque Martyrio ita Baronius in notis Martyrol.

In Agro Tyburtino *exstat vetus memoria jam collapsa, censeturque ille locus arenarium, ubi* S. Symphorosa *prædictos Martyres sepelivit.* Deindè

Sacrificiū post Villam extructam mors fuit Christianorum.

Cerealis ad Christi fidem conversio & martyrium.

Symphorosa cum filiis morti traditur.

S. Eustachii & sociorum mors.

Cæsar Adrianus morbo insolitis infestatur.

Antoninus suas thermas Villæ Adriani ornamentis instruxit.

indè in Martyrologio Romano ita legitur:

Roma via Salaria *passio* Beati Getulii *clarissimi & doctissimi Viri, sociorumque* Cerealis, Amantii, *&* Primitivi, *qui jussu* Adriani *Imperatoris à* Licinio *Consulari detenti primò cæsi, deindè in carcerem trusi, postremò incendio traditi, cum nullo modo ab igne læsi fuissent fustibus illiso capite Martyrium complevere, quorum corpora* Symphorosa B. Getulii *uxor collegit, & in arenario prædii sui sepelivit.*

Locus in quo sepulti fuere filiorum S. Symphorosæ *corpora.*

Arenarium illud adhuc exstat in *via Tiburtina* novem millibus passuum à *Tybure* dissitum, in quo rudera adhuc pervetustæ Ecclesiæ à *Christianis* primis olim in honorem SS. Martyrum exstructæ spectantur, ubi & prædium *S. Symphorosæ* fuisse traditur, & etiamnum possidetur à *Masseis* ex Patritiæ nobilitatis Romanæ familia, ubi *Symphorosa* & *Getulij* mariti sui sociorumque corpora deposuit, & posteà etiam ipsa cum septem filijs eodem in loco depositi fuerunt; quem locum *Christiani* postmodum Græca voce ad Septem Βιοθανάτους, id est, ad septem Martyres violenta morte mulctatos, vocarunt. Verùm cum successu temporis *Longobardorum* invasione Romanum Territorium flammis ferroque devastaretur, *S. Stephanus* Papa III hinc ablata corpora *Romam* translata in Ecclesia *S. Angeli* in foro piscario recondidit; ita Baronius:

Via Tyburtina *habetur nobilis & pervetusta* S.[ae] Symphorosæ *memoria. Horum reliquiæ* Romam *translatæ, ac nostris temporibus inventæ sunt in Diaconia* S. Angeli *in foro Piscario, & unà cum ipsis plumbi lamina his verbis descripta:*

Hîc requiescunt SS. Martyrum Symphorosæ, *viri sui* Zotici, *& filiorum ejus corpora à* Stephano *Papa translata;* Getulius *etiam* Zoticus *dictus reperitur.*

Et ne quicquam hîc omisisse videar, monstratur etiamnum in Ecclesia *S.*[ti] *Vincentij* crypta summæ devotionis, in qua *S.*[ta] *Symphorosa* cum suis filiis, sævientis persecutionis tempore, se abscondere solebat, quam & *Baronius* citato loco innuit. In foro quoquè *Herculei Templi* olim ulmus spectabatur, è qua *Symphorosam* jussu cæsaris capillis aliquamdiù suspensam ferunt, ex qua arbore in nostra Tiburtini collegij Ecclesia adhuc crux formata summa cum veneratione exhibetur. Sed hisce fusius forsan, quàm par erat, occasione Martyrum commemoratis, jam occeptum *Villarum Tyburtinarum* argumentum prosequamur.

Ulmus Tybure, *in qua* S. Symphorosa *suspensa traditur.*

CAPUT IV,

Villa Syphacis *Regis* Numidiæ.

Contendentibus de summa rerum *Annibale* & *Scipione* in *Europa*, & in *Africa Syphace*, & *Massanissa Getuliæ* Rege, hic à *Syphace* Regno suo expulsus, omnibusq; bonis exutus, & ad incitas redactus, sylvas oberrabat. *Syphax* itaque ob subactum inimicum victoriâ insolens, à *Scipione Romanorum* Duce tandem & ipse post expugnatam *Carthaginem* subjugatus, præda *Romanorum* fuit. *Scipio Massanissâ* in regnum suum, quod ei *Syphax* violentiâ armorum eripuerat, restituto, *Syphacem* Regem *Romam vinctum* perduci jussit, qui *Albæ* aliquantum temporis commorans, tandem in *Tyburtinam villam* sibi paratam concessit, ubi infelicitatis suæ statum deplorans, è quanto potestatis culmine cecidisset, considerabat, ut qui utriusque Regni, *Romani & Africani* absolutum dominium spe devoraverat, novercante fortuna in ultimum miseriæ barathrum præcipitatum se videret. Nè verò tanti nominis Rex viliùs quàm deceret, viveret, *Romani*

propriis

propriis expensis ipsi *villam* ad habitationem non solùm commodam, sed & deliciosis fabricis peramœnam reddidere, ubi & fatis cessit. Spectantur hujus *villæ* rudera etiamnum in *via Valeria*, in loco dicto ad *S. Marcellum*. Narrat *Ligorius*, fontem suo tempore detectum fuisse ex candido marmore, binis conchis, quæ aquam acceptam in alia extra posita vasa effundebant, constructum; tota verò moles sustentabatur fulcris in formam pedum Leoninorum elaboratis. Detectum quoque eodem tempore, eodemque loco sepulchrum in formam Crucis constructum, intra quod fenestellæ cernebantur in circuitu collocandis accendendisque lucernis destinatæ. Monumenti longitudo exterior 43 palmos, latitudo viginti æquabat. Interior verò longitudo 38 palm. latitudo in 13 palm. extendebatur. Inventa præterea complurima electissimi marmoris fragmenta, *Paulus V* Pontifex *Romam* adducta, ad fabricam Sacelli Deiparæ, Ecclesiæ *Sanctæ Mariæ Majoris* exornandam destinavit.

Fons Syphacis Regii.

Sepulchrum Syphacis.

§. I.

Villa Zenobiæ Palmyræ *Reginæ*.

ZEnobia filia *Odenati* Regina *Palmyrenorum* bis commisso cum *Aureliano Romano* Imperatore in *Persia* prælio, tanta animi fortitudine se gessit, ut cuinam parti victoria cederet, dispici vix posset; tandem urbe, ad quam confugerat, obsidione cinctâ, & ipsa fascibus *Romanorum* cedere coacta, ab *Aureliano* capta, & *Romam* in triumphum unà cum suis filiis ducta fuit anno, *Christi* 274. Inter cœteros Cæsarum triumphos & pompas, nulla, *Blondo* teste, *Romæ* aut splendidior, aut magnificentior visa fuit. Siquidem *Zenobia* tot tantisque gemmarum cimeliis exornabatur, ut ponderi non ferendo se esse conquerens, ad nonnihil quiescendum, pompam sistere oporteret; pedes nudi aureis annulis vestiebantur, manus catenis aureis ligatæ, nimio oculos fulgore perstringebant, collum pariter catena ex puro auro circundatum erat, cujus extremitas à Persico præcone tenebatur. In stuporem & admirationem rapiebant spectantium animos mirum in modum heroicæ Reginæ dotes naturæ in fœmina non visæ ampliùs; inerat ei imperterriti animi vigor, Regiæ dignitatis splendor in vultu; robur mentis in capessendis opportunè consiliis, in oculis supra modum vigentibus prudentia summa, incredibilis venustatis splendor in totius corporis habitu elucebat; tantus in dentibus sub fusci coloris temperie candor nitebat, ut margaritas eam in ore plerique, non dentes habere putarent: vox clara & virilis, severitas ubi necessitas postulabat: castitatem ejus tantam fuisse scribit *Vopiscus*, ut ne quidem maritum suum sciret, nisi tentatis conceptionibus. Ipsa tandem utriusque fortunæ prosperæ, & adversæ jactum ingenti animo experta, solitariam vitam concessione Imperatoris amplexa, in villa quadam *Territorii Tyburtini* vitam ad mortem usque peregit. Linguæ Persicæ, Græcæ, Latinæ, Ægyptiacæ haud imperita; pedestri ambulatione sæpè, lecticâ nunquam, equitando sæpissimè se exercere solebat. In mensali apparatu splendidissima; in conviviis verò ad imitationem *Cleopatræ* Reginæ *Ægypti*, cui se sanguine affinem esse dicebat, poculis aureis ingemmatis utebatur. De qua Petrarcha:

Triumphus Zenobiæ Reginæ in urbem.

Splendor & magnificentia Reginæ, aliæque naturæ dotes.

Linguarum peritissima.

Nel cuor femineo fù tanta fortezza
Che col bel viso, è con l' armata chioma
Fece temer, chi per natura sprezza.
Io parlo dell' imperio alto di Roma
Che con armi assacio, benche all' estrimo.

Fosse al nostro Trionfo ricca soma.

Quam etiam antequam vitâ fungeretur, *Christi* fide imbutam fuisse, *Baronius in Annalibus ad annum* 274 tradit. Verùm de rebus gestis hujus Reginæ qui plura desiderat, is adeat *vitam Aureliani Imperatoris.*

Villa Zenobiæ *in* territorio Tiburtino.

Ubinam verò in Territorio *Tyburtino villa Zenobiæ* fuerit, Vopiscus sequentibus verbis, ubi de *Zenobia* agit, declarat. *Huic ab* Aureliano *Imperatore vivere concessum fuit; ferturque vixisse cum liberis jam more Romano, data sibi possessione in* Tiburti, *quæ hodiè* Zenobia *dicitur, non longè ab* Adriani *palatio, atque ab eo loco, cui nomen est* Conchè. Ex hisce verbis *Ligorium* secutus dico, *Villam Zenobiæ* fuisse prope lacum, quam sulphuratam vocant, thermarum nobilitate celebrem, ubi à *Marco Agrippa* fabricæ sumptuosissimæ ad usum Thermarum exstructæ, quibus & *Augustum Cæsarem* oppidò delectatum fuisse scribunt Authores, & in hunc usque diem etsi semirutæ spectantur, de quibus infrà pluribus. Si quis *Zenobiam* hîc habitasse dixerit, is non incongruè senserit; si verò ob aëris insalubritatem locum hunc Regiæ habitationi incommodum asseruerit, is saltem mecum in vicino loco, ubi hodiè *prædium S^ti. Antonii* in urbe situm est, *Villam* constitisse consentiet, cujus manifesto Veterum ædificiorum rudera, quæ inibi adhuc deteguntur, indicio sunt, ubi & *Ligorio* teste, tempore *Hippolyti* Cardinalis *Estensis*, detectum fuisse marmoreum lapidem, in quo novem *Musarum* imagines exititio opere elaboratæ spectantur, & non procul hinc in loco, quem *Collem Ferri* dicunt, à *Friderico Cæsio* Duce d' *Acquasparta* inventas fuisse armillas aureas, similiaque, quæ ad mundum muliebrem spectant, vasa inventa fuisse, *Antonius del Rè* refert. Undè verisimile est, in loco, ubi hodiè *prædium S^ti. Antonii* cernitur, *Villam Zenobiæ* fuisse, in *colle* verò *Ferri* ejusdem sepulcrale monumentum, & planè *Vopisci* descriptioni congruit. Nam in hunc usque diem locus Tybur inter & *Lacum Albaneum* interjectus *Conca* etiamnum dicitur, & à *Villa Adriani* vix bis mille passibus distat, uti in Mappa Lectori patebit.

Sepulchrum Reginæ.

§. II.

Villa Mecænatis *posteà* Cæsaris Augusti.

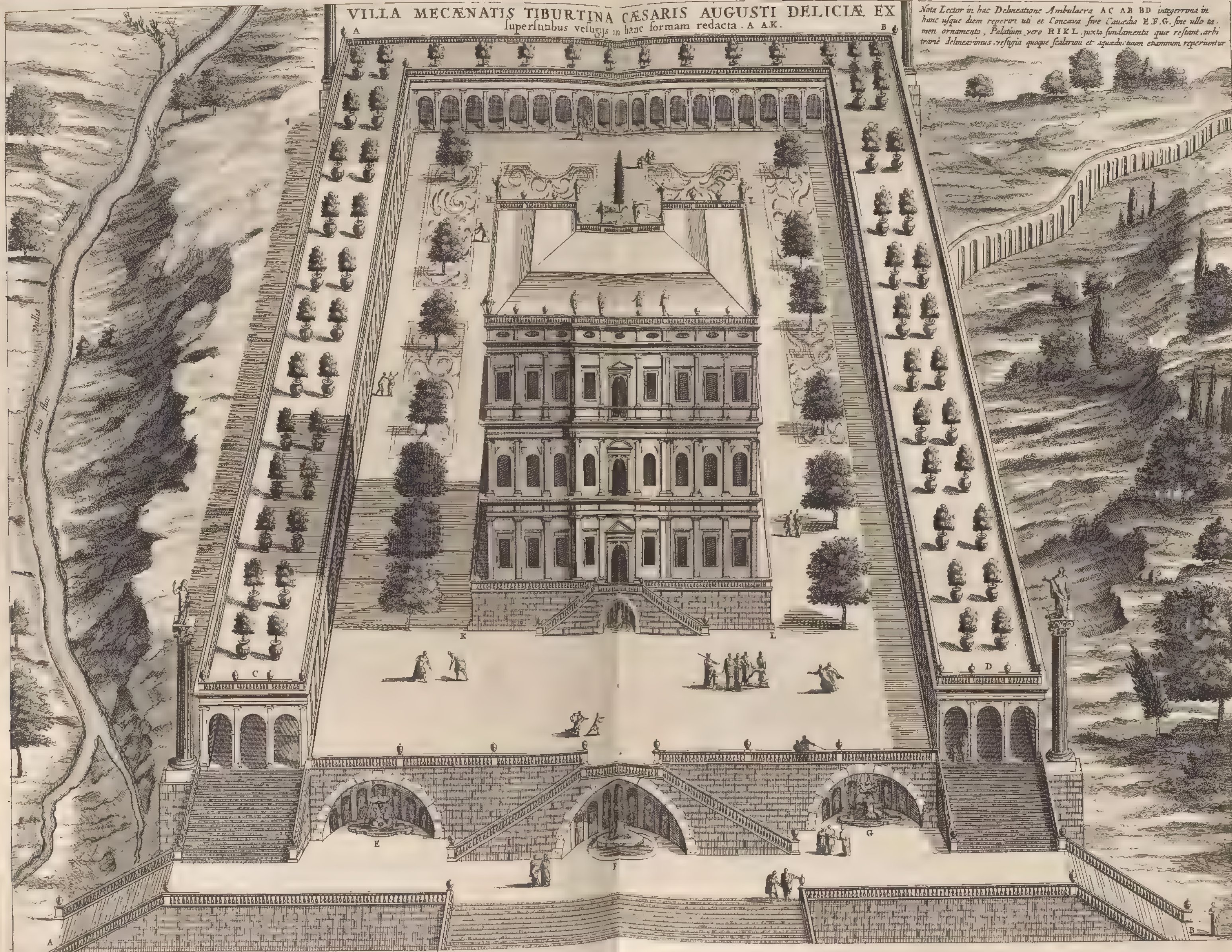
AUthor *Syntagmatis Heroici* inter alia, quæ de *Mecœnate* tradit, eum ex Regio sanguine priscorum *Hetruriæ Lucumonum*, quos & Reges & Dynastas vocabant, exortum fuisse, & quidem stirpis suæ ultimum, quod haud dubiè ex Horatiano illo versu (Mæcenas *atavis edite Regibus*) didicit. *Aldus Manutius* eum *Cilnium* quoque appellatum fuisse docet. Hic *Tyburtino agro* delectatus, uti rerum omnium opulentiâ florebat, ita quoque repudiatis rerum publicarum tumultibus, sibi suisque Musis, in quas naturali pronitatis vi, veluti pondere quodam ferebatur, victurus, *villam* in ultimo *Tyburtinæ urbis* clivo, omni deliciarum genere confertam exstruxit, quam modò ex ruderibus instaurandam duximus.

Tametsi *Ligorius* hanc *Villam* amplè descripserit, quia tamen & ego ejus rudera singulis penè annis, quo *Tybur* mihi adire licuit, summa mentis reflexione examinavi, quid ex utriusque descriptione veritati magis congruum fuerit, lectoris esto judicium.

Substructiones Villæ.

Primò quidem versus Septentrionem spectatur præcelsum dicti clivi præcipitium, cui *villæ* substructiones, quæ in hunc usque diem integræ adhuc spectantur, innitebantur, opus sanè adnè admirabile, quod sanè vasta sua mole nulli ex *Romanorum* fabricis cedat, per cujus meditullium *Via Valeria* pandebatur ad *Samnites Pelignosque* ituris; stupendis arcubus & camerarum etiam-

Via Valeria.

VILLA MECÆNATIS TIBURTINA CÆSARIS AUGUSTI DELICIÆ EX
superstitibus vestigijs in hanc formam redacta . A A.K.
Nota Lector in hac Delineatione Ambulacra AC AB BD integerrima in
hunc usque diem reperiri uti et Concava sive Cavædia E.F.G. sine ullo ta.
men ornamento , Palatium vero HIKL . juxta fundamenta quæ restant . arbi
trarié delineavimus , vestigia quoque scalarum et aquæductuum etiamnum reperiuntur
A
B
C
D
E
F
G
H
I
K
L

Blank inserted to ensure correct page position

etiamnùm ſuperſtitum vaſtitate conſpicuum; his arcubus ex oppoſita parte eodem ordine poſiti arcus congruunt, ita ut *Via Valeria* medium inter utriuſque partis arcuum, locum tenuerit, quam & portam obſcuram hodiè à tenebroſo tranſitu vocant. Verùm ut hæc meliùs concipiantur, ejus ſchema hîc apponendum cenſui.

Supra hujuſmodi inſanæ molis ſubſtructiones, *Villa Mecænatis* fundata fuit eo, qui ſequitur, modo. Habebat illa, quantum ex ſuperſtite adhuc Fabricâ colligere licet, duos columnarum ordines, quarum una alteri, Dorico & Ionico labore quàm ſcitiſſimè ex coctis lateribus concinnatæ ſupra firmiſſimos & prægrandes abacos impoſitæ cernuntur: ex quarum poſitione columnarum naſcuntur duæ porticus in circuitum poſitæ, quarum exterior circumquaque borealem camporum plagam ſumma cum amœnitate ſpectare licebat; hinc totius *Latii* veteris diſtrictum verſus Meridiem; illinc *Sabinæ* Regionis territorium ab occaſu, ibi circumfuſorum montium concatenatam ſeriem unà cum formidabili *Anienis* valle; hinc ad ortum *Agros Præneſtinos Labicanos*, *Gabiorum*, *Tuſculanorum*, longè lateque profuſam planitiem. Altera interior ambitu ſuo atrium conficiebat, de quo poſteà. Intra duas haſce porticus varia camerarum aularumque habitacula cernuntur; quæ tamen non aliundè, quàm per dictarum porticuum aperturam, lumen recipiunt; etſi enim omni diligentia inquiſiverim, nullam tamen in dictis cameris feneſtrã, uæ lumen admittat, reperire licuit, ut proindè vix concipi poſſit, quomodò in iis commodè habitare potuerint; apertis enim portis aëris interfuſi inclementiam eos ſuſtinere neceſſe erat; clauſis verò, ob cimmerias tenebras, lumen, niſi candelarum lucernarumque ope, non habebant, neque caminorum in eo veſtigia notantur. Verùm de hiſce pluribus in ſequentibus; ut proindè non niſi converſationi eorum, qui ad *Mecœnatem* magno numero confluebant, ubi veluti in Stoa quadam *Zenonis*, & Peripato Ariſtotelico, de variis artibus & ſcientiis, cœteriſque ingenii luſibus, quiſque genio ſuo indulgebat, deſtinatas fuiſſe exiſtimem. Rurſum in Atrio interiori, aliud aſſurgebat, uti ex murorum veſtigiis apparet, ædificium, cujus inferior contignatio, uti *Ligorius* conjicit, continebat pulcherrimam fontis fabricam, quæ undique & undique in vicina concharum receptacula aquas, tum ad uſum domeſticum, tum ad amœnitatem & magnificentiam loco conciliandam, diffundebat. Supra hanc contignationem primam per ſcalas ſingulari artificio diſpoſitas ad alteram contignationem aſcendebatur; ubi ego habitationem *Mæcenatis* ad omnem humanæ vitæ uſum commodiſſimam fuiſſe, puto; quanam verò palatium iſtiuſmodi partium ſingularum diſtributione conſtitutum fuerit, deficientibus veſtigiis, non niſi conjecturâ conſequi poſſumus; undè & tibi hanc fabricam, non qualis revera fuit, ſed qualis eſſe potuit & debuit, in ſchemate exprimendam cenſui. Reperiuntur præterea inter alia ad aſcenſum villæ Octanguli fani veſtigia, ſuperbiſſimis columnis fulti, quarum una adhuc ad *Ecclesiam Sᵗæ. Mariæ del paſſo* ſupereſt, quam ſcitiſſimè elaborata. Verſus occaſum quoque *Ligorius* detexiſſe ſe ait ſcalarum pulchro ordine in circuitu diſpoſitarum ſitum, per quas ad *Villam* aſcenſus dabatur; hodiè dictarum fabricarum locus in amœniſſimam vineam primò à *Theobaldinis*, modò à *Cocconariis*, qui loci poſſeſſores ſunt, excultus; ita ut præter dictas porticus, nil aliud reliquum videatur. *Villam* prout olim à *Mæcenate* exſtructa fuit, ſequenti ſchematiſmo exhibemus.

Situs Villæ Mæcenatis.

In hac *Villa Mæcenas* ſumma cum quiete victitans, amœniſſimis ſtudiis animum fovebat, ab omni ambitionis labe quàm remotiſſimum; undè nemo illo charior & familiarior *Auguſto*, ita

ut mundi, qua premebatur, mole, mentem negotiorum multitudine & varietate fessam nonnihil relaxaturus, ad hanc *Villam* veluti ad sacram anchoram, dulci *Mæcenatis* consuetudine fruiturus confugeret. Et uti *Mæcenas* semper liberali & munifico animo præsertim erga literatos fuit, ita quoque viri doctissimi ejus famâ allecti undique & undique ad eum confluebant, quos propriis alebat sumptibus, omnia iis non necessaria duntaxat ad literarii muneris dignitatem cum laude sustinendam suppeditabat, sed etiam abundanter & superaffluenter: undè ejus singulari liberalitate & munificentia in literatos, accidit, ut in hunc usque diem, ii, qui studia literatorum fovent, *Mæcenates* audire mereantur. Inter alios tamen incredibili amore & benevolentiâ prosequebatur *Virgilium* & *Horatium*, quorum conversatione vix satiari posse videbatur, undè utrique *Villam* ad musarum cultum peropportunam exstrui curavit, de quibus posteà. De *Mæcenate* tria commemoratione digna refert *Plinius, l. 7. c. 51.* primò quod videlicet febre perpetua laboraret, ab eaq; liber nunquã esset; deindè quod integro triennio nunquam somni beneficium habuerit; tertiò quod primus asini lactentis adhuc, carnem comedendam præscripserit. Atque ut ad *Villam* revertamur; *Mæcenas* moriturus, cum tot jam annis *Augustum* hospitem in ea recepisset, quemque tanto affectu semper prosesecutus fuisset, eundem *Villæ* hæredem constituisse fertur, ut proindè vel ex hoc capite non *Mæcenatis* duntaxat, sed & *Augusti Cæsaris Villa* in hunc diem appelletur, & putant nonnulli id ex inscriptione, quæ in foramine fornicis, quod inferiori concamerationi obscuriori lumen præstabat, in marmorea tabula inscripta, colligi; quam à me excerptam hîc apponendam duxi: sic enim habet:

Augusti erga Mæcenatem affectus & benevolentia.

Poetarum oratorumq; aliorum hominum literatorum summus fautor.

Plinius.

Mæcenatis miræ proprietates.

Hæres Villæ Augustus.

C. RUSTICIUS. C. F. ITER.
L. OCTAVIUS. L. F. VITULUS.
IIII VIR. D. S. S.
VIAM INTEGENDAM
CURAVERE.

Ego verò non puto nomen L. OCTAVIUM, hoc loco cadere supra *Octavium Augustum*, sed supra unum hujus nominis IIII viarum curatorem. *Mæcenatem* itaque hujus *Villæ* suæ hæredem *Augustum* constituisse, in præcedentibus demonstrasse sufficiat. Aliam inscriptionem hîc inventam fuisse refert *Aldus Manutius*, quam *Ligorius* è loco suo dilapsam in *Ecclesiam S^ti. Sylvestri* translatam fuisse scribit, quam tamen omni diligentiâ adhibitâ ibidem reperire non licuit. Tenor verborum hic est.

C. LUCTIVS. L. F. AULIAN. Q. PLAUSURIUS. C. F. VARUS
L. VENTIDIUS. C. F. BASSUS. Q. OCTAVIUS. C. F. GRAECHIN.
IIII. VIR.
PORTICUS P. CCLX. ET EXSEDRAM ET PRONAON
ET PORTICUM. PONE SCÆNAM. LONG. P. CXL.
S. C. F. C.

Sed hæc de *Villa Mæcenatis* sufficiant.

§. III.

VILLA QUINTILY VARI. PROPINQUI CÆSARIS AUGUSTI.

Blank inserted to ensure correct page position

§. III.

Villa Quintilii Varii *Consulis*.

QVintilianus Varus consulari dignitate illustris, nec non *Cæsari* propinquus, ab *Augusto* in *Germaniam* missus anno urbis conditæ, 741 contra *Herminium* filium *Sermigeri*, gentis istius principem: a quo tribus ejus legionibus ad internecionem deletis, clade, post eam quam *Parthi Romanis* sub *Crasso* intulerunt, omnium maximâ, tanto idcirco horrore & indignatione *Augusti* animum concussum fuisse referunt authores, ut capite parieti illiso, illud identidem repeteret: Vare *redde mihi meas legiones*. Hic clade peracta, ab hostibus circumdatus, cum nullum sibi effugiendi modum inveniret, gladio in seipsum converso, occidit: cadaver ejus igni datum, & semiustum furore hostium in mille partes distractum præter caput, quod *Romam* delatum, in sepulchro majorum suorum repositum fuit; de quo fusius agentes vide *Vellejum Paterculum* & *Appianum Alexandrinum*.

Miserabilis interitus Quintilii Varii.

Varus itaque *Villæ*, quam describendam suscepimus, fundator fuit: hæc è regione *Villæ Mæcenatis*, sive *Augusti*, ultra *Anienem* in loco edito situm suum habuit, uti ex mappa patet; fuitque eâ magnificentiâ exstructa, ut cum *Villa Mæcenatis* quodammodò, quà sumtibus quà magnificentiâ certare sit visa. Restant in hunc usque diem ejusdem non contemnenda vestigia, quæ hîc, prout propriis oculis vidi & examinavi, exponam.

Situs Villæ Quintilianæ.

In editissimo clivo situm habuit, supra quem primò quædam totius fabricæ veluti substructio & fundamentum sub figura ferè quadrata cernitur; intra cujus penetralia cisterna visendam se præbet, scalarum ordinibus, per quas ad aquas descensus dabatur, quàm commodissimus; supra hoc fundamentum aliud sanè eximium palatium exstructum fuisse colligitur ex columnarum abacis, & lemniscis, cœterisq; ornamentis, uti & ex conchis, intra quas aqua saluberrima, tum ad usum domesticum, tum ad ludicrorum delectationem derivabatur ex copiosa vicini fontis scaturigine, qui in hunc usque diem juxta *Cœnobium S. Michaelis Archangeli*, quod *in Pajola* dicitur, superest, deducebatur, & canales veteris hydragogi, qui per illam viam ambulantibus passim obvii sunt, apertè demonstrant, sed de hisce infrà pluribus. Circa hoc palatium, ingens spatium relinquebatur, jocis ludisque exercendis destinatum; supra hoc verò aliud in speculam terminatum, ex qua uti ex totius palatii ambitu, longè latèque diffusâ planities tum *Latii*, tum *Sabinæ* amœnissimum spectaculum exhibebat: & ut verbo absolvam, fabricâ trizoniam faciem exhibuisse ex ejus vestigiis, patet. Verùm cum hæc non nisi oculari demonstratione describi queant, hoc loco veteris *villæ* schema apponere visum fuit.

Forma palatii trizonia.

Narrat *Antonius del Rè in antiquitatibus* suis *Tyburtinis*, omnium habitaculorum hujus *Villæ* pavimenta pretiosis lapidibus fuisse tessellati operis, aut si mavis musiva arte strata; qui lapides, uti differentibus coloribus gemmarum ad instar nitebant, ita quoque mirum in modum intuentium oculos rapiebant; quæ tum primùm detectæ fuerunt, cum Cardinalis *Montinus* nonnihil rusticaturus *Româ Tybur* appulisset. Hic considerato lapidum pretio & pulchritudine, quicquid in ruderibus similium lapidum reperiri potuit, congessit, & viginti jumentorum labore, partim *Romam*, partim aliis principibus, ceu res pretiosas in donum transmisit, ita ut in hunc diem vix amplius reperiantur.

Fabrica superba Villæ Quintilianæ.

§. IV.

§. IV.

De Ponte Lucano, Plautiorum *sepulchro & villa.*

POstquam *Româ* veniens transiveris pontem duobus millibus passuum *Tyburte* dissitum, occurret tibi turris rotunda, non absimilis ei, quæ *Romæ* ad *Hippodromum Caracallæ* spectatur, vulgò dicta, *Capo di Bove*; hoc erat *Plautiæ* familiæ sepulchrum, juxta *duodecim Tabulas*, quæ sepulchra illustrium domuum non nisi extra urbem exstrui jubebant. Erat olim splendidum sanè monumentum, at vetustate temporum collapsum, hodiè non nisi binas inscriptiones, easque sat longas tenet, cum quinque olim hîc fuisse, *Historici Tyburtini* asserant, in quibus *Plautiorum* domus gloriæ, honores, & dignitates, cum officiorum, queis in *Republica Romana* functi fuerunt, amplitudine describuntur. Fuerunt *Plautii* plebejæ factionis cognomine Varii nuncupati; nam & *Proculi*, & *Hypsæi* & *Veroces*, & *Silvani*, & *Numidæ* & *Laterani*. Et inter cœteros hujus familiæ illustres *C. Plautius Proculus*, consul anno vrb. conditæ 395, *Hernicos* devicit, deque iis triumphum duxit, ut est in *Tabulis Capitolinis*. idem â *C. Martio*, qui primus ex plebe dictaturam obtinuit, & ipse primus ex plebe magister equitum dictus fuit; ita *Livius l.* 7. iterum *P. Plautius* Proculus Consulatum obivit anno Vrb. Cond. 425, dum domi & pariter foris pax erat. *Liv.* 8. Verùm de hisce consule *Lexicon Romanum Glandorpii.* Inscriptiones hoc loco positę respiciunt *M.* Plautium *Marci* filium *Sylvanum*, qui collega *Cæsaris Augusti* decimo tertio ipsius consulatus fuit, & *Cæsaris* Tiberii Legatus, anno Vrb. Cond. 787, authoribus *Dione* & *Vellejo.* Sed jam inscriptiones apponamus.

Prima Inscriptio majoribus literis.

L. PLAUTIUS. M. F. A. N.
SILVANUS
COS. VII. VIR. EPULON.
HUIC SENATUS.
TRIUMPHALIA
ORNAMENTA. DECREVIT.
OB. RES. IN. ILLYRICO
BENE GESTAS.
LARTIA. GN. F. UXOR.
M. PLAUTIUS. M. F.
VRGVLANIVS
VIXIT ANN. LX.

Alterius Inscriptionis Tabula ad sinistram posita, uti uberioribus verbis indigebat, ita quoque minusculis literis exarata fuit, eo tenore qui sequitur.

TI. PLAUTIO. M. F. A. . . . .
SILVANO. ÆLIANO. . . . .
PONTIF. SODALI. AUG. . . . . . .
III. VIR. A.A.A. F.F. Q. TIB. CÆSARIS.
LEGAT. LEG. V. IN. GERMANIA.

PR. URB.

PR. VRB. LEGAT. ET. COMITI. CLAUDII
CÆSARIS. IN. BRITANNIA. CONSULI
PROCOS. ASIÆ. LEGAT. PROPRÆT. MOESIÆ.
IN QUA. PLURA. QUAM. CENTUM. MILL.
EX NUMERO. TRANSDANVVIANORVM
AD. PRÆSTANDA. TRIBVTA. CVM. CONJVGIBVS
AC. LIBERIS. ET. PRINCIPIB. AVT. REGIB. SVIS
TRANSDVXIT. MOTVM. ORIENTEM. SARMATAR.
COMPRESSIT. QVAMVIS. PARTEM. MAGNAM. EXERCITVS
AD. EXPEDITIONEM. IN. ARMENIAM. MISISSET.
IGNOTOS. ANTE. AUT. INFENSOS. P.R. REGES. SIGNA
ROMANA. ADORATVROS. IN. RIPAM. QVAM. TVEBATVR
PERDVXIT. REGIBVS. BASTARNARVM. ET.
ROXOLANORUM. FILIOS. DACORVM. FRATRVM.
CAPTOS. AVT. HOSTIBVS. EREPTOS. REMISIT. AB
ALIQVIS. EORVM. OPSIDES. ACCEPIT. PER. QVEM. PACEM
PROVINCIÆ. ET. CONFIRMAVIT. ET. PROTULIT
SCYTHAR. QVOQVE. REGEM. ACHERONENSI
QUÆ. EST. ULTRA. BORVSTENEN. OPSIDIONE. SVMMOTO
PRIMVS. EX. EA. PROVINCIA. MAGNO TRITICI. MODO
ANNONAM. P. R. ADLEVAVIT. HUNC. LEGATVM
IN. HISPANIAM AD. PRÆFECTVR. VRB. REMISSVM.
SENATVS. IN. PRÆFECTVR. TRIUMPHALIBUS.
ORNAMENTIS. HONORAVIT. AVTHORE. IMP.
CÆSARE. AVGVSTO. VESPASIANO. VRBIS. EX.
ORATIONE. EJVS * Q. I. S. S.
MOESIÆ. ITA. PRÆFVIT. VT. NON. DEBVERIT. IN
ME. DIFFERRI. HONOR. TRIVMPHALIVM. EJVS
ORNAMENTORVM. NISI. QVOD. LATIOR. EI
CONTIGIT. MORA. TITVLVS. PRÆFECTO. VRBIS
HVNC. IN. EADEM. PRÆFECTVRA. VRBIS. IMP. CÆSAR.
AVG. VESPASIANVS. ITERVM. COS. FECIT.

* *Id est. Quæ infrà scripta sunt.*

CAPUT V.

De Villa Rubelliorum.

Tres *Rubellii* apud Romanorum rerum Scriptores repeniuntur: primus *C. Rubellius* coætaneus *Ciceronis*, & hæres *Q. Thurii*, cum nonnullis aliis commendatur *Q. Cornificio*. Alter *C. Rubellius Geminus* Consul sub *Tiberio*, anno Urb. Cond. 781. Tertius *C. Rubellius Plancus*, natus avo *Tiburte* Equite Romano, in cujus domum sub *Tiberio* denupsit *Iulia Drusi* filia, quondam *Neronis* uxor. Ipse consularis nominatur *Tacito l.* 3, & 5. hujus filius *Rubellius Plancus* per matrem *Iuliam* pari ac *Nero* gradu *Augustum* contingens, primum in exilium cum *Antistia* conjuge pellitur à *Nerone*, posteà missis militibus occiditur, capite in urbem relato, ita *Tacitus* 14, & *Suetonius in Nerone*; atque de hoc loquitur Juvenalis Sat. 8:

His ego quem monui, tecum est mihi sermo Rubelli
Plance, *tumes alto* Drusorum *sanguine, tanquam*
Feceris ipse aliquid, propter quod nobilis esses.

Hujus viri mores, ratam vitam, & in Remp. merita Cornelius Tacitus sic describit: *Quasi jam depulso* Nerone *quis deligeretur, inquirebant, & omnium voce* Rubellius Plancus (aliqui pro *Plancus, Plautus* legunt) *celebratur, cui nobilitas per matrem ex* Iulia familia. *Ipse placita majorum colebat, habitu severo, casta & secreta domo, quantoque*

metu occultior, tanto plus famæ adeptus. Auxit rumorem pari vanitate orta interpretatio fulguris. Nam quia discumbentis Neronis *apud* Simbruina *stagna, cujus* Sublaqueum *nomen est, istæ dapes, mensaque dejectæ erant, idque finibus* Tiburtum *acciderat, undè paterna origo* Plauto *fuit.* Quemadmodum igitur facinorosorum hominum fautor *Nero* semper fuit, ita summus bonorum persecutor, ut proindè mirum non sit, hunc *Rubellium*, ceu omnium adclamatione dignissimum Imperio virum, metu & suspicione perdendi Imperii, occisum fuisse. *Nero* siquidem deperiens *Poppeam*, cum *Octavium Drusi* filiam & tertiam uxorem *Messalinam*, sororem *Iuliæ* & matrem *Rubellii* repudiasset, nescio quo sterilitatis prætextu, quasi magnoperè interesset *Orbi Romano* monstruosi Imperatoris hæredem post se relinquere, cui satius fuisset, eum nunquam natum fuisse; ex hoc capite unà *Rubellium* cum *Iulia* matre, revera tamen ex perdendi Imperii zelotypia è vivis sustulit.

Horum itaque *Rubelliorum villa* situm habuisse traditur in dorso montis, quod *Anienis* vallem respicit, eo in loco, ubi hodiè *Collegii Tyburtini* nostræ Societatis vinea est, & *Quaregna* dicitur, ubi etiamnum per totum montis dorsum ingentia rudera à villicis deteguntur, uti ex mappa patet: Quo tamen fundamento *Historici Tyburtini* asserant. Dubium est.

§. I.

Villa Ventidii Bassi, C. Turpilii, & Munatii Planci.

POst montem, in quo *Villam Quintilii Varii* sitam fuisse diximus, juxta prædium *Collegii Tyburtini* Societatis nostræ, quod vulgò *Midriano* dicitur, complura videntur ex parte occidua, antiquarum fabricarum vestigia, quam *Historici* Tyburtini dicunt *Villam* fuisse *Ventidii Bassi*, qui patriâ *Asculanus*, & cognomine *Bassus* vere bassæ conditionis vir, præstantiâ tamen & fortitudine animi, insolito fortunæ jactu, eò se provexit, ut sub tutela *Marci Antonii* Triumviri, ex equisone Consul factus, in *Asiam.* missus, post obtentam victoriam de *Parthis* Patrum decreto triumphum egerit, quem præco præcedens alta voce clamabat: *Vide* Roma *rem monstruosam, qui olim strigilabat mulos, jam factum consulem mirare.* Præter adeptam dignitatem ingentes divitias acquisivit, ex quibus inter alia & hanc *villam* construxit, quam & ipsum *Marcum Antonium* relaxandi animi causa visitasse *Appianus* refert. Vide *Ciceronem in Epistolis ad Atticum.* Vide hujus *villæ* locum in mappa.

Villa L. Manatii Planci.

Lucius Munatius Plancus Tyburtinus, patrem, avum, & proavum eodem prænomine habuit, Orator & discipulus *Ciceronis*. Militavit sub *Cæsare* in *Galliis*, cui & in bello civili cum adhæsisset, post præturam designatus ab illo Consul cũ *Bruto Galliam* Comatam administravit. Bello *Mutinensi* summa de se *Reip.* & *Ciceroni* pollicitus, ad extremum iis desertis cum *Antonio* & *Lepido* se conjunxit, quoque magis eisdem & *Cæsari* gratificaretur, fratrẽ proscribi passus est, *Lepidi*, qui & ipse fratem prodiderat, studiosus imitator; undè mox illis triumphantibus, milites hunc versum jactarunt.

De Germanis, *scilicet fratribus, non de Gallis ambo triumphant Consules.*

Post bellum *Perusinum* profectus ad *Antonium*, cum diù illi & Reginæ *Cleopatræ* servilibus obsequiis & assentationibus se comprobasset, inter apparatum *Actiaci* belli transfugit ad *Cæsarem*, à quo post aliquot annos ad censuram evectus est, pluribus etiam honorum titulis exornatus, quos omnes inscriptio, quæ teste *Nicodemo Cajetæ* detecta, recitat, hoc verborum tenore:

L. MU-

* Lucii Filius, Nepos Lucii, Pronepos.

L. MUNATIUS. * L.F.N.L. PRON. PLANCUS. COS. IMP. ITER. VII. VIR. EPULON. TRIUMPH. EX RHÆTIS. ÆDEM SATURNI. FECIT. DE. MANUBIIS. AGROS. DIVISIT. IN ITALIA. BENEVENTI. IN. GALLIA. COLONIAS. DEDUXIT. LUGDUNUM. ET. RAURACAM.

Officia L. Munatii.

Ex qua patet, summis officiis fuisse functum *Munatium Plancum*: Consulis videlicet, Imperatoris Exercitus, & itinerum, Septemviri Epulonum; triumphasse de *Rhætis*; ædem *Saturni Tybure* ex manubiis fecisse; *Beneventi* agros divisisse; in *Gallias* colonias deduxisse; *Lugdunum* condidisse & *Rauracam*. Quonam vero loco *Villam* suã in *Tyburtino Agro* patria suâ sitam habuerit, ne sciremus, temporum vetustas nobis invidit. Hoc novimus solummodò ex *glossa* quadam *interlineari Auctoris anonymi supra Horatiũ*, qui in *Bibliotheca Vaticana*, teste *Nicodemo*, pervetusto codice continetur; in *Villa Munatiana* fuisse palatium, sylvas & piscinas. Ut proindè locum sine authore determinare, non nisi inutilis conjectura sit. Quarè ad alia.

Villa C. Turpitii.

Villa C. Turpilii.

Villa C. Turpitii Tybure fuisse dicitur, eo in loco, qui hodiè adhuc T*ortigliano*, quasi diceres, T*urpiliano*, nonnihil deflexa voce, appellatur, idque ex ruderibus eodem loco reliquis conjiciunt.

Villa Pisoniorum.

Pisoniorum verò *Villa* ex ea parte, quæ meridiē respicit, inter *Vallem Cæsonianā* & *Adrianeam* sita fuisse, ab *Antonio Regio* traditur, nescio ex quibus fabricarũ veterum vestigiis, quæ tendentibus in *vallem Adriani*, passim inter oliveta obvia fiunt, persuaso: sed ut hęc meræ conjecturæ & nullo alio Authoris classici testimonio nituntur, ita quoque nostram opinionē minimè hîc insinuandam duximus. Hoc constat, *Pisonianā* familiam, unam ex antiquissimis *Romanorum* familiis fuisse; descendit enim, *Fulvio Ursino* teste à *Calpurnia*, quæ originem suam traxit à *Calpo* filio *Numæ Popilii*, secundi *Romanorum* Regis, quæ deindè in varios divisa ramos, divitiis & Magistratibus, maximè tempore *Ciceronis* & *Horatii*, floruit, ita ut is poëmatum suorum opus *Pisonis* dicaverit.

§. II.

Villa Caji Cassii.

Villa C. Cassii.

NOn procul à præcedenti *Pisoniorum Villa*, duas alias paulò Monti viciniores *C. Cassii* Cæsaricidæ, & *Marci Bruti villas* fuisse credunt *Nicodemus*, & *Regius*, quarum prima à nomine suo *Cassiana* dicebatur; & in hac paulò antè citatus *Fulvius Ursinus* putat, telam orditam fuisse conspirationis contra *Iulium Cæsarem*, quę posteà unà cum complici sceleris *Marco Bruto* in executionem deducta fuit. Post mortem *Cæsaris*, *C. Cassius*, qui alteri mortem jam intulerat, rebus jam desperatis, & adversum inopinatumque exitum sortientibus in transversum actus, gladio in seipsum converso periit, vel ut alii, à servo suo minis adacto interfectus fuit, quem posteà eodem fati genere secutum *M. Brutum* fuisse *Appianus* docet. Itaque *Iulius Cæsar* tot tantisque virtutibus instructus, tantâque rerum gestarum gloriâ conspicuus, cavere non potuit, quin partim ex amicis, partim ex inimicis incolumitate donatis, qui omnes ab eo beneficiis, & honoribus evecti essent, insidiis occumberet. Nam ut *Valerius Maximus l. 4, c. 5*, horum vexillifer & antesignanus *C. Cassius*, vir manu promptissimus, cæterùm vir in captandis consiliis præceps & duræ cervicis, ad hæc flagitiosus & impurus, eo quod postulatum consulatum *Cæsar* distulisset, offensus, consilium ejus interimendi sumpsit; in cujus societatem simulàtque *M. Brutum*, qui tum urbanam præturam gerebat, pertraxit, illius authoritate mox cœteri ad idem scelus cupidissimè nomina dederunt.

C. Cassii mors.

Causa cur Cassius mortem intulerit Cæsari.

Ab his igitur idibus Martiis contra jusjurandum, cum sacrosanctus esset, & amplissimum Magistratum gereret, in Senatu viginti tribus vulneribus trucidatus est, anno ætatis 56, ab urbe condita 710, Ante *Christum* natum 41. Curiam, in qua cædes patrata fuit, obstrui placuit, Idusque Martias ἀποφρὰδ, parricidiumque vocari; percussores vero, illique omnes, qui in ejus morte lætati fuissent, sceleris commissi pœnas dederunt: ipse conditis illi templis in numerum Deorum relatus est.

Mors Julii Cæsaris.

§. III.

Villa Q. Cæcilii pii Metelli Scipionis.

Villa Qu. Cæcilii Pii.

HÆc *villa* ab *Antonio Regio* intra ipsam *urbem Tyburtinam* ponitur, eoque in loco sita putatur, qui in hunc usque diem corruptè *Campitello* (quasi diceres *Campus* Metelli) appellatur; neque alia indicia sunt, nisi ingens fragmentorum copia, quæ in *Valle*, quam Gaudentem vocat, & partem *Horti Estensis* occupat, posteris temporibus detecta fuit.

§. IV.

Villa Lolliorum.

Villa Lolliorum.

VIlla *Lolliorum* fuisse creditur, vel potiùs sepulchrum *Lolliorum*, eo in loco, ubi modò situm est *Templum B. Mariæ Majoris Tyburtinæ*, & hoc ex veteri inscriptione colligunt, quæ sic se habet:

HIC. LOCUS. UTI. MACERIA. INCLUSUS. EST. AD. RELIGIONEM.
SEPULTURÆ. LOLLIORUM.
ATTICILLÆ. FILIÆ. ET. STACTES.
UXORIS. AC. M. LOLLII. AMARANTI.

Ego sanè in dicta Ecclesia summâ diligentiâ dictam inscriptionem quæsivi, sed frustrà; neque signum infallibile, certum & fidele esse putem, eo in loco sepulchrum fuisse, ubi inscriptio inventa fuit, cum inscriptio aliò huc transferri potuerit, uti in Romanis inscriptionibus patet, neque video, quomodò in tam angusto spatio quale Authores intra ipsam urbem determinant, tot *Villæ Lolliorum, Marii, Metelli*, esse potuerint, nisi velimus *Villas* accipere pro una domo, & horto domestico ipsi adjuncto, quod ipsis lubens concesserim.

CAPUT VI,

De Villis *Poëtarum*, Catulli, Horatii, Virgilii, Vopisci, &c.

EXtra portam *Valeriam*, vicinam *Catadupæ*, per altam *Anienis* ripam, versus Cœnobium S.ti *Michaëlis Archangeli in Piavola* transeuntibus, occurrunt multa in monte ruderum vestigia, quæ ab ipsa jam dicta *Ecclesia* S.ti. *Michaëlis* per costam montis continuantur; atque hoc loco *Catulli villa* fuisse traditur, colligiturque ex versibus Catulli:

Villa Catulli *poetæ*.

O funde noster, *seu* Sabine *seu* Tiburs,
Nam te esse Tiburtem *autumant, quibus non est*
Cordi Catullum *lædere; quibus cordi est,*
Quovis Sabinum *pignore esse contendunt:*
Sed seu Sabine, *seu veriùs* Tiburs
Fui libenter in tua Suburbana,

Villa,

Villa, malamque pectori expuli tussim.

Ex his versibus patet, *Fundum Catullianum, Sabinusne*, an *Tyburtinus* sit, fuisse controversum; eò quod *Anio* flumen *Latium* olim â *Sabina* divideret, ita ut quicquid ex dextra *Anienis* ripa, ad *Sabinos*, & quicquid â sinistra, ad *Latium* pertineret. Cum itaque *Villam Catulli* â dextra *Anienis* sitam fuisse ostensum sit, non tam in *Tyburtino*, quàm *Sabino* fundo sitam fuisse colligitur. verùm ut res decidatur, sciendum est, non ita præcisè sumendam esse divisionem fluminis, ut in opposita ripa sive villæ, sive oppida alterius jurisdictionis esse censeantur; sed maximè observandum esse existimem territorium, quod divisione fluminis non ita terminatur, ut ultra flumina non ulteriùs sese extendat. Hoc pacto *Tyberis*, etiamsi *Hetruriam* â *Latio* dividat, nemo tamen *Romæ* facilè dixerit, transtiberinam aut Vaticanam regionem ad urbem non pertinere, cum secundum communem æstimationem totum complexum, tam ultra, quàm citra flumen, una & eadem *Roma* esse, & tam hi, quàm illi *Romani* patriâ, non *Hetrusci* censeantur. Pari ratione villæ, oppida, fundique, ex adversa *Anienis* parte inquantum *Tyburtino* continentur *Territorio*, non *Sabinæ*, sed *Tyburtinæ* jurisdictionis esse censeri debent. ut proindè *Villæ Zenobiæ* reginæ, *Ventidii Bassi* Cos. *Quintilii Vari*, *Horatii* &c. in quantum in *Territorio Tyburtino* sitæ fuerunt, non *Sabinæ*, sed *Tyburtinæ*, juxta communem loquendi modum, non obstante naturali fundorum, qui per flumen dividitur, situ, dicendæ sunt; uti fusè docetur in *Digestis de alluvionibus fluminum.* Sed hisce jam positis, jam revertamur ad *Villam.*

Anio dividit Sabinos â Latio.

Flumina non præcisè dividunt jura territoriorum utrinque sitorum.

Exstabat uti olim, ita hodiè fontis amplissima scaturigo muri fornice circundata, quam & in *Villas* vicinas *Horatii*, & *Quintilii Vari* derivatam fuisse aquiductuum inciles, qui in hunc usque diem in via publica per dorsum montis ambulantibus occurrunt, demonstrant; estque aqua omnium, quæ in *Tyburtino Territorio* reperiuntur, saluberrima, ita ut ægris etiam passim sine nocumento in potum cedat. Distat autem hic fons ad *Villam Catulli* ab *Anienis* ripa per difficilem profundioris vallis descensum quasi quingentis passibus; ubi & colliculus occurrit, ob planitiem non exiguam amœnitate plenus; cui *Villa Catulli* conjuncta fuisse colligitur, ex variis marmorum fragmentis, tessellatique operis reliquiis, quas coloni vinitoresque ibidem detexerunt. Locus hodiè *Truglia* dicitur, quam *Antonius Regius* putat ex nomine *Catulli*, corrupta *Truglia*, quasi diceres, *Tulla*, vocem remansisse. Erat porrò ex dicto clivo via, ad *Anienis* usque ripas, quas tùm ad animi relaxationem, tum ad Poëticum enthusiasmum murmure fluminis suscitandum, *Catullum* petiisse tradunt. Fuit autem *Catullus* patriâ *Veronensis*, iis Poëtis, quos *lascivos* vocant, adnumeratus, vel ipso *Ovidio* de injuriâ sibi illatâ conquerente, quod ex tot *lascivorum* Poëtarum numerò ipse solus exilii pœnam sustinere debuerit.

Catullus *unde & quis fuerit?*

Villa Horatii.

Villa Tyburtina Horatii Flacci, ex propriis suis versibus, non alibi exstitisse ostenditur, quàm in adversa *Anienis* parte, quo in loco hodiè *Cœnobium* S[ti]. *Antonii* Fratrum Minor. S[ti]. *Francisci* situm spectamus, ubi porticuum dirutarum multa vestigia comparent; dabaturque ex ea descensus ad ripam usque *Anienis*, quemadmodum ipse de se fatetur l. 4, Ode 2. Ubi versibus fingendis occupabatur.

Villa Horatii Flacci.

Ego Apis *Matinæ*
More modoque,
Grata carpentis thyma per laborem,
Plurimum circa nemus undiquaque,
Tiburis *ripas operosa parvas.*
Carmina fingo.

Quantâ autem gaudio & animi voluptate vitâ suam in hac *Villa* transegerit, ipse testatur l. 1, ode 7: & l. 2, ode 6.

Tybur *Argeo positum Colono*
Sit meæ sedes utinam senectæ,
Sit modus lasso maris & viarum
Militiæque.

Domestici Mæcenatis qui? Erant tunc temporis domestici *Mæcenatis* Poëtæ celebres, *Tucca*, & *Lucius Varus*, & unà individui socii *Horatio*; hi unà cum *Virgilio* nullum non lapidem moverunt, ut *Horatium* in amicitiam & familiaritatem *Mæcenatis* adsciscerent. Nam ut vel ipse Satyra 6 fatetur:

Virgilius, *post hunc* Varius *dixère quid essem,*
Vt veni coram singultim pauca locutus,
Infans namque pudor prohibebat plura profari.

Et posteà subjungit:

Pauca ab eo, & revocas nono post mense, jubesque
Esse in amicorum numero; magnum hoc ego duco.

Horatius ex inimico Augusti fit amicus. Magni sanè emolumenti fuit illa *Mæcenatis* amicitia *Horatio*, quæ ex infelice felicem, omnibusque bonis affluentem fecit, his verbis ipso testante, 1. epist. VII. *Tu me fecisti locupletem.* Nam & ipsi *villam* poëtico ingenio percommodam, applantato in hunc finem Musarum luco, exstrúxit, & omnibus rebus ad vitam honorificè transigendam quàm liberalissimè providit; *Cæsari Augusto* cum inimicus esset, ita reconciliavit, ut inter intimos *Augusti* unà cum *Virgilio*, Tucca, *Vario* haberetur. Nam ut ipse dicit Sat. 5; Reconciliatio Horatii cum Cæs. Aug. mediante Mæcenate.

Postera lux oritur multò gratissima, namque
Plotius & Varius *Sinuessæ* Virgiliusque
Occurrunt animæ, quales neque candidiores
Terra tulit, neque iis me sit devinctior alter.
O qui amplexus, & gaudia quanta fuerunt.

Nam ut ipse de se fatetur, *Athenis* studiis operam dans sectam amplectebatur *de grege porcus* Epicuri; in juvenili ætate tempore bellorum civilium, musas introducebat in exercitus, sequebaturque contra *Octavianum* factionem *Bruti* & *Cassii*; & nihilominus *Mæcenate* mediatore, ita charus gratusque *Augusto* fuit, ut *Tybur* profectus, præter *Virgilii* & *Horatii* conversationem, omnem aliam respueret, inter utrumque nempè sedens literario gaudebat consortio: Siquidem *Horatius* brevis quidem statura, & crassioris mole corporis, ex nimio vini potu crapulisque oculos contraxerat ferè semper humorem stillantes: at *Virgilius* contrà corpore macilento, suspiriis alto ex pectore emissis, nescio in quæ tristia objecta ferebatur. Undè *Augustus* per jocum dicere solebat, *vitam suam inter lachrymas & suspiria se transigere. Horatius* fatis functus, dum annum 57. ageret. Verùm de *Villa Horatii* infrà pluribus. Horatius Athenis sectator fuit Epicuri. Forma Horatii, & Virgilii. Augusti jocus.

CAPUT VII.

Villa Manlii Vopisci.

Villa Manlii Vopisci. Nulla *Villarum* Tyburtinarum ita hucusque controversa mansit, ac *Villa Manlii Vopisci* Poëtæ celeberrimi, qui uti *Domitiano* Imperatori semper perquam charus, & inter intimos suos adnumeratus fuit, ita quoque ingentibus divitiis ab eo locupletatus, sumptuosissimam *Villam*, ad ipsam *Urbem Tyburtinam* exstruxit; & si vera sunt, quæ de ea *Statius* Poëta ipsi σύγχρονος narrat, certe illa talis & tanta fuit, ut vix animo quidquam locupletius, magnificentius, & admiratione dignius concipi possit; ut proindè oppidò mirer, locum hodiè tanta mirandorum operum

operum multitudine confertum, circa *Anienis* ripas non reperiri, tanto splendori & amplitudini fabricarum sufficientem. Undè quidam eam cum *Horatii villa* confundunt; alii alibi, plerique ex descriptione *Statii* persuasi, supra *Catadupam* exstitisse putant. Ego certè si ullus alius, in ejus loco detegendo haud quaquam me otiosum fuisse dicere possum, quod tum patebit, ubi ejus magnificentiam paucis exposuero.

Statius itaque *Villam* supra modum magnificam, artisque & Naturæ miraculis confertam, nec non in utramque *Anienis* ripam per pontem extensum fuisse refert. Versus subjungo.

Cernere facundi Tibur *glaciale* Vopisci
Si quis & inserto geminos Aniene *Penates,*
Aut potuit sociæ commercia noscere ripæ,
Certantesque sibi dominum defendere Villas.

Et postquam temperiem loci descripsit, subdit:

O longum memoranda dies; quæ mente reporto
Gaudia? quàm lassos per tot miracula visus?
Ingenium quàm mite solo? quæ forma beatis
Arte manus concessa locis? non largius usquam
Indulsit Natura *sibi; nemora alta citatis*
Incubuère vadis. Fallax responsat imago
Frondibus, & longas eadem fugit umbra per undas.
Ipse Anien *(miranda fides) infraque superque*
Saxeus. Hìc tumidam rabiem spumasaque ponit
Murmura; ceu placiti veritus turbare Vopisci
Pieriosque dies, & amantes carmina somnos.
Littus utrumque domi, nec te mitissimus amnis
Dividit; alternas servant prætoria ripas.

Videtur poëta hic vel ὑπερβολικῶς, vel stupore mirabilium attonitus, hæc descripsisse; quid enim nemora cum rupibus, præcipitiis formidandis? quid horridus *Catadupæ* strepitus, cum fluminis, quam describit, quiete? quid summus horror abyssi cum amœnitate loci comparata faciant? dispicere nequeo. Erat *Villa* in tres ordines cubiculorum distincta, trabibus inauratis, & vario marmore vestitis, fontibus ex muris undique erumpentibus, miro artificio ita instructa, ut non esset camera, quæ non suum fontem haberet, aquâ Martiâ per plumbeos canales vel infra ipsum flumen *Anienis* traductos in *Villæ* habitacula, ingentibus expensis derivatâ. In medio atrii arbor plantata cernebatur, quæ ramos suos non intra portam solummodò, sed & vel per ipsas fenestras insinuabat; sylvæ verò, piscinæ, & balnea, quæ domum circundabant amœnissimum intuentium oculis spectaculum exhibebant; & quod fidem humanam excedit, totum hoc complexum supra *Catadupam Anienis*, instructum cernebatur. Sed audiamus Statium: *Descriptio Villæ.*

Quid primum, mediumve canam? quo fine quiescam?
Aurataſne trabes? an Mauros undique postes?
An picturata lucentia marmora vena
Mirer? an emissas per cuncta cubilia lymphas?
Huc oculis, huc mente trahor; venerabile dicam,
Lucorum senium? te, quæ vada fluminis infrà
Cernis? an ad sylvas, quæ respicis Aula tacentes?
Quà tibi tota quies, offensaque turbine nullo
Nox silet; & nigros imitantia murmura somnos?
An quæ graminea suscepta crepidine fumant

Balnea;

Balnea; & impositum ripis algentibus ignem?
Quaque vaporiferis junctis fornacibus amnis
Ridet anhelantes vicino flumine Nymphas.

Quid memorem pavimenta aularum, cubiculorumque pretiosis incrustata metallis & lapidibus? statuis ex pretioso metallo fusis, gemmatoque opere exornabatur, quod intus erat. Ita Statius inspector ipse totius Magnificentiæ *Vopiscanæ*.

Vidi artes, veterumque manus, variisque metalla
Viva modis; labor est auri memorare figuras,
Aut ebur, aut dignas digitis contingere gemmas.
Quidquid & argento primùm, vel in ære Myronis
Lusit, & enormes manus est experta colossos.
Dum vagor aspectu, visusque per omnia duco
Calcabam nec opinus opes; nam splendor ab alto
Defluus, & nitidum referentes äera testæ
Monstravere solum; varias ubi picta per artes
Gaudet humus; superantque novis Asarota figuris
Expavere gradus. Quid nunc ingentia mirer?
Aut quid partitis distantia tecta trichoris
Quid te? quæ mediis servata penatibus arbor
Tecta per, & postes liquidas emergis in auras.

Et paulò post.

Quid referam alternas gemino super aggere mensas
Albentesque lacus? altosque in gurgite fontes?
Teque per obliquum penitus, quæ laberis amnem
Martia, & audaci transcurris flumina plumbo?

Habes hîc descriptam *Vopiscanæ Villæ* magnificentiam; quæ si vera sunt, & non sub hyperbola à Poëta recitata; illa certè omnium Cæsarum magnificentiam superasse videtur; sive sumptus in eã expensos, sive miracula Artis & Naturæ in ea elucescentia spectes; & undè Poëtæ, & forsan personæ privatæ tanta nummorum, ad istiusmodi opus extruendum, opulentia? haud dubiè *Domitiani*, cui intimus & imprimis charus habebatur, obstetricante, ad tantæ molis opus educendum, munificentiâ. Verùm una in hujus *Villæ* situ sanè inevincibilis difficultas menti meæ oboritur, dum nec animo, nec ulla imaginationis vi concipere possum tantam in tantis loci gurgustiis rerum mirabilium congeriem. Tentandum itaque mihi nonnihil in tanta perplexitate constituto, ut sub tantis vetustatis tenebris, si non totus, saltem minimus lucis radius in veritate investiganda nobis affulgeat. Quod ut tentem,

Scias Lector velim, *Anienis* alveum, uti & circumjacentium locorum situm multò olim differentem constitutionem habuisse, quàm hodierno tempore; quod luce meridiana clarius in iis, quæ à me summâ diligentiâ explorata fuerunt, patebit. Et de situ *Tyburis*, priscis temporibus suprà sat actum est, de situ verò ejusdem tempore Cæsarum hoc loco agemus. *Difficultas in situ.*

Tempus edax rerum, & obliviosa vetustas, non solum universum globum terrestrem, sed & maximè particularium locorum situm, successu temporis ita mutat, immutat, alterat, dissolvit, ut nihil in loco suo naturali longo tempore, ob corruptibilium rerum caducitatem durare queat; de eo quisquis voluerit, legat *Mundum subterraneum*, ubi omnia quàm fusissimè de mutatione globi terreni descripta reperiet; & cum videamus, fluminum alveos intra paucos etiam annos suam notabiliter mutare stationem, qualem quantamque, *Vrbem Tyburtinam* ex rapidissimi & verticosi fluminis edacitate non *Tempus successive totum terrenum corpus mutat.*

non incurrisse putas spatio 1600 annorum? Hodiè certè totus ille tractus, qui circumstat *Catadupam*, adeò tortuosus est, tot scopulis, voraginibus, meandrisque involutus, ut vix locum ulli domui extruendæ capacem ibidem reperias. Undè ante mille & sexcentos annos diversissimam ab hodierna tractus illius formam fuisse, necesse est; neque *Catadupam* illam, quæ modò videtur, eodem loco constitisse, sed totum illum tractum, usque ad veram illorum temporum *Catadupam*, quæ in hunc usque diem 500 ferè passibus ab hodierna secundo flumine distat, planam fuisse, indè colligitur, quod in præaltis rupibus manifesta adhuc fluxus aquæ vestigia in muris tartaro incrusta-

Y tis

tis spectentur, luculento indicio, illac flumen olim transisse; quod & *Tyburtinæ Urbis* antiquitatum Studiosi unà mecum sentiunt, ac testantur. In hoc enim loco adeo verticoso tam celebrem *Vopisci Villam* olim constitisse posita à nobis superficie fluminis plani tam scopulosi vix concipi potest; multò minùs mihi imaginari possum, quomodò *Villa* hæc utramque fluminis ripam ponte stratam occupaverit, cum à *templo Sibyllæ* ad oppositi montis radicem intercapedo 200 pedes non excedat; quod & quotquot ex Antiquariis locum hunc rectè considerarunt, fateri coguntur; Undè multi hujus loci incongruum situm intuentes, non in eo Villam *Vopisci*, sed vel ipsam *Horatii Villam*, quæ etiamtum 60 circiter annis post mortem *Horatii*, vivo adhuc *Statio*, superstes erat, *Villam Vopiscanam* esse statuerunt. Nam in Villa *Horatii*, in utramque *Anienis* ripam ibatur per pontem, (quem ante 80 circiter annos adhuc reliquum fuisse, *Ponte del Lupo* vulgò dictum, posteà fluminis impetu collapsum, cujus ruinæ etiam hodiè in ipso flumine cernuntur, per quam haud secus ac in *Vopiscana* aditus in utramque ripam dabatur.) Et sanè minimè mihi displiceret hæc *Fulvii Carduli* opinio, si descriptioni Statianæ *Horatii* Villa undequaque responderet, cum & *Nicodemus*, & *Regius*, *Historici* Tyburtini, Templum *Sybillæ Albuneæ* membrum Villæ *Vopiscanæ*, urbique contiguæ fuisse expressè dicant; qui situs uti hodiernæ constitutioni non congruit, ità necessariò asserere cogitur, Villam hanc ad utramq; fluminis ripam per planiora loca, longè latèque sese extendisse, neque tunc temporis *Catadupam*, neque vortices illic fuisse, sed paulò inferiùs, uti suprà dictum fuit. Verùm cum hæc res minimè solis verbis concipi possit, hîc utriusque loci tum hodiernum, tum antiquum situm, sequentibus schematismis commodiùs exponendum censui.

Aquam Martiam ex *Piconio fonte*, per *Lacum Fucinum Romam* usque ductam, constat ex *Frontino*, & ex *Tyburtino agro* partem in Villam *Vopiscanam* incilibus plumbeis subter fundum *Anienis* fuisse derivatam. Neque abludit ab eo hoc, quod *Antonius Regius* refert suo tempore in Villa *Sugliardi* civis *Tyburtini* plumbeos canales hujusmodi subterraneos inventos fuisse, infra alveum fluminis non aliò quam in *Villam Vopiscanam* olim deductos. *Aquæ Martiæ derivatio partim Romam, partim in Villam Vopisci facta.*

Certè ex utraque ripa non desunt arcuum porticuumque vestigia, quemadmodum ex eorum ruderibus, quæ etiamnum supersunt, patebit. Hodiè totus ille tractus à flumine ità exesus videtur, ut præter horrendam abyssi voraginem & profundissima præcipitia nil aliud appareat; tempore verò *Vopisci*, & alveum fluminis altiorem, & ripas planiores amplioresque, si Statianæ descriptioni stemus, fuisse necesse est. Sed hæc de Villa *Vopiscana* sufficiant. Quarè ad alia.

CAPUT VIII,

De cæteris Villis Tyburtinis.

Martialis etsi *Romæ*, in loco, quæ *Pila Tyburtina* dicebatur, in *Valle Montis Quirinalis*, quam hodiè *Palatium Barberinorum* respicit, *Villam* suam habuerit, ut ipse testatur;

Sed Tyburtinæ *sum proximus accola*
Pilæ
Qua videt antiquum rustica Flora
Jovem.

Tybure tamen suam quoque habuisse nescio quâ fraude à *Mathone* obtentam, vel ipse fatetur: *Villa Tyburtina Martialis.*

Hospes eras nostri semper, Matho,
Tyburtini.
Hoc emis. imposui, rus tibi vendo tuũ.

Ubi

Ubi tamen *Villa* istiusmodi fuerit, nemini Antiquariorum hucusque innotuit. Undè verisimile est *Villam* fuisse exiguam, simplicem, privatoque usui accommodatam.

Villa Crispi Sallustii.

Villa Crispi Sallustii. Exeuntibus extra *portam S. Crucis*, per declive Montis, ad 400 circiter passus, vastissimi muri occurrunt; cum maxima ruderum multitudine, & hodiè *Cæsarano* dicitur; alii eam *Grotta Saracina* vocant. Non desunt, qui totum hoc Olivetorum spacium usque ad *Viam Romanam à Sallustio* corrupta voce, *Lostoino* dicunt; atque in hoc loco *Villam Crispi Sallustii* fuisse statuunt. Verùm cum hujus spatii vastitas cum *C. Iulii Cæsaris*, & *C. Caligulæ villis* passim confundatur; ego facilè dixerim, hasce *Villas*, uti successu temporum privatis venditæ fuerunt; hoc pacto novos jurisdictionis titulos acquisivisse.

Villa L. Centronii Pisani.

Villam L. Centronii Pisani, ex *Iuvenali* colligimus fuisse amplissimam, magnisque sumptibus extructam, eo in loco, qui in hunc diem adhuc, à possessore ejus *Centrone* dicitur, & situm habuit ultra *Pontem Lucanum*, ad sinistram euntibus *Romam*, ubi modò prædium est *Familiæ Cruciæ*, quam *de Croce* vulgò vocant; & *Varco* quoque dicitur, eratque Θηριοτροφεῖον, id est, *diversorum animalium custodia*, *&* *claustrum*, posteris temporibus ad advenarum recreationem extructum; cujus rudera lapide, quem *Testino* vocant, ita cooperta sunt, ut vix extra quidquam appareat; altiùs tamen fodientibus ejus manifesta indicia occurrunt. *Quid lapis vulgo Testino dictus* Est autem *testino* saxi genus, quod ex inundatione aquæ sulphuratæ Albulæ, cum tempore in durissimam petram coalescens, campos multis in locis veluti saxosa quadam pelle cooperit. Vixit *Centronius* tempore *Domitiani*, *Manlii Vopisci*, *Statii*, *&* *Iuvenalis* coætaneus, post cujus mortem *Villa* in possessionem venit *Claudii Liberalis*, uti ex Numismatis à *Septimo Severo* cusis, & in sepulchro dicti *Claudii Liberalis*, teste *Antonio Regio*, detectis patet, tempore *Gasparis Fuccii* Doctoris, & civis *Tyburtini*, in cujus prædio dicta *Claudii* sepultura anno 1611 unà cum numismatis ejusdem epitaphia inventa fuerunt. *Numismata Centronii in ejusdem sepulchro detecta.* Fuisse autem, uti suprà dixi, *Villam* magnificam & splendidam, ex Juvenali, Satyra 4 colligimus.

> *Ædificator erat* Centronius, *&* *modò curvo*
> *Littore* Cajetæ, *summâ cum* Tyburis *arce*,
> *Nunc* Prænestinis *in montibus alta parabat.*
> *Culmina* *Villarum*, Græcis *longèque petitis*
> *Marmoribus vincens* Fortunæ, *atque* Herculis *ædem.*

Sunt præterea alia in *Territorio Tyburtino* *Villarum* vestigia passim obvia, quæ ne quicquam omisisse videamur, paucis adducam. *Villa Patroni Liberti*, & *Lucio*, *Ælio*, *Commodo Antonino* perfamiliaris, eo in loco sita fuisse, teste *Fulvio* Cardoli dicitur, ubi modò euntibus ad *S. Gregorium* ad lævam, *Villa Cruciorum*, sub diruta S^ti^. *Michaëlis Ecclesia* extructa cernitur. *Villa Patroni Liberti.* Euntibus posteà *Romam* ultra *Albulam Sulphuream* tribus millibus passuum occurrunt varia rudera vestigia, quam *Cassiniorum* olim *Villam* fuisse, *Antonius Regius* existimat, ex inscriptione ibidem inventâ impulsus.

COSSINIÆ Ɔ.L. CÆSIÆ
POSSIDONIO
L. COSSINIO Ɔ.L. DISCO
SEXTIÆ P.L. EUGENEÆ
IN. FR. P. XI. IN. AG. P. XV.

Quamvis alii hanc *Villam* in monte vicino *Tyburi*, quem *Peschiavatoro*, & in loco, quem *Cozzano*, vocant, quasi diceres, *Cosßinianum*, voce detorta, sitam fuisse putent.

Rursùs, euntibus per *portam S. Crucis*, per districtum, qui *Quarcgna* vulgò dicitur, occurrit vinea *Collegii Tyburtini Societatis* nostræ, in qua putat *Regius Villam* sitam fuisse *Coponiorum*, qui tempore *Ciceronis Romæ* florebant, & putat se id deducere posse ex loci nomine, qui *Cavone* appellatur, quasi diceres *Cappone;* idem id ex inscriptione putat se probare posse, quæ in *Via Valeria* inventa fuit, hujus tenoris:

CAUPONIUS. L. F. GEMINUS.
CAUPONIA. L. F. GEMINA.

Villa Coponiorum.

Verùm cum insignis *Coponios* inter, & *Cauponios* differentia sit, & lapis ultra *Anienem* inventus sit, non video, quomodo ex istiusmodi conjecturis quicquam veritati congruum demonstrari possit.

Hic idem *Nicodemum* adducit, eo in loco, ubi modò *Ecclesia B. Virginis* vulgò *del Carciano*, ad radices *Villæ Tyrocinii Romani Soc.tis* nostræ spectatur, ubi progredientibus per oliveta Hierocomium versus, occurrunt complura rudera, & muri integri cum exedris conchisque piscinarum, quam *Villam Coccejorum* fuisse conjiciunt, quæ uti à *Villa Adrianea* dissita est, ita quoque putant, *Adrianum* cum *Trajano* sæpiùs hunc locum visitasse, & ibidem primùm *Villæ* suæ adeò celebris & magnificæ exstruendæ consilia captasse. Verùm uti hæc ex Authoribus probari non possunt, ita quoque eisdem fides non est habenda. Quemadmodum qui *Villam Serenorum* in eo tractu urbis, qui *Cocirino* vocatur, quasi diceres *Collis Serenorum*, sitam fuisse autumant, non parum hallucinantur. Verùm ut tandem hunc de *Villis Tyburtinis* tractatum concludam, Dico, *Agros Tyburtinos* adeò ubique antiquarum habitationum vestigiis abundare, ut vix ad mille passuum spacium procedas, quo non statim ea tibi obvient, adeòque Territorium non diversas villas, sed vel unam integram, & vastissimam urbem expressisse, summâ sanè *Tyburtinæ Urbis* gloriâ existimare queas. Videntur etiamnum varia villarum rudera inter oliveta tendentibus ad *Villam Riani*, quæ utrum ad dictam *Villam* pertinuerint, num ad alias, nescio; typum ruderum subjungo.

Villa Coccejorum.

CAPUT IX,

Villa Hippolyti *Cardinalis* d'Este, *quæ* Tybure *hodierna die superstes, summa Advenarum admiratione visitur.*

Perpetuus Tiburi gubernator.

Ippolytus Cardinalis *d'Este,* delicioso Urbis situ delectatus, *Villam* intra Urbis pomœria exstruxit, cujus si divitias, amœnitates, statuarum antiquarum multitudinem & varietatem, fontiũ incredibilem multitudinem, artis & naturæ miracula, quæ in ea reperiuntur, penitiùs consideres, certè omnium veterum *Romanorum* in villis exstruendis industriam multis parasangis superasse videtur. Palatium montis supercilio insistens, tribus contignationibus exaltatur, in aulas, & cubicula amplissima ita distributum, ut advenæ tantam Architectonicæ artis industriam satis mirari non possint. Aula artificiosis fontibus, aliisque ludicris spectantium animos insigni voluptate imbuit, Picturis undique & undique à nobilissimis sui temporis pictoribus conferta: totum palatium tanta Symbolicorum schematum varietate exornatur, ut *Apelles* cum *Pallade* concertare videatur. Quid dicam

Villa Estensis picturis & statuis innumeris ornata.

dicam de ſtatuarum, quarum quidem maximam partem ex *Adrianeæ Villæ* ruinis extrahi juſſit, antiquæ nobilitatis præſtantia? quarum quædam in buſta, nonnullæ in mediocria Deorum, Dearum, Heroumque ſimulacra, aliquæ in Coloſſeæ vaſtitatis molem aſſurgunt. Quid nobilius ſpectari poteſt Cryptâ illâ Nympharum muſivo opere ſuperbiſſimè elaborata, nec non fontibus, qui vel ipſum Parnaſſum exprimunt? Exedræ palatii, præter fontes ſalientes, viſum præſtant in omnes *Latii* & *Sabinæ* terminos, ſummâ intuentium jucunditate extenſos.

Proſpectus.

Ad Hortum progrediamur, in quo primo à palatio plano, per varias lucorum vias, ad quinque planities deſcenditur; in quarum prima *Cyathus* immenſę magnitudinis occurrit, aquarum jocis exhibendis opportunus; In ſecunda *Herculis* ſtatua, quâ artificioſius quicquam vix ſpectare licet, 14 palmorum altitudinis: hinc deſcenſus fit ad principale *Villæ* ambulacrum, quod initium ſumit à *Catadupa* illa mirabili, quæ *Anienis* portio per occultos montis mæandros, ingenti ſtrepitu, aquarumque murmure per ſaxoſas rupes, in concham 21 vaſtiſſimam evoluta, hinc in vaſtam piſcinam quà platanis, quà ſimulacris undique & undique circundatam præcipitatur. Ex hoc intratur in ambulacrum paulò ante dictum ad 300 paſſus longum, 48 ſalientibus fontibus ordine diſpoſitis inſtructum, in quorum abacis tota *Ovidii Metamorphoſis* ſubtiliſſimo plaſticæ artis ingenio effigiata cernitur. In fine hujus ambulacri alia mox ſcena panditur, & *Roma* vocatur, eo quod *Romæ* antiquæ celebriores fabricæ, juxta requiſitam loci conditionem exſtructæ videantur; ubi ex læva integer erumpens rivus ex flumine derivatus, per ſinuoſas rupes arte factas in *Catadupam* deſinit. Ludicra aquarum ſpectacula, quæ hoc loco exhibentur, vix explicari poſſunt. Hinc fit deſcenſus in aliud planum, cujus muri teſſellato opere elaborati, in medio Parnaſſum exhibent, cum arboribus, in quibus cuculus cuculat, Luſcinia modulatur, dſenſat anſer, canarias volucres multiplici vocum mutatione cantillantes te ſentire jurares. Verùm locus doloſis aquarum ludicris non caret; intentos enim avium modulationi inopinus ex omnibus muris & pavimentis erumpens imber, ita perpluit, ut ex flumine extracti videantur. Aperitur hoc loco aliud ambulacrum arboribus utrimque conſitum, in cujus medio pulcherrimæ piſcinæ theatrum aperitur, in cujus medio exititium opus, in quatuor Draconum, in quatuor Mundi partes continuò aquarum diluvia evomentium formas elaboratum, in quorum dorſo ingens canalis, qui jocum aquarum, quem *Girandola* vocant, exhibet, aquaſque in tantam altitudinem jaculatur, ut præcelſam Cypreſſi figuram proxime æmuletur. Hinc verò per gradus Conchis hydragogis inſtructos deſcenditur in Horti planitiem, ubi quatuor vivaria occurrunt piſcibus, cygnis, anatibus cœteriſque aquaticæ ſtirpis volucribus conferta, quæ peridromidum cancellati ordines circumdantes, mirâ ſpectantes voluptate afficiunt. Implentur hæ piſcinæ, ſive vivaria, ingenti aquarum copiâ, per *Catadupam* dilapsâ; ſupra hanc *Catadupam* nobiliſſimum ſeſe aperit theatrum, juxta omnes architectonicæ-artis regulas nitidiſſimè exſtructum, nec non vaſto aquarum receptaculo viſendum; in cujus interiori receſſu organum hydraulicum automatum diſpoſitum, mira ſonorum varietate auditorum aures demulcet. Nec hîc locus inſidiis caret, abditis enim aquarum canaliculis ita repletus eſt, ut harmonicâ organi ſuavitate abrepti derepentè aquarum diluviis tantum non obruantur.. Tempus me deficeret, ſi omnia hujus horti memoranda, artis & Naturæ miracula fuſiùs deſcribere attentarem. Qui plura deſiderat, ex rebus ſuperficie tenùs tantùm enarratis, is librum adeat *Antonii Regii*, in quo minutiſſima etiam minimarum

Horti deſcriptio.

Portio Anienis in Hortum dirivatur.

Ambulacrum innumeris fontibus ſalientibus conſpicuū.

Locus qui Roma *vocatur.*

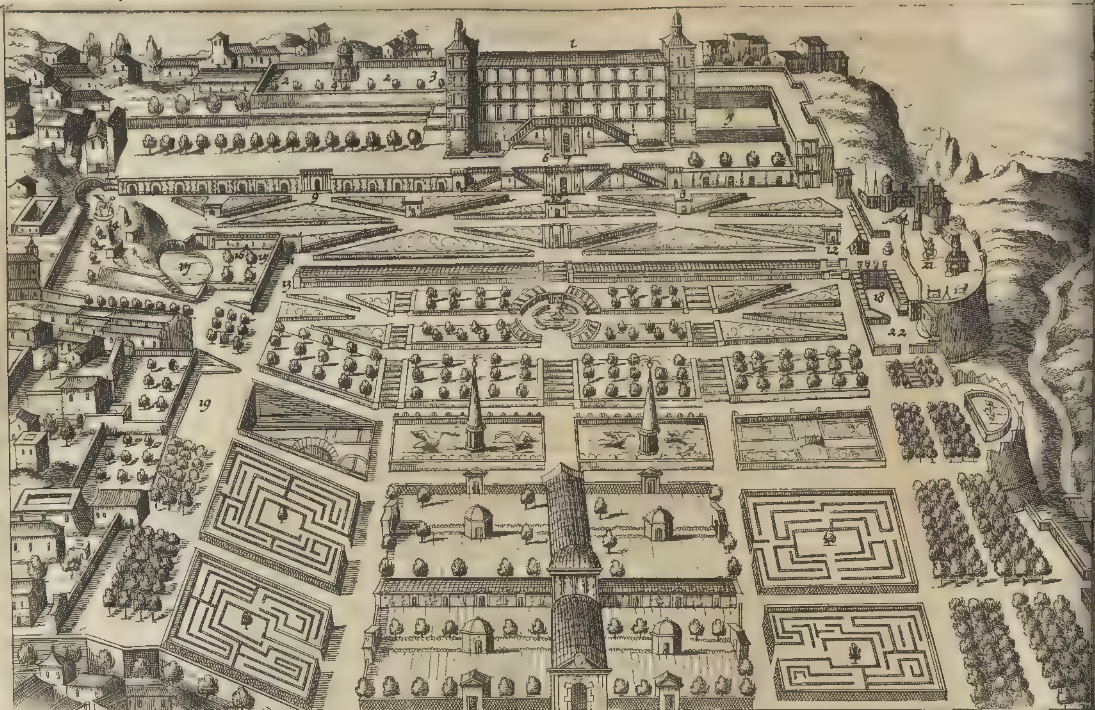
Volucrum artificioſus cantus.

Iocus aquarum quem Girandola *vocant.*

Horti planities. 4 Vivaria conſpicua.

Theatrum Architectonicæ artis ſpecimen, cum organo hydraulico.

marum rerum descriptione, omnia & singula exhibuit; & ne Lector curiosus hujus *Villæ* splendorem & amœnitatem verbis tantùm percipiat, hîc ejus ichnographiam, quæ uti veterum *Villarum* nulli cedit, ita quoque perfectum ejus ectypon veluti ultimum huic de *Villis Tyburtinis* tractatui colophonem imponit.

PALAZZO E. GIARDINO E VILLA IN TIVOLI FATTO DALLA FEL. MEM. DEL EM.^mo E R.^mo HIPPOLITO ESTENSE CAD.^le DE FERRARA. 1. il Palazzo sontuoso fori e dentro con statue ben compartito di camare e sale a stanze riccamente adobbate. 2. Giardino secreto. 3. Fonte del alicorno. 4 Padilicon 4 Fontane che versano aqqua in forma di specchio 5. Gioco di Pallao 6 Font. di Leda. 7 Fonte di Teti. 8. Font. doid Esculapio. 9. Font. d. Artusa. 10. Pandora. 11. Font. d. Pomona. 12. Font. d. Flora. 13. Viale che traversa il giardino con aque soteranee che disopra putano aqua. 14. F. dl. Pegaso 15. F. Bacco. 16 Grotta d. Venere 17. F. Granda cō 3 colossi uno Sibila Erculeano e Aniene f cō lo Ninfe che versā aqua. 18 F. dl. Imp.^re 19 Grota dela Sibila 20 F. d. diana e di Pallade. 21. Font. che representa Roma. 22. Font. che cantano per via d. a

LIBER

LIBER IIII,

De Veterum Urbium, Fanorumq; celebrium ruinis & situ, nec non de admirandis Naturæ operibus, quæ in TYBURTINO TERRITORIO etiamnum spectantur.

PARS I,

De Urbium Veterum vestigiis adhuc superstitibus.

CAPUT I,

De Aniene flumine, *quod hodie* Teverone *vocant.*

Quamvis suprà de *Aniene* sat disseruimus, hîc tamen paulò ampliùs de eo ratiocinaturi sumus; est enim fluvius omnium eorum, qui *Latium* irrigant, celeberrimus, *Polybio*, *Ciceroni*, *Virgilio*, *Ovidio*, *Livio*, *Dionysio Halicarnasseo*, *Straboni*, *Propertio*, *Plinio*, *Silio*, *Statio*, *Plutarcho*, & cuinam non rerum Romanarum scriptori notissimus? Plinius: Anio, inquit, *in monte* Trebanorum *ortus, lacus tres, amœnitate nobiles, qui nomen dedêre Sublaqueo, defert in* Tyberim. Cui consentit Frontinus: *Nec satis fuit principi nostro cæterarum aquarum restituisse copiam, sed etiam gratiam.* Anienis *quoque novi vitia exscindi posse vidit. Omisso enim flumine repeti ex lacu, qui est supra* Villam Neronianam Sublacensem, *ubi limpidissima est, jussit. Nam cum oriatur* Anio *supra* Trebam Augustam, *seu quia per saxosos montes decurrit, paucis circa ipsum oppidum objacentibus cultis, seu quia lacus altitudine, in quo excipitur, veluti depuratur, imminentium quoque nemorum opacitate inumbratus, frigidissimus simul ac splendidissimus eò pervenit. Oppidum Sublaqueum*, de quo plura in *Historia* nostra *Eustachio-Mariana*, hodieque nomen antiquum retinet, vulgò *Sublaco*, aut *Subjaco*, situm est in ipsa ripa *Anienis*, circiter 20 millibus passuum supra *Tybur* in colle edito, infra quem amnis per catarractam præcipitatur; mille verò passus supra oppidum ad eandem ripam loco editiore conspicitur *Monasterium* illud magnificum *Divæ Scholasticæ*, incunabula Religionis S. *Benedicti*; hoc loco in subjecta valle, superioribus seculis fuêre tres illi lacus amœnitate nobiles, qui nomen dedêre subjecto oppido, *Sublaqueo*; hi postmodùm sive terræmotu, sive absorptis intra viscera subterranea aquis, aut alio eventu nobis ignoto, esse desiêre; unum adhuc tempore *Divi Benedicti* superfuisse testatur *historia de S. Mauro* discipulo, qui ad summerso intra lacum *Placido* subveniendum ex obedientiæ merito, supra lacûs aquas jussu S[ti]. Patris ambulasse, atque fratrem suum ex aquis extraxisse refertur à *S. Gregorio*.

l. 3. c. 12.

Ortus Anienis.

Sublaqueum.

Monasteriũ S. Benedicti & S. Scholasticæ.

Porrò à *Sublaqueo* versus ortum hybernum euntibus post undecim millia passuum ad eandem *Anienis* ripam dextram, occurrit antiquissima illa *Vrbs*

Treba,

Treba oppidũ fonte Anienis celebre.

Treba, vulgò nunc *Treve*; non procul hinc ad tria millia passuum, in monte, qui *Trebam* ab ortu Solis prospicit, fontes *Anienis* conspiciuntur. Hîc satis mirari non possum, quid *Straboni* in mentem venerit, quod fontes hujus fluminis ad *Albam*, quindecim millibus passuum indè dissitam, urbem pervetustam ponat. Ἀνίων, inquit, ποταμὸς ἐξ Ἄλβας ῥεῖ τῆς πρὸς Μαρσοῖς Λατίνης πολέως; nisi forsan Territorium *Albæ*, quod *Trebæ* contiguum est, intelligi velit. Fertur itaque *Anio* ex dicto *Trebanorum monte*, ut rectè *Frontinus*, per saxosa loca, mox verò circa *Trebam* per depressiora loca, utrimque imminentibus nemorosis collibus, longis ambagibus fontiumque rivis adauctus, *Tyburtinis agris* committitur; & hinc per horrendas rupium voragines, aliis aliisque receptis fluviolis, vasto circuitu in *Tiberim* sese exonerat. Hodiè ab ortu hujus fluminis usque ad *Tiberim*, cui se insinuat, duodecim pontibus, partim ligneis, partim saxeis stratus conspicitur, quorum prior in *Territorio Trebano*, duo alteri in *Sublaquensi*, *S^ti. Antonii*, & *S^ti. Francisci*; quartus ligneus, intra *orbam* & *Maranam*, qui sunt pagi sub jurisdictione *Sublacensis Abbatiæ*: quintus pariter ligneus intra *Rubianum*, & *Anticolim*; Sextus extra vicum *Varronis*, vulgò *Vicavaro*; Septimus pons juxta *Cataractam Tybure*; Octavus infra *Villam Mæcenatis*, & hodiè *Ponticello* dicitur; & qui olim saxeus erat, & *Pons Cælius* dicebatur, eò quod circa eum sepulcrum *Cælii* olim conditum erat, is modò violentia fluminis dissipatus, ex ligno constructus cernitur, euntibus in *Sabinam* commodissimus sanè, & peropportunus; Nonus omnium celeberrimus, quem *Pontem Lucanum* vocant, de quo suprà in *Villa Plautiorum* pluribus actum est, & viam regiam *Romam* euntibus præbet. Decimus, *Pons Mamæus*, vulgò *Mammoli*, primò ab *Antonino Pio* Imperatore extructus, deindè à *Mamæa* Matre *Alexandri* Cæsaris, à qua & nomen obtinuit, restauratus fuit. Undecimus, uno circiter milliari post *S. Agnetis Templum*, *via Nomentana*: Duodecimus, non procul à confluxu *Anienis* & *Tyburis*, in *Via Salaria*, in quo *Manlius* cum gigante *Gallorum* congressus victoriam obtinuisse fertur. Hic à *Gothis* destructus, à *Narsete* tandem *Iustiniani* Imperatoris Archistratego restitutus fuit; quemadmodum elegans epigramma, quod in hunc usque diem in latere pontis incisum spectatur, hoc tenore verborum testatur:

Anienis cursus.

12 pontibus Anio instratus.

Epigramma in Ponte salario.

QUAM BENE CVRBATI DIRECTA EST SEMITA PONTIS
ATQVE INTERRVPTVM CONTINVATVR ITER.
CALCAMUS RAPIDAS SUBJECTI GURGITIS UNDAS,
ET NARSEN RESONANS PLAUSUS UBIQVE CANIT.
ITE IGITVR FACILES PER GAVDIA VESTRA QVIRITES,
ET NARSEN RESONANS GAVDIA VBIQVE CANAT.
QVI POTVIT RIGIDAS GOTHORVM SVBDERE MENTES,
HIC DOCVIT DVRVM FLVMINA FERRE IVGVM.

CAPUT II,

De Empulo, *Vrbe vetustissima.*

Um anno 1664 veterum *Latinarum* Urbium situm magno labore investigarem, contigit, ut inter condensos sylvarum recessus, & pendentium scopulorum tesqua ita intricarer, ut vix ullibi exitus concederetur, è quibus summo nisu tandem eluctatus, in pervetustam vastæ solitudinis Ecclesiam Divino dictu, inciderem; quam cum à

Constan-

Constantino Magno olim extructam, ac deindè à *Sancto Sylvestro* Pont. I. *Deiparæ* & *Divo Eustachio* eodem in loco, in quo ex apparitione Crucifixi inter cornua cervi, à paganismo ad *Christum* conversus fuerat, dicatam viderem, ex profanæ tunc inquisitionis molimine, in sacram, & jamdudum desideratam hujus loci tam celebris notitiam, felici sanè errore illapsus, *historiam*, quam *Eustachio-Marianam* inscribo, composui, in qua quidquid Lector circa antiquitatem hujus loci desiderare poterit, exactè descriptum reperiet; quare in iis hoc loco describendis longior esse nolui.

Occasio descriptionis Urbis Empulitanæ.

Hujus itaque occasione, cum quotannis locum hunc devotionis causa accederem, & multa ad hoc opus spectantia per viam, de veterum urbium vestigiis, uti suprà dixi, observarem; nescio quo casu in eximium virum, Doctorem *Tarquinium Pamattam* in *Castello S. Angeli*, quod *della Madame* vocant, commorantem incidi, qui cum me παλαιολογίας desiderio incensum videret, dixit, se librum Manuscriptum de origine, & excidio E*mpulitano* habere, à Parente suo peritissimo Medico ex alio pervetusto Manuscripto extractum, ex quo complura ad meam rem facientia circa veterum urbium, quæ in T*erritorio* T*yburtino* adhuc spectantur, historiam, & potissimùm quæ ad urbem pervetustam, quæ *Empulum* olim dicebatur, pertinerent, colligere possem; & quod jamdudum unicè nosse desideràram, in eo quàm copiosissimè descriptum reperi; neque hîc se stitit negotium, totius urbis situm, & superstites murorum ruinas, ex dictis *S. Angeli Castelli* mœniis ostendit; & uti vix ullum Authorem ex modernis de ea mentionem fecisse nôram, ita quoque totam historiam hisce opportunè sanè, veluti antiquitatem hucusque incognitam, hîc inserendam duxi.

Empulum, quæ posteris temporibus *Ampiglione* vulgò appellata fuit, oppidum fuit à *Græcis* eodem ferè tempore, quo *Archivi* fratres, *Catillus*, *Corax* & *Tyburtus* Tyburi fundandæ operam dabant, ab *Aboriginibus* ædificatum, tempore priscorum *Latinorum* summè floruit. Nam *Tyburtini* viribus potentes non timuerunt *populum Romanum* jam florentem & felicissimum sibi adscribere hostem; Nam uti Livius testatur l. 7. Empulum *eo anno ex* Tyburtibus *Captum*. Accidit hoc *C. Sulpitio* tertiùm, & *M. Valerio Publicola* Consulibus, anno Urb. Cond. 399 Sequentibus Coss. hæc ibidem narrat Livius. *Duo*, inquit, *bella eo anno prosperè gesta, cumque* Tyburtibus *ad deditionem pugnatum*. Sassula *ex his urbs capta, cæteraque oppida eandem fortunam habuissent, ni universa gens positis armis in fidem Consulis venisset Triumphatum de* Tyburtibus. Sed jam ad situm ejus describendum propiùs accedamus.

Empulum *Antiquissimi*.

Euntibus *Tybure Sublacum* versus ad tria millia passuum ad lævam nobile *Castellum S. Angeli*, quod *Castello Madame* vocant, monti impositum occurrit: ad dextram montes altissimos conspicis, atque hos inter montes, in convalle supra tumulum haud exiguum, se spectanda præbent veteris *Empuli* ruderum vestigia, ad 500. Circiter passus, ad viam, quæ *Sicilianum* & *Sublacum* ducit, extensa; ex quibus eam nobilissimam olim urbem fuisse, luculenter colligitur, quæ uti situm habet in vasta valle, ita quoque montibus undique & undique veluti coronata, nec non scaturientium ex montibus fontium multitudine, mirum in modum habitationem amœnam jucundamque reddit, & montes quidem arboribus consiti magnam venatoribus ex animalibus tam volucribus, quàm terrestribus, prædam offerunt. Ager omnibus ad vitæ humanæ usum, necessariarum rerum abundantiâ instructus est: Territorium suum olim vel usque ad ipsum *Anienem* ex una parte, ex altera ad *S. Gregorium*, quæ *Sassula* quondam dicebatur, sese extendebat; Archivia verò ante ejus devasta-

Situs Empuli.

Empulum *amœnissima civitas*.

Territorium Empuli.

EMPULITANÆ URBIS DESTRUCTÆ SITUS.

devastationem *Empulum* sic describunt : Inter prædivites & amœnas urbes, quas *Tyburtinus Ager* tenebat, una non infimæ sortis fuit *Empulum*, sive *Ampiglianum*, quam & *Massam Appolloniam* dictam constat, tribus millibus passuum *Tybure* dissitum; præter palatium enim magnificum fortalitio instruebatur à natura munitissimo; extra quod viridarium cernebatur omni fructuum genere, nec non Cypressis, Pinibus, fagis, quercubus, platanisque ad amœnitatem conciliandam implantatis uberrimum; & uti fontium scaturiginibus abundat, ita quoque intuentium oculos animumque mira voluptate recreabat. Erat huic viridario junctum Theriotrophæum, omni animantium tam volucrium, quàm quadrupedum genere instructum. Urbs tota validissimo muro

Descriptio Empuli.

mo muro cingebatur, domus non ad commoditatẽ duntaxat, sed & magnificentiam extructæ in prælongas amplasque plateas discriminabantur. Extra urbem ad 40 ferè passus *Ecclesia Divo Martino* urbis tutelari consecrata cernebatur, opimis ad Ecclesiæ administratores alendos, & haud exiguis redditibus instructa. Principales hujus Loci nobiles familiæ erant *Santini, Moriconi, Vecchi, Mazzarelli* & *Mazzilli*. Totum territorium hujus urbis aquæductuum veterum arcubus *Tybur* usque confertum est, per quos *Aqua Martia*, sive *Claudia*, illa in *Villas Tyburtinas* hæc *Romam* deducebatur. Sed de his suo loco amplius.

Familiæ nobiliorum Empuli.

Hisce itaque præmissis, jam quomodò, & qua occasione *Empulitana urbs* devastata fuerit, exponamus.

CAPUT III,

De Destructionis Empulitanæ Vrbis, *sive* Ampilionis *causa & Origine.*

ANno itaque Salutis nostræ 1257, sedente *Alexandro IV* Pont. Max. *Octavius Vrsinus*, vir potens & nobilitate sanguinis cumprimis clarus, *Vrbis Empulitanæ*, vulgò, *Ampiglione*, nec non *S. Gregorii*, *Vicovari*, & *Cantalupi* Dominus, & legitimus jure hæreditatis possessor, duos habebat filias matrimonio jam maturas: & eodem tempore oppidis *Sambuci*, & *Saracinii*, vulgò *Saracinceschi*, dominabatur *Andreas Manerius* spectatæ pariter nobilitatis vir, qui duos habebat nepotes jam adultos, *Petrum* & *Marium*, quibus de congruo matrimonio jamdudum providebat. Cum itaque inaudisset, duas esse filias *Octavio Vrsino Empuli* tunc residenti, jam nubiles, de ineundo cum uno ex nepotibus matrimonio tractaturus *Empulum* in propria persona se contulit; *Octavius Andreæ* comiter excepto indubiam concludendi matrimonii spem fecit, quâ fretus mutuis benevolentiæ obsequiis præmissis *Andreas Sambucum* reversus, cum post duos circiter menses, nullum adhuc factæ pollicitationis responsum daretur, literis negotium urgendum censuit; sed ab *Octavio* de filiabus jam aliis destinatis, repulsam passus, incredibili indignatione exasperatus in summum odium, quod contra *Octavium* conceperat, exarsit.

Matrimonium negatum origo ruinæ urbis.

Intereà *Alexander Maximus* Toparcha & Dominus S[ti]. *Viti*, cœterorumque adjacentium Castellorum, cùm *Romam* iturus *Empulitanam Vrbem* transiret, à latronibus ejus loci invasus, omnibusque spoliatus, quas secum portabat, rebus nummisque, tanta animi exacerbatione excanduit, ut non quieturum se polliceretur, quin hanc latronum speluncam funditùs eversam videret; itaque vindictæ cupidine succensus, cum de odio ab *Andrea Sambuci* Domino in *Octavium Vrsinum* concepto intellexisset, peropportunam occasionem sibi datam molimen in executionem deducendi ratus, cum intentionem suam de *Vrbe Empulitana* evertenda detexisset, uterque vindictæ furore perculsus, manibus, uti dici solet, pedibusque in eandem sententiam pacto fœdere iverunt. Undè absque ulla temporis prolongatione mox collectis armis, conscriptâque in oppidis amborum jurisdictioni subjectis, copiosâ militum manu, armilustrium in oppido *S. Viti* primò instituerunt. Quod negotium uti subitaneum, & improvisum omnibus visum fuit, ita quoque tam arcta silentii lege supprimi non potuit, quin occultæ machinationis institutum notum fieret per fœminam Ampolitanam, quæ mox ut, quo belli moles vergeret, intellexit, & in persona sese *Empulum* contulit, & *Octavium* de omnibus, quæ de expugnanda & evertenda urbe audierat, admonuit. Qua de causa statim tota Urbs ad arma sumenda

Latrocinium.

Apparatus bellicus contra Ampilionem.

Consilium initum proditur per feminá.

sumenda concitatur, mœnia & turres militaribus copiis replentur, unicuique locus ad urbem defendendam aptus assignatur. Intereà adversæ partis Exercitus contra *Empulum* se movet: & cum jam contra eam, quam spe jam devoraverant, ex improviso, ut ipsi rebantur, rerumque, quæ intùs gerebantur, ignari, ingenti furore insultum facerent; *Empulitani* jam jaculis, lanceis, gladiis, saxorum congerie, aliisque armis instructi, adeò fortiter illis restiterunt, ut ad primum congressum *Petrus Andreæ Sambuci* Domini nepos, ejusque servus jaculis confixi cum innumeris aliis conciderint. Et cum contrà reliqua exercitûs pars audentiùs iret, & per portam urbis sibi viam sternere summo conatu allaboraret; eccè periculum prævidentes *Empulitani*, portam tot catarractis, tot trabibus, saxorumque pendentium congerie instruxerant, ut omnis illa militum per vim irrumpentium multitudo, partim catarractarum trabiumque lapsu, partim saxorum decidentium pondere obruti, vitam subitaneâ morte luerent. Ad tale spectaculum mente convulsus *Andreas Manerius*, atque ex cadaverum multitudine perterritus, tandem unà cum *Bartholomæo Castagno* Campiductore cœterisque, fugâ se subducens, *Sambucum* reversus est, ubi oppidum inquilinis viduatum cum reperisset, ingens mox clamor exortus fœminarum, quibusdam maritorum, nonnullis filiorum, alijs alijsque parentum cognatorumque interitum inconsolabiliter complorantibus. *Andreas* vindictæ exæstuans œstro, mox ad *Alexandrum Maximum S. Viti* Dominum belli assumpti complicem confugiens, de instaurando in *Empulitanos* assultu deliberabat. Hic pari vindictæ furore percitus, omninò novo impetu bellũ instaurandum censuit; undè is in propria persona ad cœteros suæ militiæ asseclas animandos, ausu oppidò temerario, uti mens perturbatione animi perplexa, & cœci impetus nesciens modum, se muris applicuit, ut ubinam opportuniori loco impetum facere posset, dignosceret. Interim *Empulitani* horrendo saxorum imbre, telorumque explosione, cadaveribus campos replebant, quos inter & *Alexander* in femore telo percussus concidit, quem mox in *Castellum S. Viti* chirurgis curandum mulo impositum avexêre. O quam melius fuisset *Empulitanis*, si in hoc tam atroci prælio *Alexander* inter vivos esse desiisset, *Empulum* sane non illam, quam paulò post describemus, infelicem catastropham expertum fuisset. Hoc itaque cadente cœteri milites, desertâ statione, quisque vitæ fugâ consuluit, quâ milites profugi, furore & rabie concitati, armentis boum, equorumque unà cum caprarum, oviumque gregibus priùs abductis, reliqua cuncta flammis, gladioque consumserunt.

Invasio urbis.

Bellum instauratur contra Empulum.

Alexander in urbis exploratione telo percussus.

Hisce peractis *Octavius Vrsinus* de inimico exercitu devicto, & prostrato, cum suis subditis tã fortiter & magnanimiter se in urbis defensione gerentibus festa agebat, non prævidens, adhuc vivere tum suum inimicum *Alexandrum*, noctu diuque vindictam spirantem, & quod jam dudum animo conceperat, de urbe evertenda propositum, usque dum illud complesset, minimè derelicturum. Interim *Empulitani* ex partâ victoriâ insolentiores facti, à latrociniis non cessabant. Miserat eodem tempore *Alexander Maximus* unum è suis famulis *Romam* ad pannum pro domestica familia comparandum, qui *Roma* reversus, non procul ab *urbe Empulitana* à latronibus invasus, & coëmptas res, & equum, cui insidebat, actutum perdidit. Pupugit hoc scelus mirum in modum *Octavium*, utpotè qui hujusmodi latrocinium, novam belli sementem suscitare posse, non ignorabat; unde latrones magnâ militum manu in omnes partes, viarumque angiportus dimissâ, inquiri præcepit, quos & tandem comprehensos patibulo suffixit. Deindè *Octavius* famu-

Festa pro victoria parta.

famulum ad Dominum suum *Alexandrum Maximum*, omnibus iis rebus, quæ à latronibus ei ablatæ fuerunt, restitutis, insolitis favoris & benevolentiæ signis dimisit unà cum literis ad *Maximum* datis, queis de commisso in suo Territorio latrocinio se excusabat. Verùm *Alexander* tantùm abest, ut acceptis literis à concepta resolutione destiterit, ut potiùs majori indies in ejus executionem, ut modò videbimus, fervore exardesceret.

CAPUT IV,

De totali Vrbis Empulitanæ *devastatione.*

VTi ingens malum immodicæ vindictæ cupido est, ita quoque secum malorum omnium Iliadem trahit, quæ ubi suos semel invaserit, mox adeò excœcat intellectum, & voluntatem pervertit, adeoque hominem efferum & impotentem reddit, ut nec Divinarum nec humanarum legum capax, nullo timoris Religionisque respectu, donec pro libitu susque deque vertat omnia, quiescere possit. Hoc pacto *Alexander Maximus S. Viti* Toparcha diabolico furore perculsus, nihil non agit, nullum non lapidem movet, ut intentum animo scelus, id est, ultimum *Empulitanæ urbis* exterminium & devastationem tandem complere possit. Undè perturbatione animi in transversum actus, noctu diuque ejus, quod alto pectore jam dudum fovebat, facinoris exequendi modum animo versabat. Conscriptâ itaque non exiguâ militum copiâ *Anagniæ*, cœterisque vicinis locis, quos ad *S. Vitum* ad ejus nutum promptos consistere jussit: deindè *Tybur* se contulit, ubi negotium cum S. R. E. Cardinale *Cæsarino* Loci Episcopo contulit; hic eum omnibus modis à tam enormi resolutione avertere conatus asseruit, insana hujusmodi consilia & stolida tentamenta sine absoluta Pontificis authoritate & consensu, ex privato solummodò in *Octavium* odio, utpote cum tanta innocentis sanguinis effusione exequi eum nec posse nec debere; videret proindè, quid ageret, eum non impunè laturum, quicquid tandem efficeret. *Alexandri* animus jam obstinatione obfirmatus, spreto consilio Cardinalis, & paterna admonitione minimè emollitus, ejus relictis monitis aliam telam orditus est, utique tantò callidiorem, quantò animum ad sanguinē *Empulitanorum* effundendum avidiorem gerebat. Itaque intentum suum nonnullis vicinis *Tyburtinis*, quos cum *Empulitanis* irreconciliabili odio fervere nôrat, detexit, qui uti in omne scelus prompti, ita quoque datis manibus fœdus cum *Alexandro* in exterminium *Empulitanæ* civitatis pepigerunt, stratagemate prorsùs inusitato, quod hujusmodi erat. Celebrabantur *Empuli* quotannis in festo *S. Martini* celebres nundinæ, magnaque is dies peragebatur solennitate. Judæis mercatoribus in concepti facinoris executionem assumptis, qui eodem die summo mane equis mercibus onustis *Empuli* comparerent; quod factum fuit; verùm quoniam *Alexander* verebatur, nè manus militum, quos collegerat, ad opus conficiendum sufficeret, in societatem adscivit *Sciarram Colonnensem*, tum *Prænestes* Dominum, qui uti ferocioris ingenii erat, ita quoque operam suam ad condictam diem, & ad sceleris complementum, libens volens addixit. Interim die *S. Martini* tota urbs in festivitatem diffusa, imminentis sibi calamitatis improvida, dum solenni processione ad Ecclesiam *S. Martini* extra urbem contenderent, & *Octavius* summo devotionis sensu Missarum solenniis interesset; eccè confestim ex abditis vicinæ sylvæ recessibus erumpens hostilis exercitus, quos in Ecclesia repererit, ad unum omnes nullo sacri loci, & quæ

Alexandri Maximi *vindictæ cupido.*

Cardinalis Cæsarinus Maximū à *concepto molimine dehortatur.*

Maximus *in concepto scelere pertinax.*

Sciarra Columna sceleris asseclа.

Omnes in Ecclesia S. Martini *sacris præsentes trucidant* Maximi *milites.*

& quæ in eo gerebantur devotionis exercitiorũ habito respectu, nulli parcens ætati aut sexui, (ubi & *Octavius Vrsinus,* tantò utiq; felicior, quantò majori pietatis sensu, dum sacris interesset, occubuit) impia & crudeli manu trucidavit, omni Ecclesiastico apparatu abductò. Hoc peracto, atroci sanè conatu unà cum *Sciarræ* copiosa militum manu advenien-te, rabiem in urbem convertunt, sacrilego raptu, quicquid in Ecclesiis pretiosum erat, sacris domibus terræ adæquatis, abreptum fuit, quicquid ex hominibus supererat, ad internecionem deletum, ita ut inter quatuor aut quinque horarum spacium urbs tota, partim flammâ, partim armorum violentiâ eversa & solo æquata, cadaveribus propriis domorum ruinis sepultis, in hunc usque diem tristis catastrophes suæ vestigia post se exhibeat: tantaque strage sævitum fuit, ut ex universæ urbis incolis, non nisi tres ex nobilioribus, quorum nomina erant *Sanctius Moricanus, Franciscus Santacellus*, & *Iacobus Mazzillus*, evaserint. Nec hîc furor militum stetit: siquidem Monasterium *de Valle Cotta* invadunt, Ecclesiam spoliant, Monachis ad unum omnibus occisis; quod adeò immane & grande facinus Deus non inultum manere voluit. Nam dum peracto abominando scelere extra Ecclesiam spoliis onusti moverent, repentina mox coorta fulmina adeò in impios sævierunt, ut ex septingentis nonnisi quingenti evaserint, reliquis omnibus fulminum vehementia prostratis. Quod *Alexander* cum audiisset, sera pœnitentia ductus spolia ecclesiæ mox restitui curavit; sed & Divinæ vindictæ furor super eum, tanquam malorum omnium Authorem subitò exarsit, siquidem is insanabili plaga eodem die percussus, brevi post tempore impiam animam cum indignatione effudit; *Tyburtini* quoque cives, quotquot detestabilis expeditionis, urbisque evertendæ complices fuerunt, à Cardinale *Cæsarino* ad tam atrox facinus obstupescente mortis sententia percussi, in patibulo vitam laqueo, *Tybure* in rupe fani Sibyllini, finierunt; ubi omnium transeuntium oculis expositi tam diù pependerunt, donec carne & ossibus dissolutis suapte sponte deciderunt. Reliqua verò exercitus pars, cum *Minutulam* oppidum, cujus vestigia hodiè adhuc in colle inter *Tybur* & *Castrum S. Angeli*, non procul ab Aquiductibus spectantur, expugnarent, indigenæ iis tam egregiè restiterunt, ut magnam militum partem delèverint; donec tandem omnes ab inimicis superstitibus oppressi trucidatique, tragœdiæ finem imposuerint, inimicis militibus pariter dissipatis, quorum magnam partem circumjacentium oppidorum populi, qui eversæ *Vrbis* & devastati *agri Empulitani* quà commiseratione, quà zelo compuncti, armata manu invadentes, nulla spe veniæ relicta, confecerunt, ita ut & urbs, & hostilis exercitus omnis, vel unius hebdomadis spatio unà cum malorum Authoribus deletus fuerit; atque adeò inscrutabili Dei judicio *Empulitani* in Ecclesia pietatis operibus intenti, inter missarum solennia trucidati delictorum veniam à Deo obtinerent: inimici verò scelerum malorumque omnium Architecti, pereuntes unà cum turmis suis, pœnas luerent, forsan, condignas & æternum duraturas. Atque hic fuit horrendus vetustissimæ *Vrbis Empulitanæ* interitus, qui contigit anno 1257, sedente *Alexandro IV* Pontifice.

Vrbem devastant.

Monasterium, occisis monachis depopulantur.

Ultio Divina.

Complices Tiburtini patibulo affixi.

CAPUT

CAPUT V,

De extructi ex ruderibus Empulitanis Castri S. Angeli *origine.*

DIximus itaque suprà, tres tantummodò ex Nobilioribus urbis, qui ex mœnibus sese dejecerant, *Moriconum* videlicet, *Santacellum* & *Mazzillum*, elapsos *Vicovarum* sese in tutum locum, utpotè jurisdictioni *Octavii Ursini* loci Domini subditũ, se contulisse, ubi summo eversæ patriæ dolore, noctu diuque, quomodò urbs inimicis jam omnibus extinctis, denuò instaurari posset, secum deliberabant. Verùm cum variæ difficultates occurrerent, negotium cum *Eremicola*, qui in collis vertice, in Ecclesiola Territorio *Ampilionis* subjecta, & *S. Angeli* dicebatur, & ubi modò *Castellum S. Angeli*, vulgò *Madame*, quod ab Eremitorio nomen deindè traxit, commorabatur, contulerunt. Qui tam amplum, deliciosum, & rerum omnium territorium feracissimum nequaquàm negligendum esse censuit; ac proindè optimum factum sibi videri dixit, si eodem in loco obtentâ priùs à summo Pontifice licentiâ extruendæ urbis fundamenta ponerent: quam & à Pontifice *Urbano IV.* tunc temporis sedente, calamitatis, quam incurrerant, miserto obtinuerunt. Reversi itaque *Vicovarum*, collecta operarum multitudine, fornacibus calcariis extructis, & saxis, quæ mons suppeditabat, in magnam congeriem excisis, novi oppidi fundamenta jecerunt, ita ut nulli parcentes labori, intra sexennium ad finem anni 1268, jam ad duodecim focorum familias excresceret; Posteri verò locum considerantes non minus commodum, quàm deliciosum ad habitandum, totum *Castellum* muris fortissimis, nec non turribus præaltis ita muniverunt, ut ingruentium bellorum tempore non haberent, quod amplius sibi ab hostibus timerent.

Origo Castri S. Angeli *vulgò* Madame.

Anno itaque 1308. *Fortibraccius ab Urso* descendens, Dominus *Castelli*, *Castello* & *Suburbio*, nec non portâ, quæ *Levisa* dicitur, extructâ, id quàm plurimùm ampliatum, in formam fortalitii reduxit, uti ex inscriptione dictæ portæ marmori inarata patet. Atque hoc pacto oppidum magno incolarum numero, successu temporum, sub Dominio *Fortibracciorum* excrevit, usque ad annum 1500; quo *Alphonsina Ursina*, *Domui Mediceæ* (quorum ope *Castellum* & portis, & plateis noviter extructis, plurimum incrementum sumpserat.) desponsata, illud pro dotis supplemento obtinuit. Contigit postmodùm, ut *Carolus V.* Imperator filiam suam naturalem modernè, *Ab Austria* dictam, *Domui Mediceæ* nuptiis insereret; Verùm defuncto marito, ipsa jam vidua & sine successoribus, denuò *Farnesianæ familiæ* desponsata in recognitionem dotis *Castellum S. Angeli*, quod in hunc usque diem ab ea vulgò *Castello Madame* dicitur, remansit. Hodiè verò anno 1667. sub jurisdictione Marchionis *Alexandri Pallavicini* persistit, ab ejus extructione 367 annis. Collis in quo oppidum fundatum est, situm habet oppidò deliciosum, agrum omni fructuum genere, nec non armentis boum, gregibusque caprarum pecorumque uberrimum, ab *Anienis* fluminis ripa non nisi binis millibus passuum dissitum, etiam nobilissimis piscibus confertum. Collis ubi situm est, veluti tumulus vallibus undique & undique, & sylvosis altissimorum montium jugis veluti coronatum miram spectatoribus voluptatem confert. Verùm ut ea propiùs intuearis, hic mappam apponam, in qua & *Ampilionis* districtum, & *Castri S. Angeli* situm cum omnibus tam novis, quàm veteribus locis, contemplari queas.

Fortibraccius *loci se dominum constituit.*

Cur Madame *dicatur* castellum.

CAPUT

CAPUT VI,

De reliquis Vrbibus Territorii Tyburtini.

Assula pervetustum in *Tyburtino Agro* oppidum, de quo Livius. *Duo*, inquit, *bella eo anno prosperè gesta, cum* Tyburtibus *ad deditionem pugnatum;* Sassula *ex his urbs capta, cœteraque oppida eandem fortunam habuissent, ni universa gens positis armis in fidem Consulis venisset triumphatum de* Tyburtibus.

Nos variis conjecturis sedula ex hujusmodi locorum inspectione *Sassulam* alibi non fuisse sitam, quàm ubi modò consistit *oppidum S. Gregorii*, sub jurisdictione Eminentissimi Cardinalis *Pii*, qui non solùm montibus in vias deplanatis oppidum undique & undique pervium fecit, sed & suburbio magnificentiâ prorsùs regiâ extructo mirum in modum, ampliavit. *Sassulam* dictam putem à scopuloso clivo, cui impositum est. Siquidem cum sub Romanis Imperatoribus, quum jamdudum *Æquorum* quoque gens in *Latii* novi nomen transisset, in hanc usque ditio *Tyburtinorum* protensa fuit; Nam uti Tacitus gravissimus Scriptor testatur: *Igitur*, inquit, *quasi depulso jam* Nerone, *quis diligeretur, inquirebant, & omnium ore* Rubellius Plautus *celebrabatur, cui nobilitas per matrem ex* Julia familia. *Auxit rumorem pari vanitate orta interpretatio fulguris; Nam quia discumbentis* Neronis *apud* Simbruma *stagna, cui* Sublaqueum *nomen est, ictæ dapes mensaque disjecta erat, idque finibus* Tyburtum *acciderat, undè paterna* Plauto *origo, hunc illum numine Deûm destinabant.* Ad dextram *Anienis* ripam 20 mill: pass. *Villam* illam *Neronis*, ubi fulmine & fulgure in mensam *Neronis* discumbentis, disjectis dapibus adeò sævitum fuit, extitisse, suprà cum de *Aniene flumine* agerem, demonstratum fuit. *Pedum* quoque oppidum non procul *Tybure* remotum fuisse, in præcedentibus ostendimus. De *Longula*, quæ & *Polustria* dicitur, fusè egimus *in Historia Eustachiomariana*, quam consule. *Longulam* quidem tribus à *Sassula* passuum millibus dissitam, supra citati Authores *in vita Marci Coriolani* constituunt, cujus & rudera in hanc diem in colle quodam spectantur, è regione viridarii Excell.^mi Ducis *Polani*, quam *Catenam* vocant. *Polustria* verò nova, sive hodiè, *Poli* oppidum est ex veteris *Polustriæ* ruinis extructum in altissimorum montium convalle, clivo impositum spectatur, à qua *Longula* vetus, mille & quingentis circiter passibus versus ortum olim dissita fuit, teste *Livio*, *Martii Coriolani* contra *Romanos* factione celeberrima: *Longula* dicebatur ob urbis situm in longum productum; undè multi, nescio quo errore, *Pollustriam* & *Longulam* pro duobus oppidis perperam acceperunt, cum fuerint non nisi una civitas, sola differentium nominum appellatione discrepans; quod & inscriptio juxta portam palatii Excell.^mi Ducis *Polani*, hisce verbis innuit:

Sassula vetusta Latii urbs. — *Tac. annal. l. 14.* — *Pedum.* — *Longula.* — *Polustria.*

> *Nunc* Polus, *antiquis sum dicta* Polustria; *priscum*
> *Vix prope, quæ fueras,* Longula *nomen habes.*
> *Infensus patriæ nos Martius abstulit urbi*
> *Quid mirum? haud custos tunc* Jovis *ales erat.*

A *Tyburtina Vrbe*, juxta rudera *Ampiglionis* suprà descripta, occurrit vetustissimum *Castellum* monti impositum, *Sicilianum*, sub Dominio Ill.^mi Marchionis *Theoduli*, nomine obtento, juxta *Cluverii* conjecturam, ex habitatione primorum *Latii* incolarum, quos *Siculos*, seu *Sicanos*, veteres vocabant, sic dicti qui ab *Aboriginibus* ex *Latio* profligati, ibidem sedem fixerant; uti in præcedentibus

Sicilianum.

dentibus exposuimus. Hinc per montis descensú amplissima planities occurrit, qua ad dextram euntibus, sub ingenti *montis S.ti Eustachii rupe*, vicus *Pisonis* sive *Pisonianum* occurrit, vulgò *Pisciano*, vicus nobilis & præamplus, Ill.mæ *Theodolorum* familiæ jurisdictionis est. Atque hinc meridiem versus 3 mill. passuum dissitum est oppidum *S. Viti*, quod cum multa commemoratione digna contineat, id peculiari capite perstringam.

CAPUT VII,

De Scopulo conversioni Divi Eustachii *sacro, & de Ecclesia à* Constantino Magno *in eo fundata.*

Vicus *Pisonis*, vulgo *Pisciano* oppidum, supra collem extructum, rerú ubertate gaudet, de quo paulo ante diximus. Huic Mons præcelsus, *Vulturellus*, vel *Divi Eustachii*, unà cum vastæ molis scopulo superimminet. Atque hic est locus omnibus seculis memorabilis, in quo Divina bonitas & misericordia cum *Divo Eustachio*, cui nomen olim, *Placido*, miraculosè ad Deum & Christianæ Religionis fidem amplexandam operari dignata est. Dum enim ingentis magnitudinis cervum insectatur, eumque jam intra dicti montis gurgustia conclusum, captum crederet; cervus verò insolito & prodigioso saltu in dictum scopulum 115 palmorum altum se recepisset, tum enimverò *Placidus* hoc prodigio attonitus, cum attentiùs in feram, apicem jam scopuli tenentem, oculos animumque convertisset; eccè *Christus* crucifixus inter cornua cervi visus, eique januam vitæ æternæ aperiens, quid eum facere oporteat, præcipit; ut videlicet *Romam* festinans, se sacro baptismatis fonte abluendum curaret, & deindè ad hunc locum redux, documenta salutis æternæ, & vitæ imposterum instituendæ modum & rationem perciperet. Quæ omnia acciderunt.

Ad hunc itaque scopulum Conversioni *Divi Eustachii* sacrum, *Constantinus Magnus*, ad æternam Divinæ apparitionis *Divo Eustachio* hoc loco factæ memoriam, Ecclesiam extruxit, quam *Sanctus Sylvester* Papa deindè in *Deiparæ*, & *Sancti Eustachii* honorem solenni ritu consecravit. Hanc verò in summa illorum temporum, queis *Gothi* & *Romam*, & totam *Italiam* infestarunt, acerbitate, dirutam, posteà *S. Benedictus* monasterio ibidem extructo refecit. Ego verò cum anno 1660 in hanc horridam solitudinem errore viarum, non tam humano, quàm Divino ductu incidissem, locique celebritatem attentiùs considerassem; eccè nescio quo interiori mentis instinctu, nec non incredibili loci devotione captus, nullum non movi lapidem, ad locum sacerrimum unà cum veneranda Ecclesia, & scopulo, in quo veteres *Christiani*, eo in loco, ubi cervus Crucifixi imagine insignitus constiterat, sacellum, cujus in hunc usque diem vestigia manent, ædificarant, pristinæ suæ devotioni & celebritati restituendum: quod hoc eodem anno, quo hæc scribo, singulari Dei aspirantis gratiâ, subsidiis Religiosissimi Cæsaris *Leopoldi primi*, Ducis *Bavariæ*, & proregis *Neapolitani*, Excellentissimi *Petri d'Arragona*, nec non Ill. Domini S. R. I. *Iohannis Frederici* Comitis de *Waldsteyn*, præstitum fuit; & jam in die 29 Septembris *Sancti Michaëlis* Archangeli sacro, ingenti multorum millium hominum, ad Communionem, uti dici solet, generalem, quotannis eo in loco institui solitam, confluxu frequentatur. Ab hoc loco per mille passuum intercapedinem ascendentibus, vicus occurrit *Guadagnolium*, vulgò *Quadagnuolo*, qui

LOCVS CONVERSIONIS
S. Eustachij in Monte Vulturello.

Excellentissimo Duci *Polano* paret; Undè & tanquam à viciniori loco *Ecclesia Deiparæ Eustachianæ* nomen obtinuit, *La Madonna di Quadagnuolo.* Verùm cum hujus Loci historiam, integro libro, cui titulus est, *Historia Eustachio-Mariana*, quàm uberrimè descripserimus, illuc Lectorem remittimus.

CAPUT

CAPUT VIII,

Oppidum Sancti Viti.

TRibus millibus passuum à *Pisoniano* versus Meridiem, uti dixi, *oppidum S. Viti*, & totidem versus occasum à *Pollustria* sive *Longula*, solo *monte Vulturello* interjecto situm est. Erat autem *Æquorum oppidum*, de quo Livius l. 2. de C. Martio Coriolano. Circejos, inquit, *profectus primùm colonos indè* Romanos *expulit*, *liberamque eam urbem* Volscis *tradidit; indè in* Latinam viam *transversis tramitibus transgressus* Satricum, Longulam, Pollustriam Coriolanus *novella hæc* Romanis *oppida ademit; indè* Lavinium *recepit; tunc deinceps* Corbionem, Vitelliam, Trebiam, Lavicum, & Pedum *capit; postremò ad Vrbem à* Pedo *duxit, & ad fossas Cluilias quinque ab Vrbe passuum millibus castra posuit.* De prisco hujus oppidi nomine Authores controvertunt, nonnullis *Vitelliam*, quibusdam *Satricum*, aliis *Bolas* aut *Trebam* fuisse opinantibus, nemine tamen quodnam ex his nomen habuerit, sciente. Nos relictis altercationibus, modernum ejus situm paucis describamus.

S. Vitus, *in cujus Ecclesia à canibus rabidis morsi sanari dicuntur.*

Sanctus Vitus oppidum Marchionis *Theodoli* jurisdictioni parens infra *Montem Eustachianum* duobus circiter millibus passuum supra collem positum, nomen sortitur ab Ecclesia S^ti. *Viti*, ad quam ex morsu canis rabidi hydrophobiâ laborantes unicam salutis medelam, meritis Sancti reperiunt; Undè insignem nominis celebritatem acquisivit. Oppidum talem à Natura situm obtinuit, ut asperitas montium cum amœnitate certare videatur. Nobili palatio gaudet; planities collis tota ob ulmorum in ambulacra dispositorum umbram, summam spectantibus amœnitatem conciliat; omni fructuum genere, excepto frumento, abundat, vinum exquisitissimum profert, vel ex eo capite maximè celebratum, quod nec caput fumo repleat, & virtute, quâ pollet diureticâ, magnum sanitatis emolumentum conferat. Ad arcem in jugo collis constitutam, non nisi per scalas lapideas, quibus cunctæ plateæ constant, non sine sudore pervenitur. Omnes circa circum sylvæ montesque castaneis sunt consitæ arboribus, magno annui proventûs, quod indè acquirunt Incolæ, emolumento. Fontes *Liris*, hodie *Gariglione*, fluminis hoc oppidum cum primis reddunt celebre: distant hi versus ortum ab oppido mille circiter passibus, & ex montis Hydrophylacio per septem scaturigines, uti curioso examine deprehendi, effluunt, quæ in unum corrivatæ, multis aliis hinc indè augmentatæ, flumen constitutum *Gariglionem*, quem & Geographi *Lirim* vocant constituit, quod per *Agrum Soranum* & *Suessam Campaniæ* magna aquarum mole aggravatum in *mare Thyrrenum* devolvitur. Magna hoc loco *Gennezzanos* inter & *Sancti-Vitanos* contentio orta fuit; illis, fontes dicti fluminis in suo Territorio, hisce in suo Territorii ambitu oriri contendentibus, quam litem eo, qui sequitur modo, dirimendam duxi. Septem fontes, de quibus paulò ante dixi, in profunda valle *oppidi S^ti. Viti* intra spacium unius circiter milliaris, ordine nascentes, verè & propriè in *Territorio S.Viti* originem suam inveniunt; Ultra verò S^tum. *Vitum* versus occiduam plagam tendentibus occurrit vallis confragosa, & vel ipso aspectu horrorem ob rupium asperitatē scopulosumque montium tractum incutiens, ubi ex horrida rupe ingens aquarum moles erumpens mox in rivum excrescit, qui uti in *Territorio Gennezzano* oritur, ita quoque per totum *Gennezzanum Territorium* fluens,

tandem flumini ex septem dictis *S. Viti* fontibus nato conjungitur. Hanc itaque originem non sine ratione fontem *Gariglionis* dici posse, indè patet, quod is à septem dictorum fontium primò non nisi mille circiter passuum spatio, solo *monte S. Viti* interjecto distet, & ex eodem & communi montium hydrophylacio deducatur, ut proindè utraque gens suum ex hoc capite lite decisâ intentum habeat.

Æsula urbs vicina fuit *Tyburi*, cujus mentionem facit Horatius l. 3 Carm. Oda 28.

—— Eripe te moræ.
Ne semper udum Tybur *&* Æsulæ
Declive contempleris arvum, &
Telegoni *juga parricidæ.*
Fastidiosam desere copiam, &
Molem propinquam nubibus arduis
Omitte mirari beatæ
Fumum, & opes strepitumque Romæ.

Et quamvis *Plinius* dicat, jam suo tempore plurima *Latii* oppida sine vestigiis periisse, ego tamen, quantum ex continua locorum inspectione colligere potui, dico *Æsulam* quinque milliaribus *Tybure* dissitam, è regione prædii, quod *Corcollo* vulgò vocant, constitutam; ibi enim pons tibi occurret, qui *Veresin fluvium* tegit, & oritur paulò supra *Gallicanum*, dein quatuor millibus passuum infra *Tybur Anieni* miscetur, Strabone teste: ῥεῖ δ' διὰ τ᾽ χώρας Οὐέρεσις ποταμός. Post quem duplex via aperitur, quarum prior à dextris versus *Tusculum*; altera à sinistris declinans versus *Polum* & *Præneste* tendit. A dextra itaque Pontis ingens clivus se obvium præbet, veterum ædificiorum ruderumque vestigiis, conspicuus, quæ etiamnum ex clivi visceribus, pluviis & imbribus cum tempore abrasâ terrâ se manifestant; atque hoc loco *Æsulam* constitutam fuisse ex paulò antè citatis Horatii verbis colligo. *Ne semper udum* Tybur *&* Æsulæ *Declive contempleris arvum.* Accedit quod veteres Geographi id inter *Tybur* & *Præneste* situm fuisse existiment. Sed hæc de situ *Æsulæ*, mappam hisce intersertam consule.

Æsulæ oppidi veteris situs.

Tendentibus verò à *Tybure* juxta dextram *Anienis* oram sex millibus passuum, mox obviam habebis *Variam* sive ut alii *Vicum Varronis*, vulgò *Vico Varo*. Atque hæc est antiqua *Valeria*, à qua *Via Valeria* dicta fuit, modò *Vrsinorum* jurisdictioni subStat, ad ripam dextram sita, piscibus potissimùm truttis celebris. Hinc dimidio itinere inter *Valeriam* & *Sublacum* oppidum, *Carseoli Æquorum* oppidum obvium fit, ex cujus ruinis oppidum, quod hodiè non abludente nomine *Arsoli* dicitur, exstructum est; hinc *Sublacum* & ad *Simbrivii* montes, & Stagna, *Trebam* olim, hodiè *Trevi* pervenitur, à qua tribus millibus passuum fontes *Anienis* spectantur, de quibus cum in præcedentibus sat actum sit, hic ea non iteranda duxi.

Vico Varo olim Valeria, & vicus Varronis dictum oppidum.

Carseoli situs.

Corniculum celebre vetustissimumque *Sabinorum* oppidum occurrit sub collibus, quorum prior hodiè S^ti. *Angeli*, alter *Monticelli* dicitur, qui & ob similitudinem duorum cornuum prominentium *Corniculani colles* dicebantur. De *Sublaco* & *Treba* suprà diximus; jam civitates reliquas *Maruccinorum, Marsorum, Samnitum, Pelignorumque* aggrediamur.

Ad fontes *Aterni* fluminis, qui hodiè *Pescara* dicitur, & *Marrucinos* à *Vestinis*, *Strabone* teste, dividit, *Amiternum* situm est, de quo *Livius l.* 10 scribit: *P. Cornelium* secundo Coss. *Amiternum* oppugnatum de *Samnitibus* cepisse. In eodem colle octo milliaribus distat oppidum *Furconium* etiam celebre, & utriusque sanè apparent non exiguæ magnificentiæ fundamenta, alterum jam pridem interiit: *Furconium* verò *Longobardi* everterunt, ex quorum ruinis *Aquila* quinque millibus passuum *Amiterno* dissita ædificata fuit, situ avis illius adinstar prædominantis haud absimilis. Sequitur *Corfinium*, quod oppidum in bello *Marsico Italiam* appellarunt, tanquam

Amiternum oppidum.

Furconium vetus oppidum.

Aquila.

Corfinium.

tanquam commune universis *Italis* receptaculum & propugnaculum contra *Populum Romanum*, uti *Strabo* docet. Loci adhuc extant vestigia. *Marsorum* gentes & *Samnitum* omnes in jugis *Appennini* sunt sitæ, originem ducunt à *Marso Circes* & *Vlyssis* filio. ita *Plinius*, quamvis Solinus eos à *Marsya*, qui victus ab *Apolline* huc concessit & migravit.

Marsorum origo.

Sed populis nomen posuit metuentior hostis,
Cum fugeret Phrygias *trans æquora* Marsya *crenas,*
Mygdonium Phœbi *superantis pectine* Loton.

Marsicum bellum.

Initium defectionis *Italiæ* à *Marsis* cœpit, quia non impetrata libertate & communione civitatis cœteros exemerunt, ex quo deindè sociale bellum Marsicum appellatum exarsit. Victi demùm à *Sylla* fuêre, sub quo tunc *Cicero* militavit. Caput eorum *Marrubium* prope *Fucinum lacum* à *Marro* conditore, teste *Silio Virgilioque* vocatum. Hæc *Marsorum* sive *Æquorum*, ut *Livio* placet, simul cum *Ersenia* & Alba &c: coloniæ *Romanorum* sunt, *C. Genutio* & *Sergio Cornelio* Coss. deductæ, teste *Livio in* 7. Prope est *Fucinus Lacus*, nunc mutato nomine vulgo ab oppido *Celano* dicitur, cujus emissarium *Claudius* fecit, opus sanè in hunc usque diem visu stupendum: per hunc *Aqua Martia Romam* venit. Ante quadriennium â piscatore intra hujus *Lacus* fundum cistula reperta fuit, plena numismatis argenteis, quæ à *Romanis* cusa fuerunt, ex quibus duodecim illust.mus Marc-*Antonius Colonna*, *Palliani* fortalitii Gubernator, pro suo in me meaque studia affectu, donavit, quorum typum hîc supponendum duxi.

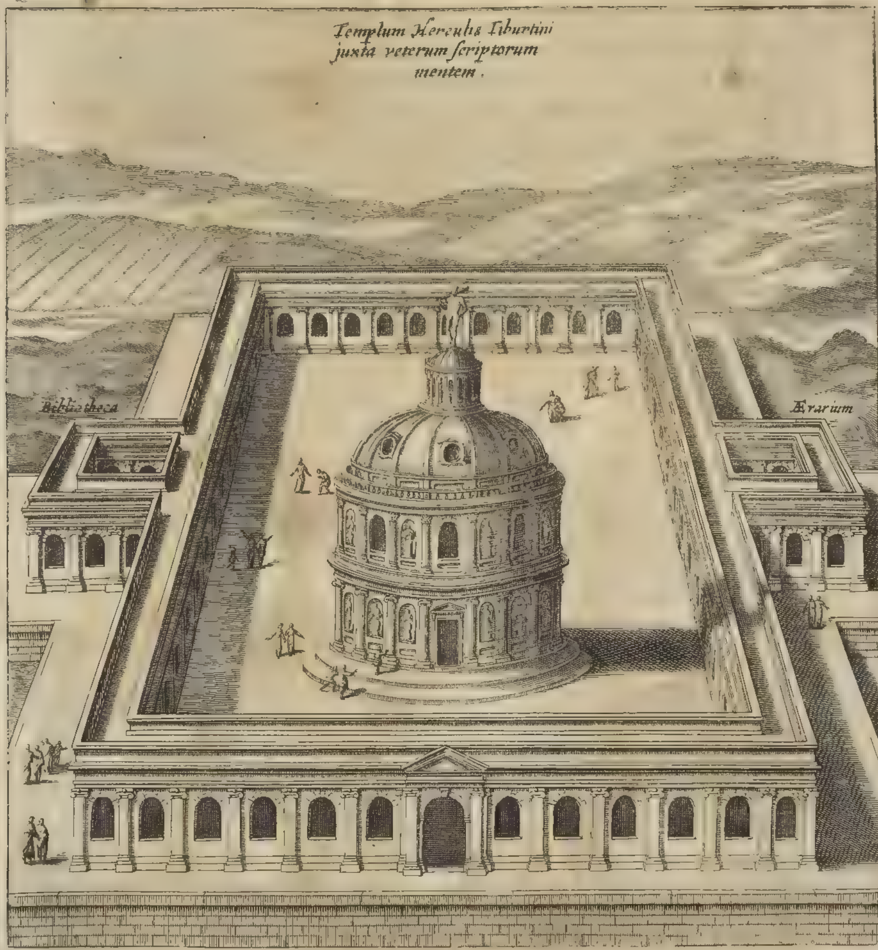
Marrubium Marsorum metropolis.

Lacus Fucinus.

Medeam quoque hîc habitasse fabulantur, & vim soporiferam serpentum, & incantamenta *Marsos* docuisse dicunt. *Valeria Regia* hîc *Straboni* ponitur,

ponitur, ad quam à ponte *Lucano* initio facto *Via Valeria* per *Villæ Mæcenatis* arcuatas vias, ad *templum* usque *Herculeum* extensas, ferebatur; deindè per pontem *Anienis Marsos* & *Corfinium* ducit. *Valeria* Volaterrano teste, patria *Bonifacii IV* fuit, jam extincta. Nos verò scitiùs non *Carseolos*, sed *Vicovarum Valeriam* antiquam fuisse suprà docuimus. Hoc enim oppidum *Plinius* & *Ptolomæus* inter *Æquicolas* ponunt, quæ gens ad *Marsos* pertinebat, simul cum *Clastidio*, quæ sanè omnes interière; atque ex eorum ruinis nova oppida *Vicovarum*, *Talliacotium*, *Cælanum*, condita sunt.

PARS

PARS II.

De Antiquitatibus Tyburtinis.

CAPUT I.

De Antiquitatibus Tyburtinis, quoad Fana & Delubra, Deorum, & primò de Templo Herculis.

IN præcedentibus ostensum fuit, priscis *Sicanorum* temporibus, *Templum Saturni* in *Tyburtino oppido* erectum fuisse, nominis celebritate clarissimum; quod deindè succedentibus seculis in varia illa gentium in *Italiam* transmigratione dirutum, ab *Archæis* fratribus, urbis ampliatoribus, in magnificum *Herculis templum*, ad *Evandri exemplum*, eductum fuit, non contemnendæ & structuræ & magnitudinis. *Herculem* enim ex *Hesperia* reducem ab *Evandro* in *Monte Pallantio*, qui hodiè *Palatinus* dicitur, non omni duntaxat honoris obsequio exceptum, sed & insuper ob gestarum rerum multitudinem *Evandrum* sacra ipsi instituisse, suprà ex *Dionysio* retulimus. *Tybur* quoque vicinum *Herculem*, ad Argivam gentem compopularem visitandam, se contulisse, Vincentius Justinianus, Episcopus Gravinensis in quadam Oratione panegyrica contestatur: *Opinamur verò*, inquit, Herculem *illum, cum in* Latium *demùm pervenisset*, Cacumque *suorum abactorem boum trucidasset*, Tybur *quoq; ad* Græcos *suos invisendos se contulisse, ubi cum multa in eos beneficia præstitisset, virum immortalitate nominis cohonestandum esse rati, summa eum religione colentes templum, cujus etiamnum monumenta perdurant, magnificentissimè extruxerunt, ita ut* Herculei templi *fama per omnes nationes emanaverit*. Et certè *Templum* fuisse marmorum summa varietate extructum exornatumque, ex vestigijs fragmentorum luculenter patet; cujus & *Iuvenalis Satyra* 14 mentionem facit, cujus versus suprà in villa Centronij adduximus. *Templum* ferè forma, quam præsens schema monstrat, fuit. Erat autem circundatum longis & præamplis porticibus, quas columnæ præcelsæ fulciebant, ex porta *Villæ Mæcenatis*, per quam *Via Valeria* tendebat, incipiens, continuatis fornicum substructionibus, usque ad ipsum *Templum Herculis* porrigebatur; per quas *Augustum* sæpè transiisse, & in ea, ubi ærarium amplissimum erat, jus dixisse *Appianus l. 5 bell. civil.* tradit. *Bibliothecam* quoque instructam fuisse, opulentiâ librorum splendidissimâ, Gellius Author est, att. noct. l. 19, c. 5. Verba ejus hîc appono: In Tyburte, inquit, *rus concesseramus hominis amici divitis, ætate anni flagrantissimi, ego, & quidam alii æquales & familiares mei, eloquentiæ & Philosophiæ sectatores. Erat nobiscum vir bonus & peripatetica doctrina benè doctus, &* Aristotelis *unicè studiosissimus; is nos aquam multam ex diluta nive bibentes coërcebat; severiusque increpabat. Adhibebat nobis autoritates nobilium medicorum, & cum primis* Aristotelis *Philosophi, rei omnis humanæ peritissimi, qui aquam nivalem frugibus sanè & arboribus fœcundam diceret, sed hominibus potu nimis insalubrem esse; tabemque & morbos sensim, atque in diem longam visceribus inseminare. Hæc quidem ille ad nos prudenter & benevolè & assiduè dictabat: sed cum bibendæ nivis pausa fieret nulla, promit è* Bibliotheca Tiburti, *quæ tunc in* Herculis templo *satis commodè instructa erat*, Aristotelis *librum, eumque ad nos defert.*

Herculei templi extructio.

Herculei templi olim magnificentia.

Ærarium & bibliotheca Templi Herculei.

Discursus utrum nive imbutus aquæ potus bonus an noxius sit?

defert. Et hujus saltem, inquit, viri sapientissimi verbis credite, ac desinite valetudinem vestram profligare. In eo libro scriptum fuit, deterrimam esse potui aquam è nive, causaque ibidem adscripta est hujusmodi: Quoniam cum aqua frigore aëris duratur & coit, necesse est fieri evaporationem, & quandam quasi auram tenuissimam exprimi ex ea, & emanare; id autem inquit, in ea levissimum est, quod evaporatur; manet autem, quod est gravius & sordidius & insalubrius, atque id pulsu aëris verberatum in modum coloremque spumæ candidæ oritur. Sed aliquantum, quod est salubrius, difflari atque evaporari ex nive indicium illud est, quod minor fit illa, quæ antè fuerat, quàm concresceret. Hoc ubi legimus, placuit honorem doctissimo viro habere Aristoteli, *atque ita postmodum ego bellum & odium nivi indixi, alii inducias cum ea variè factitabant.* Hæc Gellius. Erat *templum* utplurimùm dictum Maximum, ejusque Ministri & maximè Sacerdotes, quos Herculanos Augustales appellabant, in summo honore & æstimatione habebant, uti ex inscriptionibus patet, quæ è ruinis detectæ sic sonant.

CALVINÆ
M. SILLANI FIL.
DELICIO
JUNIÆ · S. P. F.
TIRANNIDI
UXORI OPTVMÆ
C. ALBIUS LIVILLÆ L.
TIMELLUS
TIMELLUS
HER.
AUGVST.
P. MUMMIO P. F. GAL. SS.
SENNA -- RUTILIANO
COS. AVGVRI PROCOS
PROVINCIÆ ASIÆ LEG. AVG.
PR. MOESIÆ SVPERIORIS
PRÆF. ÆR. SATVRNI LEG. VI.
VICTRIC. PRÆTORI. TRIBVN. PL. QVÆST.
TRIB. LEG. V. MACED. XVIRO
STILITIB. JVDIC. PATRONO MVNICIPII
CVR. FANI HERC. V. SALIO
HERCVLANII AVGVSTALES
L. D. S. C.

C. SEXTILIVS
* V. V. TIBVRTIVM
LIBERTVS EPHEBVS
HERCULANIVS
AVGVSTALIS.

* *Virgines Vestales in* Ecclesia S. *Antonini jam diruta.*

Alia infixa in pariete domi, è regione fontis *del Trevio.*

CVR.
ÆD. VRB. IV. VIR.
HERC. AVG.
TIBVR PATRONO
S. C.

Alia

Alia in basi statuæ sinistræ Ægypt. juxta Ecclesiam Cathedralem.

G. LAVINÆ RUFINÆ
... JUS F. HERACLIÆ
AB ORDINE
H...... AUGUSTAL.
SENATUS POPVLVSQ. TIBVRS.

Coëmptum fuisse Officium Augustalis Ministerii sequens inscriptio docet:

In horto S. Mariæ de Angelis Patrum Somascharum.

T. CLAVDIO
SALVIANO
HERCULANO
AUG. GRATIS
CREATO
PVBLICARIO

Invenitur & in *Ecclesia Abbatiæ Patrum Monachorum Olivetan.* sequens votiva inscriptio.

id est. * *Herculi Victori votum solvit.*

* H. V. V. S.
C. JVLIVS C. F.
PAL. RVFVS
TRIBVN. MILITVM. BIS
FANI CVRATOR
V. Q.
AB ÆRARIO SATVRNI

In *Ecclesia* diruta modò *B. Virginis del Passo.*

D. M.
P. RVSTICELLIVS
SALTATOR
HER. VICT. M.

Juxta *Templum* quoque *S^{ti} Andreæ.*

C. ÆMILIO C. F. FAB.
ANTONIO EQVITI ROMANO
OMNIBVS HONORIBVS
HONESTE PERFVNCTO
CVR. FANI HER. VICT.
PONTIFICI.

Templum hoc posteà instauratum à *Servio Sulpitio Trophimo*, & honori *Herculis Saxani* dicatum, sub coss. *L. Turpilio dextro, & Mecio Rufo*, sequens inscriptio docet.

HERCVLI SAXANO
SACRUM
SER. SVLPICIVS. T. TROPHIMVS
ÆDEM. TOTHECAM. CULINAM.
PECUNIA SVA
A SOLO RESTITVIT
K. DECEMBRIS
L. TVRPILIO DEXTRO
M. MECIO RUFO COSS.
EUTICHIUS SEV. PERAGENDUM
CURAVIT.

Hercules Saxanus dicebatur, eò quod cum contra Gigantes pugnaturus, armisque destitutus esset, illi *Iuppiter* invocatus pluviâ saxeâ subvenerit; de quo Pomponius Mela, qui campum hunc ponit in Gallia Narbonensi. In Gallia Narbonensi *littus ignobile est lapideum, uti vocant, in quo* Herculem *contra* Antroclum *&* Bargiona Neptuni *filios dimicantem, cum tela defecissent, ab invocato* Jove *adjutum imbre lapidum ferunt.* Quicquid sit, Locus hic in hunc usque diem spectatur inter *Arelatum* & littus, ubi *Rhodanus* sese in mare exonerat, hodièque vocatur *la grau.* Literati quoque *Herculeum Campum* etiamnum vocant, quem & datâ operâ, dum *Arelate Marsiliam* anno 1632 transirem, cum singulari mentis reflexione lustravi; campus est lapidibus ita oppletus, ut vix pedem ponere liceat, sine aliis mox obviis lapidibus, non in cumulos congestis, sed veluti datâ operâ ad tria ferè passuum millia disseminatis, qui nec terram omninò cooperiunt, nec ita invicem connexi sunt, quin in Ovium caprarumque pascua thymo, origano, serpillo, quæ ex vacuis lapidum spaciis è terra germinant, uberrima cedant; res visu sanè digna; utrùm verò arte, an natura casuve hic campus hujusmodi lapidibus tectus sit, uti ab immemorabili tempore hisce semper celebris fuit, ita quoque causa hucusque latuit. Sed jam ad *Templum Herculis* progrediamur.

La crau *campus lapidosus, in quo* Herculem *cum filiis* Neptuni *lapidibus pugnasse ferunt.*

Ego sanè quantum ex ejus descriptione tum veterum, tum recentium colligere licuit, Dico utrique, & *Saturno* & *Herculi*, in eo cultum à cæca gentilitate constitum fuisse. Fabrica verò talis fuit, qualem in sequenti schemate contemplaberis.

CAPUT II.

De Sibyllæ Albuneæ, *sive* Tyburtinæ Templo.

Inter cætera *Tyburtinæ Vrbis* monimenta maximè etiam in ruinis suis splendescit *Templum* rupi supra *Anienis Catarractam* impositum, quod nonnulli *Vestæ*, plerique *Sibyllæ*, fuisse à *Cæsare Augusto* ædificatum sentiunt. Nos quid sentiamus, hîc proponendum duximus. Qui ex Scriptoribus *Sibyllam Tiburtinam* tempore *Cæsaris Augusti* vixisse volunt, summoperè hallucinantur, cum ea jam multis ante temporibus vixisse perhibeatur; siquidem jam tempore *Varronis templum* ejus existebat, & statuam ejus cum libro in manu in profundo *Anienis* gurgite inventam Varro hisce verbis testatur: *Decimam*, inquit, Tiburtem, *nomine* Albuneam, *quæ* Tibure *colitur uti Dea, juxta ripas* Anienis, *cujus è gurgite simulacrum ejus inventum fuisse dicitur, tenens in manu librum.* Quo verò tempore vixerit tam incertum est, quam dubia & fallax omnium penè Authorum de ea assertio est. Sunt qui putant, eam tempore Regis *Assueri*, qui juxta *Eusebium* regnare cœpit Olympiade 94, id est, 400 annis ante *Christum*, qui Olympiade 192 juxta communem Ecclesiæ calculum natus traditur. Alii *Sibyllam Tiburtinam* Olymp. 57 vixisse volunt, quæ incidit in tempora *Oseæ* & *Zachariæ* prophetarum, & in tempora *Servii Tullii* III Regis *Romanorum*; alii tempore *Numæ Popilii*, secundi Regis *Romanorum*; non desunt, qui eam cum *Sibylla Cumæa* confundant, quæ *Tarquinio Superbo*, teste *Dionysio*, libros suos vendendos obtulerat, quamvis alii *Tarquinio Prisco* oblatos velint. Quicquid sit, uti in tanta Authorum, tum de tempore, tum de nominibus *Sibyllarum* dissentientium confusione, difficile est, veritatem attingere, ita quoque ijs non immorabimur ampliùs; sed solùm, quænam de *Sibylla Tiburtina* ex traditione ha-

Statua Sibyllæ *in gurgite catadupæ inventa.*

ne habemus, hîc adducere visum fuit.

Cæsar Augustus consulturus in re magni momenti Oraculum Delphicum, ex jam jam obmutescente Deastro nullum aliud responsum accepisse fertur, quam id, quod sequitur:

Me puer Hebræus Divos Deus ipse gubernans
Cedere sede jubet, tristemque redire sub Orcum
Aris dehinc tacitus abscedito nostris.

Quæ cum audisset, mox libros Sibyllinos consulendos censuit: ex quibus, teste *Baronio in apparatu Annalium*, cum de nasciturı ex virgine filii Dei in carne adventu intellexisset, mox Altare erigi jussit in capidolio, cum hac epigraphe.

ARA PRIMIGENITI DEI.

Undè à posteris *Christianis* deindè locus in hunc usque diem *Ara Cœli* appellatus fuit; & id Obelisci Esquilini, ante *Ecclesiam S. Mariæ Majoris* à *Sixto V.* Pont. Max. erecti, adscriptio hisce verbis confirmat:

CHRISTUM DOMINUM,
QUEM AUGUSTUS DE VIRGINE
VIVENS NASCITVRVM ADORAVIT,
SEQVE DOMINVM DICI VETVIT,
ADORO.

Cæsar itaque felicissima sua forte, cum ex Libris Sibyllinis de adventu filii Dei in mundum, sequenti versuum tenore legi audisset:

Verax ipse Deus dedit hæc mihi munera fandi
Carmine, quæ sanctam potuì monstrare puellam
Concipiet, quæ Nazareis *in finibus illum,*
Quem sub carne Deum Betlemica rura videbunt.
O nimiùm felix, cœlo dignissima Mater,
Quæ tantam sacro lactabit ab ubere prolem.

Augustus *dominum se vocari prohibuit, & quare?*

Mox prostratus in terram, tantum filium demissæ mentis obsequio adoravit, seque imposterùm tanquam majori se submittens, Dominum vocari prohibuit. Contigerunt hæc anno principatus *Octaviani*, & ab Occasione *Cæsaris* 42, sub Coss. *C. Cornelio Lentulo*, & *Marco Valerio Messalino*, 25 die Decemb. quandò Verbum æternum in mundum veniens ex Virgine nasci dignatum fuit. Undè cum *Sibyllam Albuneam Tybure* jam ab immemorabili tempore cultam fuisse nosset, *Templum* verò ejus, quod juxta ripam *Anienis* ad Catarractam positum erat, voracitate fluminis abrasum, aliud honori ejus templum erigendum censuit; estque illud, quod hodierno die quasi integrum adhuc supra voraginem *Anienis*, insigni architectonicæ artis magisterio elaboratum spectatur.

SIBYLLA TIBURTINA *dicta* ALBUNEA

Totum Templum figura rotunda, columnis ſtriatis pulcherrimis & Corinthiâ architecturâ elaboratis.

	Palm.	*minut.*
Columnæ abacus, ſive poderium.	27.	
Craſſities columnarum	3	17
Intercolumnare ſpatium	6	34
Muri craſſities	6	30
Diameter Templi interioris	36	30
Columnæ altitudo ſine podio	30	
Altitudo Capitelli.	3	24
Porta alta	27	
Portæ latitudo	12	

Sed hujus fabricæ rationem ſanè ad omnes Architectonicæ artis regulas adaptatam vide in præcedenti Schemate.

Hanc ædem perperàm *Cluverius, Tiburni* ædem fuiſſe autumat; fuiſſe enim in honorem *Sibyllæ* ab *Auguſto* erectam, ſuprà patuit, & ipſa architectonica ratio *Augusti* temporibus propria ſat indicat.

Spectatur & ſtatua *Sibyllæ Tiburtinæ* in *Horto*

in *Horto Estensi* 17. palm. alta, ex lapide Lydio, caput habens capillis Ægyptiaco more in cirros contortis; in alia vero statua juxta se pueri statuam positam habens, octo palm. altam, quam *Tiburtini Tibur*, alii *Melicertam Leucothiæ* filiam dicunt, de qua copiosè fabulatos vide Mythologos apud *Comitem Natalem*, *Boccatium* aliosque. Nos eam non à synonimo nomine *Leucothiam Albuneam*, sed ab *Albula* sulphureo rivo lacuque, ubi utplurimum habitasse fertur, *Albuneam* dictam veriùs existimamus cum fabula de *Inoe*, *Clearcho*, *Melicerta*, *Leucothea*, *Sibylla* ob disparatissimam rerum gestarum narrationem comparari minimè possit. Verùm de *Albunea* uberiùs in sequentibus.

Statua Sibyllæ.

PARS III,

De Aquarum varietate, quæ in AGRO TIBURTINO reperiuntur.

CAPUT I,

De quadruplici aquarum genere.

Uatuor Aquarum genera in *Agro Tyburtino* reperio; Aquarum dulcium partim in diversis montium convallibus scaturientium, partim ex *Lacu Fucino*, & *fonte Cæruleo*, per Aquiductus huc deductarum, quibus accedit aqua fluminis *Anienis*, quæ totam *Tyburtinam Vrbem* interluit, deindè per pendentium scopulorum præcipitia devoluta, magno sanè emolumento Territorium irrigat & fœcundat. Hanc sequitur Aqua ferrata, ut vocant, non procul à ruderibus *Villæ Adrianeæ*, inter rubeta & spinosa tesqua scaturiens; quæ si per muros & lævigatos lapides, contra confluentium quisquiliarum commistionem munita probè purgaretur, nihil sanè ad urbis emolumentum utilius, & salubrius accedere posse videretur. Haberent hîc *Tyburtini* pharmacopœium ad expurganda corpora omnibus Medicorum Catharticis salubrius conducibiliusque, quæ, uti ex ferrea vena mista cum medico antimonio, originem suam ducit, ita quoque vel unico poculo hausto mirificè ab omni humorum malignantium colluvie corpora liberat. Splenericis & hypochondricis mirum in modum conducit. Verùm in hunc usque diem neglecta jacet, vel ex ignorantia Medicorum, vel negligentia eorum, quorum interest, bonum publicum promovere. Norunt hujus aquæ facultatem soli pastores, Ruricolæ, & vinitores, qui morbis infestati, cum nullum iis medicamentum obvium sit, nec nummi ipsis sint, ad coëmenda medicamenta, ad hanc aquam, veluti ad sacram Ancoram magno sanitatis profectu concurrunt. Comperiuntur & in hujus Territorii districtu Aquæ sulphuratæ, de quibus paulò post. Acidulæ prætereà, quæ tamen passim neglectæ & incultæ inter senticeta squalent; cujusmodi in prædio collegii Soc.[tis] JESU, cui nomen *Vitrianum* est, spectantur. Sunt & aquæ deleteria facultate pollentes, quæ ad se accedentes narcotico spiritu facilè suffocent, imò canes, aviculas, cœteraque animalia certis temporibus ad potandum tracta, protinùs interimant. Quarè nè lethæa vis hominibus nocumento sit, Locus hodiè muro obstructus cernitur. Est & aqua, quæ facilè in lapides convertatur, cujusmodi *Ager Tyburtinus* plenus est, & patet ex lapidicina eorum saxorum, quæ *Travertina* vocant; quæ saxa aliam originem non habent, quàm ex lacu sulphureo *Albulæ*, quæ mirifica vi, quicquid ei injectum fuerit, cum tempore in saxosam substantiam convertendi pollet; de quibus posteà.

Aquæ Anienis.

Aqua ferrata.

Catharticum Rusticorum.

Sulphuratæ Acidulæ.

Aquæ lethiferæ.

CAPUT

CAPUT II,

De bonitate Aquarum, quibus Tyburtina Urbs *fruitur.*

Quatuor Aquarum potabilium genera reperiuntur circa Urbem, quibus in communi victu utuntur *Tyburtini.* Et est primo loco Aqua, quam AquamAuream vocant, vulgò *Aquoria,* & ex opposito Urbi monte, quem *Peschiatoro* vocant, in valle profunda ad ligneum *Anienis* pontem, qui in *Sabinam* ducit, originem suam trahit, eâ aquarum effusione, quæ statim in rivum haud exiguum dilatata ad quindecim circiter pedes in *Anienem* se exonerat. Atque hanç aquam, omnium Medicorum de natura fontium rectè sentientium opinione, optimam & saluberrimam omnium esse, experientia docet; quicquid *Antonius Regius* contrà dicat, dum ei omnibus modis *Anienis* aquam præferre pertinaci conatu contendit. Siquidem hodierna die, spretâ aquâ *Anienis* ubique in urbe obviâ, omnes ij, qui sanitati conservandæ student, Cardinales, Principes, & alii delicatioris potus avidi, medicorum consilio aqua aurea utuntur; imò & in nostro Collegio, nullâ aliâ ad potum utili, nisi dicta aquâ utuntur; non obstante mille passuum distantia, per quam ex profunda valle ad ultimum montis apicem jumenti ope devehitur. Imò olim ita *Romanis* ex fama publica placuisse reperio, ut Camera Apostolica ejus bonitate mota eam *Romam* conducere constituerit, nisi libratio fontis multò *Romana Vrbe* profundioris, & proindè conductu impossibilis, negotium interturbasset. Ego sanè instrumento hydrometro, quod semper mecum porto, illudque in *Mundo subterraneo* fusè descripsi, nullam ex omnibus circumsitis *Tyburtinæ Vrbis* fontibus, leviorem, limpidiorē, frigidioremque, saluberrimam proindè, gustui absque extraneo tamen sapore gratiorē inveni. Habet & aliam hæc aqua, telas in ea lotas ad summum nitorem dealbandi facultatem, qua motus *Bernardinus* Cardinalis *Spada,* fabricam pro officina Chartacea eodē in loco, ad chartis desideratum candorem conciliandum, moliri attentaverit; & sanè ad votum jam res successisset, nisi mors interim filum negotii interrupisset; quia tamen suis infirmitatibus mitigandis, hanc aquam auream saluberrimam experiebatur dictus Cardialis, hinc ejusdem Medicus *Iacobus Albanus Gibbesius,* poeta egregius, & hoc tempore laurea Cæsarea donatus, sic fontem nostrum descripsit.

Aqua aurea.

Bonitas & salubritas hujus Aquæ.

JACOBI GIBBESII Oda,
In Fontem Aquorium.

Auream cantemus Aquam, sonoros
Fontis assultus imitante plectro,
Ponte dum victrix Aniena *ridet*
Carpere * *
Aureæ laudator aquæ pudendas
Barbaræ voces prohibebo plebi.
Tusculi *lustrat Pater. Hinc novati Aquorea plaudat.*
Vere quam sertis redimivit albis,
Tinget Octobreis vitulo sub Idus:
Nos meri solvet populum minorem
Concha Lyæi.
Nam quid hoc usquā prius est recessu?
Gratior Nymphis lacus? o calorum
Dulce solamen, medio vel æstu
Potus & Vmbra?
Tu nec Hetruscæ, *neque me canente*
Æliæ *quicquam reparata Villæ*
Vnda debebis. Tuus ampla princeps
Pectora vincit.

Sed prosequamur nostram materiam.

Altera aquarum scaturigo invenitur ad *S. Angelum,* vulgò *de Paivola,* juxta *Monasterium Monachorum de Monte Oliveti;* quæ ejus bonitatis esse dicitur, ut etiam à Medicis, febricitantibus, aliisque infirmitatibus molestatis ad potum innoxiè adhibeatur. Ego verò huic secundum post Aquoriam bonitatis locum

Aqua de Paivola.

locum facilè attribuerim, hydrometri mei instrumenti experimento doctus. Hanc eandem olim in *Villam Quintilii Vari* in præcedentibus descriptam, deductam fuisse, canales, quorum ruinæ in hunc usque diem, per montis crepidinem ambulantibus obvii fiunt, apertè demonstrant. Verùm fontem vetustate temporum, veterum villarum ruderibus oppletum, tandem ex dictorum Aquiductuum vestigiis detexit Ill.mus Dominus *Archintus* anno 1550, uti *Andreas Baccius* refert.

Aqua Rivellesia.

Tertium aquæ genus dicitur *Rivellesia*, & originem suam sortitur in *monte Afflio*, duobus circiter millibus passuum *Tybure* dissito, quam ob varias compertæ bonitatis notas, tandem per aquiductum, partim in Villam suam, partim in *Tyburtinam Vrbem*, in salientium fontium usum derivavit *Hippolytus* Cardinalis *d'Este*, anno 1561.

Aqua Aŋienis.

Quartò est Aqua fluminis *Anienis*, cujus originem jam in præcedentibus descripsimus, tantæ ubique ubertatis, ut non exigua urbis pars supra inciles ejus, seu aquiductus subterraneos, fundata videatur. De hujus fluminis aqua, magna inter *Tyburtinos* de ejus bonitate lis est & controversia, quam hoc loco opportunè dirimendam censui.

Lis consistit in quadruplici jam adductarum aquarum differentia: quænam nimirùm ex iis ad sanitatem conservandam utilior sit. Doctor *Antonius Regius*, Antiquarius Tyburtinus in libello, qui inscribitur, *la difesa dell' acqua*; pro aris & focis contendit, aquam *Anienis* esse omnium optimam & saluberrimam, cæteras verò ad ejus bonitatem & perfectionem minimè pertingere. Verùm ut veritas hujus dissidii decidatur, de natura aquarum nonnulla hîc præmittenda sunt.

CAPUT III,

Litis decisio, de perfecta bonitate Aquarum Tyburtinarum.

Onitas & perfectio aquarum non semper inferri debet ex limpiditate, frigiditate, aliisque, quibus imbuuntur, qualitatibus; cum hujusmodi qualitates etiam in medicatis aquis reperiantur; neque ex magna undarum inter scopulosa rupium, saxorumque præcipitia illisione facta; neque ex sapore, cœterisque accidentibus, quæ bonitatem aquarum commendare solent; sed partim ex terrestrium portionum, quas interluit, bonitate salubritateque, partim ex aquæ levitate discernenda est. Dantur enim aquæ ex differentium mineralium salibus, quibus nihil limpidius, clariusque videri potest, quæ tamen sine nocumento ad infra sumi non possunt. Dantur & aquæ, uti nitrosæ, frigiditate & limpiditate laudatissimæ, sed quæ sine periculo sumi non possunt. Neque aquarum ex collisione rupium saxorumque ullam emendationem speres; tametsi enim similes aquæ ex vehementi agitatione, à terrestribus putredinum quisquiliis nonnihil expurgantur, semper tamen inditam sibi à natura ex vena metallica, quam percurrunt, proprietatem medullitùs retinent, non separabilem, quod multiplici experimentorum congerie in *Mundo* nostro *Subterraneo* demonstravimus. Solæ itaque illæ aquæ, quæ per silices & glareas, aut melioris saxosæ substantiæ notæ venæ longo spacio deductæ in fontes erumpunt, nullis terrenæ mistionis sordibus infectæ, pro salubribus, & humano potui utilibus censendæ sunt; quæque vel ad primum caloris sensum protinus incalescant, eædem frigido expositæ, mox iterum ad naturale frigus reducantur; cujus indicio sunt, nativa fontium levitas, frigiditas, & luciditate prorsùs crystallina, nullo saporis odorisque vitio contaminata. Cujusmodi vel ipse *Philosophus* calculo suo approbat *l. de*

In quo consistat aquæ potabilis bonitas.

Veræ bonitatis aquæ potabilis signa.

bat *l. de Meteoris.* Atque hujusmodi prærogativam Aqua aurea, quam vulgò *Aquoriam* vocant, suprà descripta, præ cœteris obtinet. His itaque positis, jam videamus, utrum Aqua *Anienis*, uti *Antonius Regius* existimat, omnium saluberrima sit, & *Aquoriâ* multò excellentior.

Aqua aurea, vulgo Aquoria *optima est.*

Anienis *aqua contaminatur à variis mineralibus miscellis.*

Putat itaque, & pertinaciter tuetur Aquæ *Anienis* bonitatem, vel ex eo capite, quod ex tot catadupis, cataractis, montium saxosorum crepidinibus delapsa, ex tanta collisione ac conquassatione mirificè expurgetur, nullo relicto corruptionis intervenientis vestigio. Quod verum esse facilè ipsi concesserim, si aqua à fonte suo *Tybur* usque continuato fluxu semper homogenea foret. Verùm uti experimento mihi costat, cum dictus fluvius Anio sulphuris, ferri, vitrioli, nitri, tartari, similiumque mineralium mixturâ imbutos ferè ubique rivos obvios recipiat, fieri non potest, quin, postquam ex collisione & varia agitatione, quam in scopuloso alveo incurrunt, quàm perfectissimè purgatus sit, semper tamen nonnihil ex illa mineralium salium mistura, etsi ad sensum vix perceptibili, retineat. Et luculenter patet ex ingenti tartari copia, quâ dictus fluvius abundat, ita ut *Horti Estensis* canales hydragogi tum plumbei, tum testacei, plerumque tartaro oppleantur; quin vel ipsa aqua in ipsis canalibus nonnunquam in petram convertatur, cujusmodi fragmenta nostrum Musæum ex dicto horto allata exhibet; quod in fontibus vicinis non fit. Si quis enim aquam v. g. marinam innumeris agitationibus ad dulcorem usque reducere se posse existimet, is aquam irrito sanè labore cribro, uti dici solet, se hausturum certò sibi persuadeat. Est enim ea aquæ fontanæ proprietas, ut etiamsi eam in mille distillationum cohobationes, ut chymicè loquar, urgeas, semper tamen aliquid ex nativo suo sale portionis relinquat, donec tota per vaporem evanescens chao suo restituatur. Neque quis, ut *Regius* putat, Aquam hujusmodi ad ultimam elementi puritatem, dictâ multiplici distillationis repetitione reduci posse, sibi persuadeat, cum purum in natura rerum elementum, uti ipsis naturæ principiis repugnat, ita quoque nulla arte humana id ad dictum puritatis gradum deduci possit, uti multis variisque rationibus in variis nostris operibus ostendimus. Sed ut ad propositum nobis argumentum revertamur.

A qua ad ultimum gradum elementi reduci non potest.

Etiamsi itaque Aqua *Anienis* ex frequenti cataduparum, per quas variis in locis præcipitatur, collisione, vel in minimas particulas ad instar fumi discissa, à suis terrestreitatibus purgetur; quia tamen ferè semper à subtilissimis mineralium spiritibus quadantenus tingitur, non ejus bonitatis esse potest, uti aquæ, quæ ex ipsa fontium supradictis bonitatis notis conspicuorum origine hauriuntur. sed jam per quæstiones nonnulla dubia exponamus.

Quæritur itaque *primò;* Num dicta aqua *Anienis* tartarea calculum in humanis corporibus generare soleat? *Respondeo*, cum plerumque plebs hujusmodi aqua quotidie utatur, neque hucusque homines calculo laborare visum sit, certè non id aquæ vitio, sed naturali nonnullorum hominum complexioni ad calculum generandum pronissimæ, eò quod digestiva vis copiosam petrifici humoris copiam in visceribus generet, adscribendum esse. Etiamsi enim dicta aqua tartaro abundet, ex dissipatione tamen, & continua agitatione inter rupes facta, accidit, ut tartarea corpuscula deponat, puriori aqua relicta. Secùs fieret, si ex aqua immobili, dicta aqua in potum sumeretur. Dico tamen plerasque aquas, quas medicatas vocant, nitrosis, vitriolatis, aluminosisque salibus constare, quæ tamen potæ, tantum abest, ut calculum generent, ut potiùs ad eos in corpore humano jam natos, tum confringendos, tum expellendos, summo adjumento esse comperiantur: ut

Vtrum Aqua Anienis *calculum generet?*

proindè non aquæ vitium, ſed nativa hominum in hunc morbum proclivitas calculos producat.

Utrum aquæ canalibus incluſæ ſalutiferæ ſint?

Quæritur Secundò: Utrum inciles, ſive canales, per quos aquæ è longinquo terrarum ſpatio, tum *Tybur*, tum *Romam* devehuntur, deſideratæ bonitatis eſſe queant? *Reſpondeo*; & Dico *primò*, plurimùm ad bonitatem fluminum conferre moderatū calorem ſolis continuò in ea influentis; Si flumina alicujus aquæ unà cum alveo & ripis ab origine ſua homogeneæ naturę fuerint, ſine ullo aliarum miſcellarum heterogenearum confluxu, illa quoque optima eſſe cenſeri debet, quæ tamen ὁμογενεώτης tantum abeſt, ut in flumine ab origine ſua remotiſſimo reperiatur, ut ne ad vicinum quidem ſpacium, ob terreſtrium partium, quas alluit, quibuſque tingitur, dictam qualitatum conſtitutionem non ſortiatur; accedit, quod ſole nimis æſtuoſo, ſubtilior aquæ ſubſtantia à Sole attenuata, relicta craſſiori aquæ ſubſtantia evaporare ſoleat; hyberno verò ſole, tum omnibus ſimul commiſto, tum nivium maligna natura, & variis mineralium corpuſculorum quiſquiliis contaminata, aquam non ita probam reddat. Undè colligitur, Aquiductus, qui *Claudiam, Martiam, Anienis*, aliaſque aquas corrivatas in *Tyburtinum Agrum*, & hinc *Romam* uſque ducebant; etiamſi montibus pertuſis, arcuatiſque fornicibus omni ſolis irradiatione excluſâ operiebantur; non tamen indè deteriores factas eſſe, ſed potius ob continuum aquæ fluxum agitatas, nec non inter lateritii operis muros, nullo terrenæ miſtionis involucro veſtitos fluentes, non inſalubrem potum urbi, ex *Romanorum Scriptorum* teſtimoniis, exhibuiſſe; & ſiquid tamen labis contraxiſſent, per ignem calefactas, & emendatas tum potui, tum balneis tepidariiſque quàm utillimè ſerviiſſe; quæ ſanè tot ac tam incredibili ſumptuum exceſſu, *Romam* devectæ non fuiſſent, ſi in iis vitium aliquod ſanitati corporum contrarium reperiſſent. Et luculenter nos quotidiana experientia in aqua ciſternarum docet, quæ etiamſi immobiles vaſtis fornicibus occludantur, in uſum tamen potûs ſine ullo nocumento, imò ſummo emolumento adhibentur; potiſſimùm ſi ex arte probè fundo earum glareâ fluviatili priùs ſubſtrato, ſetaceiſque excolatoriis cautè muniantur; hinc enim ſubſidentibus pluviarum fæcibus, aqua percolata, pura & defœcata extrahi ſolita, tandem in uſum hominum cedit.

De bonitate aquæ fontanæ.

Quæres tertiò: Quid de fontibus, ſive aqua fontana ſentiendum ſit? Dico, fontes naturam & proprietatem conſequi venarum, per quas tranſeunt; itaque ſi meatus, per quos fluunt, vitriolo, ſulphure, alumine, nitro, gypſo, antimonio abundaverint, aquam quoque tinctam iri eâ proprietate, quâ pollent dicta mineralia; ſi verò ſaxoſam impollutæ naturæ ſubſtantiam, aut per terreſtria loca ſalutiferis qualitatibus prædita, videlicet per marmora Achaten, aut terram ſamiam, ſimilemque tranſierit, illam aquam omnium leviſſimam, ſaluberrimamque eſſe pronuncio. Verùm cum integro de hiſce & ſimilibus Libro, in *Mundo* noſtro *Subterraneo*, quàm uberrimè egerimus, eò Lectorem remittimus.

CAPUT

CAPUT IV.

De Albula, *sive Sulphureo* Lacu, *quam* Sulphataram *vocant*, *in* Tyburtino Agro, *commemoratione dignissimo.*

Vide topographiam territorii Tyburtini supra positam.

EST in *Tyburtino Territorio Lacus* sulphureo-bituminosus, à *Tybure* tribus circiter millibus passuum, & à *Romana Via* ad lævam unius circiter milliaris intercapedine dissitus, quem à sulphureo odore, vulgò *La Solfatara* vocant; quem jam ob rerum in eo memorabilium copiam consideratione dignissimum, describendum censuimus.

Latus Lacus.

Lacus unius circiter milliaris in circuitu, sulphureum rivum effundit, ultrò citròque *Româ Tybur* contendentibus transitu notum, quem Veteres *Albulam* appellavêre, vel à colore albo, quo imbuitur, vel ut aliqui volunt, ab *Albunea Sibylla Tyburtina*, quam hoc in loco subindè habitasse, in præcedentibus asseruimus; vel etiam à littore candidis lapidibus coacervato. Hic *Lacus* uti hodiè, ita quoque quondam celeberrimæ famæ fuit, ob Thermarum hoc in loco ab *Agrippa* extructarum splendorem & magnificentiam, quas & ipse *Cæsar Augustus* summo sanitatis suæ emolumentò sæpiùs visitare, iisque uti solitus fuit. Erat enim fabrica hæc Thermarum, uti in hunc usque diem rudera ejus indicant, & ampla & ad sanitatem conservandam peridonea, viridariis, porticibusque, columnis ex ophite, quem serpentinum vocant, lapide suffulta, quæ deindè avulsæ *Romam* allatæ feruntur, & eæ putantur esse, quas *Constantinus* Imperator in *Ecclesiæ Lateranensis* à se fundatæ ornamentum applicuit.

Thermæ ad lacum Albuneum.

Lacus sulphure & bitumine scatet.

Lacus totus sulphure & bitumine scatet, uti ex cœruleo colore, bituminis pinguedine unà commisto, manifestum fit; sexdecim Insulas natantes, partim rotundas, partim ovalis figuræ, nec non viminibus, sparto, aliisque herbis virgultisque consitas, continet; quæ in quamcunque partem pro ventorum flatibus agitatæ feruntur, jucundo sanè & ijs, qui similia non viderunt, admiratione dignissimo spectaculo: hodiè passim *Le sedici barchette* vocantur, quæ vel minimo conti, aut arundinei etiam baculi, cum ad littus appulerint, impulsu, à se invicem separatæ fluctuant. Quod spectaculum olim Excell.^mo *Ferdinando Ioanni* S. R. I. Principi *de Lichtenstein*, & hoc anno, quo hæc scribo, Illmo *Ioanni Friderico* S. R. I. Comiti *de Waldstein*, summis hujusmodi rerum naturalium admiratoribus harum insularum motum & fluctuationem ostendi. Mirum sanè videri posset, cur curiosissimus *Plinius* de hujusmodi natantibus Insulis suo tempore nullam mentionem fecerit, cum tamen exactè multo levioris momenti naturæ hujusmodi peregrina spectacula exbibuerit; mirum, inquam, quod hoc lacu prætermisso, Insulas natantes in *Lacu Vadimonis*, in *Faliscano Hetruriæ Agro* tam concinnè descripserit; cum tamen, uti à me summâ diligentiâ exploratum fuit, in dicto *Lacu*, quem hodiè *il Lago di Bassanella* vocant, ne quidem ullum hodiè natitantis Insulæ vestigium appareat; in *Lacu* verò hoc *Albuneo* describendo, etsi *Romæ* vicino, nullam tamen Insularum modò innatantium mentionem fecerit. Undè & egò à variis ea de re consultus, ne *Plinius* aut mendacii arguatur, aut unum cum altero confudisse dici possit, hujus defectus causam & rationem paucis assignare conabor.

Insulæ natantes in eo 16.

Cum itaque dictæ Insulæ à variis quisquiliis *Lacui* innatantibus originem suam sumant, hæ verò cum successu temporis paulatim subtilem in

Quomodo insulæ natantes nascantur?

aquæ pinguis & crassæ superficie cuticulam contrahant, contingit, ut semina plantarum, quibus littora conferta spectantur, tum ventorum flatibus hinc indè dispersa, paulatim in germina animentur, & novorum semper novorumque quotannis, tum repullulascentium seminum augmento, tum foliorum, stirpium, pulverum, aliarumque terrestrium portionum miscellâ, multorum annorum curriculis, tandem in insulare corpus, sulphurea facultate condensatum, excrescant, nec non levitate bituminis, à fluctibus ventorum vi agitatis hinc indè fluitare incipiant. Atque hoc pacto Insulæ natatiles in *lacubus* sulphureo-bituminosis enasci indè mihi innotuit, quod complura & prima hujusmodi Insularum delineamenta suo tempore in Insularum corpora exoritura hoc in *Lacu* compererim. Addo tamen, illas cum tempore, ubi immodicè excreverint, terrestrium quisquiliarum mole aggravatas, littoribus denuò accretas, & agglutinatas à motu desituras in terram firmam tandem transmutari. His itaque præmissis, jam dubium suprà nobis propositum solvamus.

Quod itaque *Plinius* trium Insularum natantium in *Lacu Vadimonis*, quæ hodiè non comperiuntur, meminerit, nullam tamen earum in *Lacu Albuneo Romæ* viciniori, mentionem fecerit, id ea de causa factum fuit, quod hujusmodi insulæ in *Lacu Vadimonis* tunc temporis natantes, posteris temporibus terræ firmæ, seu *lacus* littoribus jam accreverint; in *Lacu* verò nostro *Albuneo*, tempore *Plinii* dictas Insulas necdum natas fuisse, & posteà eo modo, quo dictum fuit, primùm natas, in Insulas natitantes evasisse: fierique potest, ut hæ evolutis multorum annorum seculis terræ firmæ accretæ à fluctuatione cessent, illæ verò in *Lacu Vadimonis* pro mutabilis naturæ nunc generantis, modò corrumpentis vicissitudine denuò evanescant. Qui plura de hoc argumento desiderat, is *Mundi Subterranei Opus*

Origo Insularum natantium.

consulat, in quo de Insulis natantibus, earumque origine fusissimè actum est. Sed ut ad institutum revertamur.

Profunditas lacus Albunei.

Est *Lacus* hic adeò inscrutabilis profunditatis, ut nulla bolidum funiumque sufficiente longitudine hucusque explorari potuerit. Undè ego eum inter abyssos veriùs, quàm inter communes *Lacus* adnumerandum censeam. Quod cum *Hippolyto* Cardinali *Estensi* relatum fuisset, is curiositate impulsus rem tentandam censuit, primùm chordis, sed irrito conatu, deindè magnis propositis præmiis, interiorem *lacûs* constitutionem, per duos insignes natatores, veriùs urinatores, explorandam duxit; quorum unus, mox ac ad decem palmorum spatium aquis se immisisset, reversus plantis ambustis, ob aquæ ferventis vehementiam, ulteriùs sibi sine imminenti mortis periculo penetrare non licuisse asseruit; alter verò cum se immisisset, sive aquarum æstu suffocatus, sive vehementi fluxus & refluxus reciprocatione intra abditas meatuum cavernas abreptus, certè nunquam ampliùs comparuit. Certò, aquam hujus *Lacus* intimam ferventissimam esse, hoc nobis experimento constitit, per plumbeum vas adinstar lagenæ, quæ chordæ affixa ad duarum decempedarum profunditatem, operculo clauso, quod tamen per aliam chordam in profundo aperiri posset, immissa, & deindè iterum clausa, cum eductum fuisset, aqua ferventissima repletum comperimus. Quò experimento jam dudùm pendentem litem solvimus. Mirantur multi ex Medicis, quomodò hoc in loco usus thermarum *Romanorum* veterum temporibus esse potuerit, cum tamen aqua *Lacus* sine ullo tepiditatis signo, frigidissima hodiè comperiatur; Undè cum mysterium non caperent, naturam aquarum *lacus* cum tempore mutatam esse sentiebant, per aquas fervidas in alios subterraneos ductus derivatas, frigidioribus aquarum rivis in eorum locum substitutis. Ridiculum sanè paradoxum. Egò verò experimento

Historia duorum natatorum.

Lacus aquæ in superficie frigidæ, intus ferventissimæ sunt.

perimento propositi dubii rationem solvi. Quod itaque Aqua in superficie *Lacûs* frigidior sentiatur, id in omnibus thermis cœlo expositis contingit; ventis enim & aëre frigido ambiente continuò agitata, fervorem suum explicare non potest: quod, uti dixi, & in omnibus thermis cœlo aperto expositis, accidere comperimus. Verum si paulo profundius aquas, uti supradicto urinatori contigit, tentaveris, tum enim verò mox intolerabilem aquarum fervorem, uti experimentum nos docuit, primùm senties. Undè veteres *Romani* aquas minimè ex superficie lacûs in tepidaria, sed per profundiores canales, ubi æstus aquarum jam primùm sentiebatur, derivasse censendi sunt; quod verum esse ex vestigiis in hunc usque diem in profundioribus rùderum thermarum recessibus repertis docemur.

CAPUT V,

De petrifico hujus Lacus Albunei *succo, quo totam illam circumsitam terrestrem planitiem in saxum convertit.*

Vide topographiam supra positam.

Xtra paludosam, quæ *lacum* circundat, terram, ex Insulis natantibus terræ firmæ adnatam, tota planities saxo quodam, quod *Tyburtini* vulgò *Testino* vocant, tegitur, & nihil aliud est, quàm saxea quædam pellis, ex hujus aquæ sulphureæ, terrestri junctæ substantia, in saxum indurata. Nam ante tempora *Hippolyti* Cardinalis *Estensis* tota hæc saxea superficies magno agrorum, quod ex putrido stagnantis aquæ squalore contraxerat, detrimento, aërisque vitio, quod ex stagnantium aquarum copia contraxerat, inundabatur, nè itaque fructuosa hæc superficies cum tempore tota sterilesceret, Cardinalis commodorum Reipublicæ satagens, stagnantes *Lacûs* aquas in rivum, ingentibus sumptibus excavatum odore sulphureo gravem ex ipso *Lacu* in *Anienem* derivavit; estque rivus ille sulphureus, quem *Româ Tybur*, aut hinc *Romam* ultrò citroque comeantes transeunt. Atque hoc publico beneficio Territorium ab aquarum tyrannide liberavit; cujus aqua non exiguo hominibus, scabie, impetigine & psorâ laborantibus, similibusque infirmitatibus molestatis, dum in ea mensibus æstivis se lavant, adjumento est; siquidem humorum putridorum colluviem siccat, sanguinis massam purgat, ita ut multi ex *Romanis* pro similibus morbis eam deportari curârint, etsi non cum eo effectu, quem in ipsa fontis vena præstat. Ad ripas hujus rivi, quem *Albulam* quondam vocavere Scriptores, quicquid intueri licet, ex stipulis, herbis, partim in saxum, partim sulphuris vi incrustatum spectatur; inveniuntur & hîc quoque grana candida: & hujusmodi grana scriniolis capsulisque inserta utplurimùm exteris vendi solent, tum novitatis causa, tum ad illudendum aliis, tum fœminis potissimùm saccari appetentioribus; quæ dum gustant, tum enim verò calcem pro saccaro, non sine adstantium risu se sumpsisse sentiunt. Sed hisce jam expositis, modò ad Lapidicinam *Lacui* proximam progrediamur.

Canalem seu rivum, qui ex Lacu *in* Anienem *deducitur, Cardinalis* d'este *fieri jussit.*

Confetti di Tivoli *sunt grana instar saccari ex sulphurea calce producta.*

Dixi *Lacûs* beneficio terrenam substantiam paulatim in saxum converti, quod à *Tyburtina Vrbe*, cui vicina est, corrupta voce, *Travertino* vocant. Atque hæc est celeberrima illa saxifodina, ex qua non *Romam* solummodò antiquam, sed & modernam extructam videmus; neque enim *Romæ* ullum ex veterum monumentis, ac fabricis, sive Fana, Theatra, Templa, Amphitheatra, Thermas, cœterasque vastas ædificiorum moles, sive hodiè Ecclesias, post *Sanctum Petrum* innumeras, Pontificum, cœterorumque Principum palatia

 spectes,

Saxifodinæ Tyburtinæ admirandæ.

ſpectes, reperitur, quod ex hac lapidicina non extructum ſit; ut proindè mirum cuiquam videri poſſit, quomodò poſt tantam, tamque innumerabilem ſaxorum multitudinem à bis ferè millenis annis hinc extractam, illa tantum abeſt, ut defecerit, ut potius ſemper in ſummo ſuo incremento perſeveraverit, & etiamnum perſeveret; cujus quidem rei alia ratio dari non poteſt, niſi perpetua & continuata novorum ſemper, novorumque ſaxorum, ſolo *Albunei Lacus* beneficio, ſuccreſcentia; cum enim *Lacus*, uti ſuprà dixi, immenſæ profunditatis ſit, fit ut aqua per ſubterraneos hiatus, cuniculoſque diffuſa, ubi novam terreſtris materiæ congeriem repererit, eandem ſucceſſu temporis, vi, quâ pollet, petrifica, in ſaxum convertat. Cujus rei apertiſſimum indicium eſſe poteſt, quod in hunc uſque diem à latomis & lapidicidis in intimis ſaxorum penetralibus, inſtrumenta ferrea omnis generis, cultri, harpagines, cunei, monetæ, palæ & mallei, ſimiliaque findendis ſaxis neceſſaria inſtrumenta reperiantur; quæ quidem aliundè non provenerunt, niſi poſt operarum tranſmigrationem, qui dum hujuſmodi inſtrumenta vel oblivione, vel perdita relinquunt, foſſamque novis terreſtribus molibus implent, illa ſicuti ſimul ac ſulphurea *Lacus* aqua totam hanc aggeſtæ materiæ pluviis maceratæ maſſam penetravit, ita cum tempore quoque totam vi ſua petrifica denuò in ſaxum convertit. Mirum eſt, quod Præfectus Lapidicinæ mihi, dum hæc loca explorarem, narravit, inter meditullium videlicet ſaxi, Titulum Sanctæ Crucis hiſce litteris prænotatum INRI, à natura utique delineatum, inventum fuiſſe. Ego verò dicebam, hoc non purum naturæ opus fuiſſe, ſed titulum alicujus crucis (quam operæ devotionis cauſa ſecum ut plurimum portare ſolent) ibidem poſt tranſmigrationem cum aliis terreſtribus ſaxorumque fragmentis derelictum, tandem unà cum reliqua materia in ſaxum coaluiſſe; quod aliter non contingere potuiſſe ex ſimilibus rebus, ac variæ ſuppellectilis notis, quas intra ſaxa paſſim reperiri dixit, aſſeveravi. Quomodò verò, & quo naturæ proceſſu hæc fiant, cum longius ratiocinium poſtulet, quam operis hujus argumentum permittat, idque in *Mundo* noſtro *Subterraneo* ſat copioſè tractaverimus, illuc Lectorem remittimus.

Titulus S. crucis INRI intra meditullium ſaxorum repertus.

CAPUT VI,

De Monte ſciſſo, *cæteriſque rebus in* Tyburtino Agro, *conſideratione digniſſimis.*

Montis ſciſſi deſcriptio.

INter cœtera admiranda, quæ in *Agro Tyburtino* conſpiciuntur, *Mons Sciſſus* eſt, qui tempore Dominicæ Paſſionis crepuiſſe dicitur. Duplex ad hunc aſcenſus eſt; prior per vallem *Anienis* lævam, viâ, quæ uno ab urbe milliario, juxta vetus *Cappucinorum Monaſterium* deflectit & ad montis acumen dirigit. Alter eſt per dorſum montis, quem *Afflio* Veteres vocant, incipiendo à porta Angelica, quæ ducit ad olivetum. In hujus montis extremo angulo, invenitur ficus, quæ aditum monſtrat ad interiora montis, à quo termino fiſſura montis ſeſe ab ortu in occaſum in longitudinem extendit ferè ad triginta paſſus: hujus itaque montis hiatus in abyſſum omninò formidabilem, vix ulla bolide explorabilem, tendit. Ego ſanè ad quadringentorum palmorum chordam dimiſi, nec fieri potuit, ut fundus attingeretur; ex ſonitu verò magno, quem projectis in eum lapidibus percepi, ingentem ibidem ſubterraneam regionem latere collegi; patetque, quod mirum dictu eſt, ex hirundinibus, quæ æſtivo tempore perpetua volatus

Profunditas voraginis.

Hirundines montem volatu penetrant, ibidemque hyberno tempore remanent.

volatus circulatione, ex ea parte, quâ ficus ſtat, ingrediuntur, ex altera verò fiſſuræ parte denuò egrediuntur maximo numero, ita ut quis mirari ſatis non poſſit, quomodò per tam profundum hiatum volando extrà emergant. Audivi quoque à montis accolis, hirundines ab hac abyſſo nunquam recedere, ſed hyberno tempore uſque ad vernum remanere, & fuiſſe nonnullos, qui paulò profundiùs hiatum penetrantes ibidem in glumos involutas quaſi ſemimortuas repererint. Refertur etiam ex Archivio Tyburtino, quo anno, non conſtat, tres *Iudæos* hunc montem tranſeuntes die veneris ſancto ad nundinas profecturos, à *Sancti Gregorii* civibus zelo ductis dictos *Iudæos* veluti *Chriſti* crucifixores, ligatis manibus pedibuſque in hanc abyſſum projectos fuiſſe; Undè magna lis *Iudæos* inter & *Sancti Gregorianos* nata, hodiè adhuc memorato in Archivio conſervatur. Hiatus ſanè formidabilis eſt, & introſpicientibus horrorem ſimul & vertiginem concitans. Ego ſanè quantum ex projectione immenſorum lapidum colligere licuit, puto aquam copioſam in fundo ſtagnare, cujus rei rivi, qui in radice montis, quæ *Anienem* ſpectat, copioſiſſimè ſcaturiunt, luculentum præbent teſtimonium; quod & Magiſtratus Tyburtinus, vel per hominem ad mortem jam condemnatum, vel propoſita notabili pecuniæ vi datâ operâ conductum, per chordam ſellâ inſtructam immiſſum, facilè non ſine publici boni emolumento explorare poſſet.

Tres Iudæi in montis voraginem projecti.

Mannæ copioſus proventus, uti & ſtyracis, reſinæque terebinthinæ.

Alterum conſideratione dignum eſt, quod in *Territorio Tyburtino* quotannis ingens mannæ, ſtyracis quoque, & Terebinthinæ reſinæ copia colligatur; quam rem ut propriis oculis viderem, conducto homine artis viarumque perito, in ſylvam, quæ *Ianuario Monti* ſubjacet, me contuli, ubi dux viæ primò arborum, ex quibus manna, ſtyrax, & Terebinthina reſina colligitur, ſpecies oſtendit. Arbor, ex qua manna educitur, Ornus eſt, vulgò *Ornelli*; & quamvis eadem arbor in compluribus tum *Latii*, tum cœteris *Italiæ* locis proveniat, in hoc tamen ſolo montis diſtrictu, mannæ, ſtyracis, & Terebinthinæ ferax reperitur. Modus mannæ colligendæ hic eſt: Circa finem Iulii, uſque ad 20 ferè Auguſti, quo tempore ſol æſtuantiſſimus vires ſuas maximè exſerit, vicinorum caſtellorum incolæ ad ſylvam, ubi magnam Ornorum copiam eſſe norunt, ſe conferunt, Arborum ornorum corticem in crucis formam, à ſummo ſcapo initio facto incidunt; quo facto, liquor mellis inſtar calore ſolis elicitus in ſcutellam ceream arbori circumplicatam defluens, ibi ſolidiore acquiſitâ ſubſtantiâ colligitur, collectus *Romam* non minori pharmacopœorum emolumento, quam venditorum lucro devehitur. Dulcis ſaporis eſt, & in laxandis corporibus miræ efficaciæ, ita ut mannæ, quod in *Calabria* provenit, minimè cedat, imò à multis Medicis eidem anteferatur; ab indigenis pro companatico paſſim ſumitur, ſed à potu aquæ iis abſtinendum eſt, quam tamen ſi biberint, jam medicinam adeò potentem paratam habent, ut nulli ex iis, quæ καθάρτικα, ſive purgantia, à Medicis vocantur, cedat.

Modus colligendi mannam.

Altera Arbor, ex qua ſtyrax elicitur, vulgò *Malaine* dicitur, folia rotunda habet, Nymphææ foliis haud abſimilia; cortex eodem modo, quo Orni, ad colligendum inde ſtyracis liquorem, inciditur. Lignum gratiſſimi odoris eſt, undè, ſi quandoque foco in ignis fomentum apponatur, gratiſſimâ protinùs totam domum fragrantiâ perfundit; quamvis pauci ſint, qui notitiam hujus arboris ex indigenis habeant: qui verò norunt, arcani loco illam ob lucrũ, quod indè acquirunt, tenent, cum multo majori precio quàm mannã divendere ſoleant, eò quod in nullo *Italiæ* loco quantum quidem hactenus comperire licuit, proveniat, ſed aliundè ex *Chio* & *Arabia* in *Europam* devehatur.

Malaine Arbor, ex qua ſtyrax educitur.

Tertiò.

Tertiò. Resinam profert ex Terebinthis, sive Laricibus, quarum ingens in dicto monte copia est, exsudantem. Arbor est ingens atque ex primæ magnitudinis arboribus: Resinam eo prorsùs modo, quo in ornis fit, corticis incisione eliciunt. Arbor Orno haud absimilis est, nisi quod folliculis adinstar vesicariæ, quod staphylodendrum vocant Botanici, constet, granisque pisorum magnitudine refertis ab Orno distinguatur. *Terebinthus, & resina, quæ ex ea educitur.* Liquor indè singularem in Medicina usum obtinet, vulneribus cujuscunque generis mirè opportunum; undè ij, qui virtutem arboris norunt, ex recentibus Terebinthi stolonibus baculos sibi ad ambulandum comparare solent, & si forsan aut veprium spinarumque aculeis, aut ad saxa scopulosque illisione facta, aut alio quopiam casu vulnera acquisierint, mox contuso baculi cortice vulneri apposito, extemporaneo emplastri medicamento intra exiguum temporis spatium sanati dicuntur.

Reperitur & in rupium inaccessis locis Napellus arborescens tantæ virulentiæ, ut vel umbra ejus sub ea requiescentes, mox lethargo sopitos interimat. *Napellus virulentissima planta arborescens in monte Januario.* Cujus pestiferam luem ante complures annos morte sua experti sunt duo pastores, qui sub arboribus hujusmodi extincti reperti fuêre. Vocati medici ut, quo mortis genere ultimum diem hoc in loco clausissent, explorarent, examinatisque cadaveribus, cum nullum violentioris mortis signum appareret, tandem ex iis unus botanicæ facultatis peritior, considerando arborem, Napellum invenit, atque de eo venenosæ arboris vapore sub ipsa dormientes extinctos fuisse intulit.

CAPUT VII,

De Aquæductibus Tyburtinis.

Aqua Martia.

Rancifcus Martius Historiæ Tyburtinæ Scriptor, inter alia memoranda, mentionem quoque facit Aquæductuum à *Romanis* extructorum, ad *Aquam Martiam* ex *Fonte Piconio Romam* derivandorum; de cujus aquæ bonitate, & proprietate, ita scribit Plinius l. 31, c. 3: *Clarissima aquarum omnium in toto orbe frigoris, salubritatisq; palma, præconio urbis* Martia *est inter reliqua Deûm munera Vrbi attributa. Vocabatur hæc quondam* Aufeja, *fons autem ipse* Piconia. *Oritur in ultimis montibus* Pelignorum: *transit* Marsos, *&* Fucinum lacum, Romam *non dubiè petens: mox specu mersa in* Tyburtina *se aperit IX M. passuum fornicibus structis perducta.* *Bonitas ejus.* *Primus eam in Vrbem ducere auspicatus est* Ancus Martius, *unus ex Regibus posteà* Q. Martius *Rex in prætura. rursusque restituit* M. Agrippa. *Quantum autem Virgo tactu, tantum præstat* Martia *haustu.*

Postquam verò ex varia rerum humanarum vicissitudine, & successu temporis, Aqua ruptis incilibus dispersa, & perdita esset, eam *M. Aurelius* Imperator Philosophus, *Antonini Pii* successor anno 163. Salutis nostræ, addito novo *fonte Antoniniano*, excisis excavatisque montibus, ingentibus sumptibus restituit; cujus in hunc usque diem, circa *Arsoli*, olim *Carseolos Æquorũ* oppidum, vestigia spectantur, id est, putei profundissimi, qui loco spiraculorum Aquæductibus Submontanis serviebant. Etiamnum hujus facti epigraphe legitur *Romæ* supra portam Taurinam, sive S. Laurentii:

IMP. CAESAR. M. AURELIUS. ANTONINUS
PIUS.
FELIX. AUG. PARTH. MAX. BRIT.
PONTIFEX MAXIMVS AQUAM MARCIAM

VARIIS

VARIIS KASIBVS IMPEDITAM PVRGATO
FONTE, EXCISIS, ET PERFORATIS MONTIBVS.
RESTITVTA FORMA, ADQVISITO
ETIAM PONTE NOVO ANTONIAN.
IN SACRAM VRBEM SVAM PERDVCENDAM
CURAVIT.

Hæc *Aqua Martia* per *Territorium Tyburtinum* deducta fuit, tum ad Villas irrigandas, tum ad usum humanum saluberrima, quemadmodum in villarum descriptione ostendimus; cujus rudera partim corrupta, partim integra euntibus versus *Sicilianum*, inter *Tybur*, *Castellum S.ti Angeli*, & *Empulum* oppidum jam dirutum spectantur, uti ex mappa apparebit; ubi & juxta pontem primò à *Tybure* obvium, Aquæductus ad æquilibrium aquarum conservandum, mons integer excavatus cernitur, per quem *Aqua Martia* derivabatur. Et putant nonnulli, *Martiorum familiam* hîc alicubi habuisse sepulchrum; Nam *Franciscus Martius* marmoreum monumentum inventum fuisse tradit, non procul à pago, quod vulgò *San Polo* dicitur, in quo hæc Inscriptio legitur:

T. MARCIO III.
SACERDOTI FETIALI.
LEG. XIIII. CEM. . . .
PROVINCIÆ ACAIÆ A . .
SENAT. AED. CVR PRAET.
CVRATORI VIÆ LATINÆ
LEG. II. AVG.
CRANIA TERTVLI.

Et altera in domo *Caroli Ciacciæ*, civis & Capitanei Tiburtini, hujus tenoris:

HIC SITVS AMPHION
EREPTVS PRIMA JUVENTA
NONDVM TERDENOS
NVMERABAT TEMPORIS ANNOS
HEVS IMMATVRA MORS
PROPERATA TIBI
C. MARCIVS PAVLVS C.
NATO PIENTISSIMO.

Successit *M. Aurelio* Imperatori optimo in Imperio, *Commodus*, pessimus filius, anno Christi 182. Habebat hic sibi quàm familiarissimum *Libertum Patronum* nomine, qui suam villam habebat euntibus ad *Sancti Gregorii* oppidum è dextra, in montis dorso, ubi hodiè villa spectatur peramæna, *familiæ della Croce*, ex ipsis ruinis *Villæ Patronianæ* extructa; quam Fulvius Cardolus hisce verbis describit: *Repertum est nostrâ memoriâ primo ab urbe milliario prope viam, & reliquias Aquæductus;* Anienem *inter, & proximos montes, sepulcrum* Patroni, *quem* L. Ælii Commodi Antonini Aug. libertum, *& familiarem fuisse, marmor & numismata, cum ejus Imperatoris effigie haud procul à fossa reperta testantur; ex quibus facilis est conjectura, hujus* Patroni Villam *fuisse, quæ nuper à* Cruciis *ex antiquis ruinis instaurata, & in edito, amœno, salubrique colle conspicua visitur, & cum toto fundo, hoc est, omnibus circà sylvis, hortis, vinetis, arbustis, olivetis subjectisque infrà pratis, & arvis*, Cruciæ familiæ *nomine nuncupatur.* (Villa Patroniana.)

Morabantur in *Vrbe Tyburtina* tempore Imperii *Alexandri Severi*, post Scelerati Imperatoris *Heliogabali* obitum, anno *Christi* 224. Duo nobilissimi viri, *Cajus Cæsonius*, & *L. Cæsonius Ruffiniani;* qui, quam rerum gestarum, officiorumque magnitudine & virtute celebres fuerint, docent inscriptiones, in *Agro Tyburtino*, qui *Cæsaranus* dicitur, à *Nicodemo Tyburtino Scriptore* inventæ, sequentis tenoris: (*Inscriptiones.*)

C. Cæsonio. C. F. Quir. Macro Ru-
finiano.
Consulari. Sodali. Augustali. Comiti
Imp.
Severi. Alexandri Aug. Cur. R. P. La-
nivinor. II.
Procos. prov. Africæ. Cur. Aquar. &
Minic.
Leg. Aug. pr. pr. German: superioris.
Cur. Alvei.
Tiberis. cur. R. P. Teanens. leg. Aug.
pr. pr. prov.
Achaiæ. leg. leg. VII. Claud. cur. R. P.
Asculan.
Leg. prov. Asiæ. pr. leg. Prov. Bætic.
Trib. pl.
Quæstori prov. Narbon. Trib. Leg. I.
Adjutric.
Donato donis Militarib. à Divo Marco
II. Vir. capitali.
Patri dulcissimo, & incomparabili
Cæsonius Lucillus filius
Consularis.

Sequitur altera, quæ officia, & Munera, quæ in Republica sustinuit, monstrat, uti sequitur.

L. Cæsonius. C. Fil. Quirina. Lucil-
lus.
Macer. Rufinianus. Cos. Frater. Ar-
valis.
Præf. Vrb. electus. ad cognoscendas
Vice. Cæsaris.
Cognitiones. procos. prov. Africæ. XX.
Vir. ex Senatus
Consulto. R. P. Curandæ. Curator
aquarum, & Miniciæ.
Cur. alvei Tiberis, & cloacarum.
Urbis. legatus. prov.
Africæ. eodem tempore. vice. procon-
sulis. curator. R. P.
Tusculanorum. curator R. P. Suessa-
norum.
Prætor Kandidatus. Quæstor. Kan-
didatus.
Electus in familiam Patriciam
xx Vir.
Stlitibus judicandis.

CAPUT

CAPUT VIII,

De Sanctis Tyburtinis, & ecclesiis, quæ hodiè in Tyburtina Urbe, *spectantur.*

Uit anno *Christi* 253, uti *Petrus de Natalibus* refert, tempore *Decii* Cæsaris, *Philippi* in Imperio successoris, nobilissima Virgo, nomine, *Victoria*, Christiana Religione imbuta, nec non *Eugenii*, sanguine nobilissimi Juvenis, nuptiis destinata. Hæc ubi ab Angelo edocta, quàm grata foret Virginitas Deo consecrata, statim eam solenni voto *Christo* sponso suo, omnibus quibus affluebat bonis inter pauperes distributis, consecravisse fertur. *Eugenius* ea causa Zelotypiæ furore percitus, eam tanquam Christiana fide imbutam, apud Imperatorem detulit; Undè quàm primùm in *Villam Tiburtinam* amandata, ut spe mutandæ Religionis, fame torqueretur; sed frustrà; aliundè enim non tantùm ipsi provisum est, sed & mirabili quodam modo à custodia liberata fuit, uti sequitur:

Draco ingens infestat agrum Tiburtinum.

Comparuerat tunc temporis in *Agro Tyburtino* derepente formidabilis Draco, qui summo territorii detrimento non animalia duntaxat, sed & homines, & quicquid tandem illi obvium fuit, devorans, virulento halitûs sui veneno, vel ipsum aërem, magnâ mortalium strage inficiebat. Commodam hanc & opportunam occasionem rata *Victoria* virgo, tum ad liberandos à tanta peste *Tiburtinos*, tum ad eosdem à cœcis gentilitatis tenebris ad verum fidei Christianæ lumen convertendos; itaque in Domini bonitate confisa, nec non fidei armis instructa, se, si *Christo* nomen dare vellent, Territorium, occiso Dracone, à tanta calamitate liberaturam promisit: accepto cum risu tenellæ Virginis proposito, eidem cum Dracone certamen concessere; non tam quod indè desideratū effectum se qui posse crederent, quàm ut curiositati suæ in imbellis Virginis pugna spectanda satisfacerent. Biduano itaque que jejunio peracto, ardentibusque ad Deum precibus præmissis, ipso Dominico die se ad Draconis specum perduci jussit, ubi stabulantem Draconem in Nomine *IESV Christi* conditoris omnium, cedere, & ex *Tiburtino Agro* abire præcepit; fera, audito Virginis præcepto, statim velocissimo cursu, inter abdita sylvarum se recipiens, nusquam & nunquam amplius visa est. Viso hoc miraculo, statim universa civitas fidem Christianam amplexa, nunquam illam ampliùs deseruit: *Victoria* verò in ipso Draconis antro, in sacrum habitaculum converso, cum novem Virgunculis Deo serviens habitavit, & tandem ibidem ex larga Neophytorum contributione extruxit Monasterium, ubi cum sexaginta tribus Virginibus vitam suam insigni sanctitate transegit. Verùm à dæmone denuò sollicitatus *Eugenius*, illam ad Deæ *Vestæ* sacrificandum compellere non destitit; quod execrabile nefas cum magna animi libertate & constantia rejecisset, optatam jam dudum Tartyrii coronam, capitis condemnatione, obtinuit, 23 Decembris.

S. Victoria *draconem pellit.*

Zenobia Regina.

Habitabat, eodem ferè tempore in *Agro Tiburtino* celeberrima illa *Zenobia Palmyrenorum* Regina, de qua suprà amplissimam mentionem, in ejus *Villæ* descriptione fecimus, quam & *Baronius Victoriæ* instructione conversam, in fide *Christi* piè & sanctè defunctam scribit. Vide, quæ de admirandis in *Zenobia* Regina naturæ dotibus; item de inaudito Triumpho, quo ab *Aureliano* Imperatore in urbem introducta fuit, in ejusdem *Villa* tradidimus.

Accidit eodem tempore in summa Triumphi Zenobiani celebritate, ut *Aurelianus* Imperator, ex rebellione *Marcomannorum*, magna de bello contra ipsos instaurando sollicitudine, ex præviso vario & incerto rerum eventu summe cruciaretur; undè ad Senatum Romanum epistolam, de consulendis Sibyllinis Codicibus, circa bellum cum *Marcomannis* ineundum dedit. Fuerat enim jam dudum antè, Sibyllinorum Librorũ inspectio, ob magnam, quam ex iis hauriebant, veritatis lucem, atque indè ob insigne *Romanorum* civium ad fidem *Christi* accedentium incrementum, prohibita; quam quidem retractatam cupiens *Aurelianus*, sic ad Senatum Romanum scribit: *Miror vos, Patres Conscripti, tandiù de asserendis Sibyllinis dubitasse libris, proindè quasi in* Christianorum *Ecclesia, non in Templo Deorum omnium tractaretis. Agite igitur, & castimonia Pontificum, ceremòniisque solemnibus juvate Principem necessitate publica laborantem. Inspiciantur Libri: quæ facienda fuerint, celebrentur. Quemlibet sumptum, cujuslibet gentis captivos, quælibet animalia regia non abnuo, sed libens offero; neque enim indecorum est Diis juvantibus vincere. Sic apud majores nostros multa finita sunt bella: sic cœpta. Si quid est sumptuum, datis ad præsidem ærarii litteris decerni jussi. Est præterea vestræ authoritatis arca publica, quam magis refertam esse reperio, quàm cupio.*

Sibyllini Libri cur probibiti à Romanis?

Literæ Aureliani *ad Senatũ.*

Fuit tandem anno *Christi* 312 ad Imperiale Solium evectus *Constantinus Magnus*, 38 annis post *Aurelianum*, qui lumine fidei imbutus, & sacro Baptismatis fonte à *Sylvestro* lotus, incredibili fervore ad Christianæ Religionis negotium promovendum se applicuit; primus Imperatorum, qui ubique locorum tum *Romæ*, tum alibi, novis erectis Ecclesiis cultum Divinum eò perduxit, ut non esset locus, qui non Constantinianæ pietatis, & Religionis, ornamentorumque Ecclesiasticorum divitias demonstraret. Totus quoque in eo erat, ut, ubi inveniretur quidpiam memorabile, sive à *Christianis* præstitum, sive Martyrum *Christi* sanguine celebre, & ea maximè loca, in quibus quidpiam notatu dignum circa Sanctorum Martyrum gesta contigisset, erectione Ecclesiarum celebrarentur. Quæ uti quàm notissima sunt, ita quoque iis diutiùs immorandum non censui, præsertim cum hæc fusè in *Historia* nostra *Eustachio-Mariana* deduxerimus.

Hujus Religiosissimi Imperatoris exemplum secuti *Tiburtini*, quem, cum *Divo Laurentio* Martyri in *Agro Verano* magnificum Templum extruxisse perciperent, & illi sese ad Templum *Herculi* olim dicatum, in *Divi Laurentii* Martyris templum, vero Deo consecratum converterunt, teste Ferd. Ughellio Sacræ Italiæ Authore, dum de Episcopis Tiburtinis agit, qui dicta hisce verbis confirmat: *Cæterùm* Herculis *Templum, vel maxima ejus pars,* Constantini Magni *Imperatoris temporibus in* Divi Laurentii *honorem Christiano ritu in Ecclesiam Cathedralem dicatum est.* Hujus antiquam constitutionem pulchrè describit Ill.mus Annibal de Grassis, Episcopus Faventinus, hisce verbis, ut Lector, qualis antiqua illa *S. Laurentii* Ecclesia fuerit, cognosceret.

Ecclesia ipsa est antiqua magna, in nobili, & pulchra forma constructa, decenti altitudine, & latitudine proportionata; habet tres naves magnas, mediam cæteris majorem; habet pavimentum ex tabulis marmoreis vermiculatis constructum, vetustum tamen, & ob vetustatem in pluribus locis devastatum, & versus Altare majus, in media navi est tabulato ligneo coopertum; habet viginti hinc indè columnas magnas quadrangulares opere lateritio constructas, super quibus tectum mediæ navis regitur, & sustentatur, quod est tabulis ligneis, tegulis creteis subpositis subfictum, similiter vetustum, & non sine aliquibus rimolis: cæteræ verò naves sunt fornicato opere coopertæ, excrustatæ tamen in fornicibus, & denigratæ; parietes & columnæ ipsius Ecclesiæ sunt ubique variis Sanctorum imaginibus, variisque mysteriis

Descriptio Veteris Ecclesiæ S. Laurentii Tybure.

mysteriis & historiis antiqui & moderni Testamenti picta; sed parietes ipsi, & picturæ sunt etiam ubique excrustatæ, & denigratæ; habet duas portas magnas; major habet ante ipsam porticum tectum duabus columnis marmoreis substentatum, tabulis & tegulis coopertum; habet magnam imaginem desuper à parte exteriori Sanctissimi Salvatoris *denigratam similiter, & devastatam, & est cornicibus marmoreis decenter ornata, & ostio decenti, quod decenter clauditur, munita; ad dexteram ipsius portæ extat fons lapideus decens, super columella marmorea decenti positus, pro aqua benedicta; alia porta respicit publicam plateam civitatis; habet similiter ante ipsam porticum, & per eam per plures gradus lapideos ascenditur ad Ecclesiam; quæ similiter cornicibus marmoreis ornata est, & habet imaginem desuper devastatam & excrustatam, quæ discerni non potest; Ostium est aliqualiter rimolosum, sed benè clauditur, ambæ portæ ipsæ habent sportellas ex telis ceratis.*

Ex hac descriptione luculenter patet, Tiburtinos ex Templi Herculei ruinis instaurasse Ecclesiam *Sancto Laurentio* Martyri consecratam, sub forma Ecclesiis à *Constantino* extructis haud absimili; siquidem fabrica Templi Herculei multum differebat à Templis *Christianorum*; quantum enim ex descriptione suprà memorata constat, erat Templum Herculeum undique peristylio in formam porticus inclusum, in quo variæ quoque inserebantur habitationes eorum, qui sacrificiis præerant, & sacra administrabant; eratque ex *villa Mæcenatis*, in qua quotannis *Augustus* rusticabatur, per *viam Valeriam*, ambulacrum ad Templum usque undique & undique pilis columnisque suffultum, quemadmodum ex superstitibus etiamnum vestigiis apparet, prout hîc apparet.

Vetus itaque Templum à *Christianis Sancto Laurentio* dicatum, cum ruinæ esset proximum, & vetustatem suam vix ampliùs sustineret; *Iulius* S. R. E. Cardinalis *Roma Tiburtinus Episcopus*, pro sua in cultus Divini promotione, cura & sollicitudine, veteri destructo Templo, novum & magnificum, anno 1635, eodem in loco exstruxit; sex sacellis, quà marmore, quà picturis opulenter exornatum; quorum duo principalem locum obtinent; prius propriè *Sancto Laurentio* dicatum, alterum sub nomine Imaginis *Salvatoris*, quam à *Sancto Luca* Euangelista depictam ferunt, quod anno 1232 à *Gregorio IX*, Pontifice Max. ex *familia Comitum* in honorem dictæ Imagini *Salvatoris* dedicatum fuit, quemadmodum testatur inscriptio, quæ sequitur:

Christo Servatori,
Memoriæqne perenni.

Hoc in Sacello Salvatoris *nostri effigies à* B. Luca *depicta, veneratione tam debita, quàm devota custoditur, in eodemque Corpus* B. Quirini *servatur, cujus præter cætera memoria cernitur in lapide, in ingressu à dextris. Huc tamen mulieribus ingredi nefas est, nisi unico die dedicationis dumtaxat ejusdem, quod à* Gregorio IX *consecratum extitit anno à S. Deiparæ Virginis partu* M. CC. XXXIV. XIII *Kal. Iulii.* *Imago* Salvatoris à S. Luca *depicta.*

Sub altari majori hujus Ecclesiæ erat concha marmorea, quam *Iulius* Cardinalis *Roma* in præsentia totius cleri, & cœteræ nobilitatis Tiburtinæ cum detexisset, inventa fuerunt varia diversorum Sanctorum Leipsana vasis particularibus inserta; & fuerunt corpus S^ti. *Severini*; in alio liquor Sanguinis *B. Laurentii* Martyris; In aliis Reliquiæ Sanctorum quadraginta Martyrum, Sanctorum *Romuli* & *Redemptæ*, S^ti. *Generosi* Martyris, & complura alia, quæ videntur apud Doctissimum *Michaelem Iustinianum* Abbatem, in sua *Tiburtinæ Vrbis* descriptione. *Reliquiæ SS. sub altari inventæ.*

Sancti verò, qui propriè originem suam sumpserunt in *Tiburtina Vrbe*, fuerunt, Primò *S. Getulius*, & *Sta. Symphorosa* cum septem filiis, quorum

 Marty-

Martyrium celebratur 19 Iulii. vide quæ de passione eorum in *Villa Adriani* adduximus. Secundò, *S. Victoria*, festum ejus 23 Decemb. de qua paulò ante. Tertiò, *S. Severianus* Monachus *S.ti Benedicti*, cujus festum celebratur 3 Novembris. Quartò, *Simplicius* Papa, cujus festum celebratur 2 Martii, qui & Ecclesiam in summa temporum varietate sanctissimè gubernavit, & Tyburtinam Ecclesiam *S.ti Petri* extruxit, de cujus gestis vide *Platinam*, aliosque. Quintò, *S. Majorius* Martyr, crudelissimè pro fide occisus dicitur à *Genserico Vandalorum* Tyranno; *Tybure* ejus festum celebratur 26 Octobris. Sexto, *S. Iohannes* Papa *IX*, ex ordine *S.ti Benedicti*, de cujus vita vide Scriptores Ecclesiasticos. Septimo, *S. Generosus* Martyr, & *Quirinus* Sacerdos. Atque hi sunt, qui sanctitate vitæ, & rerum gestarum gloria *Tybur* patriam suam condecorârunt.

Sancti Tibure oriundi.

Illustres ex prisca nobilitate, viri Tibure oriundi.

Non defuerunt ex antiqua nobilitate Romana, viri rerum gestarum multitudine celebres. Primo putant *Tyburtini*, *Cajum Cæsarem Caligulam* fuisse *Tybure* oriundum, quamvis alii verius *Antii* natum existiment; quicquid sit; si *Tyburtinus* est, non est, quod ejus ortu glorientur, cum inter cæteros Imperatores patriam suam, Imperiumque omni vitiorum scelerumque genere, nec non inaudita immanitate contaminaverit, de quo plura in *Villa* ejus videat lector.

Porrò *L. Cossinium Tybure* oriundum, *Cicero in Oratione pro Balbo* tradit, ex illustri *Copponiorum familia*, teste *Fulvio Vrsino*. *Quintilius Varus Tyburtinus*, gener *Augusti*, de quo vide pluribus actum in ejus *Villa*. *Cajus Turpitius Tyburtinus* cos. Rom. cujus mentionem fecimus in *Villa Turpitiana*. Numerant & inter suos, *Titum* I & *C. Titum* II ex *Copponiorum familia*, è quibus *Cajus Turpitius* fuit III vir, monetamque excudit.

Numatius Plancus Cos. Rom. de quo *Horatius l. 1, ode, 7*. Vide quæ de eo in ejus *Villa* tradidimus.

Cajus Popilius Cos. Rom. de cujus muneribus & officiis vide *Aldum Manutium in sua Orthographia.*

Varius & Tucca, poëtæ celeberrimi, coætanei *Virgilii* & *Horatii*, *Augusti* Domestici, de quibus in *Villa Mæcenatis*. Atque hæc sufficiant de viris Illustribus; qui plura desiderat consequentibus seculis, is adeat suprамemoratum Eruditissimum Abbatem *Michaëlem Iustinianum*, *in* suo *de Episcopis Gubernatoribus Tyburtinis Tractatu.*

Ecclesia *S.ti Laurentii* hodierna, uti diximus, fuit ab Emin.mo: *Iulio* S. R. E. Cardinali à fundamentis extructa unà cum Seminario magnifico clericorum, uti sequentes inscriptiones marmoribus incisæ docent:

D. O. M.
Iulius Cardinalis Roma Mediolanensis
Episcopus Tyburtinus
S. Laurentii Basilicam temporis injuriâ
fatiscentem
Solo æquavit, & à fundamentis restituit
Anno sal. M. DC. XL.

Supra portam verò Seminarii hæc Inscriptio legitur.

Iulius Cardinalis Roma
Seminarium Tyburtinum erexit
eique domum à fundamentis ædificavit.
Anno Sal. M DC LVII.

Vixit

Vixit hic Cardinalis magna vitæ integritate & exemplo, & piè obiit *Romæ*, eodem die & hora, qua natus erat, sexaginta octo annorum ætatem habens, & sepultus in Ecclesia Divi *Caroli Borromæi ad Cursum.*

Cardinalis Santacrucius. Huic eodem anno in curæ pastoralis munere successit *Marcellus* S. R. E. Cardinalis *Sanctacrucius* virtutum omnium, quæ in tanto pastore desiderari possunt, verum prototypon, & exemplar, qui & in exornanda Ecclesia *S.ti Laurentii*, à *Iulio* prædecessore exstructa, suam operam quàm liberalissimè contulit, novum Sacrarium, ad in eo decenter reponendas Sanctorum Reliquias, magnis sumptibus extruxit, uti ex sequenti epigraphe patet:

Vt honorificentiùs Sanctorum Reliquiæ
custodiantur
Et decentiùs sacra paramenta serventur
Ædem hanc ære suo à fundamentis excitavit
& ornavit
Marcellus *Cardinalis* Santacrucius Romanus
Episcopus Tiburtinus
Anno M DC LVII.

Sed ut ad urbem revertamur, numerantur hodiè in ea novem parochiæ; sex confraternitates, ut vocant; tria Xenodochia; omnium vero ferè Religionum Monasteria.

Anno 1548, introducta quoque fuit in *Vrbem Tyburtinam* Societas IESU, ubi Religio nova à *S.to Ignatio* instituta primò fuit approbata à *Paulo* III summo Pontifice, eodem in loco, qui hodiè *la Rocca* dicitur, & palatium est Pontificium à *Pio* II Pontifice in ultimo angulo urbis, ad portam sanctæ Crucis extructum. Intereà *Sanctus Ignatius*, dum tanti momenti negotium agitaretur, cum sociis suis habitabat in Ecclesiola extra urbem ad portam Romanam sita, quæ paucis abhinc annis, certis de causis diruta fuit. Tenent etiam hodiè *Cocconarii*, nobilissimi cives Tyburtini in domo sua cubiculum, in quo habitare solebat *S. Ignatius*, quando negotia cum Pontifice *Tybure* rusticantè, negotiabatur, quod in magna veneratione etiamnum in memoriam Sancti tenent. Fuit tandem hîc post approbatum à *Paulo* III Societatis institutum, ibidem successu temporis fundatum collegium, eique attributa Ecclesia, in honorem *SS. Symphorosæ*, *Getulii*, & septem filiorum, à Cardinale *Contarello* anno 1581 erecta, in qua & Reliquiæ dictorum Sanctorum Martyrum conservantur. Plura hoc loco de urbis regimine & moderatione dicenda restabant; verum cum de eo integro libro quam amplissime egerit supracitatus *Michael Iustinianus* Abbas, supervacaneum esse ratus sum ea hic iteratò describere, præsertim cum ea extra instituti mei limites remotiora esse viderentur.

PARS

PARS III,
De SABINORUM REGIONE
CAPUT I,
Divisio Sabinæ *Regionis singularumque ejus partium descriptio.*

Quamvis *Sabinorum* Regio, intermedio flumine *Aniene*, quem vulgo *Teverone* dicunt ex veterum instituto sit divisa, à *Latio*, quia tamen ad perfectam veteris *Latii* historicam notitiam plurimùm conducere posse videbatur, ceu *Latio* conterminam, adjungendam duxi. *Sabinorum* itaque Regio à *Latio* omnium ferè veterum Scriptorum testimoniis, divisa fuit; cujus Incolarum originem varii variè narrant. Quidam à *Sabo Lacedemonio*, primo hujus Regionis Duce, eam Græcanicæ originis faciunt; Alii, uti *Livius*, inter barbaras populorum origines ponunt. Ego rejectis complurium valdè intricatis opinionibus, veriùs à *Sabo Lacedemonio Sabinos* dictos fuisse, crediderim, authoritate Silii Italici motus, cujus hæc verba sunt l. VIII. cum mores *Sabinorum* describit.

Vertice & implumes, ac levi tegmine cricis
Ibant, & læti, pars Sancum *voce canebant*
Authorem gentis, pars laudes ore ferebant
Sabe *tuas, qui de patrio cognomine primus*
Dixisti populos magna ditione Sabinos.

Ubi nota, *Sancum Sabinorum* proprium numen semper apud eosdem summa veneratione cultum fuisse, quem Dionysius & Deum *Fidium* vocat, à *Romanis Sancum* dictum Διὸς πιςὶϛ ὃν Ρωμαῖοι Σαγκὸν καλȣσι. de quo vide *Varronem de lingua Latina l.* 4. *Livium, Pompejum Festum, Plinium, D. Augustinum* & *Lactantium*, aliosque complures; ex quorum Authorum farragine, ego colligo eos hoc nomine *Herculem* indigitasse, quem *Osca*, quâ utebantur linguâ etiam *Sancum* appellatum fuisse, *Græcâ* verò *Herculem* dictum post *Varronem Festus* docet *l.* 4. quem & *Sangualem* corruptè dixisse ex *Sanguala Avæ*, quæ *Sanco* sacra habebatur, *Plinius* refert. Sed intricatis hisce Authorum opinionibus omissis, jam ad divisionem Regionis *Sabinorum* transeamus. Aug. de Ciu. Dei l. 8.

Veram hanc divisionem non minùs, quàm originem *Sabinorum* inter Authores controversam invenio, ut cui subscribas, vix dispicias. Strabo angustos valdè hujus Regionis terminos facit, σάβινοι τὲ ςενλὼ οἰκȣσι χώϱαν, in longum ad mille stadia porrectam, à *Tiberi* & *Nomento* oppidulo ad *Vestinos* usque. Dionysius verò l. III. χώϱαν πολλὼ καὶ ἀγαθλὼ amplam & fertilem Regionem incolentes dicit, utpotè qui cum *Romanis* de principatu contenderent: Angusta autem, & Ampla uti opposita, cum veritate rei consisteré nequeunt, nisi dicamus; illum Regionem *Sabinorum* strictè, hunc verò latè sumptam determinare voluisse. Nos verò meliorum Geographorum divisionem secuti, illam propriè *Sabinorum* Regionem dicimus, quæ *Anieni* & *Tibri* fluviis, nec non *Reatinis Nursinisque* montibus cincta concluditur. De cujus oppidis tum vetustate Scriptorum celebribus, tum hodierno tempore florentibus, nobis agendum restat, à vicinioribus urbi oppidis initium facturi.

Sabinorum *regio potens & ampla.*

Termini Regionis Sabinorum.

CAPUT

SABINÆ
ANTIQUO—MODERNÆ
Nova et exactissima
CHOROGRAPHICA DESINEATIO
in qua
Montes, Flumina, Vrbes, Oppida, Villæ parallela quadam
Veterum cum recentibus comparatione describuntur et
explicantur.
et sub Elevatione Poli 42 43½ sita est
Oriens.
Occidens.
Septentrio.
Meridiens.
ABRVZZO.
A P E N N I N I.
VM BRIA.
AMELIA.
T O S C A N A.
PARS VETERUM
ÆQVORUM.
LATIO.
AGER REATINUS.
RIETE
Narni
Terni
ROMA.
Monte Corno
Aquila di Sonate
Lago
Lago di Pede luco
Petrella
Crypta S. Benedicti
Subiaco
Castiglione
Ponte
Molle
Scala
Milliaria
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Blank inserted to ensure correct page position

CAPUT II,

De Urbibus Veteribus Sabinorum, *modernis* *παραλλήλως insertis.*

Ppida nonnulla quæ jure naturæ suos per fluminum divisionem terminos habent, non minorem difficultatem adferunt; cum nonnulla eorum, cum *Sabina* sint, *Latio* tamen adnumerata fuerint, quod non nisi ex eorum à *Romanis* subactione contigit; Undè nativum Regionis jus unà cum jure Domitorum transit in Regionem Dominatoris propriam, juxta illud Virgilii l. VII:

Ecce Sabinorum *prisco de sanguine magnum*
Agmen agens Clausus, magnique ipse agminis instar,
Claudia *nunc à quo diffunditur & tribus & gens*
Per Latium, *postquam in partem data* Roma Sabinis,
Una ingens Amiterna *cohors, priscique* Quirites,
Ereti manus omnis, oliviferæque Mutuscæ,
Qui Nomentum *urbem, qui rosea rura* Velini
Qui Tiberim Fabarimque *bibunt; quos frigida misit*
Nursia, *&* Hortinæ *Classes.*

Quarum Urbium nonnullæ juris *Latini* factæ, inter *Latii* urbes recensitæ fuerunt, uti sequitur.

Ad *Sabinorum* Regionem transitus est per *Portam Salariam*, & *Pontem*, tribus ferè millibus passuum à columna milliaria dissitum; in quo ponte primò occurrunt inscriptiones politissimæ, à *Narsete*, qui eum jam dirutum exstrui curavit, quas & Ill.mus Dominus *Ioannes Fridericus* S. R. I. Comes *de Waldsteyn*, per R.dum Patrem *Sixtum Horrerum*, virum non minus eruditione, quàm religione illustrem, describi ibidem me præsente curavit. Verum quia hoc loco ingens ruderum multitudo occurrit, quænam illa olim fuerint, hic in parva tabella una cum mensa Solis exponendum censui.

In dextro Pontis latere, literis penè exoletis.

IMPERANTE D. N. PIISSIMO AC TRIVMPHALI SEMPER AVGVST ANNO XXXVIII. NARSES GLORIOSISSIMVS EX PRÆFEC. SACRI PALATII EXCOS. ATQVE PATRITIVS POST GOTHORVM VICTORIAM IPSIUS, EORVM REGIBUS CELERITATE MIRABILI, CONFLICTV PVBLICO SVPERATIS ATQVE PROSTRATIS LIBERTATE VRBIS ROMÆ AC TOTIVS ITALIÆ RESTITVTA, PONTEM VIÆ SALARIÆ VSQVE AD AQVAM A NEFANDISSIMO TOTILA TIRANNO DESTRVCTVM, PURGATO FLVMINIS ALVEO IN MELIOREM STATVM, QVAM QVONDAM FVERAT, RENOVAVIT POSVITQUE.

Altera in Sinistro Pontis Latere.

Epigramma.

QVAM BENE CVRBATI DIRECTA EST SEMITA PONTIS,
ATQUE INTERRVPTVM CONTINVATVR ITER,
CALCAMVS RAPIDAS SVBJECTI GVRGITIS VNDAS,
ET NARSEN RESONANS PLAVSVS UBIQVE CANIT.
ITE IGITVR FACILES PER GAVDIA VESTRA QVIRITES,
ET NARSEN RESONANS GAVDIA VBIQVE CANAT.
QVI POTVIT RIGIDAS GOTHORVM SVBDERE MENTES,
HIC DOCUIT DVRVM FLVMINA FERRE JVGVM.

De *Narsete* sic dicit Volaterranus: Narses *Eunuchus* Justiniani *Principis Cubicularius.*, *Bibliopola priùs*, *deindè ob animi virtutem patriciatus honore evectus*, *vir religione pietateque præditus, ut qui plus precibus ante Deum proficeret, quam vi contra inimicos. Igitur is in locum* Belisarii *Ducis in* Italiam *missus decem annos variis eventibus pugnavit, qui demum adscitis auxilio decem*

millibus

millibus Longobardis Vectige *apud* Placentiam *victo, deinde alio eorum Rege* TEIA, *qui sibi* Lotharium *&* Bucellum è Francis *adsciverat, in* Apulia *superato, bello Gothico finem imposuit anno* XVII, *postquam inchoatum erat,* i. XX *annis postquam* Theodoricus *in* Italiam *intraverat: urbibus quoque & cunctis quæ à* Gothis *in* Piceno *tenebantur, receptis, ad urbem victor contendit, ibique animum ædificiis reficiendis applicuit, quas inter fabricas una hic pons erat.* tandem tot rebus præclare gestis, nec ipse invidiam superare potuit insimulatus à *Romanis* avaritiæ & Tyrannicæ administrationis apud *Iustinianum* ejusque uxorem, literas ab eis ignominiæ plenas accepit, videlicet Eunuchus ad colum & pensum rediret; ille iratus, Ducam, inquit, tale pensum, talemque ordiar telam, quæ extricari facilè nequeat. Itaque è *Pannonia Longobardos* evocat, jam diù *Romam* invadere cupientes, ipse verò paulò post excessit *Romæ*, cujus cadaver loculo plumbeo *Constantinopolim* delatum est.

Ad hunc *pontem* itaque *Salarium*, rerum gestarum gloriâ celeberrimum, in quo & *Manlius* Ducem *Gallorum* gigantea magnitudine immanem, unus ex *Romanis* trucidavit, atque torque aureo collo appenso ablato victor ad *Romanos* rediens, ob rem præclarè gestam, *Torquati*, unà cum posteris suis nomen meruit *Manlius* Torquatus. Commorati varia loca deteximus tum ad profanam, tum sacram & Ecclesiasticam spectantia. Quæ omnia, ne longiores in in eorum descriptione simus, in Topographiæ schema considerandas exhibuimus. Sed jam ulteriùs iter nostrum prosequamur.

Has inter Vrbes, primum merito locum possident *Fidenæ*, Φιδῆναι *Dionysio*, Vrbs *Romæ* proxima, utpote quæ non nisi quinque millibus passuum ab ea distat, *Albanorum* colonia. Vrbem pervetustam, amplam & magnificam etiam sub initio Vrbis conditæ Dionysius refert de Romulo agens: Φιδηναίων ἐστράτευσε πόλιν ἀπὸ τετταράκοντα σταδίων τῆς Ῥώμης κειμένην, μεγάλην τε καὶ πολυάνθρωπον οὖσαν τότε. *Exercitum*, inquit, *contra* Fidenas *duxit scilicet*, Romulus, *Vrbem* 40 *stadiis* (quæ quinque millibus passuum constant) *dissitam, magnam tum & populo frequentem.* Vbinam verò hæc Vrbs situata fuerit, pulchrè sanè & clarissimis verbis paulò post adducendi Authores docent. Verùm eorum relatione non contentus, ipsâ αὐτοψίᾳ locum explorandum censui. Anno itaque 1667, vigesima Julii, totum ultra *Salarium Pontem* Regionis districtum, veterum *Sabinarum* urbium vestigiis confertum, adii, & ne pedestris itineris labore frangerer, Ill.mus & Reu.mus Dominus *Ioannes Fridericus* S. R. I. Comes de *Waldstein*, rhedâ me pro incredibili sua benignitate, & ipse locorum detegendorum futurus inspector perduxit. Invenimus tandem duobus à ponte millibus passuum, ingentis urbis rudera, non procul à *Tiberi*, eo prorsus in loco, ubi modò prædium spectatur, dictum *Castello Giubileo, Xenodochii S. spiritus* jurisdictioni subditum ad confluxum *Tiberis* & *Anienis.* ita Dionysius: Tullus, inquit, *contra hostes exercitum duxit, transgressusque* Anienem *haud procul* Fidenis *castra posuit*, id est, *circa* Tiberis *&* Anienis *confluentes, inter eum locum &* Fidenas, *ubi* Vejentium *exercitus* Tiberim *transierat.* Nam ut rectè *Dionysius* ait, Priores se moverunt *Sabini*, cum non contemnendis *Etruscorum* auxiliis, & castra posuerunt prope F*idenas*, circa *Anienis* & *Tiberis* confluxum, *ponte* super utroq; amne constructo, scaphis & ratibus firmato, quem tamen *Tarquinius* miro ingenio, aliis schapis varia combustibilis materiæ miscellâ instructis accensisque secundoque flumine dimissis, cum ad *pontem* hæsissent, succensum penitùs destruxit. Atque ex his clarissimè patet, *Fidenas* non alibi, quàm dicto loco constitisse; cum enim *Livio* teste, *Anio*, eo in loco, ubi *Tiberi* se miscet, non nisi tribus millibus passuum,

Fidena *Vrbs olim magna & populosa.*

ſuum ſeu 32 ſtadiis diſtet, & ab *Aniene* ad *Fidenas*, non niſi 2 mill. paſſ. computentur.

Situs Fidenarum.

Fidenas in loco, quem ſuprà innuimus, conſtitiſſe, certum eſt, & Mappa Geographica luculenter exhibet. Huic meæ aſſertioni adſtipulatur eruditus *Philippus Cluverius*, qui & in ea urbe inveſtiganda multum ſtudii poſuiſſe videtur. Hic enim l. 2 Ital. Antiq. folio 656 loquitur: *Vt itaque hodiè ſic olim ab Vrbe ad* Anienem *numerabantur millia paſſuum tria; cæterum, à ponte* Anienis via ſalaria *duo ſunt millia paſſuum ad* Caſtellum Jubileum, *quod ad ſiniſtram viæ partem poſitum exadverſa in dextra viæ parte habet rudera haud exigua antiquæ urbis, partim in valle, partim altiori loco in contigua valle ſita.* Quæ & ego, uti ipſe refert, veriſſima eſſe cognovi. Hanc præterea non procul à *Tiberi* diſſitam fuiſſe, ipſe Livius l. 4 oſtendit: *Dictator,* inquit, Hetruſcas *regiones compulit in urbem* Fidenas, *quæ ſcalis capi non potuit, urbs alta & munita.* Certè urbem magnificam, amplam, populatamque fuiſſe, Amphitheatri ſumptuoſa ſtructura clarè demonſtrat, in quo *Tiberii Auguſti* tempore anno ejus Imperii duodecimo incredibilis clades accidit, cum Amphitheatri cavea, populo gladiatorum munus ſpectante, collapſa pluſquam viginti millia hominum oppreſſit; ita Suetonius in vita Tiberii: *ſtatimque*, inquit, *revocante aſſidua obteſtatione populo propter cladem, qua apud* Fidenas *ſupra* 20 *hominum millia gladiatorio munere Amphitheatri ruina perierant.* Et in Caligula: Tiberii *principatum ruina ſpectatorum apud* Fidenas *memorabilem fecit.*

Cruſtumeria.

Secunda Vrbs apud *Livium*, *Dionyſium*, cæteroſque ſuprà citatos Authores celeberrima *Cruſtumeria* fuit, quam inter *Eretum* & *Fidenas* ſitum ſuum juxta *Viam Salariam* ſortitam fuiſſe conſtat. Nam *Romanos* à *Sabinis* invaſos ab *Ereto* noctu profugos verſus *Romam* inter *Cruſtumeriam* & *Fidenas* conſediſſe *Livius* narrat. Quæ nobis horum opidorum ſitum expreſſè indicant; quæ cum ſingulari ſtudio inquirerem, ad mille circiter paſſus in *Via Salaria* à *Fidenarum* ruinis progreſſus, turrim ſeu ſpeculam in colle ſat alto inveni, quod *Marcigliano* hodiè vetus nominant, veterum ædificiorum veſtigiis celebre; & hoc in loco ego rationibus *Livii* convictus, *Cruſtumeriam* priſcam ſitam fuiſſe exiſtimo, & *Cluverium* mihi adſtipulantem comperio, quam meliùs ex charta geographica, quam ego amplioribus verbis non deſcripſerim, capies.

Situs Cruſtumeriæ.

Sacer mons.

Fit & hoc loco *Sacri Montis* mentio à rerum Romanarum ſcriptoribus, *Livio*, *Dionyſio*, *Feſto*, *Plutarcho*; quis autem fuerit, quo loco ſitus, & quare ſacer vocatus, aperiamus. Dictum paulò antè *Romanos* à *Sabinis* neſcio quo terrore panico perculſos ex *Ereto* (quam aliam Vrbem non aſſerimus, quam quæ hodiè *Monte Rodondo*, *Mons Rotundus* dicitur) noctu profugos inter *Cruſtumeriam*, & *Fidenas* conſediſſe, ad *Montem* votorum ſolvendorum cauſâ confugientes, quem ideò *ſacrum* dixere. *In via*, inquit Livius l. 3, *cui tum* Ficulenſi *nomen erat*, *caſtra in* Monte ſacro *locaverunt*. Et lib. 2 diſtantiam ejus ab *Aniene* determinans: *Plebs*, inquit, *in* Montem ſacrum *receſſit trans* Anienem flumen *tria ab urbe milla paſſuum.* Rationem etymi jungit Dionyſius: *His ita decretis*, inquit, *aram poſuerunt in ſummo colle, in quo caſtra locaverant, quam à Panico terrore, quo tunc correpti fuerant, patria lingua nominarunt* Jovis Fauni, *quo Sacrificiis placato, ipſoque loco conſecrato, in quo conſederant, cum legatis in urbem reverſi ſunt*: cujus & Ovidius l. 3. faſt. meminit:

Plebs vetus & nullis etiamnum tuta Tribunis
Fugit, & in ſacri *vertice* montis *abit.*

Vbinam verò hic *Mons* ſitus fuerit, *Livius* & *Feſtus* definiunt, trium millium paſſuum ab urbe intercapedine trans *Anienem*, in *via Nomentana.* Nos ad indagandum locum genuinum, *via Nomen-*

Nomentana, quæ hodiè *Pia* dicitur, per *pontem S^tæ Agnetis* vicinum, ubi *Anio* proximè ad urbem divertit, juxta allegatorum authorum monita ad tria millia passuum progressi, invenimus collem non contemnendæ altitudinis juxta *castellum*, quod *S. Sylvestri* dicitur, & hunc, & hoc in loco *Montem sacrum* olim altum, hodiè terrestrium glebarum augmento, nonnihil deplanatum constitisse, cum *Cluverio* certi asserimus, cùm descriptioni Authorum perfectè congruat, uti Mappa Geographica docet.

Ficulea. 3. *Ficulea* pervetusta *Sabinorum* urbs, à suprà allegatis scriptoribus quàm frequentissimè memorata fuit. Hanc *Cluverius* ad *Castellum* ponit, quod hodiè *S Basilio* dicitur, in *Via Nomentana*, quam & *Ficuleam* vocabant veteres, duodecim circiter millibus passuum ab urbe dissitam: & nos hanc alibi non constitisse dicimus, quàm dicto loco, quo eam *Cluverius* ponit, cujus sententiæ subscribimus, uti mappa docet.

Collatia. 4. Ubinam *Collatia*, ex improbo *Sexti Tarquinii* filii facinore *Lucretiæ* illato celebris, sita fuerit, magnam iterum Authorum inter se contendentium controversiam reperio. Sunt qui eam in *Latio* vicinam urbi in *via Prænestina* authoritate *Frontini* impulsi, constitutam asserunt, aliis plerisque *Sabinis* urbibus eam adnumerantibus. Priori opinioni subscribit *Cluverius*, cui ego aliis rationibus convictus subscribere minimè possum. Fuisse enim in *Sabinorum* Regione, & *Romæ* quidem proximam inter *Crustumeriam* & *Fidenas* positam, ex sequentibus veterum scriptorum monumentis patet. Livius primò ait, Tarquinium Sabinis *postquam bellum indixisset, eosque ex improviso adortos fudisset, inter cæteras* Sabinorum *urbes &* Collatiam *unà cum omnibus rebus agrisque, qui circa* Collatiam *erant*, Sabinis *ademptam*. Ex quibus luculenter patet, *Collatiam Sabinorum* fuisse urbem. Accedit & illustre hujus rei testimonium à Dionysio propositum: Tarquinius *enim*, inquit, *post devictam* Collatiam *ad* Corniculum *movit, ipsumque subactum & ipsum* Latini *nominis oppidum fecit*. Cum itaque jam suprà *Corniculum Sabini* nominis oppidum fuisse ostenderimus, *Tarquinium* dum contra *Sabinos* bellum moveret, post devictam *Collatiam Sabinorum* urbem, recto tramite ad *Corniculum* expugnandum movisse, quæ in *Latinorum agro* jam *Romanis* subdito, nequaquam, sed in hostili *Sabinorum agro* contigisse ex ipsis citati Authoris verbis constat. Undè eam nos meliùs in *Sabinorum* Regione, inter *Crustumeriam* & *Fidenas* collocandam censuimus. Accedit, quod *porta Pinciana* non alia de causa *Collatina* dicta sit, nisi quod per illam & *pontem Salarium* via in *Collatinum Agrum* ultra *Anienem* tribus millibus passuum dissitum concederetur. Collatia non in Latio, sed in Sabinis sita fuit.

5. *Nomentum* celebre in *Sabinorum* Regione oppidum, *Româ* 12 mill. passuum dissitum; originem suam *Dionysio* teste, dicitur habuisse ab *Albanis*, conditumque eodem tempore, quo *Crustumeria* & *Fidenæ* conditæ fuerunt, tribus fratribus eò colonias deducentibus, quorum natu maximus *Fidenas* condidit, de cujus situ non est multum disceptandum, cum eodem in loco, ubi posteris temporibus oppidum *Lomentum*, vulgò *Lamentano* situm spectamus, & ex veteris *Nomenti* ruinis instauratum, non procul ab *Ereto* versus Ortivam plagam, ubi *Nomentana via* in *Salariam* incidit. Sed hanc quàm luculententissimè à Strabone descriptam videamus: ἐν δὲ τῷ πεδίῳ τούτῳ, ὁ Ανίων διέξεισι, καὶ τὰ Ἄλβουλα καλούμενα ῥεῖ ὕδατα ψυχρὰ ἐκ πολλῶν πηγῶν, πρὸς ποικίλας νόσους πίνουσι, καὶ ἐγκαθημένοις ὑγιεινά. τὰ αὐτὰ καὶ τὰ Λάβανα οὐκ ἄπωθεν τούτων ἐν τῇ Νωμεντανῇ καὶ τοῖς περὶ Ηρητῶν τόποις. *Campum*, inquit, *per quem* Anio *perfluit*, Albula *quoque perfluunt aquæ frigidæ è multis fontibus exortæ ad varios morbos potæ*, Nomentum oppidum Sabinorum. Conditores 3 urbium quinam.

Aquæ sulphureæ in territorio Nomentano.

aut pro balneo usurpatæ remedium præbentes. Tales quoque sunt non procul indè Aquæ Labanæ *in* Agro Nomentano *& circa* Eretum. Quæ aquæ etiamnum in *Lamentano Territorio* conspiciuntur, etsi temporum vitio contaminatæ, vulgò dictæ *Gli Bagni della grotta marozza*, videlicet ab amaritudine sic dictæ. Quod verò *Albulam* ex variis fontibus collectam dicat, illa forsan tempore *Strabonis*, mutata jam rerum facie, aliò derivata ex *fontibus Nomentanis* originem ducebat; hodiè certè *Albula* non ex variis fontium scaturiginibus, sed ex *Lacu Albuneo* suprà descripto origine sumptâ, post quindecim mille passus circiter *Anieni* miscetur per novam fossam à Cardinale *Hippolyto d'Este* ad *Territorium Tyburtinum* ab aquarum stagnantium tyrannide liberandum; ante centum circiter annos excavatam; de quibus Lector consulat ea, quæ in præcedentibus de *Lacu Albuneo* retulimus, à quo *Lamentanum* non nisi quatuor millibus passuum distat.

Albula *rivus ex* Lacu Albuneo.

Eretum Sabinorum *Vrbs.*

6. *Eretum*, *Græcis* Ἤρητον, eodem in loco, quo hodiè *Mons Rotundus*, *Monte Rotundo*, supra eminentem *Tyberis* collem situatum fuisse Strabo docet hisce verbis: Κώμην ὑπερκειμένην τοῦ Τιβέρεως, id est, *vicum supernè imminentem* Tiberi. *Dionysio* teste centum quadraginta stadiis *Romà* dissitum, quæ ad tredecim millia passuum facilè pertingunt; hodiè in *Montem Rotundum* passim duodecim numerantur milliaria. Omnes penè Scriptores Ἤρητον *Eretum* derivant ἀπὸ τῆς Ἥρας, nempè à *Iunone*, quæ ibidem olim impensè colebatur. Urbem antiquissimam fuisse, atque à *Græcis Pelasgis*, sive *Siculis*, sive priscis *Aboriginibus* multò ante *Æneæ* in *Italiam* adventum, conditam fuisse in præcedentibus de *Vrbis* Tiburtinæ origine docuimus. Hodiè celebre & populosum oppidum jurisdictioni *Barberinæ familiæ* paret; Agrum habet sat fertilem, sed sulphureis glebis gravem; verùm cum hæc notiora sint, quàm ut exponi debeant, iis immorari nolo.

Eretum Monte Rotundo.

7. *Corniculum* oppidum *Sabinorum* reliquis non minùs celebre, *Ereto* non procul dissitum fuisse, videlicet eò in loco, ubi modò *Ecclesia Marcharitella* vulgò dicta, ad Turrem vulgo *Vergatam* prope rivum *Magliano* hodiè dictum bis mille passibus à *Montibus Corniculanis*, quos ego alios non fuisse, quam quos hodiè *Montem S. Angeli*, & *Monticellum* vocant, in præcedentibus ostendi; remotè enim eos inspicientibus in altum exsurgentes veluti duo cornua exprimunt.

Corniculum.

Montes Corniculani *qui?*

Memoratur & alterũ ad *Corniculanos* hos *Montes*, ad *Farfarum* oppidum, *Rigillum* nomine, *Appii Claudii* natalibus celebre; verùm cum ejus in hunc usque diem nulla supersint vestigia, eo relicto ad alia progrediamur.

8. *Cures*, *Græcis* Κύρεις, *Sabinorum* metropolis, *Tatii* Regis *Sabinorum*, & *Numæ Popilii* secundi Regis *Romanorum* patria; de qua Virg. l. VI, ubi *Anchises Æneam* filium apud inferos affatur.

Cures *oppidum.*

> . . . *Nosco crines incanaque menta*
> Regis Romani: *primus qui legibus Vrbem*
> *Fundabit*, Curibus *parvis & paupere terra*
> *Missus in Imperium magnum.*

Ovid. fast. Te Latius, *parvæque* Cures, Ceninaque *sensit.*

Ubi mirum alicui videri possit, cur poëtæ parvas *Cures* dicant, cum tamen alii maximè illustres asserant; ita *Plutarchus in Numa Popilio*: Κύρεις πόλις ἐπιφανὴς ἐν Σαβίνοις (*Cures* Vrbs illustris in *Sabinis.*) & alibi: Σαβῖνοι κυρεῖαν πόλιν οἰκοῦντες εὐδαίμονα καὶ μεγάλην: Curetes Sabini incolunt Urbem felicem; & alio in loco, maximam vocat; posthæc *Sabini*: ἐν τῇ μεγίστῃ ἀξίωμα ἐχούσῃ τοῦ ἔθνους. *In Vrbe Maxima, & quæ caput gentis erat, Vrbe* Curi *indicto communi suffragio concilio decernunt, Duce constituto* Tito Tatio Curitum

Cur Cures *urbs parva & maxima dicatur?*

Curitum *Rege*. Strabo tamen *Virgilio* & *Ovidio* ferè σύγχρονος, dubium illustrat: Κύρεις δὲ, inquit, νῦν μὲν κώμιόν ἐστι. ἦν δὲ πόλις ἐπίσημος. (*Curis nunc quidem viculus exiguus est, olim tamen Vrbs fuit illustris.*) Ex quò colligitur, cur parvæ *Cures* dicantur à *Virgilio*, & magnæ ab aliis, quia populis *Sabinorum Romam* transmigrantibus, ut Regi suo *Tatio*, jam à *Romulo* in commune Regni consortium assumpto adhærerent, urbs *Curitum* paulatim à celebritate adeò defecit, ut jam *Virgilii* & *Strabonis* tempore in viculum evaserit. Undè non sine ratione, dum in *Numâ* Regiam dignitatem suspicit *Virgilius*, ex tam vili loco, tantum Regem exiisse meritò admiratur. Convenerunt enim *Tatius* & *Romulus* in hanc sententiam inito fœdere, ut ex duobus populis, *Romanis* & *Sabinis*, unus fieret, & *Sabini Romam* migrarent, *Roma* verò nomen retineret; attamen promiscuo nomine & *Sabini* & Romani *Curites*, sive *Quirites* dicerentur; ita *Livius l.* 1. Servius Virgilii commentator: Romulus, inquit, *ideò* Quirinus *dictus est, quod hastâ utebatur, quæ* Sabinorum *linguâ curis dicitur: hasta enim, id est, Curis, telum longum est, undè & securis, quasi semicuris.* quæ utiq; à *Festo* deprompsit idem sentiente. Et Ovidius pulchrè rem describit fast. l. 11.

Numa Pompilius Curensis patria.

Romulus cur Quirinus dicatur?

Proxima lux vacua est, at tertia dicta
Quirino,
Qui tenet Imperium Romulus *ante fuit.*
Sive quod hasta Quiris priscis est dicta
Sabinis;
Bellicus à telo venit in astra Deus.
Sive suo Regi nomen posuêre Quirites,
Seu quia Romanis *junxerat ille* Cures.

Tatio.

Origo Curium quænam?

De hujus celeberrimæ urbis origine duæ feruntur opiniones: Prior est, *Aborigines* in *Testrina* prima *Sabinorum* sede, non procul *Amiterna* urbe constituta, facta in *Reatinum Agrum* expeditione, *Cutilias* expugnasse, & deindè missis è *Reatino Agro* coloniis, inter alia complura oppidula immunita, *Cures* quoque condidisse. ita *Dionysius*. *Pomponius* verò *Sabinus Virgilii commentator* ex *Varrone* aliam hujus Urbis originem tradit, quam & fusè recitat *Dionysius*; & ut paucis verbis dicam, hæc est: Puellam quandam venustate decoram ab *Enialo Sabinorum Genio*, quem Romani *Quirinum* dicunt, in sacrario compressam, puerum peperisse nomine *Modium*, cognomine *Falidium*; hunc virilé ætatem ingressum, & pulchritudine corporis, & in re militari longè clarissimum, nec non condendæ urbis aviditate percitum, collecta hominum multitudine intra breve tempus *Cures* condidisse. *Genium* verò *Enialum Romani Quirinum*, filium verò ex eo natum, conditorem *Curium*, *Medium Fidium* deindè appellarunt. Verùm nos relicta fabulosa narratione priori sententiæ ceu veritati propiori subscribimus.

Fabula de conatu Curium.

His itaque præmissis, explicandum restat, ubinam in *Sabinorum* Regione tam celebris urbs constiterit. Cluverius hoc loco hisce verbis eam describit: *Est hodiè Monasteriolum haud procul ab* Himellæ *amnis ripa (L' Aia* jam incolis vocatur) *vulgari appellatione* Il Vescovio di Sabina, *id est*, Episcopatus Sabinensis, *mille passus ab oppido* Selici, *bis mille passus à* Torri *distans*, *ad quem locum ingentia conspiciuntur satis amplæ quondam urbis rudera, mœnium, turrium Aquæductuum insignes reliquiæ; & has esse veterum* Curium *reliquias*. In quo verò loco, celebris illa Sabinensis Episcopi sedes olim constiterit, à qua urbe denominata fuerit, inter Authores controvertitur, cum hodiè ex sex primi ordinis Episcopis, Summo Pontifici in sacris assistentibus, solus Episcopus Sabinensis sine sede, à regione solum non ab urbe denominetur. Verùm cum hanc difficultatem quàm scitissimè deciderit in quadam epistola, quam eruditissimus *Dominicus Magrius* Theologus,

Situs Curium.

gus, & Viterbiensis Ecclesiæ Canonicus dedit ad Eminentissimũ *Franciscum Mariam* S. R. E. Cardinalem Viterbiensis & Sabinensis Ecclesiæ Episcopum jam denunciatum ab *Alexandro VII* Pontifice, Cardinalem inquam, sapientiâ & omnigenæ doctrinæ cultu incomparabilem, qui & librum, in quo hujus Sabinensis Ecclesiæ jura, authoritatibus, ex intimis, quà Canonici, quà Civilis juris recessibus adductis Testimoniis, quàm peritissimè deciduntur, edidit, cui titulus: *Francisci Mariæ Cardinalis Brancatii de optione* VI *Episcopatuum S. R. E. Cardinalium Disceptatio.*

Liber. Franc. Mariæ Card. Brancatii de optione vi Episcopatuum S.R.E.Cardin.

Verùm, ut hujus difficultatis processus luculentiùs pateat, Epistolam hoc loco, veluti loco opportuno, ad meliorem Lectorum intelligentiam, inserendam censui.

Ad Eminentiss. & Reverendiss. Cardinalem

FRANCISCUM MARIAM BRANCATIUM EPISCOPUM SABINENSEM

Dominici Magri conjecturæ & observationes de Sabinensi Episcopatu.

QVod egregiæ probitati tuæ, ac in regendis Ecclesiis dexteritati, debebatur, Clementissimi Pontificis providentiâ factum est, ut in amplissimo Purpuratorum Patrum Senatu Sabinensem Ecclesiam gubernandam susciperes. In qua optione, & justis Sac. Collegii votis, & totius Romanæ Curiæ expectationi satisfactum fuisse fatentur omnes. Hoc ego honore tuo ita ex animo gavisus sum, ut non multos putem me habere in ea re superiores. Et ne vacuus ad te per litteras adeam, mitto quæ de Sabinensi Episcopatu (olim uno ex sacri Septemviratus Cardine Lateranensis Basilicæ) veritatis indagandæ gratia ex veterum Scriptorum sententia perfunctoria lectione, & festinante oculo collegi, ut celerata securitas lætitiæ meæ impatientiam mitigaret. Gaudebo si tibi Principi omnigena eruditione & acri judicio exornato has meas rudes, ac celeres eruditiones saltem ex parte probatas esse cognovero.

In ipso igitur scriptionis limine statim occurrit impeditissimus nodus à nemine (quem ego legerim) *nec veterum, nec recentiorum scriptorum animadversus, ne dicam explicatus. Nempè cur Sabinensis Antistes non ab aliqua Civitate, vel Metropoli; sed à tota Provincia renuncietur? Quod in Conciliis Oecumenicis, aliisque subscriptionibus nusquam legimus. Prætermitto nunc opinionem illorum, qui existimarunt,* Sabinam *fuisse civitatem, & ejus fautores rideantur pinguibus cachinnis. Simillimum errorem animadvertit* P. Philippus Labbe *summæ eruditionis Ecclesiasticæ Scriptor in* Synopsi Conciliorum, *in quem lapsus est* Binnus, *ejusque Scriptores, qui levissima conjectura adducti appellarunt Concilium Sabinense illud, quod celebratum fuit* Valli-soleti in Hispania *sub* Joanne, *nuncupato* XXII; *eò quod in illo præsederit tamquam Apostolicæ Sedis Legatus* Guillelmus *Sabinensis Episcopus. Apud omnes igitur scriptores sanæ mentis tam sacros, quàm profanos, certum ac indubitatum semper fuit, præcipuam, regiamque* Sabinorum *Vrbem appellatam fuisse* Cures, *inclytam, splendidamque olim* Tatii *Dynastæ sedem, de qua cecinit Virgilius Vatum Princeps.* Æneid, 8. Tatioque *seni* Curibusque *severis. Quæ Civitas posteà transmigratis* Romam Sabinis, *jacuit vilis, ac despecta. Convenerant enim* Tatius *&* Romulus, *inito fœdere, in hanc sententiam, ut ex duobus populis unus efficeretur, &* Sabini Romam *migrarent;* Romani *verò nomen retineret: sed* Romani *simul ac* Sabini *appellarentur* Quirites, *ut testatur Livius lib.*1. Ita geminata (*id est* Roma) ut

Sabina non est civitas, quam inhabitet Episcopus Sabinensis.

Cures metropolis Sabinorum.

ut *Sabinis* tamen aliquid daretur, *Quirites* à *Curibus* appellati. *Imò quod majus est, Sedes Curulis maximi honoris insigne, ac Regia appellata, deducitur à* Curibus *ex* Lipsio lib. 12 de Magist. *aliisque viris doctissimis. Concedendum tamen est,* Cures *aliquandò confuse dictos esse* Sabinos *temporis decursu, ut ex* Manuscriptis Nicolai Heinsii *apud* Holstenium *in* Annotationibus Geographicis. *Congruum itaque & honestum fuit, Sedem Episcopalem* Sabinorum *collocare* Curibus, *tamquam totius Provinciæ capite, vel saltem, deletis* Curibus, *in ejus Territorio, ut infrà ostendam ex Divi* Gregorii Magni epistola. *Nam ubi ante* Christi *adventum morabantur* Ethnicorum *Protoflamines vel Flamines, statutum fuit ab Apostolis, eorumque successoribus, ut ibidem Archiepiscopi, & Episcopi ordinarentur; ita in sacris Canonibus statuerunt* Lucius, Clemens, & Anacletus *Summi Pontifices* Cap. 1, 2, & 3, Dist. 80. *Unde in Concilio Romano, celebrato sub* Honorio *Papa* an. 465, *subscripsit* Tiberius Curium Sabinorum *Episcopus.*

Episcopi Curibus *in locum Protoflaminum successerunt.*

Situs Curium *ubi in* Sabina?

Supposito hoc solidissimo, ac certissimo fundamento, restat examinandum; in quanam parte Sabinæ *fuerit* Curium *civitas? Nam ex hac accurata situs indagine facilè erit Episcopalem sedem invenire.* Leander *existimat,* Cures *fuisse oppidum hodiè* (Turre) *nuncupatum; sed à tali viro recedere cum verecundia compellor, ut ex meis probationibus infrà clarissimè patebit. Eandem opinionem secutus est* Blondus, *qui perperam intelligens* Epistolam S. Gregorii, *non discriminavit Ecclesiam* S. Anthimi, *cujus meminit Pontifex, ab Ecclesia* S. Euthymii; *nam* S. Antchimi *Presbyteri, ac Martyris meminit* Martyrolog. Romanum die II May; Euthymii *verò Diaconi* die quinta ejusdem mensis, *cujus Ecclesia subterranea erat, ubi nunc visitur Episcopium, hodièque extat Oratorium sub ejus invocatione, quod antiquissima veneratione celebre in die festo invisunt populi.* Jubilius Maurus Sabinus *in suis* Manuscriptis *patriæ amore seductus, mordicùs contendit probare,* Turrem *fuisse* Cures, *sed ficulneo gladio facillimè jugulantur rationes ab eo adductæ.* Cluverius *etiam somnians confundit* Cures, & Forum novum, *seu* Foronovum, *(ut alii scribunt) facitque ex duabus civitatibus dissitis unicam tantum. Siquidem* Foronovum *erat in eo loco, in quo hodiè extat antiquum* Sabinense Episcopium *olim nascentis Ecclesiæ exordiis dicatum* S. Euthymio, *nunc verò* B. Mariæ Virgini; *imò tempore* Eugenii IV *hoc templum vocabatur* S. Maria Major in Sabinis, *ut ex* instrumentis Emphyteoticis anno 1431 patet. *Confirmatur magis hæc mea opinio ex quodam Libro Manuscripto* Manliani *servato, in quo legitur,* S. Maria Forinovi. *Ita etiam sentit eruditissimus* Marianus Victorius *summo ingenio, ac eruditione Præsul, scribens Senis* Jubilio Mauro *die* 10 *Octobris* 1569, *in hæc verba:* V. S. m' hà fatto gran piacere, anzi grandissimo à mandarmi quella iscrittione del Vescovio, è tengo certissimo, che lì fosse *Forum novum. Apparent enim hodiè quamplurima vestigia* Foronovi, *quod fuit* Romanorum *Municipium, uti colligitur ex antiquissimæ inscriptionis fragmento ibidem reperto, quam refert* Holstenius *vir antiquitatis studio suspiciendus in suis* Annotationibus Geographicis, *opere posthumo, excuso liberalitate Amplissimi Cardinalis* Francisci Barberini, *de universa Litteratorum Republica optimè meriti, dum codices tam Græcos, quàm Latinos è tenebris erutos publicæ Studiosorum utilitati prælo subjiciendos curat. Quem servet summus rerum Custos ad populorum felicitatem, & sui Nominis honorem. Clarius etiam probatur,* Forum novum *hoc in loco exstitisse, ex alia vetustissima inscri-*

Confutatio Sententiarum de situ Curium.

inscriptione, quæ legitur sub Altari S. Euthymii *in eodem Episcopii templo, nimirum*: D. N. M. ANTONII GORDIANI PII FELICIS AUGUSTI FORONOVANII DEVOTI NUMINI MAJESTATIQUE EORUM. *Si* Cluverius *vigilans, apertisque oculis legisset* Plinium, *non incurrisset in decumanum errorem, confundendo has duas civitates. Nam Plinius numerans* Sabinæ *populos scribit lib. 2, cap. 12*: Sabinorum Amiterni, Curenses, Forum Decii, Forum novum &c. *Vndè opinor præter* Numentanam, *duas alias Episcopales sedes numerandas esse in* Sabina; *unam apud* Cures, *alteram apud* Forum novum, *ubi hodiè extat* Episcopium, *ut apertissimè colligitur ex subscriptionibus Synodalibus. Nam in Conciliis Romanis, primò, secundò, & quartò celebratis sub* Symmacho, *semper subscripsit* Projectitius *Episcopus Foronovanus: & tamen in iisdem Conciliis subscripsit* Dulcitius *Episcopus* S. Anthimi, *quæ Ecclesia erat in* Territorio Curensi, *ut infrà videbimus manifestè; ita etiam in alio Concilio Romano sub* Felice III *Papa, subscripserunt* Felicissimus *Sabinensium, &* Asterius *Foronovanus Episcopi. Ergò erant duæ sedes Episcopales omninò distinctæ. Quarè (ut sermone sapientissimi* Valerii Chimentelli *loquar)* Sabina *meruit honorem* Bisellii. *Hunc clarissimum Virum sæculo suo illustrando natum doctrinà, ac pietate veneror, ejusque lucubrationes aureis sententiis refertas avidissimè lego. Posterioribus verò temporibus invenio aliam subscriptionem in Concilio Lateranensi sub* Martino V, *scilicet* Joannis *Episcopi Vici-Sabinatis. Forsitan quia sæviente hostium incursione, & deletis civitatibus* Sabinorum, Cures *vicus evaserat, quod probo Strabonis testimonio lib. 5*: *Cures* nunc viculus est, quondam urbs illustris. *Eccè undè irrepsit paulatim abusus nominandi Episcopum Sabinensem Provinciæ Antistitem contra totius Ecclesiæ ritum. Destructis enim civitatibus ob immanium bellorum incendia, ut profusis lacrymis testatur* S. Gregorius *Pontifex, præcipuè* Totilæ *tempore, ut ex inscriptione* Narsetis *ad* pontem Salarium *satis manifestè patet. Imò aliquando* Sabinæ *Episcopus vocatur Lateranensis, quæ nomenclatura erat certè communis septem Episcopis Basilicæ Lateranensi adscriptis, de quibus fusè agunt Auctores Ecclesiastici, & ego in mea* Notitia V. Cardinalis.

His conjecturis, & probationibus admissis, assero audacter, imò evidentissimè, quia Patronos habeo Holstenium *testem oculatum, & illorum locorum peritissimum indagatorem, &* Marianum Victorium *Episcopum Amerinum, virum singularis eruditionis, & linguarum exoticarum doctissimum,* Cures *fuisse apud* fluvium Curensem *à* Blondo *corruptè,* Curtensem, *appellatum. Hodiè oppidum, detorto vocabulo,* Correse, *vulgò appellatum.* Opus Manuscriptum Mariani Victorii de Origine Italiæ, & Sabinorum *adhuc lucem non aspexit, in quo contra* Jubilium Maurum *Medicum, qui etiam saxis medicas manus admovere contendebat, inscriptiones immutando vetustissimas, probat* Cures *fuisse* Correse *oppidum, propè* Monasterium Farfense, *quod hodiè numerat centum quinquaginta capita. Comprobatur etiam hæc veritas ex antiquissima donatione ejusdem* Monasterii *ante mille annos conscripta. Quarè deletis* Curibus, *Episcopalis Sedes translata fuit ad Ecclesiam* S. Anthimi *Martyris existentem in* Curium territorio, *quo in loco Sanctus Presbyter Martyrium passus est, ut ex* Martyrologiis, Romano, Bedæ, Usuardi, & Adonis patet, via Salaria *veteri, vigesimo secundo ab Vrbe milliario: cujus acta invenies apud* Surium die undecima Maii, *qui etiam recitat sermonem* B. Petri Damiani *in laudem ejusdem Sancti Martyris. Appellata est autem* via hæc Salaria, *quia, ut scribit* Festus, *per eam* Sabini *sal è mari deferebant.*

Curium *situs.*

Farfa.

Via Salaria *unde dicta.*

deferebant. Quando verò aliqui scriptores asserunt S. Anthimum *adeptum esse palmam Martyrii in* Agro Piniano, *intelligendi sunt de agro in* via Salaria, *quem possidebat* Falco Pinianus *à* S. Anthimo *ad fidem conversus, in cujus honorem posteà Oratorium construxerat in loco Martyrii, extántque ibidem vestigia ejusdem Ecclesiæ, ac celeberrimi Monasterii, hodieque vulgò* S. Antimo, *nuncupati. Ex eo igitur translationis tempore cœpit Episcopus Sabinensis appellari* S. Anthimi *in* Curium territorio, *& sic*

Dulcitius Epis.

Dulcitius *Episcopus S. Anthimi subscripsit Conciliis Romanis tertiò, & quinto sub* Symmacho *celebratis, qui tamen idem* Dulcitius *in primo Concilio sub eodem* Symmacho *subscripserat absolutè Episcopus Sabinensis; ergò idem omninò erat Episcopus Sabinensis, &* S. Anthimi *in* Curium territorio. Joannes Diaconus *in vita* S. Gregorii Papæ lib. 3, Cap. 15, *narrat S. Pontificem commendasse Ecclesiam* S. Anthimi *proprio Pastore destitutam,* Gaudioso *Episcopo Numentano, utpote viciniori. Sed expedit eandem epistolam hùc referre ad verbum, non solùm ad corroborandam magis meam indubitatam conjecturam, sed etiam ad manifestandam tanti Pastoris vigilantiam, ac solicitudinem in grege pascendo.*

Gregorius Gratioso Episcopo Numentano.
Epist. XX, Lib. II. Indict. XI.

POstquam hostilis impietas diversarum civitatum, ita peccatis facientibus, desolavit Ecclesias, ut reparandi eas spes nulla, populo deficiente, remanserit; majori valdè cura constringimur, nè defunctis earum Sacerdotibus, reliquiæ plebis, nullo Pastoris moderamine gubernante, per devia fidei hostis callidi, quod absit, rapiantur insidiis. Hujus ergò rei solicitudine sæpè commoti, hoc nostro sedit cordi consilium, ut vicinis eas mandaremus Pontificibus gubernandas. Ideòque Fraternitati tuæ curam gubernationemque *Sancti Anthimi* Ecclesiæ in *Curium Sabinorum territorio* constitutæ prævidimus committendam, quam tuæ Ecclesiæ aggregari, unirique necesse est, quatenus utrarumque Ecclesiarum Sacerdos rectè, *Christo* adjuvante, possis existere, & quæque tibi de ejus patrimonio, vel de cleri ordinatione, seu promotione vigilanti, recta ac Canonica visa fuerint, cura disponere: quippè ut Pontifex proprius liberam habebis ex præsenti nostra permissione licentiam. Quapropter Frater charissime, Dominicorum reminiscens mandatorum salubriter ita in commissæ plebis regimine, lucrandisque animabus invigila, ut ante tribunal æterni judicis constitutus fructum bonæ operationis, qui ad mercedem tuam pertineat, eidem Redemptori nostro, in quo lætari possis, exhibeas.

Cardinalis Brancatius ab Alex. VII denunciatus Episcopus Sabinensis.

Hujus Sanctissimi, ac Sapientissimi Pontificis exemplum sequutus Alexander VII, *providus, ac solertissimus Pastor, summa benignitate ejusdem Sabinensis Ecclesiæ curam Tibi, tuæque in regendis Ecclesiis notissimæ vigilantiæ commendavit. Quippè qui lynceis oculis in Viterbiensi propinquiori specula constitutus, non solum unico oculorum intuitu universam Sabinensem Diœcesim contemplaris, sed etiam ob brevissimum locorum intervallum, ovium tuarum voces commodissimè audis, illæque tuam vicissim cognoscunt. Nonnè* Manlianum oppidum, *præcipuum ovilis tui ostium extensis manibus claudere, & reserare vales, ne fures oves tuas mactent, & perdant aliundè ascendendo? ibique residet totius gregis Ostiarius vigilantissimus* Salaminæ *Episcopus, qui vices tuas sedulò exercet, gregemque*

tuum ad pinguia pascua ducit. Quarè in novo grege pascendo plus oneris dexteritati Tuæ impositum esse, re ipsa non experimur. Hæc scripsi, Non ut ingenium tuum aureum (Augustini *verbis ad* Hieronymum *utor*) meis obolis ditare contendam, *dum sæculum nostrum doctrinâ, ac moribus prorsus inauras; sed ut periclitaris meam in obsequendo celeritatem & observantiam. Mihi quoque curæ fuit, arctare paginam limite pauciore, ut te gravissimarum seriarumque rerum tractatione summa cum laude detentum legendi ratione moderarer: capacissimo namque ingenio tuo nullâ nec sacra, nec profana se subducit eruditio. Longa interim te, & felix senectus maneat, Præsul Amplissime: nam & vita tua Ecclesiæ Orthodoxæ lucrum reputatur.* Viterbio Idibus Octobris *1666*.

Ex hoc solidissimè fundato ratiocinio luculenter patet, quid de Episcopio Sabinensis Pontificis tenendum sit; & uti res hæc jam dudum multorum ingenia hucusque torsit, ita quoque, quo in loco illud olim constiterit, & in hunc usque diem perseveret, ex hisce discimus. Ubi nota vicariam Sabinensis Ecclesiæ sedem jam constitutam esse, *Manliani*, vulgo *Magliano*, non procul à *Tiberi*, ubi & hodie residet Episcopus *Salaminæ*, & suffraganeus Episcopi Sabinensis D.^{nus} *Quintilianus Gentilutius*, præsul optimus & vigilantissimus.

Sed jam ut ad nostrum institutum revertamur; fontibus *Himellæ fluminis* adjacet oppidum, vulgò *Aspra* dictum, quam ego aliam non esse dico, quàm veterem *Casperiam*, *Vibii Sequestri* verbis, ad id asserendum impulsus, qui in *Catalogo fluminum* sic dicit: *Himella Sabinorum Flumen* propè *Casperiam*: cumque *Aspra* eodem in loco sita sit, vel ex ipso hodierni oppidi corrupto nomine, *Aspra*, quasi diceres *Asperia*, restitutâ C literâ, *Casperiæ* priscæ urbis situm exponit, cujus etiam mentionem facit *Virgilius*, & *Silius Italicus* suprà citati. Aspra *hodierni oppidi nomen olim* Casperia *fuit.*

Porrò ultra *Casperiam* versus *Vtriculum*, occurrit oppidum vulgò *Vacunæ* dictum, quod ego cum *Cluverio*, illo in loco situm fuisse existimo, quo olim *Vacunæ* fanum, & nemus *Vacunæ* junctum habebat, cujus meminit *Plinius l.* 3, *c.* 2. Vacuna *oppidum, unde nomen?*

CAPUT

CAPUT II,

De Agri Reatini *Memorabilibus.*

HInc denique pervenitur in *Agrum Reatinum* ultimum *Sabinorum* terminum, qui uti veterum *Pelaſgorum*, *Aboriginumque* geſtis celeberrimus, nec non mirabilium Naturæ fœcundiſſimus eſt, ita quoque hoc loco eum cum veterum oppidis explicandum duxi.

Ager Reatinus ab urbe pervetuſta *Reate* ſic dictus, ex *Veſtinis* initium ducens ad *Narem fluvium* extenſus, *Montibus Appenninis* diverſæ appellationis clauditur. Hunc priſcis temporibus *Sicani* poſſidebant; quibus deinde à *Pelaſgis*, Duce *Tyrrheno*, è *Græcia* novas Colonias quæſituris (qui ex Spinetico ſinu recens huc appulerant) ſedibus ſuis expulſis, ager *Aboriginibus* poſteà relictus fuit, illis in Vmbriam *Hetruriamque* ad alias aliaſque colonias fundandas procedentibus. Quæ omnia, cum fuſiſſimè in primo hujus operis Libro, & in noſtra *Hetruria* proſecuti ſimus, iis ampliùs non immorabimur.

A Sicanis, *deinde à* Pelaſgis *&* Aboriginibus *inhabitatus.*

Agrum Reatinum paludibus & lacubus abundaſſe, in confeſſo eſt apud omnes *Romanarum rerum Scriptores*: inter cœteros tamen *Velini* & *Cutilii Lacuum* mentio fit quàm frequentiſſima, apud *Livium*, *Plinium*, *Senecam*, alioſque, quos poſteà allegabimus. Verùm ut ex moderna rerum facie, antiqua hujus *Reatini Agri* conſtitutio meliùs innoteſcat; Ego anno 1660, Interamnibus ad dictum *Reatini Agri* diſtrictum explorandum, in quo complura eſſe admiratione digna intellexeram, profectus ſum; ubi primò per vias difficiles incidi in *Catadupam* tota *Italia* celeberrimam, ubi *Velinus* amnis ex celſiſſimis præruptiſſimiſque cautibus immenſo fragore præcipitatus *Nari* ſe miſcet. Locus verè horrore plenus, & qui vertiginem inſpicientibus facilè incutiat; tanto enim fragore vaſta aquarum moles in ſubjectam monti voraginem devolvitur, ut nullus quantumvis voce intenſiſſima clamans, alterum præ ſoni vehementia audiat; ad *Catadupas Nili* te conſiſtere putares, ubi *Strabone* teſte, accolæ vehementiâ ſoni obſurduiſſe dicuntur. Fumus ex aquarum colliſione adeò ſubtilis eſt, ut in perpetua te nebula conſtitutum, & poſtquam indè exiveris etiam benè perplutum reperias; Undè ſole lucente non ſecùs ac inter roſcidas nubes ibidem perpetuam Iridis formam non ſine admiratione, ſpectare liceat; de quo conſule *Mundum* Noſtrum *ſubterraneum*, ubi de hoc Naturæ prodigio fuſius ratiocinati ſumus.

Ager paludoſus eſt.

Iter Authoris in Agrũ Reatinum.

Catadupa *Velini, vulgò* la Caſcata di Terni.

Eſt *Velinus fluvius* è *Veſtinorum montibus* originem ſuam ducens, undè & vallis, quam interluit, à priſcis *Velia* dicta fuit; hic *Lacum Velinum*, vulgò *piè de Luco*, offendens, poſtquam civitatem Ducalem & *Reate* irrigavit, ei miſtus aliquouſque, tandem libertati ſuæ reſtitutus, poſt mille circiter paſſus, per ſupradictam *Catadupam*, quam vulgò *Caſcata de marmora* vocant, poſt lapſum in *Narem*, qui originem ſuam ex *Fiſcello*, præcelſo *Appennini monte* ducit, horrendo ſpumantium aquarum fremitu ſeſe exonerat. Sed jam veterem hujus loci conſtitutionem videamus. Certum eſt, totum hunc tractum olim paludibus offuſum, Dionyſio teſte; *fœdus*, inquit, Aborigines *cum* Pelaſgis *faciunt, & partem agrorum ſuorum iis aſſignant circa ſacrum lacum, quorum pleraque erant paluſtria*, ἐν οἷς ἦν τὰ πολλὰ ἑλώδη, ἃ νῦν κατὰ τὸν Αρχαίων τῆς διαλέκτου τρόπον Οὐέλια ὀνομάζεται, id eſt, *quorum pleraque erant paluſtria, quæ nunc priſca lingua* Velia *dicuntur.*

Velini *origo, & vallis per quam fluit,* Veliæ *dicta.*

Paludum itaque diffuſione Agro ſquale-

squalescente, primus omnium pertuso monte, aquam ubique stagnantem, in *Narem* deduxisse fertur *M. Curius Dentatus* Consul, anno 463 ab Urbe condita, post devictos inquam *Sabinos*, interciso monte paludes Reatinas in *Narem* præcipitasse. ita Cicero ad Atticum l. 4: *His rebus actis* Reatini *me ad sua* τέμπη *duxerunt, ut agerem causam contra Interamnates apud Consules, & X Legatos; Quod* Lacus Velinus *à* M. Curio *emissus interciso monte in* Narem *defluit, ex quo est Villa siccata, & humida tamen modicè.* Meritò hoc loco quæri posset, utrum hic locus non exitum aliquem habuerit, quo ab aquarum violentia liberaretur? Dico, exitum utique habuisse, sed exiguum, quem posteà interciso monte *M. Curius* Consul ampliorem reddiderit. Quomodò enim *Velinus fluvius* montibus interclusus continuo aquarum augmento, non totam mox *Regionem Reatinam* inundatione sua opplesset, si ei ostium non fuisset, per quod se exoneraret; de qua vide quàm fusissimè differentem *Tacitum l. 1 Annal.* Dicunt plerique Scriptores, *Lacum Velinum*, in saxum, quæcunque in eum projecta fuerint, convertendi mirifica vi pollere. ita Plinius l. 31, c. 2; *In exitu*, inquit, paludis Reatinæ, *quam* Sabini *accolunt, saxum crescit.* Seneca quoque l. III nat. quæst. cap. 20: *Indè est*, inquit, *quod res abjectæ in eundem lacum lapideæ subindè extrahantur, quod in* Italiæ *quibusdam locis evenit, sive virgam seu frondem demerseris, lapidem post paucos dies extrahis, circumfunditur enim corpori limus, adlimaturque paulatim.* Quæ omnia quoque in *Lacu Albuneo* suprà descripto fieri demonstravimus, ubi quoque hujus prodigiosi effectus causas reddidimus. Cum itaque *Palus Reatina* tanta petrificæ facultatis efficacia polleat, indè meritò inferre possumus, hunc juxta *Catadupam Velini Angiportum*, montium scopulis præpeditum à primævis temporibus continuo limi in saxum conversi incremento, nunc clausum, & ne aquarum *Velini* affluxu, accumulatarum diffusione ager totalem ruinam subiret, nunc denuò apertum fuisse; & certè ex differentibus canalibus, qui in hunc usque diem ibidem spectantur, mihi *Velini Catarractam* curiosiùs exploranti, luculenter patuit.

Mons intercisus ad defluvium Paludum.

Velini facultas petrifica.

Cicero in admirandis posuit, *Reatinis* tantum paludibus ungulas jumentorum indurari, quod utique ex tenaci tartari limo, ungulas in saxeam penè duritiem indurante accidit; undè *Varrone* teste, asinos æstivo tempore in montes exactos, quod fit in *Agro Reatino*, durissimis ungulis fieri: quam causam esse existimo, cur Authores Reatinos asinos omnibus reliquarum regionum asinis præferant, Varrone teste; *Hoc nomine*, inquit, *etiam asini Arcadici in* Græcia *nobilitati, in* Italia *Reatini; usque eò, ut meâ memoriâ asinus venierit HS. millibus LX; & unæ quadrigæ* Romæ *constiterint quadringentis millibus.* Et in testimonium hujus rei adducit *Murrium* quendam *Reatinum* dese loquentem: *Ego*, inquit, *de asinis potissimùm dicam, quod sum* Reatinus, *ubi optimi & maximi venierunt.* Fuisse prætereà varias *Romanorum* villas circa *Lacum velinum*, ex Authoribus colligitur; inter alias *Tempe Reatina* celebrantur, non inferiora Thessalicis, de quibus *Cicero* paulò antè citatus, ubi & de *M. Curio Dentato*, quod pertuso monte paludibus exsiccatis deliciosissima *Tempe* nonnihil arida reliquerit, conqueritur.

Ungulæ jumentorum aquâ Velini *indurescunt.*

Tempe Reatina.

Hisce accedit R*oseus Campus* in *Agro* Reatino, quem fertilissimum fuisse & sumen *Italiæ Varro* testatur; ut proindè mirari liceat, cur *Tempe* post defluxum aquarum arida, R*osea* tamen rura tantæ fertilitatis remansisse, dicat *Servius*, ut etiam perticæ longitudinem altitudo superârit herbarum; quin etiam, quantum per diem demtum esset, tantum per noctem cresceret, quod Virgilius ad suam provinciam transtulit, dicens:

Reatinus Agro *sumen* Italiæ.

Et quantum longis carpent armenta diebus,

Exiguâ

Exiguâ tantum gelidus ros nocte reponet.

Quandò verò *Servius* dicit, tantæ hunc *Rosolanum*, sic enim eum vocat, agrum fertilitatis fuisse, ut perticæ altitudinem herbarum superaret fertilitas, id nequaquam credendum esse existimo de pertica erecta, nisi forsan pro herbis intellexerit fruticũ stirpiumque ubique quasi sylvescentium altitudinem; verùm uti hoc contrá mentẽ Authoris est, ita illud longè humanam fidem superat. Legi tandem apud Varronem aliam explicationem prorsus contrariam ei, quam *Servius* adducit: Cæsar Vopiscus, inquit, *cum causam ageret apud Censores*, Campos Roseæ *dixit sumen* Italiæ *esse; in quo relictæ perticæ postridie non apparerent propter herbam*; cui *Plinius* subscribit, iisdem pœnè verbis, ex *Varrone* depromptis, *Campos* videlicet R*oseæ, Italiæ* sumen esse, in quibus perticas postridiè gramen operiret; ubi non de perticis in altum erectis, sed humi projectis apertè loquitur, quamvis ibidem, cum de *cannabe Rosea* seu *Reatina* loquitur; ad proceritatem cannabis quod attinet, *cannabis*, inquit, *rosea in Agro* Reatino, *arborum altitudinem æquat*: quod pariter ὑπερβολικῶς dictum nemo non videt, nisi forsan de fruticibus & stirpibus id dictum voluerit, quarum pleræque etiam inter arbores à Botanicis numerari solent. Ego sanè hunc districtum Reatinum hodiè tantæ feracitatis non comperi, quam veteres illi attribuerunt.

Fertilitas Agri.

Villa Axii Appii.

Meminere quoque Scriptores *Villæ* cujusdam *Axij Appij*, ad *Velinum Lacum* sitæ, de qua *Cicero in Epist. ad Atticum l.* 4, & *Terentius Varro l.* 4, *De Lingua Latina*, quos consule. Ad *Lacum* pariter à Priscis *Velinia* Dea colebatur, à *Velino*, ut *Varro* dicit, *Velinia* dicta, in *fano* & *luco lacui* contiguo; quæ *Cluverius* considerans, forsan, ait, ab hujusmodi *Veliniæ* Deæ *luco*, oppidulum, quod hodiè adhuc in intimo *lacus* sinu conspicitur, & vulgò *Piè de Luco*, dicitur, à quo & locus nomen suum sortitus est, *il Lago piè de Luco*.

Piè de Luco, Lacus, *oppidum, & lucus* Veliniæ *Deæ*.

Rursus memorantur ab antiquis scriptoribus complura oppida olim in hoc districtu haud exiguæ celebritatis; cujusmodi sunt *Pallantium Aboriginum* sedes, à *Pallantio Arcadiæ* urbe sic dicta, à quo posteà ab *Evandro*, ubi posteà R*oma* condita fuit, *Pallantium Vrbs*, & *mons Palatinus* nuncupatus fuit; de quibus alibi. *Tiora*, *Lista*, & similia, quorum situm, ex mente veterum scriptorum, in mappa topographica exhibuimus.

Pallantiũ oppid.

Tiora ... Lista

De *Reate* totius *Sabinæ* Regionis Metropoli nil dico, cum jam alibi de ea egerimus & historiæ jam sat notæ sint. Unum adhuc indagandum restat; & est *Lacus Cutiliarum*, adeò apud Authores, ex prima *Græcorum* in *Italiam* transmigratione, celebris. Nam *Macrobius* & *Dionysius* ajunt, *Pelasgos* cum in *Græcia* sedibus suis pulsi diversas terras petissent, confluxisse plerosque ad *Dodonæum Oraculum*, incertos, quibus hærerent locis, & hujusmodi accepisse responsum.

Reate.

Lacus Cutiliensis.

Pergite quærentes Siculûm Saturnia *rura,*
Atque Aboriginidem Cotylen, *ubi se insula vectat,*
Queis misti, decimas Clario transmittite Phœbo,
Et Diti *capita, & transmittite lumina Patri:*

Accepta sorte, cum *Latium* post varios errores appulissent, in *Cutiliensi Lacu* enatam Insulam deprehenderunt; hoc miraculo deprehenso, has sibi sedes prædictas esse didicerunt, vastatisque *Siculis* incolis occupavêre Regionem, decimâ prædæ parte secundum responsum *Apollini* consecratâ, erectisque *Diti* sacello, & *Saturno* arâ, cujus festa Saturnalia nominarunt. Hodiè sanè nullus in *Reatino districtu* lacus est, qui insulam natantem vectat, sed forsan, quemadmodum suprà de *Lacu Vadimonis* diximus, illa continenti accreta, ab immemorabili tempore jam natare desierit. Quo verò loco *Cutilias*, sive *Cotylen* urbem unà cum cognomine lacu quondam constitisse

stitisse putemus, topographia docebit.

Et nè ultimam *Sabinorum* urbem celeberrimam, *Amiternum* omittamus, hîc paucis eam describam, cujus situs, haud fuit procul fonte *Aterni fluminis*, quod hodiè *Pescaram* vocant; visuntur in hunc usque diem ruinæ ejus non procul sinistrâ amnis ripâ inter fontes ejus, & *Aquilam* Vrbem, prope oppidulum, cui *S. Victorino* nomen est, V. mill. passuum, ab *Aquila* in plano montis dorso. Sunt & *Cluverio* teste reliquiæ magnorum ædificiorum, templorum, turrium atque theatri, ita ut non solum apud priscos *Amiternum* fuerit rerum gestarum gloria, sed & posteris temporibus, Christianæ jam fidei lumine instructum, ob plurimorum *Christi* Martyrum, qui isthoc in loco sanguinem suum pro *Christi* nomine fuderunt, celeberrimum. *Vsuardus in Martyrologio Nonis Sept. Romæ B. Victorini* Martyris, qui sanctitate & miraculis clarus, sacerdotium *Amiternæ* urbis, totius populi electione adipiscitur. Habentur in Ecclesia Collegii Romani Soc[tis] JESU, corpora SS. Martyrum, qui *Amiterni* sub *Iuliano* passi, gloriosi Martyrii coronam adepti sunt; sed de hisce vide fusius actum in *Capite de origine Anienis*.

Amiternum.

S. Victorinus *Martyr Amiterni passus.*

Infra *Amiternum* ad octo millia passuum ad dextram *Aterni* ripam, ex adverso *Aquilæ*, quæ tribus indè milliaribus abest *Furconij* prisci oppidi ruinæ spectantur, cui loco in hunc usque diem *Furconio* nomen manet; ab hisce non procul abfuit aliud oppidum *Interocrea* dictum. *Amiterno*, inquit *Dionysius* & *Reati* propinquus est vicus *Interocrea*, & frigidæ aquæ ad *Cutilias*; qui quidem vicus hodiè adhuc nomen *Inderdoco* retinet. Sed ut ad *Cutilias* revertamur; quas *Dionysius* amplissimis verbis describit, illa quoque hîc interserenda censui. Itaque hæc de *Cutilia* recenset.

Furconium opp.

Interocrea opp.

Septuaginta stadia à Reate *clara est urbs* Cutilia *ad montem sita, nec longè ab ea* Lacus *quatuor jugerum longitudine, nativis & perennibus fluentis plenus, immensæ, ut perhibent, profunditatis. Hunc, quia aliquid Divini in se habet, Victoriæ sacrum indigenæ autumant, & circumquàque coronis cincto neminem appropinquare sinunt, inaccessosque servant eos latices, nisi cum stata sacra post biennium recurrentia suo ritu faciunt iis, quibus fas est, parvam ejus insulam ingressis. Ea diametrum habet* 50 *pedum, nec plus quàm pedem aqua exstat, instabilis, & huc, illuc plerumque fluctuat, aliàs alio ventis eam impellentibus; gramen in eo quoddam provenit, butomo, sive carici, id est viminibus haud absimile, simulque dumi quidam haud magni, res sanè supra captum eorum, qui naturæ contemplationum imperiti sunt, nulloque miraculo inferior.*

Cutiliarum *descriptio.*

Aquæ *Cutiliarum* salutiferæ putantur fuisse, eò quod Imperatores huc sese ad infirmitatibus suis medendum contulerint, quamvis ex causa mortis fuerint *Vespasiano*. Nam, ut *Dion* ait; *Vespasianus* morbo correptus, non quidem podagrâ, quâ laborare solebat, sed febribus extinctus est in *Sabinorum* aquis, quas *Cutilias* vocant: de quo sic scribit Suetonius in vita Vespasiani: *Consulatu suo nono tentatus in* Campania *levibus motiunculis, ac protinùs urbe repetita,* Cutilias *ac* Reatina *rura, ubi quotannis æstivare solebat, petiit. Hic cum super urgentem valetudinem creberrimo frigidæ aquæ usu, intestina vitiasset, nec eo minus Imperatoriis ex consuetudine muneribus fungeretur, ut etiam Legationes audiret cubans, alvo repentè ad defectionem soluta, Imperatorem, ait, stantem mori oportere, dumque consurgit, & annititur, inter manus sublevantium extinctus est.*

Cutiliarum *Aquæ medicæ.*

Mors Vespasiani *Cæsaris.*

Inter cœtera oppida *Sabinorum* adnumerata quoque fuerunt *Falacrium* & *Forum Decii*, cujus situm Authores determinant inter oppida *là Matrice*, & *Cività Ducale*, vulgò dicta; alia verò *Foruli*, *Testrina*, *Fisterna*, *Pitinum*; uti jam *Sabinorum* terminos excedunt, ita quoque jure quodam omittenda fuêre.

Oppida dubii situs.

Nursiam

Nursia Patria Titi Vespasiani. *Nursiam* tamen hoc loco, priscam teste *Ptolomæo Sabinorum* sedem, non prætereundam duximus. Fuit hæc nullo non tempore clarissimis hominibus celebrata; siquidem patriam fuisse *Titi Vespasiani*, ex sequentibus patebit. Suetonius in Vespasiano: Titus, inquit, Flavius Petronius *apud* Helvetios *diem obiit, superstitibus uxore* Vespasia Polla, *& duobus ex ea liberis, quorum major* Sabinus *ad præfecturam urbis, minor* Vespasianus *ad principatum usque processit. Polla Nursiæ* honesto genere nata, patrem habuit *Vespasium Pollionem;* ubi & Suetonius ait, non longè *Nursià, Vespasiorum Nursinæ* gentis prædium cum villa extitisse, quæ *Vespasia* dicebatur; *Locus,* inquit, *etiam nunc ad sextum milliarium à* Nursia, *S*poletum *euntibus in monte summo appellatur* Vespasiæ, *ubi* Vespasiorum *complura monumenta extant, magnum indicium splendoris familiæ & vetustatis.* Hæc urbs ortu *S. Benedicti* nobilitata, æternam sibi nominis gloriam peperit, de quo videat Lector *Historiam* nostram *Eustachio-Marianam.*

Villa Vespasia.

CAPUT III,

De Montibus, Fontibus, & Fluviis Sabinorum.

Fiscellus mons. Fiscellus mons pars *Appennini, Narem fluvium* sat notum parit. *Plinius*: Sabini Velinos *accolunt lacus*, roscidis *collibus* Nar amnis *exhaurit illos, è* monte Fiscello *labens.* Varro rer. rust. l. 2. *Ovium semen circa* Fiscellum *&* Tetricam montes *tardius esse, de quarum velocitate in* Originum Libro Cato *hæc scribit: In* Soracti *&* Fiscello *Capræ feræ sunt, quæ saliunt è saxo pedes plus sexagenos.*

Tetricus mons. *Tetricus mons* est unus ex cornibus *Appennini; Vibio in Catalogo montium, Mons Sabinorum* est, de quo Virg.

> *Qui* Tetricæ *horrendas rupes, montemque severum,*
> Casperiamque *colunt.*

De quo Servius: Tetricus, inquit, *in* Piceno *asperrimus, unde tristes homines tetricos vocamus, montemque severum, proprium nomen montis est, sicut agri Roseus;* hodiè vulgò nuncupatur *Monte negro*, quemadmodum Tetricus hodiè *Monte di S. Giovanni*; ortu *Farfari* nobilis. Non ignoro alios Tetricum montem in *Nursino Agro* ponere, hodiè *la Grotta della Sibylla* vocitatum: ajunt enim, ibidem in vastissimo antro, rivis interluentibus conspicuo, *Sibyllam* habitasse, & accolis responsa dedisse; verùm hæc nullo fundamento nituntur, utpote, quæ *Albuneam* cum *Nursina Sibylla* confundant; in cujus radicibus & lacus occurrit, subtristi aquarum vultu, & continuis aquarum fluctibus agitatus, in quo & Manes animasque hominum nonnunquam apparere fabulantur. sed relinquamus has fabulas.

Crypta Sibyllæ.

Fuerunt & alii montes, quos *Romani* veteres nominant *Gurgures*, quos nos in *Reatino agro Appennini* partibus jungimus. Gurgures mons. *Canterius Mons, Varrone* teste in *Sabinis*, quem ego alium non fuisse censeo, quam illum, qui hodiè *Monte Lionessa* dicitur, qui uti asperrimus & multis locis inaccessus est, ita quoque ursis lupisque tutam & commodam habitationem præstat. Canterius mons. *Montem* verò, quem *Frontinus Mutelam*, 20 millibus passuum *Roma* dissitum dicit, ego alium non dico esse, quàm *Montem Ianuarium*, vulgò *Monte Gennaro*, de quo jam sæpius mentionem fecimus in præcedentibus. Mutela mons.

Flumina Sabinorum. In *Sabinorum* Regione, quam *Anienem* terminare suprà diximus, quinque sunt celebrioris notæ flumina cum fontibus ex quibus originem suam ducunt; & sunt *Velinus*, de quo jam dictum est; *Telonius*, vulgò *Torano*, qui apud *Reate* in Telonius.

in *Velinum fluvium* se exonerat, de quo Ficolphus tom. 1. c. 12. Rutilius *Consul* Marium *propinquum suum legatum sibi legit, quem aßiduò commonentem, moram bello utilem fore, & paulisper in Castris exerceri militem oportere tyronem; dolo id eum agere ratus contempsit, seseque in insidias* Marsorum *& universum agmen exercitus sui incautus iniecit, ubi & ipse Consul occisus, & multi nobiles interfecti, & octo millia* Romanorum *cæsa sunt; arma & corpora interfectorum in conspectum* Marii *Legati* Telonius fluvius *protulit, atque in testimonium cladis evexit;* de quo flumine ejusque cursu vide topographiam *Sabinorum.*

Clades Romanorum ad Telonium flumen.

Himella Fl.

Himella fluvius est, de quo suprà mentionem fecimus, hodiè dictus *L'Aia*, cujus fontes prope *Casperiam oppidum*, quod hodiè *Aspra* dicitur, esse suprà indicavimus.

Farfarus Fl.

Farfarus, quem & *Fabarim* vocat, *fluvius Sabinorum* est; Virgilius; *qui* Tiberim Fabarimque *bibunt.* Ubi Servius, Fabaris *etiam ipse*, inquit, *per* Sabinos *transit, &* Farfarus *dicitur,* juxta illud Ovidii:

Ovid. Met.

Et amœnæ Farfarus *undæ.*

Narve *tulit præceps, & opacæ* Farfarus *undæ.*

Hodiè *Farfarus Farfa* dicitur, à quo & Monasterium Ord. *S. Benedicti*, *Farfa*, nomen habet nundinis, & archivio reconditiorum antiquitatum celeberrimum; qui ex *Montibus Aprutiorum*, ortus longis ambagibus *Farfam* inter & *Eretum Tiberi* se miscet.

AlliaFl. Romanorum *clade* à Gallis *accepta celebris.*

Allia Sabinorum flumen, quod Livius hisce verbis describit l. 5: *Ad undecimum lapidem occursum* Gallis *est, qua flumen* Allia, *Crustumenis montibus prælato defluens alveo, haud multò infra* Viam Salariam, Tiberino *amni miscetur.* estque illud flumen, quod prope *Eretum* in *Tiberim* influit, non tam famâ *Gallorum Senonum*, quàm *Romanorum* veterum infamiâ cum primis celebre. Ad ripas enim hujus *Galli Senones* ingentem *Romanorum* exercitum ad internecionem deleverunt. Cicero ad Atticum epist. 9: *Majores*, inquit, *nostri funestiorem diem esse voluerunt, Alliensis pugnæ, quàm urbis captæ.* Plutarchus de viris illustribus in M. Furio Camillo; *Mox quam* Galli Senones *relictis ob parvitatem agris suis,* Clusium Hetruriæ *oppidum obsederunt; missi sunt* Româ *tres Legati, qui* Gallos *monerent, ut ab oppugnatione desisterent; ex his unus contra jus gentium in aciem processit, & Ducem* Senonum *interfecit, quo commoti* Galli *petitis in deditionem Legatis, nec impetratis* Romam *petierunt, & exercitum Romanum apud* Alliam fluvium *cecidêre, die 16 Calend. Aug. qui dies inter nefastos relatus* Alliensis *dictus; Vndè & apud Poëtas semper infausti & inauspicati nominis* Allia *fuit.* Virg.

Quosque secans infaustum interluit
Allia *nomen.*

Silius: *Major & horrificis sese extulit*
Allia *ripis.*

Lucanus: . . *Cedant feralia nomina*
Cannæ,

Et damnata diù Romanis Allia *fastis.*

Blandusia fons.

Restat mòdò *Blandusius fons* explicandus tantoperè ab *Horatio* laudatus; qui ubinam in *Sabinorum* Regione consistat, hoc loco opportunè ostendam. Habuit Horatius duas Villas, unam, quam suprà descripsi, *Tiburtinam*, alteram *Sabinam;* de quo Suetonius in ejus Vita: *Vixit*, inquit, Horatius, *ut plurimum in secessu ruris sui* Sabini, *aut* Tiburtini, *domusque ejus ostenditur circa* Tiburi *laculum;* Sabinâ *valdè delectatum, quam operosioribus etiam divitiis præfert. Cur valle*, inquit, *permutem* Sabina *divitias* operosiores ? & alibi:

Nil supra
Deos lacesso; nec potentem amicum
Largiora flagito,
Satis beatus unicis Sabinis.

Satisque se divitem beatumque prædicat, ob fundum unicum â *Mœcenate* in *Sabinis* acceptum. Hunc autem fundum fusè describit in *epist. 16, l. 1, ad Quinctium;* quam consulas: Erat vicinus prædio

prædio Horatiano *fons Blandusius* amœnitate confertus, quem l. 3, Oda 13, hisce versibus describit:

O fons Blandusiæ *splendidior vitro,*
Dulci digne mero, non sine floribus,
Cras donaberis hœdo,
Cui frons turgida cornibus
Primis, & Venerem *& prælia destinat.*
Frustra. Nam gelidos inficiet tibi
Rubro sanguine rivos
Lascivi soboles gregis.
Te flagrantis atrox hora Caniculæ
Nescit tangere; tu frigus amabile
Fessis vomere tauris
Præbes & pecori vago.
Fias nobilium tu quoque fontium,
Me dicente cavis impositum ilicem
Saxis, unde loquaces
Lymphæ desiliunt tuæ.

Poëta hujus amœnitate loci percitus, sacrificium promittit in *agro Sabino*, ubi villã possidebat ad *montem Lucretilem* & *Vsticam.* Scholiastes in hunc locũ ait: Lucretilis mons *est in* Sabinis, *&* Vstica *nomen montis & vallis.* Meminit & *fluvii Digentiæ*, unà cum vico juncto *Mandela* nomine.

l. 1. ep. 18. ad Lollium.

Amœnitas Villæ Horatianæ in Sabinis.

Quid minuat curas, quid te tibi reddat amicum,
Quid pure tranquillet, honos an dulce lucellum,
An secretum iter, & fallentis semita vitæ,
Me quoties reficit gelidus Digentia *rivus,*
Quem Mandela *bibit, rugosus frigore pagus,*
Quid sentire putas? quid credis, amice precari?

Digentia rivus est ex *Blandusia* suam originem sumens, & *Mandela* pagus est rivo adjacens; ubi verò hic rivus spectetur, videamus. *Cluverius* cum *Blondo* putat eum rivum esse *Digentiam*, qui inter *Farfarum* & *Galantinum*, qui hodiè *Rio del Sole* dicitur, & ab ortu ad occasum in *Tiberim* fluit; pagumque fuisse eo in loco, qui hodiè *poggio Muretto* dicitur. Sed ut jam totum Horatianæ Villæ situm exactiùs exhibeamus,

Lucretilis mons quis? Digentia rivus quis? Mandela pagus quis?

Dico Villam fuisse in *Monte Lucretili*, quem *Anastasius in vita S. Sylvestri* vocat *montem Lucretium*, è regione *montis Soractis: Lucretilis* verò mons putatur idem esse, in quo hodiè vicus, vulgò *Monte Libretti*, situs est, sub jurisdictione celeberrimæ familiæ Romanæ *de Sancta Cruce.* Est hæc villa in levi depressoque saxo posita, quæ *Vstica* dicebatur, ad *fontem Blandusium*, ex quo per *Digentiam rivus* per vallem fluebat, qui *Mandelam pagum* irrigabat, uti ex mappa patebit; & hoc loco teste *Horatio*, alicubi fuisse, arbitror ad *Digentiam fluviolum*, *fanum Vacunæ*, de quo suprà.

Ustica nomen Villæ.

Fanum Vacunæ

Saluberrimas *Blandusii fontis* aquas fuisse, ipse testatur epist. ad Quinctium, ubi postquam situs amœnitatem & fertilitatem, ad rerum necessariarum usum descripsit, medicas quoque ejus facultates his verbis decantat:

Fons etiam rivo dare nomen idoneus, ut nec
Frigidior Thracen, *nec purior ambiat* Hebrus,
Infirmo capiti fluit utilis, utilis alvo.
Hæ latebræ dulces, etiam, si credis, amœnæ,
Incolumem tibi me præstant Septembribus horis.

Atque hæc de *Sabinorum* Regione sufficiant.

PARS IV,

De VOLSCORUM Regno, veterumque in eo urbium situ.

CAPUT I,

De Volscorum *situ, & finibus.*

Latio *Volscorum* Regionem adnectendam censuimus, eo quod *Tarquinius Superbus* primus eam Regionem expugnatam *Latini* juris fecerit, *Latio* adnumeratam, cujus termini sunt. Ab occasu habet Rutulos (quorum metropolis *Ardea*) *Asturam, Antium* ac *Circejos*; Ab ortu *Samnites*; à Septentrione *Montem Algidum*, & *Æquorum* urbem cognominem; A Meridie *Ausones*, quorum maritima oppida *Formiæ*, hodiè, *Mola, Cajeta* & *Fundi*, quæ nomina etiamnum retinent. Martianus Capella l. VI: Latium *antiquum à* Tiberi Circejos *usque observatum est fuisse millium passuum quinquaginta longitudine, tam tenues primordio Imperii fuere radices; coloniis sæpè mutatis, tenuère alii aliis temporibus* Aborigines, Pelasgi, Arcades, Siculi, Aurunci, Rutuli, *& ultra* Circejos Volsci, Osci, Ausones, *undè nomen modò* Latii *ad* Lirim amnem. Oppida hujus celebriora pulchrè recitat Plinius l. 3, c. 5. Antium *Colonia*, Astura flumen *&* Insula, fluvius Nymphæus, clostra Romana, Circeji: *à* Circejis Palus Pomptina *est*; *deindè* flumen Ufens, *supra quod* Tarracina *oppidum*, Volscorum *linguâ* Anxur *dictum*.

Divisio regni Volscorum.

Et de *Antio* quidem, de *Astura, Clostris, Circejis* in primo hujus operis libro, fusè egimus; de cœteris verò urbibus *Volscorum Oscorumque*, quam tamen unam & eandem gentem esse dicimus, tunc agemus, ubi prius de *Volscorum* origine linguæ nonnihil præmiserimus.

Origo Volscorum.

Undè originem *Volscorum* gens duxerit, apud Authores controversum est, eò quod nihil cum reliquis *Latinorum* urbibus quid commune habeant. Ego sanè diligenti comparatione Authorum inter se contendentium factâ, Dico, hosce populos haud dubiè vel à *Peucetio Oenotri* filio, post *Ausones* expulsos hoc loco sedem suam fixisse, vel *Sicanos* à *Pelasgis* & *Aboriginibus* in *Reatino Sabinorum* Agro *Latioque* profligatos hîc restitisse, *Volsco* Duce, à quo Regio nomen adepta fuit, & *Dionysius* jam sæpè sæpius citatus apertè docet. Quod verò idiomate à *Latinis Volsci* differant, id equidem mirum nemini videri debet, nisi ei, qui differentes linguarum species ex variorū populorum gentiumque transmigratione exortas ignorat; certum est, uti ex reliquiis nonnullis posteritati relictis patet, differentem à *Latinis* dialectum, neque *Græcæ*, neque *Latinæ* omninò congruam, proximam tamen *Sabinæ Volscos* habuisse. Nam ut Pompejus Festus ait: Sublicium pontem *quidam putant appellatum fuisse à* Sublicibus *peculiari vocabulo* Volscorum; Idem, *in omnibus ferè antiquis commentariis scribitur* Obscum *pro* Osco, *ut in* Titinnii fabula V. *Qui* Obscè *&* Volscè *fabulantur*; *nam* Latinè *nesciunt*. Cuncti ferè veteres Authores, qui de Linguæ Latinæ origine scribunt, eam Græcanicæ originis esse tradunt, & *Festo subscribunt*: siquidem *Aborigenes*, sive *Pelasgos* primos *Italiæ* colonos, *Græcos* fuisse, nemo controvertit, & consequenter eos linguam suam unà cum transmigratione in *Italiam* contulisse, indubium est; quæ barbaræ deindè Indige-

Lingua Volsca à Latina discrepat.

Indigenarum linguæ commiſta, ingentem corruptionis labem contraxit. *Latinos* quoque veteres ſumma vocum penuriâ laborantes, à Vicinis *Græcis* infinita ſumpſiſſe, adeò certum eſt, ut etiam nonnulli ſcripſerint, Latinam linguam cum Græca eandem fuiſſe, declinatione parùm mutatâ; verùm de hiſce conſulendæ præter *Dionys. Halicar.* triſtes *Verrii Flacci*, vel *Pompeji Feſti* apud Paulum *Diaconum*, quæ ex immani ſuperant naufragio, tabulæ. videndus quoque *Plinius de Inventione Literarum*, & *Scaliger in Varronem*, qui tibi integrum *Latinorum* nominum & verborum, quæ Græcam linguam ſapiunt, Catalogum ſuppeditabit. Nemini itaque dubium eſſe debet, Latinam Linguam pleraque ſua ex Græca ſuſcepiſſe. Addo tamen ex utriusque Linguæ miſcella tantò majorem corruptelam ſecutam fuiſſe, quantò Linguæ erant differentiores, adeò ut vix in veteris Latinæ linguæ dialectis veſtigium ampliùs appareat *Græci* idiomatis. Et tales fuerunt olim Lingua Sabina, Volſca, Oſca, de quibus ſcribimus, quarum nonnulla vocabula ad Græcas origines traduci poſſunt: quædam ſunt proprii idiomatis, & à *Latinis* poſteà aſſumpta. Sabinam primò in Volſcam & Oſcam radices ſuas egiſſe, tradit *M. Terentius Varro l. IV*, de Legibus; indè *Caſnor Oſcis* & *Volſcis* ſenex à *Caſco*, qui *Sabinis* eſt vetus; familiarem quoque Bruttiis fuiſſe linguam Volſcam & Oſcam, *Feſtus* docet, undè & bilingues vocat, quod *Græce* & Oſce loqui ſolitos Bruttios *Ennius* dicat. *Volſcos* itaque *Oſcoſque* conterminos populos dialectum ſuam in *Siciliam* uſque extendiſſe, ex *Feſto* patet; Dialectum tamen *Volſcorum Oſcorumque* nil commune habuiſſe cum Lingua Latina, *Titinnius* poëta vetuſtiſſimus, ſupracitato verſu docet:

Qui Oſcè *&* Volſcè *fabulantur; nam* Latinè *neſciunt.*

Hinc *Volſci Oſcique* Martem dicunt, *Mamers*, teſte *Feſto l. IX.* & *Meddix* Magiſtratum, ita Ennius:

Summus ibi capitur Meddix, *occiditur alter*

Famel Oſcis, apud eundem, ſervus; Undè poſteà *Latinis* famulus, uti *Varro* tradit *l. de Leg.* Hoc pacto ex *Feſti notatione l. ult. Oſcorum* Linguâ *Ungulum* ſignificat Anulum; *Veja* plauſtrum, *Maras* Dominam, *Mulla* pœnam, *Pipatio* clamorem plorantis; *Sollum*, totum & ſolidum, *Mæſius* menſem Martium; *Dalivum* inſanum; *Pitpit*, quicquid; τέσσαρες, πέτρες, Oſcè *petora*, Undè *petorium* Currus quatuor rotarum; Undè teſte *Strabone*, poſterorum *Oſcorum* dialectus manet apud *Romanos*, qui ſubindè eorum vocabulis in Scenis & Carminibus, fabuliſque utuntur.

Miſit non ita pridem inſcriptionem perantiquam ex *Sicilia* Pater *Aliàs* Societatis noſtræ Sacerdos, cujus verba & nomina cum nemo ex iis, qui antiquarum inſcriptionum inveſtigationi incumbunt, intelligeret, eam mihi enodandam tranſmiſit, quam & cum diligenter examinaſſem, eam *Oſcorum* idiomatis ſtylum ſapere comperi, & ſtatim id quod erat, priſcam *Volſcorum Oſcorumve* epigraphen eſſe ſubolfeci; Cum nomina & voces nec ad Latinam, nec ad Græcam accederent, ſed medium quid inter utramque tenerent. Inſcriptio autem hæc eſt.

ΣΤΕΝΙΣ ΚΑΛΙΝΙΣ ΣΤΑΤΤΙΗΣ
ΜΑΡΑΣ ΠΟΜΕΤΙΕΞ
ΝΙΨΜΞ ΔΗΙΙΞ
ΜΕΔΔΙΞ ΟΥΠΞΝΞ
ΕΙΝΕΙΜΤΩΞ ΤΟ ΜΑΜΕΡΤΙΝC
ΑΠΠΕΛΛΟΥΝΗ ΙΞ ΟΚΟΡΟ.

Hæc eſt inſcriptio, quam nos in rigore, ſine ulla paraphraſi, *Oſcorum* nominum hinc indè ex vetuſtiſſimis Authoribus collectorum ſubſidio fulti, ſic interpretamur.

Volſca lingua ex Græca & Latina corrupta.

Volſcæ & Sabinæ voces uſurpatæ à Latinis.

Volſca & Oſca vocabula. Mamers. Meddix. Famel. Ungulum. Veia. Maras. Mulla, *unde* mulcta. Pipatio. Sollum. Mæſius. Dalivum. Pitpit. Petores.

Inſcriptio Volſca lingua in Sicilia reperta.

Generosæ Kalini Stattiæ
Dominæ Pometiæ, Nymphæ sacræ
Magistratus Vpsentinus
qui Marti, *sive bello præest,*
Apollinis conjugi.
Explico singula.

A σθένος. ΣΤΕΝΙΣ. fortitudinem *Oscis* significare, *Maussacus in exotericis* docet, idque à *Græco* derivat σθένης fortis; sive verò id nomen fuerit substantivum, sive adjectivum, certè nihil aliud significare videtur, quàm robur, fortitudinem, vires, undè εὐσθενής, ἀσθενής.

Ἀπὸ τοῦ κάλλους. ΚΑΛΙΝΙΣ. Nomē proprium Deæ, cujus sæpè apud *Aristophanem*, & *Pindarum* mentio fit, ἀπὸ τοῦ κάλλους, id est, à pulchritudine haud dubiè deductum.

Ab ἵστημι. ΣΤΑΤΤΙΗΣ. Cognomen videtur esse, & idem significat, ac Stativa, quo modo *Iovem* quoque Stativum vocant, certo alicui loco astrictum, tanquam Genium tutoremque loci, & Averruncatorem.

a מָרָא. *Syro.* ΜΑΡΑΣ. Dominam indicat, hac enim voce Dominam notabant *Volsci*, quam ab *Hetruscis* mutuasse videntur. *Pœnos* quoque Dominam vocare *Maras*, ex versibus Pœnicis *Plauti* docetur, forsan à veteri *Phœnicum* lingua, quæ verè Chaldaica fuit, deducto etymo; nam & in hunc diem *Syri* olim *Phœnices* dicti, per Mar vel *mor* Dominum, per *Martam* verò dominam significant.

Ab urbe Pometia Volscorū *metropoli.* ΠΟΜΕΤΙΕΣ. *Pometiæ*, quæ vetustissima fuit urbs, metropolis *Volscorum*, uti posteà dicetur, quam *Tarquinius Superbus* divitiis & viribus potentem post victoriam contra *Volscos* obtentam destruxit, à qua in hunc usque diem Campi inter promontorium *Circejum* & *Tarracinum* seu *Anxur*, paludibus offusi, dicuntur P*ometini*, uti paulò post tademus. Hac destructâ Incolæ *Suessam Auruncorum*, quæ & *Suessa Pometia*, à destructa *Volscorum Pometia* dicitur, se contulerunt, teste *Dionysio*.

A νύμφη. ΝΙΨΜΣ ΔΗΙΙΣ. Prima vox imperitâ manu Scriptoris transpositis literis, idem est ac ΝΙΜΦΙΣ ΔΗΙΙΣ; id est Nymphæ divinę; hic autē error sæpè in veterum inscriptionibus occurrit, nunc omissis, nunc additis, nunc transpositis literis. Litera Ψ. videtur vetustate temporum attrita, Φ fuisse.

ΔΗΙΙΣ, Divinæ, sacræ, è *Græco* διός.

ΜΕΔΔΙΞ. Meddix, Oscâ seu Volsca lingua idem quod Magistratum significare, supra ex *Ennio* probatum fuit. Μέδδιξ.

ΟΥΠΣΕΝΣ. Est fluvius in *Volscorum* Regione, Pometinos campos irrigans, qui & in hunc usque diem *Vphens* dicitur, scaturiensque ex *montibus Setinis*, juxta *Tarracinam* in mare devolvitur; de quibus vide *Cluverium* de Latio, & V*olscorum* Regione. *Oupsens pro vfens.*

ΕΙΝΕΙΜΤΩΣΤΟ. Hæc verba, quantum colligere licuit, idem sunt, ac ἐνιςὴς *enistis*, quo veteres, ut *Maussacus in Exotericis* docet, præsidem significabant, & à *Græco* ἐνίςημι facilè deduci potest, quasi diceres, insistens, forsan ει, hic, & νιμ, enim, quasi diceres, hic enim ἐνιςῶςτο præest; sed hæ meæ sunt conjecturæ.

ΜΑΜΕΡΤΙΝC. Vox est Volscæ linguæ, qua bellum, vel Martem exprimebant, quasi diceres, hic enim præest *Marti*, sive bellicis rebus; *Mamertem* enim V*olscorum* lingua Martem significare, suprà ex *Festo* docuimus; Undè & *Mamertinum fretum Siculum* nomen à V*olscis* vicinis inditum, quasi diceres, ob turbulentum motum, Martiale. *à Mamers, id est Marte lingua Volscorum.*

ΑΠΕΛΛΟΥΝΗ. *Apollini*, corruptè omnia, uti fieri assolet in veterum linguarum formis.

ΙΣΟΚΟΡΟ. Conjugi, estque Græcæ originis; dicuntur ἰσόκοροι omnes illi, qui ejusdem & floridæ ætatis sunt, & conjuges dicuntur, à mutua, qua perpetuò fruuntur, familiaritate.

Atque

Atque ex hisce luculenter patet, alium hujus inscriptionis sensum esse non posse, quàm quem suprà posui, salvo tamen peritiorum doctiorumque judicio. Siquidem Nympham hanc σθένην καὶ καλλίνην ob fortitudinem pulchritudinemque Nympharum numero adscriptam à Pometino Magistratu ad *Ufentem* tanquam *Apollinis* conjugem, cultam fuisse inscriptio docet, quam destructâ jam *Pometiâ* ex posteris exul nonnemo in *Siciliam* appulsus huic lapidi incisam, ejus honori & memoriæ exstare voluerit. Sed jam propositam nobis materiam prosequamur.

CAPUT II,

De Volscorum *oppidis Mediterraneis.*

Situs regionis Volscorum.

Diximus jam suprà, *Volscorum* fortem viribusque potentem Regionem, à *mari Tyrrheno*, ex ortu, ad *Marsos* usque & ad *Lacum Fucinum*, & ex Septentrione ad ipsos *Æquos*; & ex Meridiè ad *Ausones*, & *Auruncos*, terminos suos extendisse; de quibus jam paucis, & quoad fieri poterit, brevibus verbis agemus, ne quicquam hoc loco omisisse videamur.

Pometia Suessa Volscorum *metropolis*.

Volsci itaque Septentrionem versus cum *Marsorum* Regione terminant, quam adscitis *Hernicis Tarquinius Superbus* expugnavit, unà cum *Pometia Suessa Volscorum*, è cujus manubiis *Templum Iovi Latiari* in *Monte Albano* excitavit; Hujus enim coloni, jam exules *Suessam Auruncorum* ultra *Lirim* migrarunt; de quibus in sequentibus plura.

Oppidum S. Germani Cœnobiũ Cassinense *Principalis ordinis* D. Benedicti *clarum*.

Occurrit modò, ultimum in *via Latina Volscorum* oppidum *Casinum*, præclara civitas *Latinorum*, uti *Strabo* dicit, novissima, hodie oppidum *S. Germani* dictũ cum *Cœnobio Divi Benedicti* commemoratione nobilitato; Quod uti olim *Silio* teste, Nymphis habitata *Casini* rura dicata, fuerat; ita ad *Sancti Benedicti* adventum, Idolorum destructis aris, in gloriosissimam sacrosancti ordinis Benedictini Sedem evasit; ex quo tanquam ex fœcundissimo Monasticæ Religionis seminario, undiquaque doctissimi, nec non sanctitatis fama celeberrimi viri prodierunt.

Descriptio Monasterii Casinensis.

Cœnobium admirandis à Sanctissimo Patriarcha *Benedicto* ibidem gestis omnibus seculis memorandum, unica dicti Ordinis sedes, in altissimo monte situm suum habet, undè à fulminibus quotannis in id irruentibus, maximè infestatur. In illo cella *S. Benedicti* adhuc monstratur, una cum mensura staturæ ejus, enormis altitudinis; Bibliothecam Manuscriptorum copia locupletiorẽ nullibi me vidisse memini. Adjacet paulò infra, alia Cœnobioli fabrica, in quam veluti in sacrum quendã recessum, à negotiis & curis Ordinis defessus S. Patriarcha se recipere solebat, in qua & *S. Ignatium* Societatis fundatorem, ad Divinæ influxus gratiæ uberiùs ea in solitudine participandos, & ad, pro felici Ordinis à se instituti successu, Deo supplicandum, se recepisse ferunt, ubi & unius ex Sociis suis defuncti animam, inter Angelorum manus in cœlum evolare divinitus cognovit. Dicuntur & in vicino & altiori monte ingentia rudera adhuc videri, quæ putantur *Apollinis Templum* fuisse, quod *Divus Benedictus* destruxerat. Ex hoc loco per *S. Germanum* versus ortum tendentibus, mox occurrit vetustissima Vrbs *Atina* in monte ad *Lirim* posita, teste Virgilio: Atina *potens* Tyburque *superbum*. Hæ enim Vrbes jam ante adventum *Æneæ*, potentes, à *Turno Rutilorum* Rege in succursum contra *Latinorum* Regem advocatæ fuerunt; tandem *Romanorum* colonia sub *Claudio Nerone* facta fuit.

S. Ignatius *in eadem solitudine moratus*.

Atina *urbs vetus*.

Sora.

Atina decem millibus passuum distat *Sora*, *Romanorum* pariter colonia, quæ tempore *Hannibalis Romanis* trucida-

tis colonis, defecit ad *Samnites*: victa tandem fuit deindè à *M. Pœtilio*, & *Cn. Sulpitio* Coss. ac *Samnitibus* securi percussis eò deducta fuit nova colonia, *Livio* teste. Hodiè Ducatus celeberrimi nominis familiæ Pontificiæ *Boncompagnæ* paret, ob summam in Rempublicam Christianam Pontificis optimi *Gregorii* XIII merita à Rege *Hispaniarum* in feudum datus; situm habet deliciosissimum, camporum feracitate insignem; *fluvio Liri* adluitur, quem summis laudibus *Cicero in* suis *epistolis* prosequitur. Altissimum montem sibi vicinum habet, ab oppido vicino, *Monte di Teschio solido* dictum, ex quo Crystallinam glaciem in mensarum delitias, æstivo tempore deportant. De hoc monte cum plura admiratione digna referri audissem, eum assumptis sociis ascendi; & quod in supremo montis aditu de ventorum violentia audieram, verum esse cognovi; tantos enim in angiportu montis, ventorum furores expertus sum, ut comitibus manibus pedibusque innixis, ne stantes ventus abriperet, incedendum fuerit; ajebantque comites, non sine summo circumjacentium locorum detrimento, subindè integros caprarum greges, ventorum vi abreptos fuisse. Eluctati tandem ex *Æoliis* gurgustiis planitiem montis pascendis pecudum gregibus, armentisque boum vaccarumque percommodam, sub limpidissima spirantis auræ amœnitate offendimus; ubi ex Meridie amœnissimus, quà mare quà terra patet, prospectus dabatur; Ex Borea *Lacus Fucini* longè latèque exporrecta facies; ex reliquis plagis altissima montium juga, ursorum ferarumque latibula, queis montana planities concludebatur, spectare licebat. Accessimus tandem montem glaciali crystallo uberrimum miro Naturæ artificio constitutum. Mons est in modum inversi coni, seu turbinis excavatus, in turbinis ultimo fundo ingens foramen videtur, per quod pluviæ & nives veluti per infundibulum quoddam in profundissimam longè latèque exporrecta Cryptam monti subjectam exonerantur; intra quam paulò infrà in eam aditus patet, quam cum introissemus, totam quantam stiriis Cristallinis prægrandis molis, ex fornice pendentibus confertam, infrà quoque tantam glaciei abundantiam invenimus, ut toti *Italiæ*, ad glaciei nivisque commeatum sufficere posse diceres. Glacies instar purissimi crystalli limpidissima est, ex qua statim omnis generis pocula fiunt; intra quæ vinum infusum protinùs tam intenso frigore imbuitur, ut id sensus vix tolerare queat, uti eodē in loco nos experientia docuit. Est & in vicini montis summitate pratum quoddam, in quo totius anni decursu flores, ob insignem aëris, qua pollet, temperiem, colligi dicuntur. *Flumen Liris* urbem alluens non aliis nisi truttis confertissimus est. *Ager Soranus* plurimum damni, ex terræ motu, anno 1654 passus est, terra multis in locis in voragines subsidente. Sed hæc de *Sora* sat dicta sint.

Mons Soranus, ejusque memorabilia.

Mira montis constitutio, ex quo crystallum educunt glaciale.

Multitudo nivis inveteratæ.

Euritibus posteà versus Occidentem tribus millibus passuum occurrit oppidum, & Ducis palatium, quam *Insulam (Isola)* vulgò vocant. hanc ego quicquid *Cluverius* contrà sentiat, Veterem Interamnam esse dico; hic enim *Fibrenus fluvius* in duo veluti brachia divaricatus *Insulam* utrimque in horridas catadupas præcipitatus constituit, quibus paulò infrà unitis brachiis, & nomine relicto in *Lirim* exoneratus, unus cum eo & nomine & re fluvius, cursum suum versus *Campaniam* prosequitur; cujus amœnitatem pulchrè sanè Cicero libro de Legibus describit sub forma dialogi, *Attico*, & *Marco* interlocutoribus. Atticus: *Visne*, inquit, *quoniam & satis jam deambulatum est, & tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus, & in* Insula, *quæ est in* Fibreno (nam id opinor illi alteri nomen est) *sermoni reliquo demus operam sedentes.* Marcus: *quin si verum dicimus, hæc est mea & fratris mei*

Pratum florigerum etiam hyeme.

mei germani patria, hic enim orti stirpe antiquissima sumus, hic sacra, hic genus, hic majorum multa vestigia, quid plura? hinc vides villam, ut nunc quidem est, lautius ædificatam patris nostri studio, qui cum esset infirma valetudine, hic ferè ætatem egit in literis. Sed hoc ipso in loco, cum avus viveret, & antiquo more, parva esset villa, ut illa Curiana *in* Sabinis; *in hac me scito esse natum.* Atticus *Sed ventum in* Insulam *est? Hac verò nihil est amœnius; ut enim hoc quasi rostro finditur* Fibrenus, *& divisus æqualiter in duas partes, latera hæc alluit: rapidèque dilapsus citò in unum confluit, & tantum complectitur, quod satis modicæ palæstræ loci, quo effecto, tanquam id habuerit operis & muneris, ut hanc nostram efficeret sedem ad disputandum, statim se præcipitat in* Lirim, *& quasi in patriciam familiam venerit, amittit nomen obscurius,* Lirimque *multò gelidiorem reddit; nec enim aliud hoc frigidius flumen attigi, cum ad multa accesserim, ut vix pede tentare id possem.* Hic sanè adeò scitè hæc *Insula* describitur, ut de ea amplius dubitare nemo debeat, sub eadem prorsus facie quâ etiamnum cernitur. Sed jam ad alia progrediamur.

Villa Ciceronis.

Fregellæ *opp.*

Hic *Fregellæ*, olim urbs florentissima, cum à *Romanis* defecisset, diruta, & ad vicum jam usque à *Strabonis* tempore reducta. Ea nunc sive ex ruinis ejus extructum *Pons Corvus* oppidum existimatur; Silius: *Et quæ fumantem texere giganta* Fregellæ.

Aquinum *urbs.*

Sed ut ad iter à *Casino* occeptum revertamur; A *Monte Casino* versus lævam tendentibus, occurrit nobilissima urbs *Aquinum*, ortu *Divi Thomæ Aquinatis* celeberrima *Melpha fluvio* irrigua; cui non procul abest in alto montis vertice *Rupes sicca*, vulgò *Rocca secca*; ubi & in hunc usque diem incunabula *Divi Thomæ* ostenduntur. Porrò progredientibus occurrit *Arpinum M. T. Ciceronis*, nec non *C. Marii* natalibus fama supra æthera nota civitas, quâ indigenæ tantoperè gloriantur, ut in hunc usque diem ob *Ciceronis* tanti municipis compopularisque honorem tres literas M. T. C. pro signo publico scribant. Eusebius in Chronolog. l. 11: Cicero Arpini *nascitur, matre* Helviâ, *patre Equestris ordinis ex Regio* Volscorum *genere.* Vide Plutarchũ in vita Ciceronis, & Valer. Max. l. 2, c. 2, de *Cajo Mario Arpinate*: *Iam*, inquit, C. Marius *maxima fortunæ luctatio est; omnes enim ejus impetus tam corporis, quàm animi robore fortissimè sustinuit.* Arpini *honoribus judicatus inferior, Quæsturam* Romæ *petere ausus est; patientiâ deindè repulsarum irrupit magis in Curiam, quàm venit. Itaque ex* Mario *tam humili* Arpini, *tam ignobili* Romæ; *tanquam fastidiendo candidato, ille* Marius *evasit, qui* Africam *subegit,* Iugurtham *Regem ante currum egit, qui* Teutonum Cimbrorumque *exercitus delevit, septies Consul.* A *Sorâ* & *Interamna* non nisi septem passuum millia distat.

Rocca secca.

Arpinum patria Ciceronis. Cajus Marius Arpinas.

Castrum S. Joannis.

Post *Soram* ad lævam spectatur *Castrum S. Ioannis*, in quo *Divus Thomas* profugus à parentibus, ejus in Religionem ingrediendi propositum impedientibus, veluti captivus detentus fuit; ubi post impudicam fœminam titione abactam, Virginitatis postmodum illibatum florem Dei beneficio per Angelum ejus lumbos præcingentem, in egregii facinoris meritum adeptus est. Spectatur non procul hinc *Turris*, intra quam *Cœlestinus V* Papa, post abdicatum Pontificatum à *Bonifacio VIII.* Pontifice inclusus ultimum diem suum obiit. Sequitur posteà *Frusino* cujus in primo Libro mentionem fecimus, urbs antiquissima, quam nonnulli *Volscis*, alii *Hernicis* adscribunt, ab utroque populo nunc expugnata, nunc recuperata. *Frusinonem* sequitur *Ferentinum*, de quo alibi, & monti affixæ *Verulæ*, ubi dicitur adhuc exstare sepulchrum *S. Mariæ Salomes*, matris *S. Ioannis Euangelistæ*, quam filium *Romam* secutam ibidem obiisse, Archivium Verulensium tradit. Sequitur posteà *Anagnia* vetustissima *Hernicorum* urbs, patria *Bonifacii VIII*: ubi & à *Gallorum* exercitu, *Sciarra* Duce, in captivitatem abductus, tandem

Turris Cremata.

Frusino.

Ferentinum.

Verulæ.

Anagnia.

Romæ in *Castro S. Angeli* fatis cessit.

His jam ordine recensitis, iter prosecuti, & *Signia*, & ceteris oppidis alibi descriptis, *Coram* & *Velitras*, haud ignobilia *Volscorum* oppida, appulimus, quorum illud à *Corace*, fratre *Tiburti* & *Catilli* fundatorum *Tiburis*, conditum fuit, 425 annis ante *Romam* conditam, cui prægrandis origo aquarum adjacet, ex qua immensis sumptibus per Aquæductus passim adhuc in Romanis campis obvios 36 mille passibus aqua deducta fuit; de quo vide *Frontinum*.

Cora à Corace extructa.

Velitræ natalibus *C. Octavii Octaviæ* domus fundatoris clarum à Scriptoribus Romanarum historiarum *Volscorum* oppidum, dicitur, teste Stephano: Βέλιτρα πόλις Ἰταλίας, Ῥώμης οὐκ ἀπωτέρω, ὥς φησι Φλέγων ἐν Ὀλυμπιάσιν, ἢ ἑκατὸν ἑβδομήκοντα τέσσαρσι σαδίοις. id est, Velitræ *Civitas* Italiæ, *à Roma haud amplius, quam* 174 *stadiis distans*, id est, ejus ævi computatione, 23 millibus passuum cum dimidio distans; hodie ab ea 24 milliaria *Romam* numerantur. Fuisse autem olim Urbem oppidò populosam & opulentam ex sequentibus constat. Unde primò ab *Anco Martio*, quarto *Romanorum* Rege expugnata, deindè à *Martio Coriolano*, qui *Volscos*, *Dionysio* teste, cum exercitu alacriter adortus, magnam reportavit prædam, & urbe eorum obsessa, fossisque & valle cincta occupatis sub dio campis ad murorum oppugnationem se adcinxit; de sæva pestilentia, quæ incolarum numerum ita exhausit, ut vix decima pars hominum superfuerit. *Tanta*, inquit, Dionysius, *repentè* Volscos *invasit pestilentia, quanta nullibi, nec apud* Græcos, *neque* Barbaros *fuisse narratur, nulli parcens ætati, nulli conditioni nulli sexui sive in debiles, sive in validos incideret; cujus cladis magnitudo satis liquere potest ex nobili ejus gentis urbe* Velitra, *quæ magna priùs & populosa, sic tum exhausta fuit, ut decima tantùm incolarum pars reliqua permanserit, ceteris omnibus extinctis; quarè tandem, qui huic calamitati superfuerunt, Legatis missis, desolationem patriæ conquesti, se & sua dederunt in potestatem populi Romani. Nam & antè colonos acceperant à* Roma, *ideòque tunc iterum novos submitti in vacantes agros postulabant.* Hodiè pariter natalibus Eminentissimi Cardinalis *Ginetti* claret, agrum habens omnium ad victum necessariarum rerum ubertate fœcundum. De origine *Domus Octaviæ*, quæ indè originem suam traxit; vide *Historiam* nostram *Eustachio-Marianam*. Hinc *Volsci* ulteriùs progressi, veluti cuneo quodam intra *Latii* viscera adacto usque ad *Æquos* ipsos monticolas penetrarunt; de quibus in primo hujus operis libro sat egimus.

Velitræ.

Pestilentia sæva.

Æquorum nonnulla oppida Volscis olim parebant.

A *Velitris* versus Meridiem tendentibus, primò occurrunt *Suessæ Pometiæ* ruinæ, quæ destructâ à *Tarquinio Superbo* urbe amplissimâ adhuc supersunt, de quibus in sequentibus fusiùs. Hoc oppidum sequitur *Norba*, monti scopuloso imposita, hodiè vulgò dicta, *Norma*, sub quo *fons* ille, *Nympha* dictus scaturit, ex quo *fluvius Nymphæus* inter *Antium* & *Circejos*, in mare exoneratus nomen sumit. Hæc ab *Æmilio Lepido*, *Appiano* teste, *lib.* 1. *Civil. bellorum*, expugnata, tantum terrorem, indignationemque indigenis attulit, ut quidam suamet manu, nonnulli mutuis vulneribus ceciderint, alii laqueis se præfocarint, obturatisque foribus ignem tectis subdiderint, quorum conatum fortuitus ventus adjuvit in tantum, ut præda repentino incendio absumpta fuerit.

Suessa Pometia.

Norba.

Norbam paulò post *Setia* sequitur, vulgò *Sezza* dicta, olim *Volscorum* oppidum paludibus Pontinis impositum, colonia *Romanorum* illuc deducta, *Vellejo* teste, octavo anno post urbem à *Gallis* captam; anno post *Romam* conditam 373, ante *Christum* 380. Inter cœtera rariora, vinum Setinum maximè celebratum fuit à *Strabone*, *Horatio*, *Martiali*, Juvenali Satyrâ 5.

Setia, Sezza vulgo.

Cras

Cras libet Albanis *aliquid de montibus, aut de Setinis.* - -

Martialis l. XIV. epigr. 112. *Pendula Pomptinos qua spectat* Setia *campos,*

Exigua vetulos misit ab Vrbe cados.

Dixit *pendulam*, quia in montium jugo, quod juxta Pomptinos Campos, de quibus paulò post, & *Asturam* usque *flumen*, & *Sermonetam* Ducis *Cajetani* sedem protenditur, atque ex ora ejus tanquam ex crepidine quadam, in subjectam paludum Pontinarum planitiem, in *Circejum montem, Insulamque Pontiam,* cœterasque adjacentes, quà longè latèque patet mare, prospectus datur longè amœnissimus. Ascensus hujus montis asper est, ad quem per vias in modum cochlidis stratas, ad summitatem ejus pervenitur, sub cujus pede, multiplici fontium scaturigine, celebris ille apud Veteres *Vfens fluvius* originem suam sumit, qui post quindecim milliarium decursum prope *Tarracinam* mari miscetur, per quam & naviculis, seu potiùs lintribus, quas *Santalas* vocant, per flumen tranquillissimum nullis catarractis, aut aquarum turbinibus, agitatas amœnissima sane via sub arborum umbris, *Setiam*, & hinc *Tarracinam* ascenditur descenditurque. Sed de hisce quàm fusissimè in sequentibus. Post *Setiam* antiquissima Urbs, *Privernum*, occurrit, vulgò *Piperno*; de qua plena sunt veterum scriptorum monumenta, quæ collecta vide apud *Cluverium*. Distat hinc proximè Cœnobium, vulgò *Fossa nova*, in quo Divus *Thomas Aquinas*, dum ad Lugdunense Concilium vocaretur, dum Canticisque Canticorum exponendis incumberet, diem ultimum piè & sanctè obiit.

LIBER IV.

AGER POMPTINUS,

hoc est

De *Pomptini Volscorum Agri* antiquitate, ejusque memorabilibus, Urbibus, Fluvijs, Lacubus, & tandem de *Pomptinarum Paludum*, ad meliorem frugem revocandarum modo, ratione & industria.

PRÆFATIO.

Escio sanè quæ noverca rerum humanarum cardines fortuna verset, ut illæ quantò sunt præstantiores, & ultra communem humani ingenii terminum sublimiores, tantò semper majores difficultatum & contradictionum scopulos experiantur. Quod uti in omnibus nullo non tempore admirandorum moliminum exhibitis speciminibus verissimum est, ita & in Pomptinarum Paludum *ad meliorem frugem reductione maximi sanè momenti negotio hodiè usu venit.*

Bonificatio quid sit? *Cum itaque haud ita pridem, in dicto negotio, quam Bonificationem vocant, non exigua exorta fuisset inter Arbitros controversia; non defuêre, qui negotium utpote humanis viribus longè superius, quasi conclamatum tenerent; contrà alii tantum abest, ut in eam sententiam induci se sinerent, ut potiùs argumentis validis possibilitatem facti contrariæ partis factioni omnibus modis persuadere conati sint. In hac dissentientium partium velitatione, dum litis decisor inquiritur, tandem ad me jussu Cardinalis* Pamphilii, *dicti* Astalli, *sub* Innocentio X, P. M. *totius defertur controversæ materiæ judicium,* *De Pomptinis variæ sententiæ.* *litisque decisio. Et tametsi non mihi tantum arrogem, ut aut auxiliis consiliisque meis in tam lubrico & pleno aleæ opere quicquam me præstare posse putem, cum tamen ita mihi naturâ comparatum sit, ut nihil homine dignius existimem, quàm si quemadmodum in iis potissimùm rebus, quæ bonum publicum spectant, quæque ob summam atque inevitabilem difficultatem hujus præsentis materiæ instituto tandem decidendo sunt, ingenii vires experiri. Hisce calcaribus adactus, opus aggressus sum, in quo conficiendo, si spes me fefellerit, vel in ipso conatu laudem me inventurum confido. Ne verò in adeò intricato negotio præceps formarem judicium, aut, ut dici solet, nudæ theoriæ tantummodò intentus inconsultiùs quicquam definirem; ante omnia, ipsam mihi* Pomptinam Regionem *adeundam lustrandamque duxi: ut explorato priùs totius situ, natura, proprietate, deindè omnibus antiquitatum recessibus discussis, singulisque cum iis, quæ circa haud dissimile argumentum, in diversis* Europæ *partibus jam dudum observâram, combinatis, quid tandem optimum factu videretur, concluderem. Quod etiam hoc meo ratiocinio pro mei tenuitate ingenii præstandum existimavi.*

CAPUT I,

Qua Regionis Pomptinæ *tum veteris tum modernæ situs describitur.*

Pomptinę regionis *situs.*

INtra eum veteris *Latii* districtum, qui ab ortu Solis *Amaseno fluvio* & *Anxure* oppido celeberrimo, modo *Terracina;* à meridiè *mari Tyrrheno* & *Circejo* promontorio, vulgò *Monte Circello;* ab Occidente *Astura fluvio;* à Septentrione denique *Norbanis Setinisque montibus* terminatur, ingens continuò se spectandam exhibet illa, nullis non veterum scriptorum monumentis celebrata *Planities Pomptina*, sive *Ager Pomptinus, à Pometia Suessa Volscorum* Colonia ac Metropoli sic dictus, ab amplitudine, amœnitate, rerum omnium proventu, nec non populorum frequentia, omnibus retrò sæculorum curriculis commendatissimus; quem *Alb. Leander* hortum *Latii; Halicarnaßæus*, quod Urbi summam vini præstantissimi, exquisitissimi frumenti, leguminum, sicuti & omnis generis fructuum copiam præberet, horreum & penuarium *Romanorum* appellat. *Plinius* ex *relatione Mutiani* ter Consulis olim 23 oppidis habitatum asserit. Quorum *Pometia* princeps, ad *Asturam fluvium* sita, in parte Occidentali regionem terminat, reliquæ vel ad Montes, uti *Norba, Nympha, Sulmo*, ex parte Septentrionali; *Sermoneta*, *Setia*, *Privernum*, *Pontia*, ab Ortu *Anxur*, & *Lentulæ*, *Capenæ*; à meridie *Circæum*, *Astura*, *Clostra*; reliqua mediterranea, cum earum nomine præter *forum Appii* non memorantur, vel terræ motibus, vel inundationis violentia temporum successu, ut posteà dicetur, periisse credibile est. Totus Ager binis iisque vastissimis & nativis constat *lacubus*, quorum unus *Circejo promontorio* vicinus, piscibus refertissimus, olim dicebatur *Pometianus* ab Urbe *Pometia*, eidem propinquus, qui & hodie *il lago de Fogliano* dicitur. Alter *Pontinus* ab urbe *Pontia* sic appellatus *Ufenti fluvio* & *Amasena* adjacens, qui tamen limo ex Vicinis montibus adaucto ità sensim obstructus fuit, ut præter longè latèque stagnantes aquas nulla hodiè præbeat veteris & nativæ paludis indicia. Porrò præter innumeros quâ torrentes, quâ rivos, qui ex montium fimbriis continuò scaturiunt, tota planities quatuor præcipuis amnibus rigatur, *Astura*, *Nymphæo*, *Ufente*, *Amaseno*. *Astura* ex *Coranis montibus* emergens, *Pometiamque* lambens, tandem inter *Circejum promontorium* & *Antium* mari sese insinuat. *Nymphæus* ex *Norbæ montibus* & *lacu Nymphæo*, ad quorum radices situs est, per *Pometinum agrum* medium cursum urgens, tandem inter *Asturam* & *Circejum promontorium* mari illabitur; *Ufens* ex *Setinis montibus* originem nactus, atque post duodecim millium passuum decursum *Amaseno* ex *Privernate agro* oriente auctus, juxta *Anxur* sive *Terracinam* in mare; uti & hodiè, egerebatur. Tantæ autem *Halicarnassæus* & *Tacitus* eum referunt fertilitatis fuisse, ut *Lacedemonii* ob *Lycurgi* asperiores leges alias colonias quæsituri, dum hujus littora prætervecti, ac maris nausea fracti exscenderent, hunc ob bonitatem, delitias, atque uberem rerum proventum veluti divinitùs sibi concessum locum præ omnibus aliis inhabitandum elegerint, quem & *Feroniam* à rerum quas producebat copia nuncupabant; Undè & postmodum *Junonis Feroniæ* nomen manserit. Nam ut Deorum eos illuc conducentium muneri quovis modo responderent, templum, cujus haud obscura vestigia tribus â *Terracina* passuum millibus dissita conspiciuntur, in honorem

Margin notes: Pometia. — Pomptinorum Oppidorum interitus. — Duo Lacus agri Pomptini. — 4 Pomptini amnes. — Lacedæmoniorum hic sedes. — Juno Feronia.

norem *Iunonis*, quæ *Iovis* imberbis tunc tempore *Anxure* culti soror habebatur, in sylva quadam, teste *Cornelio Tacito* extruxisse feruntur. Quod posteà ab *Hannibale* in *Africam* redeunte spoliatum vastatamque Silius Italicus lib. 13 his verbis describit:

Optato lætus abitu jubet, itur in agros,
Dives ubi ante omnis colitur Feronia *luco*,
Et sacer humectat fluvialia rura Capenas.
Fama est, intactas longævi ab origine Fauni
Crevisse in medium, congestis undique donis
Immensum per tempus opes, lustrisque relictum
Innumeris aurum solo servante pavore.
Hæc avidas mentes, & barbara corda rapina
Polluit, atque armis contempta pectora divûm.

Atque hæc est brevis veteris Regionis situs descriptio.

Hodiè eosdem prorsus fluvios, eosdẽ lacus, easdem urbes retinet, præter mediterraneas nonnullas maritimas, temporum injuria destructas. Verum cum in sequentibus de hisce fusius simus tractaturi, relictis ambagibus recto tramite propositam nobis materiam prosequamur.

CAPUT II.

Exsiccationem Paludum Pontinarum *nullis non sæculis tentatam & absolutam.*

23 Oppida in Agro Pontino *inundatione deleta.*

Ertè priscis temporibus fortè *Aboriginum*, totum hunc tractum fuisse habitatione frequentissimum, id est, 23 oppidis cultum, *Mutianus* ter Consul, *Plinio* teste, tradit; nescio tamen quo fato factum sit, ut repentina validæ inundationis illuvies & campos & memoratas urbes ita deleverit, ut nè vestigia quidem suæ vetustatis reliquerint, ut proindè tam memorabilem eventum non sine ratione inter prisci temporis prodigia adnumerarit Plinius Lib. 3, c. 5, his verbis: Circeji *quondam* insula *immenso quodam mari circundata, ut creditur ab* Homero, *at nunc planitie; mirum est, quod de hac re tradere hominum notitiæ possumus.* Theophrastus Circejorum Insulæ *mensuram ponit stadia* 80, *in eo volumine, quod scripsit* Nicodoro Atheniensium *magistratur, qui fuit Vrbis nostræ quadringentesimo sexagesimo anno. Post eum annum accessit* Italiæ *aliud miraculum à* Circejis. palus Pomptina *est, quem locum 23 Vrbium fuisse* Mutianus *ter Consul prodidit.* Ex quibus verbis luculenter patet, *Mutianum* ter Consulem ex antiqua traditione tenuisse, hunc *Pometinum campum*, antequam paludibus vastaretur, 23 Urbibus fuisse habitatum. Atque hoc est illud aliud *Italiæ* miraculum, quod *Plinius* describit, nempè Regionem floridam & feracem, urbibus derepentè submersis nullo earundem relicto vestigio, in paludosam planitiem evasisse. Quod nemini mirum videri debet, qui terræ motuum vim atque sævitiem, tum in urbibus subvertendis, tum in paludibus efformandis, norit; & exempla terræ motuum, qui hoc nostro ævo in diversis orbis terræ partibus vix posteris credibilia contigerunt, satis demonstrant. Quo tamen tempore istiusmodi prodigium contigerit, conjecturare difficile est. *Plinius* anno ab Urbe condita 460 id factum videtur innuere: Sed id nulla ratione dici posse, hinc concluditur: quod *Mutianus* circa idem ferè tempus Consulatum gerens, quo totam regionẽ jam paludes invaserant, non nisi ex prædecessorum traditione dictarum 23 Urbium meminerit: Imò Curio-

Circeji Insula.

Terræ motuum in subvertendis urbibus effectus.

Quo tempore inundatio memorabilis contigerit.

curiosos istorum temporum scriptores tantum latuisse miraculum haud verisimile est. Dicendum itaque multo ante tempore sive terræ motibus, sive tempestatum diluviis tam celebrem inundationem contigisse; urbibusque destructis aut absorptis campos cultura & feracitate insignes stagnantium aquarum jugum subire coactos fuisse. Manserunt itaque paludes immemorabili tempore usque ad *Appium* illum *Claudium*, qui anno Urbis 442 *M. Valerio Maximo*, & P. *Decio Mure* Consulibus ante *Christum* 311 anno, Censor cum C. P*lautio* creatus, facto omnibus sæculis memorando, primus per dictas paludes viam tentavit; quam & teste T*ito Livio l.* 19 felici ausu confectam aggere paludibus injecto, silice stravit, & à nomine proprio *Viam Appiam*, uti & Urbem à se conditam *Forum Appii* appellari voluit. Forsan *Mutiani* relatione de prisca loci constitutione facta, ad id audendum incitatus.

Sub Claud. Appio *prima exsiccatio.*

Via Appia.

Modus exsiccationis.

Hoc autem ingenio rem adortus est: ingenti aggere per palarem substructionem, cespitibus, virgultis, sarmentis, saxis una eidem ingestis per paludes exaltato ex utraque parte aggeri fossas adjecit, ac sic tandem stagnantium aquarum illuviè intra eas recepta, regionem non cultui tantum, sed & ultro citroque commigrantium usui oportunam reddidit. Verum civilibus bellis, in vicinis Urbis locis inundantibus, paludes ruptis hostili vi aggeribus restagnare cœperunt, usque ad *Cornelii Cethegi* consulatum, qui annus ante *Christum* 152 fuit: hic novo ausu refectis aggeribus, fossisque antiquis quà instauratis, quà novis hinc indè adjectis, stagnantes aquas longè latèque diffusas denuò exsiccavit. Ita Epitomator Livii 146. Pomptinæ paludes *à* Corn. Cethego *Consule, cui eà provincia evenerat, siccatæ, agerque ex iis factus est.* Sed sicut res terrenæ instabiles & variis casibus obnoxiæ, sic nec hoc opus à *Cethego* peractum diu salvum integrumque permansit. Siquidem ante *Iulii Cæsaris*

Secunda exsiccatio sub Corn. Cethego *Cons.*

& *Augusti* tempora, 90 ferè annis post *Cethegi* peractam operam, novis bellorum tumultibus concussa *Roma*, *via Appia* unà cum aggeribus altera vice devastata, campi novam inundationem passi sunt: donec *Iulius Cæsar*, damno, quod indè Romanæ annonæ impendere poterat, animadverso, paludum exsiccationem tertiò aggressus est. Ita commentatores apud Plutarchum in vita C. Julii Cæsaris: paludes *in* Nomentanis *&* Setinis *derivare molitus est, atque efficere campum, qui multa millia posset capere agricolarum.* Et Suetonius in eodem Julio Cæsare c. 44: *siccare* Pomptinas paludes *destinabat.* Dio. l. 44. de eodem Cæsare: *ut per* Pomptinas paludes *aggerem duceret, aggerem videlicet* viæ Appiæ. Undè Lucanus l. 4:

Via Appia *devastata.*

3ª *exsiccatio sub* Julio Cæsare.

Et qua Pontinas *via dividit uda* paludes.

Cum itaque *via Appia* percommoda esset, & facilem compendiosumque *Roma* Terracinam, & hinc *Brundusium* iter facientibus aditum præberet: mirum non est bellicosorum temporum durante sævitie, hanc viam toties jam aggeribus ruptis sive à *Romanis* ad hostium adventum accessumque impediendum, sive ab ipsis hostibus, ad *Romanorum* se insequentium præscindendum progressum, sive denique ad magnifica eorundem opera funditus evertenda vastatam, planitiemque denique stagnantibus aquis oppletam fuisse. *Iulius* itaque *Cæsar* dum camporum atque *Viæ Appiæ* restitutioni ardentius incumbit, fatis functus gloriosa molimina successori suo *Augusto* in executionem mandanda reliquit: quod & pro magnitudine animi, quà pollebat, pacisque abundantia, quà fruebatur, eximiè sanè præstitit. Nam novis aggeribus extructis, *viam Appiam* restituit, paludes exsiccavit, campos inundatione squalidos ad culturā revocavit. Ita vetus *Commentator ad Sat:* 5 *l.* 1, *Horatii*, quin & ipse Horatius *Augusto* synchronus insigne *Augusti* opus posteritati commendaturus sic lib. de Arte Poëtica cecinit:

Viæ Appiæ *commoditates.*

Sub Julio Cæsare *&* Augusto *tertia exsiccatio.*

Viæ Appiæ *reparatio.*

Debemur

Debemur morti nos, nostraque; sive receptus
Terrâ Neptunus *classes Aquilonibus arcet*
Regis opus; sterilisve diu palus aptaque remis
Vicinas urbes alit, & grave sentit aratrum;
Seu cursum mutavit iniquum frugibus amnis.

Res humanæ omnes caducæ. Quæ vetus commentator his verbis explicat: *modo autem subdit, quod non tantum verba hominum intereant: sed & homines & omnia eorum facta, quod tribus probat exemplis. primum de* Ostiensi portu. *Ostiensis portus.* *Nam apud* Ostiam *civitatem* Augustus *mare irrumpens interclusit, & aggere terræ & lapidibus obstruxit, portumque ibi fecit. Secundum de* Pomptinis paludibus, *quas* Augustus *exsiccavit, & habitabiles reddidit, injecto similiter aggere lapidum & terræ.* *Pomptinarum exsiccatio.* *Tertium de* Tyberi fluvio, *quem* Agrippa *de proprio declinavit alveo, ad eum per quem modo fluit.* *Tyberis declinatio.* Et paulo post: Divus Augustus *duas res divinas fecit, ut* Pomptinam paludem *exsiccaret & in mare meatum habere cogeret, ut arari posset: Deindè* portum Lucrinum *munivit.* *D. Augusti duæ res divinæ.*

Augusti de re publica merita. *Augustus* itaque *via Appia* aggeribus munita foveam longam propè excavavit, ut palustres aquæ in eam derivatæ, atque in mare exoneratæ, & campos culturæ aptos relinquerent, & flumen fieret itinerantium commoditati oportunum. Quæ omnia Strabo *Augusto* coætaneus hisce verbis describit: *propè* Terracinam, *quà* Roma *itur, propè* viam Appiam *fossa longa ducta est, quæ palustribus fluvialibusque impletur aquis: ea noctu maximè navigatur, ut qui navi vesperi intrant, manè egressi* Appia via *pergant, sed & interdiu muli naves loris trahunt.* *Fossa viæ Appiæ.* Fuisse autem hujus fossæ longitudinem 15 milliarium, *id est,* à *Foro Appii* ad *Feroniæ fanum* usque tribus milliaribus *Terracina* dissitum, ex Horatio satyra 5, l. 1, ubi iter suum in has partes describit, patet:

. . . *Quarta vix demum componimur hora.*
Ora manusque tuâ lavimus, Feronia, *lympha.*
Millia tum pransi tria visimus: atque subimus.
Impositum saxis latè candentibus Anxur.

Hisce *Pomptinæ regionis* instauratores integro ferè post sæculo successêre *Nerva Coccejus* & *Trajanus* Imperatores; quorum hic *Viam Appiam* defectuosam, variis ædificiis, pontibusque magnificentissimis, teste Dione l. 68 extructis, quorum vestigia hodie adhuc comperiuntur tum ad ortum, tum ad commodiorem aquarũ derivationem, instauravit: ille milliaribus columnis, seu metis milliariis ad itinerantium commodum, curiositatemque explendam distinxit; quarum quatuor adhuc, dum hanc Regionem lustrarem, integras reperi cum hisce inscriptionibus: *Nerva & Trajanus Imperatores pontifices & milliariis columnis viam Appiam ornant.*

IMPERAT. NERVA	IMPERAT. NERVA	IMPERAT. NERVA	IMPERAT. NERVA
CÆSAR AUGUS.	CÆSAR AUGUS.	CÆSAR AUGUS.	CÆSAR AUGUS.
PONTIFEX	PONTIFEX	PONTIFEX	PONTIFEX
MAXIMVS	MAXIMVS	MAXIMVS	MAXIMVS
TRIBUNITIÆ	TRIBUNITIÆ	TRIBUNITIÆ	TRIBUNITIÆ
POTESTATIS. X.	POTESTATIS. X.	POTESTATIS. X.	POTESTATIS. X.
COS. III.	COS. III.	COS. III.	COS. III.
PATER PATRIÆ	PATER PATRIÆ	PATER PATRIÆ	PATER PATRIÆ
FACIEN. CVRAVIT	FACIEN. CVRAVIT	FACIEN. CVRAVIT	FACIEN. CVRAVIT
XLV	XLIV	XLIII	XLII

Quod pulcherrimum sanè inventum fuit & curiositate plenum, cum quantum quis itineris *Româ* confecisset, in columnis hisce veluti lapideis quibusdam tabulis ob oculos positum perlegeret. Duravit itaque cultus tum *Camporum Pomptinorum*, tum *Viæ Appiæ*; quod aquarum inundantium veluti retinaculum quoddam erat usque ad *Barbarorum* irruptionem, qui susque deque

deque vertentes omnia, uti Romanum imperium, ita omnia quoque magnifica veterum monumenta, & cumprimis *Viam Appiam* fœdè vastarunt; undè aquis pristinas stationes repetentibus, campi denuò aquarum jugum subeuntes oppressi manserunt usque ad *Theodoricum Gothorum* in *Italia* Regem. Hic à *Decio Patricio* de damno à paludibus *Pomptinæ regioni* illato instructus, animum ad eas exsiccandas adjecit. Operis executor fuit ipse *Decius Patricius*; cujus præstitam operam pulchrè sanè describit Cassiodorus lib. 2. Ep[la] 32. ut sequitur:

Quarta Exsiccatio sub Theodorico *Rege* Gothorū.

Senatui Vrbis Romæ Theodoricus Rex.

Decii circa exsiccationem præclara molimina.

Vir magnificus atque Patricius Decius *glorioso circa Rempublicam amore devinctus, ultro postulavit voto mirabili, quod vix potuisset sub consilio nostræ pietatis imponi; paludem* Decennovii *in hostis modum vicina devastantem, fovearum ore patefacto promisit absorbere illam famosam sæculi vastitatem; quam sub diuturnitate licentiæ quondam mare paludestre possedit, cultisque locis inimicum superaffundens unda diluvium, terrenam gratiam sylvestri pariter horrore confudit, nil utile nutriens sub liquore spoliatum fructibus est solum, postquam obnoxium cœpit esse paludibus. Ideò miramur priscæ confidentiæ Virum; ut quod diu virtus publica refugit, manus privata susceperit. Hunc ergò audacem laborem aggressurum se laudabili perfectione pollicitus est; ut pereunte damnoso gurgite, quæ fuerant amissa, ulterius non perirent; undè nostras super hac parte fertilitatis postulat jussiones, nè sine authoritate publica subeat opus eximium, quod erit cunctis viantibus profuturum. Sed vos Patres conscripti præsentibus decretis adnuimus, ut ad dicta loca* Decennovii *duos ex vestro Corpore dirigatis, quibus arbitrantibus; quantum spatii restagnantis incursibus paludestris illuvies occupaverit, fixis terminis adnotetur; ut quum ad perfectionem promissum pervenerit, liberatori suo reddita terra proficiat, nec quisquam indè aliquid præsumat attingere; quod tam diu invadentibus aquis non potuit vindicari:* Et Ep[la] 33. In hunc finem memorato Decio scribit, his verbis:

. . . *Decio* Viro illustri *Patritio* *Theodoricus* Rex.

Privilegia concessa Decio *ob exsiccatas paludes.*

Vobis itaque desideria justa petentibus, præsenti autoritate Concedimus, ut stagnis Decennovii *paludibusque siccatis, sine fisco possideas in solum rura revocata; nec ullam metuas libertatis rebus exhibere culturam, quas sub generalitatis testimonio absolvimus. Hinc etiam ad Amplissimum senatum præcepta transmisimus, ut definito nunc spatio ad tuum pulchre transeat dominium, quod est à fœdis gurgitibus vindicatum; æquum est enim, ut unicuique suus proficiat labor.* Ex quibus patet ob præstitam tam insignem in Remp. operam, *Decium* à *Theodorico* Rege, uti tantorum Autorem bonorum, ita & totius agri ad culturam revocati dominum ac possessorem fuisse constitutum. Exstat hujus rei adhuc *Terracinæ* memoria, in columna quadam ad posteritatis commendationem inscriptio, quam & hic apponendam duximus.

DN. GLORIOSISS. ATQUE INCLYTUS REX THEODORICUS VICTOR. AC. TRIVMF. SEMPER AVG. BONO REIP: NATVS. CVSTOS LIBERTATIS. ET. PROPAGATOR ROMANI. NOMINIS. DOMITOR GENTIVM. DECENNOVII, VIÆ APPIÆ, ID EST, A TRIP. VSQVE TERRACINAM. ITER, ET LOCA, QVÆ CONFLVENTIBVS AB VTRAQVE PARTE PALVDIB. PER OMNES RETRO PRINCIPVM INVNDAVERANT. VSVI. PVBLICO, ET SECVRITATI VIANTIVM, ADMIRANDA PROPITIO DEO FELICITATE RESTITVIT. OPERI, NAVITER INSVDANTE, ATQVE CLEMENTISS. PRINCIPIS FELICITER. DESERVIENTE PRÆCONIIS EX PROSAPIA DECIORVM. CÆC MAV. BASILIO. VC. ET. INL. EXPF. VRB. EXPP. EX CONS. ORD. PATR. QVI AD PERPETVANDAM TANTAM DOMINI GLORIAM. PER PLVRIMOS. QVI ANTE NON ERANT. ALBEOS DEDVCTA IN MARE AQVA . . . .

Decennovium quid, & unde dicatur?

Per Decennovium hic nihil aliud intelligitur, nisi *Vfens fluvius*, qui *Decennovius* teste *Procopio Lib. 3 rerum Gothicarum* dictus fuit, quod 19 millia pass. delapsus juxta *Terracinam* tandem in mare effundatur. Termini exsiccationis aquarum fuerunt *Terracina*, & *Tres pontes* à *Trajano* Imperatore olim magnificè in *via Appia* extructi. *Tripontij descriptio.* Erat autem *Tripontium* locus proximus *Foro Appii*, ita ut non desint, qui *Tripontium* cum *tribus tabernis* confundant, videlicet oppido, quod hodiè *Cisterna* dicitur, corrupto, uti omnia alia, vocabulo, quasi diceres *Tristaberna*; quicquid sit, non longè indè abfuisse rudera satis declarant. Prætereà docet inscriptio; *Cæcil. Decium*, plurimis ex utraque *viæ Appiæ* parte alveis fossisque excavatis, in iis stagnantem aquam in mare tandem deduxisse; aquarum jurisdictione hac sorte distributa, ut ex finistima *viæ Appiæ* parte, alvei paludes exceptas propè *Circejum montem*, in loco ubi *Nymphæus fluvius*, in mare se exonerat, deponerent. In citima verò *viæ Appiæ* parte *Decennovii* sive *Vfentis* stagnantes aquæ per alias fossas propè *Terracinam* in mare deductæ, ibidem egererentur.

Modus derivationis aquarum stagnantium.

Fuit autem hæc quarta paludum *Pomptinarum* exsiccatio sub *Theodorico* Rege per *Cæcil. Decium Patricium* quadringentis ferè annis post *Trajanum* peracta.

Porrò domitis tandem expulsisque *Româ Gothis*, cum Imperatores partim *Constantinopoli*, partim in Occidente vagas & instabiles sedes sortirentur, atque adeò *Roma* Præfectorum & Pontificum curæ relinqueretur: atque illi toti in Ecclesia imperioque reformando essent, atque adeò alia ipsis quam culturæ agrorum cura incumberet; mirum non est ruptis vastatisque in tanta confusione temporum aggeribus, campos denuò pristinam illuviem passos fuisse: cum nullam magni momenti fabricam, nisi continuò annuis in hunc finem stipendiis sarta tecta conservetur, diu durare posse, nos tot eximia Thermarum & Aquæductuum, quæ *Romæ* adhuc spectantur, temporum injuria semesa monumenta doceant.

Pristina Pomptinarum eluvio.

Ex Pontificibus itaque primus fuit *Bonifacius* VIII, è familia *Cajetanorum*, qui ut *Sermonetani* ducatus, qui familiæ suæ status erat, paludosis aquis obnoxios campos ad culturam revocaret, palustres aquas partim torrentibus, partim fluminibus in novum alveum derivatis, in flumen Territorii *Setini*, quod hodiè *la Cavata* vocant, exoneravit; & sic status sui agros, à tam diuturna aquarum tyrannide liberatos, in pristinam culturæ libertatem, quod intenderat, etsi non sine ingenti *Setinorum* gravamine restituit.

Sub Bonifacio VIII Pont: exsiccatio quinta partialis peracta fuit.

Defuncto *Bonifacio* VIII, *Setini* aquarum detrimento aggravati tàm impigrè causam suam apud Sedem Apostolicam egerunt, ut sequentes Pontifices, *Eugenius IV*, *Callistus III*, *Pius II*, & *Sistus IV*, litem per bullas, quæ in hunc usque diem in *Setiæ* archivio conservantur, expediendam duxerint. Tenor bullarum hic erat, ut ad utrique confinium populorum parti satisfaciendum novum flumen fieret, veluti territoriorum, tàm *Sermonetæ* quàm *Setiæ* communis terminus; ac prætereà utriusque dicti territorii palustrem humorem, in veterem illum *Nymphæi fluminis* alveum, quem hodiè *Rio del Rè Martino* vocant, exoneraret. Verùm intereà, compositis inter dicta territoria litibus, & pace stabilita, Ostium dicti fluminis obstructum, *Setinis* præter propriam industriam nullam aliam ab importuno inundationis hospite se eximendi spem reliquit. Quarè consilio inito mox publicis expensis diversas fossas fieri debere decreverunt, ut aquis, quas in sui territorii campos *Bonifacius VIII* derivarat, exoneratis, se contra damnosam inundationem hoc oportuno remedio tutarentur. Et certè res ad votum accidit: siquidem haud exiguum palustrium aquarum spatium ab aquis vindicatum, ad cultum

Setini sextam exsiccationem moliuntur.

tum: ſummo ſanè *Setinorum* emolumento revocatum fuit, & haud dubiè totum negotium ad exitum perduxiſſent, niſi diſſidia & diſcordia, tum *Setinorum* inter ſe, tum cum vicinis principibus denuò exorta totum interturbaſſent; atque adeò concordia res parvas creſcere, diſcordia magnas perdi, iis optimo jure applicari potuerit. Nam qui ex Bonificatoribus, ut vocant, in ſicco campos jam ſuos collocarant, ulteriorem paludum exſiccationem tanquam ſummo ſibi in lucro acquirendo præjudicio futuram, aliiſque neſcio quibus frivolis prætextibus omnibus modis impedire conati ſunt. Piſcatores quoque non camporum ſed lacuum deſiderio perciti nullum non lapidem moverunt, ut tam laudabile inſtitutum irritum redderent; hoc unicum timentes, nè ſi paludes in campos reducerentur, omni lucro ſeſe intra breve tempus, ex annua piſcium captura comparato exutos viderent, unde ruptis malignè aggeribus, qui in ſicco jam ſtabant, campos nova repleverunt inundationis illuvie, impigrè eos ad hoc non tantum ſollicitantibus, ſed & pecunia veluti perverſæ machinationis præmio propoſita corrumpentibus adverſæ partis æmulis, ita ut *Setinis* turrim eo in loco, ubi *Cavata & Cavatella*, principes fluvii, proximè junguntur, & in quo maximum aggeribus periculum immineret contra violentam invaſionem & hoſtiles machinationes extruere opus fuerit; quæ & in hunc diem ſufficienti munita præſidio perſiſtit. Terra itaq; & aqua alterna invaſione de ſtationis poſſeſſione confligentibus, tandem *Sixtus V*, ſapientiſſimus Pontifex mundo exortus, pro ingenti & prorſus heroica animi ſui magnitudine, poſt innumera quà ſacra quà profana, quibus *Romam* exornavit monumenta ad *paludum* quoque *Pomptinarum* exſiccationem jam multis ante ſeculis à diverſis peractam animum quoque ſuum, circa ea tantum, quæ natura vel ars negaſſet, & humana potentia vix fieri crederentur,

Diſcordia præclarorum molíminum turbatrix.

Invidiæ conatus.

Sub Sixto *V exſiccatio ſeptima.*

occupatum adjecit, & ut negotium ardentius in executionem mitteretur, ipſe in propria perſona exſiccanda loca, ad opus præſentia ſua urgendum, adeunda duxit. Et poſt maturam ſingulorum conſiderationem, informationemque de ſingulis acceptam, negotium felici ſuo & prorſus divino conſilio auſpicatus, foſſam novam, quæ & in hunc diem ab ejus nomine, *il fiume de Siſto*, id eſt, *flumen Sixtinum* dicitur, fieri præcepit. Sed uti rerum humanarum incertus exitus, ſic & morte præventus Pontifex, uti foſſam jam ferè ad mare deductam ad optatum finem deducere non licuit; ſic præcelſa in magnifico pectore concepta molimina ſucceſſoribus in executionem mandanda reliquit. Quod tamen opus, ſi vita ſuperfuiſſet, tam excelſus animus, quantum ex ingenioſa negotii diſpoſitione mihi concipere licuit, haud dubiè vel ad veterum, ſi ità loqui liceat, invidiam præſtitiſſet. Tandem ſub *Vrbano VIII* fama loci & lucri ſpe allecti *Batavi* operam ſuam in paludibus ſiccandis obtulerunt. Et ſanè ob ſummam, quam hujuſmodi in rebus habent experientiam, negotium facilè confeciſſent, ſi Pontifex propoſitis ab iis conditionibus ſubſcribere & voluiſſet & potuiſſet. Vltimus tandem hiſce acceſſit Nobilis & Illuſtris Dñus *Henricus Pellens Belga*: hic ingenti lucri, quod ex hujuſmodi *Paludū* exſiccatione obtineri poſſet, ſpe allectus animatuſque, negotium jam penè deſperatum ad incudem reducens, ſuam in exſiccandis paludibus bonificandiſque operam ſcripto exhibuit cameræ Apoſtolicæ, quæ de modo ac ratione procedendi, item de emolumento inde Cameræ reſultante cæteriſque ſcripto datis conditionibus probe inſtructa, votis ejus tandem annuens concepta molimina authentico privilegio confirmavit. Quo obtento mox cum Nergotiatoribus *Belgis Bataviſque* ſocietate inita, unanimi omnium contributione opus inchoavit; & jam omnibus rebus ad opus proſequendum neceſſariis, non

Mors præclarè cœpta interrumpit.

Batavorum *in ſiccandis paludibus rejecta opera.*

exiguis sumptibus comparatis, dum ex *Belgio* operas hoc in genere laborum probè exercitatos exspectat. Ecce uti incerta est hominum dispositio, ita quoque morbo, quem ex paludosi aëris inclementia & malignitate contraxerat, extinctus, negotium magnæ molis, immatura morte irritum evanidumque reliquit. Mansit itaque totum negotium in hæc usque tempora suspensum: Quamvis interea non defuerint, qui inita sotietate in hunc usque diem bonificationem, ut vocant, non sine utilitate & emolumento promoveant. Verùm uti difficile est, res arduas à privatis sine capite feliciter & cum sperato fructu peragere, sic quoque bonificatoribus modernis diffidentia & invidia dissidentibus, & de meliori portione concertantibus, negotium quoque suam patitur remoram. Accedit hisce jam toties cantata de possibilitate rei contentio, quâ nonnulli institutum veluti desperatum non tantum malignè sugillare, sed & alios à societate cum bonificatoribus ineunda, omnibus modis avertere conantur. Undè complures, quorum interest jam, ab anno ferè me continuis sollicitant precibus, ut quid in negotio tàm ambiguo factu optimum videatur, dispicerem. Victus tandem assidua imò armata deprecatione, manus dedi; nè verò in tanti momenti negotio præceps judicium darem, ipse omnia prius propriis oculis exploranda duxi. Anno itaque 1650 quintâ Novembris, sepositis aliquantis, per severioribus musis, *Setiam* me contuli, omnem *paludum* rationem excepi, *Vfentem* ligno divagatus, littorum, fluminis, fossarum & paludosi campi conditionem summo studio consideravi. *Viæ Appiæ* situm & dispositionem curiosè rimatus sum, & quid tandem observarim, quamque in siccandis paludibus rationem tenendam, & num successum speratum sortiri possit cœptum negotium, pro ea affectus, quâ in publicum bonum feror, pronitate, sequenti discursu declarandum constitui.

A privatis bonificantibus octava exsiccatio tentatur.

Discordia & invidia turbatrix omnium.

Autoris consilium & sententia petitur.

Auctoris in loci natura indaganda industria.

CAPUT III,

Vtrum Paludes Pontinæ *hodiè siccari queant, & ad culturam pristinam revocari.*

IIs in rebus, quæ magnam & insuperabilem difficultatem adjunctam habere videntur, quæri ante omnia solet, sitne res factu possibilis, an non? si posterius, omnem continuò quæstionem cessare necesse est: imò stolidus omnium opinione foret, qui in re, in humanam potentiam non cadente, propositū suum ulterius prosequeretur. Si prius, Certum est, modum & rationem inveniri posse, quâ in effectum deduci possit propositæ quæstionis institutum. Cum itaque haud absimilis nobis hoc loco quæstio agitanda sit, primò videndū est, utrum locus culturæ recipiendæ aptus sit, utrū non, de quo tres sunt sententiæ. Nonnulli omnem prorsus spem adimunt in instituti prosecutione ad finem perducenda: Quidam contrà experientiâ, rem non factu tantum possibilem, sed & fieri continuò, & factum esse, variis exemplis demonstrant. Sunt denique, qui rem quidem non omninò factu impossibilem, sed ob summas & inextricabiles difficultates expensasque, tùm in eodem conservando faciendas, non nisi ægrè in effectum deduci posse asserant. singulorum hoc loco sententias & rationes allegabimus, ut quod factu optimum videatur, tandem discerni possit. Qui negotium fieri nulla ratione posse existimant: has assignant rationes. Prima est, quod cùm mare multò terra campestri altius sit, consequenter necessariam maris regurgitationem evitare non possit. Altera ratio est, quod campi occultis scaturiginibus obnoxii sint,

Variæ sententiæ de possibilitate exsiccationis paludum.

Rationes Negantium possibilitatem.

ſint, contra quas nullum ſuperſit humanæ potentiæ remedium, cum dictæ ſcaturigines perpetuæ ſint, ac à natura dictis in locis ſuam obtinuerint per ſubterraneos meatus exonerationem. Tertia eſt, vicinorum montium aquis prægnantium perpetui & continuati rivi, quibus coërcendis nulli quantumvis alti fluminum aggeres ſufficiant.

Afferentium poſſibilitatem rationes. His alii contrarias opponunt rationes, quarum hanc præcipuam ſub irrefragabilis argumenti forma convincere putant: Quod nullis non ſæculis factum eſſe reperitur, id ipſum & hodierna die fieri poſſe nemo jure negare poteſt; ſed omnibus retrò ſæculis, nullo non tempore hanc *paludum* exiccationem peractam, campoſque culturæ in ſummum non *Romanæ* tantum *Urbis*, ſed & totius *Latii* vicinarumque partium emolumentum habiles redditos, hiſtoriæ docent: ac conſequenter, quod ſæpius factum eſt, id hodierna die fieri quoque poſſe, nemo prudens negaverit; niſi quis naturam rerum hodiè immutatam velit. *Rationes Adſerentium difficultatem.* Alii denique non quidem impoſſibilitatem, ſed difficultatem rei hiſce rationibus exponunt; quarum hanc maximè nervoſam putant, quod poſt tot exſiccationes nullis non temporibus peractas, aqua tamen ſemper priſtinam ſtationem repetierit, manifeſtum indicium, inundationis proſcriptionem ſperari non poſſe, aquis ſemper ſive per occultos meatus ventorum marinorum impulſu regurgitantibus, ſive terra ex ſeipſa humidum attractu quodā ſympathico parturiente. Atque hæ ſunt potiſſimum rationes, quibus in utramque partem hujus controverſiæ arbitri decertant. Quarè quid nobis, qui omnia prius ſummo ſtudio luſtravimus, circa agitatam quæſtionem videatur, paucis æquo Lectori aperio.

Sententia Auctoris. Certum & indubitatum eſt apud omnes rerum phyſicarum peritos, naturam in magnis campeſtrium locorum planitiebus, plerumque lacus quoſdam eo fine ordinaſſe, ut arida circumſita tellus, veluti ex uberibus quibuſdam debitum ſibi nutrimentum attrahens generationi vegetabilium apta redderetur. Atque hi lacus, uti ex vicinis montibus originem ſuam perpetua affluxus continuatione nanciſcuntur, ità fieri quoque non poteſt, ut quod natura perpetuò & providè diſpoſuit, humani ingenii artiſque induſtria quacunque ratione immutetur. Tales ſunt in *agro Pomptino* lacunæ, quæ originem præbent fluviis, *Ufenti*, *Amaſeno*, *Nymphæo*, cœteriſque, quas inter & lacus vulgò dictus *il lago di Fogliano* adnumerari poteſt. De his certum eſt, uti benè primæ claſſis arbitri adſtruunt, nullam quæſtionem moveri poſſe, cum iſtiuſmodi audere, ſit ipſi naturæ reluctanti vim inferre. Quæſtio itaque tantùm hoc loco nobis eſt, de paludoſa aquarum illuvie, quæ totum ferè hujus loci ſpacium occupavit ex accidenti ſuperaffuſa: Utrum videlicet proſcriptis aquis ſpes reliqua ſit camporum ad priſtinam culturam revocandorum. Quæ ut tandem decidatur,

Diſcurſus de molimine Pellens. Dico primò cum ſecundæ claſſis arbitris, quod alias perfectè præſtitum fuit, id hoc eodem tempore quoque fieri poſſe, cum natura in nullo ſit mutata: ſed & *Claud. Appium* & *Corn. Cethegum* conſules, uti & *Auguſtum*, & *Theodoricum* Regem, & haſce *paludes* exſiccaſſe & ad culturam reduxiſſe, quod idem poſteris temporibus à diverſis tentatum perfectumque fuiſſe copioſè in præcedentibus oſtendimus: quod itaque alias factum eſt, id hodiè quoque fieri poſſe, ſi legibus naturæ ſtare velimus, concedi debet. Quarè nihil aliud reliquum eſt, niſi ut modos, quos nobis contrariæ opinionis arbitri opponunt, hoc loco diſſolvamus; quo quidem præſtito, ad propoſitum nobis ſcopum nos perventuros nihil dubitamus.

Diluuntur Rationes oppoſitæ. Prima itaque contrariæ partis Ratio hæc eſt. Cum *Campi Pomptini* multò mari depreſſiores ſint, eæ ut exſiccentur, fieri non poſſe videtur; cum mare

utpote terra hac altius ad hasce lacunas opplendas naturali quodam impetu & pronitate feratur. Sed hanc rationem nihil soliditatis habere indè convincitur; si enim mare hoc terreno altius esset, flumina nunquam exitum suum invenire possent, imò necessariò contingeret aquas fluminum mari veluti vallo quodam & aggere circundatas necessariò in se ipsas refluxuras: ac proinde futurum fuisset, ut universa hæc planities, ob coacervatarum continuò fluentium aquarum augmentum, jam dudum & à principio in mare evasisset; cum ea natura sit humoris, ut quiescere non posse videatur, donec humilioribus locis repletis superficiem maris adæquet. Hoc autem in hisce campis minimè fieri experientia docet ex decursu fluminum, quorum quatuor, postquam longis ambagibus agros irrigarunt, omnes tandem in mare se exonerant: in mare autē non se exonerarent, si terrestribus partibus id altius foret, nisi quis dicat dicta flumina ascensu quodam violento & contra naturam mare petere, quod ignari, nè dicam stolidi hominis foret asserere. Vel igitur terram hanc mari altiorem concedent, vel fateri cogentur illam præternaturalem versus mare ascensionem, vel eorundem in se ipsa refluxionem; quorum illud uti absurdum est, ita hoc perpetuæ experientiæ & sensibus manifestè repugnat. Non ignoro tamen terram subindè, ut in quibusdam *Hollandiæ* locis, mari depressiorem esse: sed novi quoque terram aggerum beneficio ita terra marique munitam vallatamque esse, ut ex nulla parte aquarum injuriis, nisi perfractis aggeribus obnoxia esse possit, quod in omnibus terrenis similis constitutionis portionibus, si dicta ratione muniantur, locique conditio id permittat, fieri posse, non negavero. Ad alteram contrariæ patris rationem quod attinet, campos videlicet occultis subterraneorum meatuum scaturiginibus obnoxios esse, experientiæ pariter reclamat (exceptis tamen iis lacunis nativis, à natura ut supra diximus in bonum camporum ordinatis) datis enim perpetuis hisce subterraneis scaturiginibus, universam hanc planitiem in perpetuum quendam & inexhaustum lacum jam dudum evasisse concedendum esset, quod tamen falsum toties repetitæ exsiccationes satis superque demonstrant. Quod verò alii prætendant expensas nimias in difficili hoc opere faciendas; ij norint quoque emolumentum indè emanans millecuplo majus, ut posteà ostendemus, omnem facilè sumptuum inpensorum æstimationem refusurum.

Mare quandoque terrâ altius.

Refutatur ratio 2da.

Atque hæ sunt Rationes præcipuæ, quas ad impossibilitatem negotii adstruendam adducere solent, quibus quidem eversis, ratum fixumque manet, paludes dictas nullo non tempore & exsiccatas, & hodiè exsiccari posse. Qua verò ratione & modo id commodè institui possit, tunc aperiam, ubi prius rationes, ob quas toties dicti campi restagnarint, adduxero.

Rationes, curtoties dicti campi restagnarint.

Ita humanis rebus comparatum est, ut nihil adeò firmum & solidum, nihil adeò cultum diu subsistere possit, nisi providentia & cura hominum continuo id sartum tectum conservare studeat; patet id in fabricis, quæ nisi perpetuò incolantur, aut sæpius à damnis extrinsecis, quibus expositæ sunt, muniantur, sibi ipsis ruinam minantur: patet in campis agrisque, qui nisi summo studio excolantur, mox vepribus, spinis, & tribulis vastati, ac degenere indole in senticeta ac virgulteta sylvescunt: patet in fluminibus, quæ nisi aggeribus extructis coërcita ab ambitiosa herbarum luxurie vindicentur, inundatione facta in squalorem & extremam vastitatem circumjacentes campos deducant. Solent autem quatuor potissimum causæ tantorum damnorum assignari. Quarum prima est, perniciosa pestis contagio, quæ dum integras subindè urbes, domos, familias grassando depopuletur; mirum non est, deficientibus hominibus & ipsas urbes, domus,

Humana omnia caduca.

4 Causæ desolationis. Ima Pestis.

domus, familias, campos auxilio necessario destitutos unà mox deficere, & in vastitatem redigi. Altera ratio bellorum sævities est; quâ præter vastitatem, quam inimica potestas infert, homines vel extincti, vel ad incitas redacti tum malorum impendentium motu, tùm paupertatis & inopiæ rerum omnium necessitate alio transmigrare coguntur; sic fit ut desertæ urbes, exustæ habitationes, campi destructi necessarium interitum subeant, non existentibus, qui tot tantisque malis oportuno remedio manus admoveant.

2a, Bella.

3a, Discordiæ & invidia incolarum & accolarum.

Tertiâ Ratio sunt partim confinium populorum dissidia; qui fraude, malitiâ & invidia agitati, nihil non agunt, nisi ut unus alterius emolumenta per malignas machinationes quibuscunque possit modis destruat: partim ipsarum urbium intestina bella & discordiæ civiles, quibus fit, ut spretis consiliis in publicum bonum directis, omnia tandem in confusionem & ultimam ruinam deducantur.

4a. Natura ipsa mutabilitati obnoxia.

Quarta ratio est vel ipsa natura, vel casus fortuitus; natura vastitatem inducit per imbrium pluviarumque continuarum diuturnitatem, qua ruptis aggeribus inundantia flumina campos inevitabili necessitate infestant; mare quoque ventorum impetu sollicitatum constitutos sibi terminos prætergressum, suam in terrestres planities, quâ data porta, illuviem diffundit. Quibus quidem incommodis nemo facilè occurrerit, nisi Princeps quispiam supremus; qui viribus & potentia armatus bella cohibeat, arcibusque & fortalitiis, iis in locis, in quibus aditûs hostilis cum primis periculum imminet, extructis, hoc pacto hostiles conatus retundat: præterea contagionis causas & pericula summa sollicitudine removeat: periculosa tum partium adversarum, tum intestina subditorum dissidia rigorosis legibus compescat; & si quandoque deliquerint, aut legibus statutisque contravenerint, severè puniat; contra naturæ quoque injurias arte se munit, aggeribus ad maris fluminumque rabiem compescendam extructis. Quibus quidem summo studio & vigilantia peractis, non est dubium, quin intentum negotium cum sperato fructu & emolumento, non tantum in effectum deduci, sed & deductum perpetuò conservari possit.

His ce incommodis universalibus non nisi magna Principis potentia ac industria poterit obviare.

Casus mirabilis.

Dixi subindè fortuito casu ingentia damna hujusmodi campos incurrere. Hujus nobis exemplum præbuit possessio Cardinalis *Pepoli.* hic post paludes dominio suo subjectas, cum ad culturam magni proventus revocasset, locusque ulterius colendus arboribus, virgultis, arundinetis in magnam vastitatè degenerasset, remedium quæsiturus ignem materiæ combustibili submovit, quo quidem emolumentum intendens, irreparabile damnum invenit. Nam ignis voracitate quadam instabili ipsas subterraneas arborum radices invadens, dum per intimas truncorum fibras serpit, mirandum præbuit haud exiguo tempore occulti incendii spectaculum: horridum erat spectare arbores prægrandes inferius semiustas, superius viriditate luxuriantes, tandem consumptis igne radicibus unam super alteram cadere: vidisses aquam cum igne veluti amicitia contracta in communem perniciem conspirasse. Quo quidem factum est, ut terra exesa excavataque tam notabile depressionis suæ damnum acceperit, ut cum ingenti jactura in hunc usque diem usui esse non potuerit: aqua enim sive pluviarum, sive torrentium aliundè traductorum vi, semiustæ telluris se inferens cavitatibus, atque ibidem stabulata, agrum squallidum & omnibus remediis destitutum reliquit. Visis itaque causis & rationibus cur *Campi Pomptini* ad culturam reducti, semper tamen redundaverint, modò nobis tractandum restat, quibus modis, quâ ingenii industriâ non tantum siccari, sed & siccati in perpetua culturæ felicitate conservari possint.

Laudabilis conatus successu carens.

CAPUT

CAPUT IV,

De modo, ratione, viribus atque industriis, quibus Pomptinæ Paludes *ad perpetuam culturam reduci queant.*

Experientia rerum Magistra.

Magnum in arduis rebus expediendis subsidium rerum experientia est. Qui non vidit admiranda *Batavorum* non dicam in paludibus, sed vel in ipsius Oceani finibus exsiccandis feliciter peracta molimina, in animum quoque inducere non poterit fieri posse, ut quis *Pomptinarum paludum* negotium tam arduum & tot difficultatibus intricatum ad umbilicum perducat. Testantur hæc campi juxta *Claremontium* in *Alvernia Franciæ*, & *Insulæ Arelatensis*, quæ vulgò *Comargo* dicitur, longè lateque cum maximo incolarum detrimento stagnantes; qui superioribus annis, ingeniosorum hominum industria ad culturam revocati, dictis regionibus non ingens tantum emolumentum, sed & aëris bonitatem maximo indigenarum commodo, quod unicè desiderabatur, contulerunt. Mechanicam sanè hodierna die innumerabili inventionum varietate tripudiantem, ad eum excellentiæ gradum evectam videmus, ut nihil ei in ausibus etiam omnium opinione temerariijs denegatum videatur: hæc legem ponit aquis, fluvios transfert, novos fundat, profundas aquarum vorágines siccat, aquis in mare undè se diffuderant, refusis. Quæ quidem cum notissima sint, iis non immorabimur. Sed hujusmodi celebrium nationum rerum gestarum exemplum secuti, hoc loco de modo & ratione, de instrumentis mechanicis, quibus tandem ad optatum finem in instituto negotio pertingere valeamus, quantum ingenii vires permittent, nobis disceptandum est. Quod ut quàm optimè fiat, ab ovo, ut dici solet, rem ordiamur.

Batavorũ in exsiccandis paludibus industria Mechanica.

Necessaria ad exsiccandas paludes.

1. Sagax Architectus.

Ad negotium itaque ritè expediendum, primò ante omnia opus est Architecto ingenio sagaci & versatili, qui primò naturam locorum probè cognitam habeat, declivitatem locorum exactè explorare noverit, Causam quoque inundationis haud ignoret, ut incommodis indè provenientibus, opportunis remediis occurrere possit. Sit Geometriæ, Arithmeticæ, physicæ, mechanicæ haud imperitus, cui adjungimus sumptuum cum sufficienti operarum auxilio, subsidium necessarium, quibus in tanta machinatione parcere, est opus nunquam ad desideratum finem perducere. His itaque duobus freti, quomodò negotium nobis propositum tandem conficiendum existimemus videamus.

2. Sumptus necessarii.

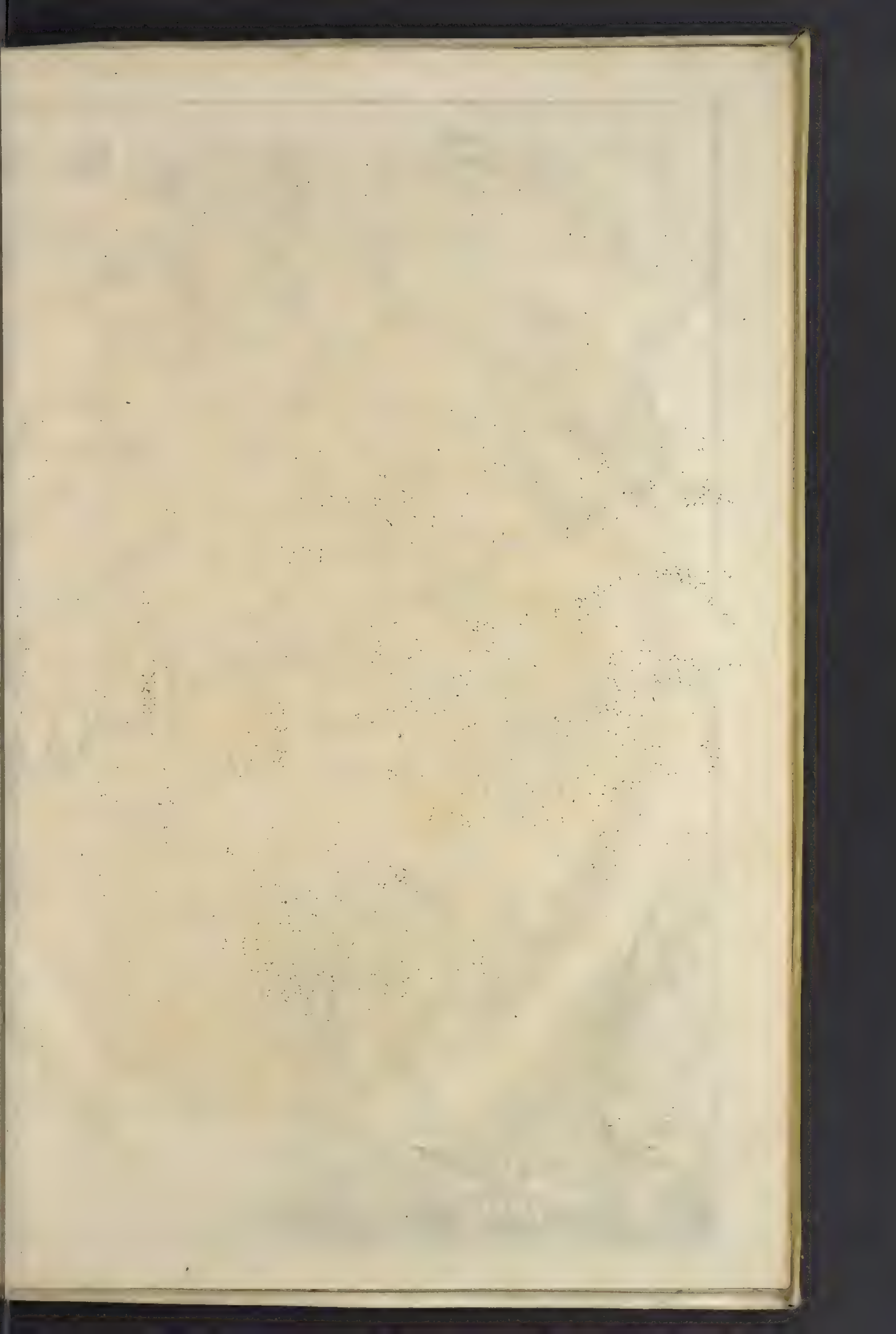
Sunt in tota hæc inundata planitie præter superacitatos fluvios plurimæ fossæ jam ab antiquis in bonificationis finem effectæ; quarum prima & omnium maxima, vulgò *Rio del Rè Martino*, olim *Nymphæus* dicebatur, qui originem suam nactus ex *lacu Nymphæo*, & per sylvosa loca deductus, tandem in *lacum Follianum* exonerabatur. Hodiè magna ex parte ob aquas ejusdem alio derivatas, siccus est, & præter cavitatem alvei satis amplam nihil ferè aquarum continet. Qui quidem si instauraretur, ad omnes paludes in vicinos campos diffusas in se derivandas sufficientissimus foret. Verùm *Sixtus V*, sive sumptibus, sive aliis de causis territus eo relicto, sapientissimo sanè consilio aliam fossam, quam à suo nomine *Sixtinam* appellari voluit, molitus est per medias paludes deductam, quod tamen opus morte præventus ad finem perducere non potuit; hoc tamen si perduxisset; haud dubiè ingentem hoc tempore in camporum cultura effectum vidissemus. Sunt præterea duæ fossæ, verius flumina, quarum prior *Cavata*; altera *Cavatella* vulgò dicitur,

Rivus Nymphæus.

Vulgo de Fogliano.

Fossa Sixtina.

Cavata & Cavatella *Fossæ*.

Septentrio
Meridies
Occidens
Oriens
REGIONIS
VOLSCORUM
EXACTA DESCRIPTIO.
una
Cum Regionibus et Annexis
Auth Ath. Kirch
S J
LATIUM
LATINI
HERNICI
SEDICINI
AVRUN
CI
VOLSCI
Paludes
Pomptinæ
PALUDES POMPTINÆ
MARE
THYRRE
NUM
Alba Longa
Lacus Albanus
Albanum
Aricia
Nemus
Lacus
Cynthianum hodie Genzano
Lanuvium hod Civita della Vigna
Palatium Evandri
Mons sacer
Bovillæ
Corioli
Insula sacra
Ostia
Ficana
Pollusca
Politorius
Sylva Laurentina
Laurentum
Ardea
Lavinium
Campus
Afrodisium Veneri Sacrum
Numicius flu
Cora
Velitræ
Norba hod Norma
Setia Sezza
Fons Ufentis
Privernum
Fossa nova
Nympha
Nymphæus
Tres Tabernæ Cisternæ
Forum Appij
Lago di Fogliano
Castrum Innui Sylvano sacrum
Fortunæ Templ
Caps d'Anzo
Astura fl.
Nymphæus fl.
Ufens flu
Amasenus flu
Anxur Tarratina
Feroniæ Templum
Lucus Feroniæ
Clostra
hic chersonesus olim insula
Ad Turres Albas
Locus Ulyssis
Locus Ulyssis et Circæ memoria Celebris
Circei
Monte Circello
Liris flu.
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
Scala Milliaria

dicitur, quæ ex *Sermonetanis montibus* originem nacta, per paludes tandem partim in *Ufentem* partim in *flumen Sixti* evoluta, aquas circumvicinas cum magno regionis commodo excipiunt, avehuntque.

Ufens flu. *Ufens* verò, vulgò *il Portatore*, originem suam ex *lacu Setino* ducens, omnes in *Terracinensis territorii* effusas paludes, unà cum *Amaseno* ex *Privernensi territorio* proruente, collectas in mare tandem deponit. Reliquæ fossæ sive torrentes in intermediis campis à diversis effecti, quos *Circundarios* vocant, cum recensitis ferè semper communicant, adeò quidem, ut præter dicta flumina sive fossas, novas fieri superfluum judicem. si enim dicta flumina mediis congruis purgarentur, facilè omnem palustrium aquarum molem in se derivatam abducere possent, & intentæ negotiationis finem imponere. Hoc pacto *flumen Sixti*, unà cum fossis participantibus in mare deductum, facilè aquas in *territorio Setino* diffusas secum abduceret. *Ufens* verò cum *Amaseno*, *territorio Terracinensi* dominantes aquas intra alveum suum conditas, atque in mare depositas devehens, hoc pacto terram à tyrannide liberaret, partitisque juribus totam planitiem pristinæ libertati restitueret.

Hollandorum *promissa exsiccatio non acceptata.* *Hollandi* sive *Batavi* sub *Urbano VIII*, non tantum paludum totalem exsiccationem, sed & flumina eo ingenio adaptare spondebant, ut totus tractus manibus ultrò citroque non sine ingenti mercatorum commodo pervius redderetur, sed eo cum onere & conditionibus, quibus cum Pontifex subscribere non posset, negotium meritò intactum mansit, Consilium erat sanè argutissimum ex *Nympheo lacu* flumen novum aperire, illudque conjungere *Ufenti*, ita ut 30 milliarum spatium navibus etiam grandioribus esset pervium, deindè fossas transversas ordinare constituerant, quæ cum exitum in mare haberent, facile omnem campestrium aquarum illuviem secum deducentes, terram culturæ aptam relinquerent. Sed ut dixi negotium ob conditiones, quibus subscribi non potuit, intactum permansit. Quomodò itaque negotium hucusque desperatum tandem ad finem perduci posset, videamus.

Ufentis Fluvii examen. Cum *Ufens fluvius* maximi in hoc negotio momenti & considerationis sit, ab eo ordiemur. Nascitur is, ut sæpius dixi, in radice *montis Setini*, & viam suam carpit per medias paludes, qui auctus juxta *Terracinam Amaseno fluvio*, tandem ibidem in mare devolvitur.

Hic itaque cum paludosis aquis in se sit derivandis aptissimus, nihil aliud requiri videtur, nisi ut fluvius exstirpatis herbarum radicibus, arena limoque quibus scatet purgatus, sufficientem alvei profunditatem obtineat, deindè ut aggeribus utrinque congestis probè muniatur. Aggeri autem materiam ipsa fluminis excrementa, hoc est, egesta materia suppeditabit.

Alvei conficiendi ratio. Limo terraque, uti & radicibus juncorum, arundinumque exstirpatis, uti alveus fluminis continuò evadet profundior, ità & aggeres altiorem quoque obtinebunt consistentiam. Et quoniam materia limi & arenæ egesta flaccidior est, quàm ut se sola sine vinculo consistere possit; hinc arbores, virgulta, senticeta aggeribus implantanda sunt, fietque ut mutuò radicum amplexu terrestris materia aggerque constrictus cum tempore non perpetuam tantum durationem, sed & utilitatem cum amœnitate & itinerantium commodo junctam obtineat. *Arbores aptæ ad aggeres construendos.* Experientia autem docet, arbores huic negotio præ cæteris commodiores esse abietes, ulmos, populos, salices, quæ cum se naturali sympathia sustineant, & aquarum appetentiores sint, sic radices quoque radicibus connexæ & multiplici fætura luxuriantes, incredibilem firmitatem aggeribus conciliare solent. Idem dicendum de *flumine Sixti*, quod uti sapientissimo sanè consilio Pontifex eo ductu, quo id hodierna die miramur, consti- Sixti flumen *quoque huic negotio aptissimum.*

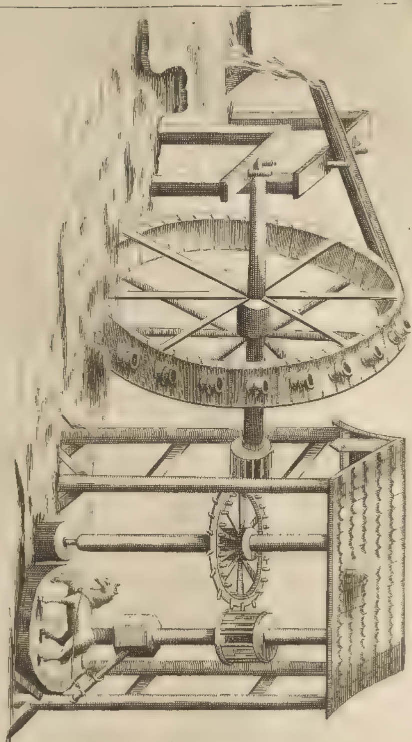
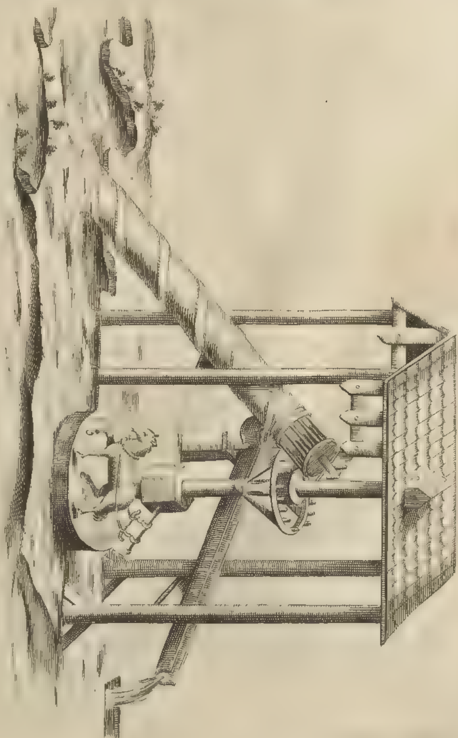
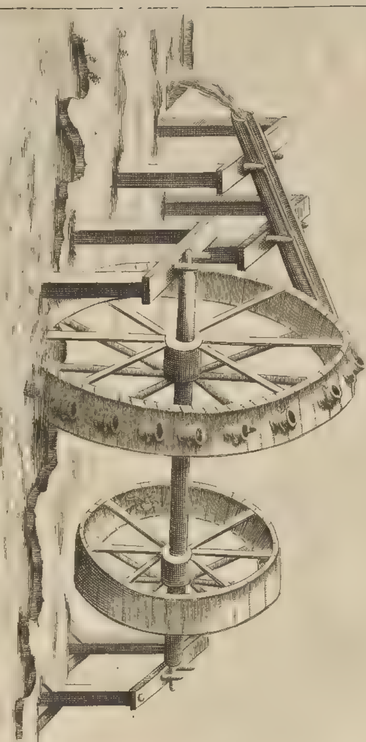
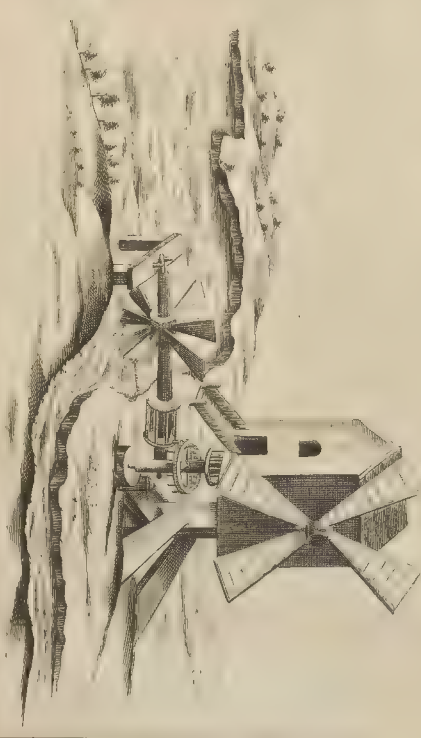
constituit, ita quoque non mutandum, sed aggeribus uti *Vfentem* probè muniendum existimem. Quoniam verò subindè flumina in tantum intumescunt, ut aggeres ipsos transcendentia inundatione sua notabile agris damnum inferant. Contra hanc primò hoc remedium esse posset, si juxta aggeres utrinque congestos, novæ fossæ laterales veluti exundantium aquarum quædam receptacula efficerentur: quemadmodum supra juxta *viam Appiam Augustum* confecisse ostendimus, eodemque quo hæc scribimus tempore juxta *fossam Sixti*, à privatis bonificatoribus in praxin redigitur. Quod itaque de hisce duobus fluminibus præscripsimus, id in reliquis quoque fluminibus, quæ *Cavata* & *Cavatella* vocant, observandum est. Præterea transversæ fossæ utrinque dictis fluminibus communicantes hoc ingenio confici debent. Exploretur primò, quonam in camporum tractu maxima stabuletur aquarum illuvies, quâ inventa, utrinque fossæ fiant, præcipuis, ut dixi, fluminibus transversim communicantes; sic fiet, ut aqua inter eas derivata campos molesto hospite liberos relinquat. Quod si stagnantes aquæ profundiores fuerint, quàm ut in dicta flumina per fossas derivari possint; hoc suademus remedium. Fiat molendinum ventosum, *id est*, quod vento incitetur, quo passim in *Belgia* & cœteris *inferioris Germaniæ* partibus utuntur, hoc concinnatum ingeniò. Duplicata Anthlea sive tumba, ut vulgò vocant, instructum sit, quæ in fundo aquæ plantari debet. sic machina ventis, qui in hac aperta camporum planitie continui sunt, uti indesinenti motu agitatur, sic perpetuò quoque anthleam ad evomendas aquas coget. Molendini figuram hic appositam contemplare. Aquæ verò evomitæ, in anales ligneos derivatæ, optatum præstabunt effectum. Si verò plura essent hujusmodi aquarum latibula, plures quoque dictæ machinę ad negotium citius conficiendū ordinari possent. Hoc pacto *Batavi* campos ingentes inundatione squallidos exsiccare solent. Si verò hæc machina majorum expensarum esse videretur, cochleæ aquaticæ à jumentis vel hominibus circumactæ, vel rotæ haustris probè instructæ adhiberi possent; sed molendina commodiora omnium judicio habentur, cum seipsis laborent, neque necessariam alicujus assistentiam requirant, toto illo tempore, quo unus & idem ventus spirat: eo verò mutato, per quempiam in hunc finem deputatum machina vento adaptari debet: undè ea arte construitur, ut unius vectis ope tota machina in quamcunque partem volueris facillimo negotio detorqueatur. Atque hisce artificiis & machinamentis adhibitis, nullum dubium est, quin dicti campi aquis exuti, brevi tempore culturam debitam sint consecuturi; sed unum hoc loco uti maximi in hoc negotio momenti, sic summo quoque studio & diligentia pertractandum est. Suntque fluminum ex ea parte, qua in mare se exonerant, ostia. Hisce enim non probè munitis, oleum & operam non immeritò quispiam in aquis derivandis perdat. Nam si dicta ostia, uti in *Vfentis* ostio comperi, mari recta opponantur, fiet ut ventus marinus ostiis dominans, undas undis obtrudat; Undè ingens continuò aquarum contrariarum conflictus enascitur. Nam fluctus marini uti impetuosiores, sic fortiores, debiliores fluminum undas continuò retundentes, tandem parta quasi victoria, easdem retroactas stationem relinquere cogunt; undè veluti vallo quodam aquoso circundata flumina, necessariam & inevitabilem inundationem in campos qua data porta diffusa causabunt. Quam experientia non tantum in *Tyberi*, sed & in omnibus aliis fluminum ostiis ventis perniciosis obnoxiis docet. Quis itaque modus, quod contra importunum hunc inimicum remedium esse posset, aperire tentabo. Primùm natura nos docet, in magnorum amnium ostiis, siquidem expe-

Contra inundationem medium aptum.

Molendina aquis evacuandis inventa.

Impedimentu obviandum.

Fluminum ostia ejus maris ventisque contrariis intumescunt.

experientia constat ; maxima totius mundi flumina, *Rhenum, Danubium, Padum, Rhodanum, Nilum, Euphratem, Indum, Borysthenem*, aliosque, uti ex geographicis tabulis patet, cum ingenti aquarum mole gravata obvio sive maris sive Oceani furori resistere nequeant, quasi naturæ quodam instinctu, in varios alveos uti divisa, sic & in plura ostia abire, ac veluti in diversos rivos discriminata diverti, ut si in uno aliquo ostio maris resistentiam inveniant, reliquis veluti diverticulis quibusdam, libero aliundè quæsito exitu aquas deponant. Hinc ut plurimum obliquis longisque ductibus feruntur, nè simul omnia ab eodem vento obstruantur. Idem ergò nobis in hoc nostro proposito negotio præstandum est arte, quòd magna illa flumina natura dictante præstare novimus.

Ars naturam imitetur.

Exitus Ufentis & Sixtini fluvii dividendi.

Flumina itaque *Ufens* & *Sixtinum*, nè obvii venti impetu incursuque retardentur paulò ante in mare introitum in plures fossas divisa eo ingenio deducenda sunt, ut obliquo meatu in diversis littoris marini partibus aquas depositas exonerent. sic fiet ut etiamsi ex uno fluminis ostio undæ retundantur, retusæ tamen alteri mox fossæ diverticulo redditæ, indè securo exitu mari insinuentur. Verùm cum nec sic ostia contra maris ferociam, omni ex parte tuta sint, hinc alterum remedium adhibendum, ut sequitur. In dictis ostiis clathra lignea, quas palificatas vulgò, *Vitruvius* palationem appellat, triplici aut quadruplici ordine constituenda sunt ; iis enim marini fluctus veluti carminati, ac mox atque illis illiduntur extincti retroactique liberam flumini in mare se exonerandi potestatem faciunt ; atque tale machinamentum omnium maximè singulare ad maris contumaciam refrenandam remedium est. Nè verò successu temporis lignea illa clathra in putredinem humidi continua rosione degenerent, contra hanc remedium habebitur securum ac perpetuum, si videlicet dicta clathra ex ligno alnino aut querno conficiantur : hujusmodi enim lignum intra aquas non tantum nulli putredini obnoxium est, sed talem induit duritiem, ut in saxum conversum videatur.

Ratio coercendi fluctus marinos.

Alninum lignum putredinem nesciens induratur in saxum.

Conservatio quomodo instituenda.

Atque hoc apparatu, hisce munimentorum generibus in hoc nostro instituto procedendum est, ut scopus intentus, id est *Pomptinæ Regionis* cultura perpetuò obtineatur. Quia tamen nihil adeò solidum firmumque est, quod diu consistere possit, nisi summa cura & vigilantia per annuæ instaurationis subsidia, si alicubi indiguerint, conserventur ; modum & rationem, nè quicquam in tanti momenti negotio rectè instituendo necessarium omisisse videamur, hoc loco describendũ duxi. Flumina itaque & fossæ quotannis summa cura à quisquiliis purganda sunt ; aggeres si alicubi defectuosi instaurandi, plantæ & virgulta fluminibus tantoperè noxia extirpanda. Purgationis quidem modus hodiè non sine successu, Bubalorum opera perficitur hoc modo : Ad 50 bubalos intra fluminis alveum cogunt. qui deinde adverso flumine à piscatoribus & bubulariis in scaphis, quas santalos vocant, existentibus, quà contis, quà canibus incitantur, hi incitati gressu ponderoso, quicquid ex virgultis, algarum, juncorumque quisquiliis obvium est conculcantes supprimunt comminuuntque. Quo peracto continuo notabilis aquarum depressio comperitur. Accedit & huic commodo, alià non minus in captura piscium expetibilis utilitas : Dum enim incessu bubalorum aquæ piscibus optimis & nobilissimis refertæ, ex commotione limi lutique oppidò turbidæ reddantur, pisces limpiditate aquæ assueti, ad tam insolitam conturbationem veluti attoniti stupefactique, dum nullam elabendi rationem inveniunt, jucundo sanè spectaculo superficiem aquæ petentes, inde vel manibus vel retibus collecti intra scaphas maximâ copiâ projiciuntur ; neque aliud hisce in

Fluminum purgandorum ratio per bubalos.

Piscatio fructuosa.

partibus præter dictum piscationis genus usitatum est. Tametsi verò dicta purgandi ratio utilitatem suam habeat non spernendam, quia tamen operâ bubalorum noxiarum herbarum radices non penitus tolluntur, fit ut intra semestre succrescentibus identidem herbis denuò flumen extollatur. Quare bubalis rastra ferrea adjungenda duxerim, ut quod ab iis in fundo alvei motum contritumque fuit, id dictis rastris radicitus evulsum in aggerum augmentum coniiceretur. Machinamentū hoc ingenio institui posset. Compingantur in unum quinq; aut sex scaphæ, quarum singulæ loco temonis rastrum habeant ferreum, intra puppis verticem versatile, & ad id deprimendum elevandumque aptè dispositum; scaphis verò transversum jugum ligneum imponatur, cui lora jugis bubalorum connexa aptentur, fietque ut quam bubali adverso flumine progredientes materiem conterunt, illam rastra à bubalis unà cum machina tracta apprehensam extirpatamque in aggerum incrementum educant. Quod in flumine limoso & nullis saxis obnoxio factu haud difficile est. Alia purgandi fluminis ratio ea est, quæ sequitur: Dixi supra ad principalia flumina utrinque laterales fossas effici debere, ad has itaque opportunis locis ligneæ cataractæ construantur, ut per eas tempore purgationis, aquæ fluminis in laterales fossas derivatæ, flumen aquis minutum relinquant. & sic operarum auxilio alveus perfectè purgari, limus educi, radices extirpari, aggeres eadem opera utrinque per excrementorum coacervationem notabile incrementum accipere possunt. quam quidem rationem præ cœteris tanquam purgandis fossis aptiorem adhibendam existimavi, utpotè multarum nationum usu & experientia comprobatam. Atque hæc est ratio, quam in exsiccandis paludibus observandam putamus. Quâ quidem juxta præscriptas leges observata fieri non potest, ut negotium successum desideratum non sortiatur. Nihil igitur restat, nisi ut quantum hoc negotium bonificationi importet, sequenti discursu ostendamus.

Rastra purgandis fluminibus inventa.

Alia fluminis purgandi ratio per fossas laterales.

CAPUT V.

Quantum negotium institutum importet, & quam ingentia commoda inde in universum Latium *emanare possint, in quo & de expensis in campo conservando faciendis tractatur.*

Commoda resultantia ex aquarum deficcatione.

Cum hoc bonificationis negotium toties nullo non tempore à supremis etiam Monarchis institutum sit; certè id haud quaquam; tot expensis & sumptibus aggressi fuissent, nisi paria indè emolumenta in publicum bonum promanare posse cognovissent. Videbant enim agrum hunc omnium qui in *Latio* reperiebantur, & maximum & feracissimum esse, qualis revera in hunc usque diem adhuc comperitur; ut non immeritò olim ab *Halicarnassæo* horreum & penuarium *Latii* sit appellatus. Siquidem moderno adhuc tempore iis in locis, ubi culturam acceptavit, adeò fœcundus est, ut nihil non dicam in *Latio*, sed in tota *Italia* simile quid se vidisse agriculturæ periti testentur. Nam incredibilem non tantum tritici, hordei, siliginis, avenæ, sed & leguminum, omnis generis copiam suppeditat. Prata verò jumentis armentisque boum, vaccarum, bubalorum, oviumque gregibus, abundantissima exhibent pascua. Olim fructuum quoque omnis generis potissimum pyrorum, pomorumque, à quibus

à quibus & oppidum *Pometiam* nomen ſuum nonnulli derivaſſe volunt, abundantiam protuliſſe hiſtorici narrant. Sunt qui hodie ex unico grano tritici quadraginta ſpicas pullulaſſe numerarint. Cardinalis *Pepulus*, cujus ſuprà mentionem fecimus, unius anni proventu omnes in agro exſiccando expenſas factas reſarſiſſe fertur; quid non ſecuturis annis, ſi ignis agrum non devaſtaſſet? ut proindè mirum non ſit, toties & tot ſumptibus nullo non tempore in inſtauranda horum camporum cultura tàm impigrè laboratum eſſe.

Agri hujus Pontini fertilitas tam in frugibus quam vino proferendo.

Setina quoque vina præſtantiſſima à nullis non veterum monumentis celebrata protuliſſe legimus, inter cœteros,

Martialis lib. 4, epig. 64.

Vos nunc omnia parva qui putatis,
Centeno gelidum ligone Tybur,
Vel Præneſte *domate: pendulamque*
Uni dedite Setiam *colono.*

Vini Setini laudes.

Et ibid.

Non Hybla, *non me ſpecioſus capit* Nilus,
Nec quæ paludes *delicata* Pomptinas
Ex rure clivi ſpectat uva Setini.

Idem lib. 6, epig. 86.

Tu Setina *quidem ſemper vel maſsica ponis,*
Pamphile: *ſed rumor tam bona vina negat.*

Idem lib. 8, epig. 51.

Certè decus menſæ, poſuiſſe Setina *videtur.*
Ipſe puer nobis, ipſe ſitire caper.

Juvenalis ſat. X.

Tunc illa time, cum pocula ſumes
Gemmata, & læto Setinum *ardebit in auro.*

Vide *Silium Italicum*, *Horatium*, alioſque complures, qui *Setini vini* bonitatem & præſtantiam verſibus ſuis apud poſteritatem ſat decantare non potuerunt. Mirum tamen alicui videri poſſit, cur factum ſit, ut hodiè vinum tam exquiſitæ bonitatis non exhibeat. Ego cauſam eſſe putem, quod vineis ſive bello, ſive aliâ de cauſa vaſtatis, iis in locis, qui *vinis Setinis* adeò celebres habebantur, olivas plantaverint vineis in planitiem ſupramontanam translatis, ubi ſicuti ſitu mutato reflexionem ſolis non adeò propitiam repererunt, ità vinorum quoque bonitas non eum, quem olim, plauſum obtinet. Quod ſi loco olivarum racemi priſtinis locis infererentur, nullum dubium, quin famam ſuam brevi eſſent recuperaturi; cum ſitus montium ſoliſque aſpectus in nullo ſit mutatus. Sed ad campos revertamur. Sunt qui reductum ad priſtinam culturam *agrum Pomptinum* computu facto millionem importare exiſtiment; quod non facilè negaverim; cum enim ſolum ſupra quàm dici poſſit, ſit pingue, & glebæ oppidò opimæ; uberem quoque rerum proventum indè emanare neceſſè eſt.

Causa degenerationis Vini Setini.

Redditus agri Pomptini Geometricè examinantur.

Architectorum ope totum ſpatium ſine cultu ſqualidum duodecim millia rubiorum ut vocant, hoc eſt 13000 jugera rubiaria; (ſic enim inpoſterum hujuſmodi ſpatia appellabimus) continere repertum eſt. Eſt autem jugerum Rubiarium ſpatium agri quadratum, Rubio frumenti diſſeminando capax. Nos computu facto, toti agro paludibus damnato minus, quàm quod Geometrarum æſtimatione inventum eſt, ſpatium aſſignantes, nihilominus annuos hujus Regionis ad culturam reducti proventus ad millionem pertingere poſſe, mathematico oſtendimus raticinio. Demus itaque totum ſpatium non 13000, ut Geometræ inveniunt, ſed 10000 jugerum Rubiariorum eſſe, videlicet ter mille, jugeris Rubiariis ob foſſas & flumina culturæ inepta, ſubductis. Demus etiam, ſingula jugera non 40 Rubios, quos ut plurimum reddidiſſe, agricolæ indigenæ teſtantur, ſed 20 tantum Rubios pro uno importare. Ponamus quoque, unum Rubium tritici quinque Scutorum pretio vendi: Quarè ſi 10000 du-

camus in 20, & summa 200000 multiplicetur, per quinque, pervenient necessariò 1000000, unus millio annui proventus summa; subductis ut dixi fossis & fluminibus, minuto etiam in subduplum eo, quem singula jugera rubiaria reddere creduntur proventu. Sed objicient hoc loco expensas tum in siccando, tum jam siccato conservando, majores fore, quàm ut annuus proventus iis refundendis sufficiat.

Proventus annui unus millio.

Ad hanc Objectionem Respondeo, Expensas non tantas futuras, quantum quis sibi imaginari possit. Cum enim pleræque fossæ jam factæ sint, & nihil aliud requiratur, nisi ut instaurentur, & ubi opus fuerit, potissimum circa mare novæ ducantur. Ponamus itaque magni animi Principem manum operi admovere; sintque 500 operarii, qui integrum annum in opere absolvendo laborent, pro diurna trium Juliorum mercede conducti, expensæ ad 43500 scutorum summam excurrent: cui si addamus 6 alia millia scutorum, tum in machinas & instrumenta, tum in salarium præsidum operis expendendorum; summa totalis erit 49000 scutorum: ponimus autem subductis pro festis, quibus laborare vetitum est, 75 diebus, ita ut 290 dies laboribus toto anno concedantur. Demus itaque summam ad 50000 scutorum expensas excurrere: sed quid 50000 ad unum millionem scutorum? Agro porrò ad culturam reducto, pro conservatione ejusdem ponamus singulis annis 14 dies in purgandis fossis, reparandisque aggeribus 200 operarios occupari, quorum unicuique singulis diebus 3 Julii pro mercede cedant; erunt conservationis expensæ 840 scutorum, quæ cum commodis indè provenientibus comparatæ, quasi pro nihilo habebuntur. Vides igitur ex hoc ratiocinio expensas non tantas futuras, ut emolumentis non millecuplo reparentur. Sed explicemus alia commoda indè emergentia. Ex sylvis, quæ vastæ sunt, & arboribus uti quercubus, fagis, pinis instructissimæ, materia sufficiens ad omnem œconomicum usum deduci poterunt; nil dicam de cervorum, hinnulorum, aprorum, volatiliumque omnis generis, quibus refertæ sunt venatione, ingens sanè quod emanabit in culinam emolumentum, quis negabit? Omitto hic lacus & flumina piscium optimorum abundantia; cujusmodi *lacus Folinus* inter alios & *Vfens fluvius* præcipuè refertus est, ut proindè dispicienda sit objectio eorum, qui falsa quadam prætensione irritam hujus campi culturam reddere conantur. Cum hoc negotium jam supramemoratus *Henricus Pellens* in executionem deducendum in se suscepisset; nonnulli sive Principes, sive privati fuerint, nescio, certè Piscatores datis supplicibus literis, hujus negotii Præsidi, Carnali *Sacchetto*, oblatis, omnibus modis evertere studuerunt: Negotioque in publico peritorum consessu seriò discusso, tandem & meum ea de re judicium exquisiverunt ii, qui interfuerant consilio. Ego re penitiùs consideratâ, respondi, tantum abesse, ut reducto ad meliorem frugem *Agro Pomtino*, acquirendo è piscibus lucro quicquam obsit, ut potiùs majori piscium meliorum proventu agrorum cultura sit locupletatura. Quod hoc pacto fieri posse ostendi. Si fossarum circulatio ex mari ad mare procuretur, *id est*, Si *Vfens fluvius* per fossam introductus continuetur cum *fossa Sixtina*, hoc facto continget, ut pisces, quibus vagabunda innata cupiditas est; & hæc ex mari per flumina, & denuò in mare transmigratio mirificè placet, non majori duntaxat proventu se sint multiplicaturi, sed & melioris notæ, ex continua aquarum naturali fluxus agitatione sint futuri; Quod quidem consilium ab omnibus acceptum approbatumque fuit, & in executionem quoque deductum negotium fuisset, nisi, uti dixi, mors immatura *Henrici Pellens* molimen intercidisset.

Expensæ faciendæ computantur Arithmetice.

Expensarum summa ad 50000 scutorum.

Redditumm expensarumque combinatio.

Alia inde provenientia emolumenta.

Si quis igitur *Regionis Pomptinæ* bonitatem

bonitatem ad calculum exactius revocare velit, is tantam eam reperiet, ut nihil in ea, sive deliciarum, sive rerum cultui usuique humano necessariarum ubertatem spectes, desiderari posse videatur. Vina montes vicini & saxifodinas in fabricarum usum; sylvæ feras & lignorum materiem, lacus & flumina fossæque pisces, utpotè animalibus omnis generis nutriendis apta: præter carnes, lacticinia, jumentorumque multiplicationem summâ patriæ utilitate exhibebunt. Agri denique frumentum, legumina, fructus omnis generis affatim suppeditabunt. Accedit hisce ex peracta cultura maximi sanè momenti emolumentum, & est bonitas aëris culturam consequens. Cum enim Regio continuis palustrium, mortuarumque aquarum noxiis exhalationibus non vicina tantum loca, sed & ipsam urbem nocivæ qualitatis impressione infestet, fiet quoque ut sublata causa, tollatur effectus, id est, continget, ut simul ac terra putridis exuta humiditatibus siccioreм temperiem nacta fuerit, aër quoque salubriorem constitutionem ut sortiatur necesse est. Equidem sanctè affirmare ausim, aëris tam perniciosi urbi dominantis (præsertim vento syrophænicè, quem *Sirocco* vulgò vocant, flante) aliam causam non esse, nisi putridas exhalationes, quæ à dicto vento *Romam* delatæ ibidem eos effectus causant, quos non infirmi tantum, sed & sanioris etiam constitutionis homines, non sine incommodo & molestia experiuntur.

Synopsis inde promanantium emolumentorum.

Aëris expurgatio.

Vidimus itaque in hisce discursibus *Pomptinorum Camporum* situm, naturam, proprietatem, paludum iis dominantium exsiccationem à diversis nullo non tempore tentatam, imò absolutam recensuimus, causas & rationes, cur semper restagnarint, assignavimus; modum eosdem ad pristinam culturam reducendi exhibuimus. Commoda indè emergentia unà cum expensis in in opere quà consummando, quà conservando demonstravimus. Nihil igitur reliquum est, nisi ut supremus quispiam Princeps, visa rei æquitate & magni momenti imò emolumenti negotio maturè expenso, operi tandem cœpto manum adhibeat, opusque nullo non temporè unicè desideratum magnifico ausu absolvat.

Quod tunc futurum confido, ubi alter quispiam *Sixtus V* modo ortus, in tam heroico molimine animi sui prorsus divini talenta exeruerit. Ego sanè judicium de negotio ritè expediendo, uti dare jussus sum, sic id eâ, quâ fieri potest, sinceritate, neque ullo propriæ utilitatis commodo, quin potius solo eo, quo in publicum bonum, quibuscunque modis possum, promovendum feror affectu, impulsus, exhibendum duxi. Quæ quidem mea levis opera, si quicquam indè in commune bonum utilitatis emerserit, soli Deo Optimo Maximo, cui servio, unicè ut adscribatur velim.

Atque hæc sunt, quæ de Universi *Latii* finitimarumque Regionum situ, natura, proprietate; primaque earundem etiam origine, nec non de variis coloniis in eas traductis, de varia Imperii forma, temporumque revolutione, quam sæpesæpius incurrit; de celeberrimis Heroibus, qui ex iis provenerunt, de potentia eorundem; denique de Urbibus, villis, thermis, palatiis sumptuosissimis; verbo de gestis potentium à seculo virorum, ac universali Romanæ Historiæ juxta temporum ordinem prosecutione tibi, Lector, veluti ἐν τῷ τύπῳ exhibuimus. Vale, & ex hisce disce æterna sectari; cum nihil in rebus humanis firmum, stabile, & durabile sit; quæ tibi hoc *Latium* ob oculos luculenter exponet.

SOLI DEO HONOR ET GLORIA.

Index Rerum ac Materiarum, in hoc Veteris & Novi Latii opere, ordine Alphabetico locupletissimus.

Numerus Paginam, a. primam, b. secundam paginæ columnam denotant.

C.

D.

E.

Occasio

T.

V.

Via

FINIS.

